

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 41 CİLT / VOLUME: 121 SAYI / NUMBER: 238 ISSN: 0255-0644

SAYI:
238

OCAK - ŞUBAT 2019
JANUARY - FEBRUARY 2019

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World

ISSN: 0255-0644

2019 / 238

**OCAK - ŞUBAT
JANUARY - FEBRUARY**

İstanbul - 2019

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (Emekli)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Yayına Hazırlayan / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63
İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turana.org - dizgi@turana.org
Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı - İstanbul
Tel: (0212) 483 47 91

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING - ASOS Sosyal Bilimler İndeksi
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **ASOS Sosyal Bilimler İndeksi** tarafından taranmakta ve makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. <http://asosindex.com/journal-view?id=188> adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
40 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
115 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
240 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI** • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR** • Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet DURMAN** • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bıcan ERİLİASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Eyüp İSPIR** • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
- Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI** • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yünni SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
- Prof. Dr. İlhan ŞAHİN** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başırtık Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARİA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Mustafa AKSOY • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZIZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erçiyos Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Güljanat ERÇİLASUN • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün ÖZ AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih DOĞRUCAN • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognози Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prensipl olarak, “**Türk Dünyası Araştırmaları**” ve “**Türk Dünyası Tarih Kültür**” dergilerinde çıkan yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**’na yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, “**Türk Dünyası Araştırmaları**” ve “**Türk Dünyası Tarih Kültür**” dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü’-n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarla, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya “.doc” uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye’de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları’nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi’nin dili Türkiye Türkçesi’dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış “jpeg” formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarının, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsın önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınırlar.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. **Kitap Adı:** Kitap adı, atf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. **Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları:** Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.,' şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. **Makale Adı:** Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. **Tez Adı:** Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. **Ansiklopedi Maddelerinin Adları:** Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. **Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi:** Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. **Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar:** Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığında sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırmız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannan, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yanstılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

Prof. Dr. Erol DERAN • Haliç Üniversitesi, Konservatuvar Fakültesi, Türk Musikisi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Kutay KARACA • İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Salih OKUMUŞ • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova

Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANLI • Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İnce Sanat Üniversitesi, Kültüroloji Bölümü / Azerbaycan

Prof. Dr. Sema UĞURCAN • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Mustafa AKSOY • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan Tanrıman CENİKOĞLU • Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Öğr. Gör. Dr. Mehmet İhsan ÖZER • Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Tarihî Türk Müziği Topuluğu Genel Yönetmeni, Haliç Üniversitesi, Konservatuvar Fakültesi, Türk Musikisi Bölümü / Türkiye

Dr. Yusuf GEDİKLİ • Dil Bilimci / Türkiye

Dr. Emine UYUMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

TARİHİ KAYNAKLARDAKİ HUN VE ATTILA ALGISI ÜZERİNE DEĞERLENDİRME <i>CONSIDERATION ON THE PERCEPTION OF THE HUNS AND ATTILA IN THE HISTORICAL SOURCES</i> Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU	11
TÜRKİYE'DEKİ İSLAMİ KÜLTÜRDE ŞAMAN(İZM) İZLERİ <i>THE FOOTPRINTS OF SHAMANISM IN THE ISLAMIC CULTURE IN TURKEY</i> Bekir ÖĞRETİCİ	21
DEDE KORKUT BOYLARINDA GEÇEN FORMULİSTİK SAYILARIN İZLERİ <i>TREATMENT OF FORMULISTIC NUMBERS IN THE DEDE KORKUT</i> Onur SÖMEN	29
RUS KAYNAKLARINA GÖRE XIX. YÜZYILDA BUHARA KERVANSARAYLARI <i>BUKHARAN CARAVANSARIES IN THE 19TH CENTURY ACCORDING TO THE RUSSIAN SOURCES</i> Doç. Dr. Dinçer KOÇ	51
I. DÜNYA SAVAŞI'NDA DOĞU AKDENİZ ÜZERİNDE İNGİLİZ VE FRANSTZ POLİTİKASI <i>ENGLISH AND FRENCH POLICY ON EASTERN MEDITERRANEAN AT WORLD WAR I</i> Doç. Dr. Salih TUNÇ	65
MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN HAVZA'DAKİ ÇALIŞMALARI (25.05.1919 - 12.06.1919) <i>MUSTAFA KEMAL PASHA'S WORK AT HAVZA (25 MAY 1919 - 12 JUNE 1919)</i> Dr. Öğr. Üyesi Ahmet SEMERCİ	83
BÜYÜK NUTUK'UN CUMHURİYET TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ <i>THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE GREAT SPEECH IN THE HISTORY OF REPUBLIC</i> Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KILIÇ	113
SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİ'NDE TÜRKİYE DIŞINDA YAŞAYAN TÜRKLERE BAKIŞ: 'ESİR MİLLETLER/TÜRKLER HAFTASI' ETKİNLİKLERİ (1959-1980) <i>A VIEW OF THE TURKS LIVING OUTSIDE TURKEY DURING THE COLD WAR PERIOD: CAPTIVE NATIONS / TURKS' WEEK ACTIVITIES (1959-1980)</i> Dr. Öğr. Üyesi Ersoy ZENGİN	137
TÜRKİSTAN GÜVENLİK SORUNLARINDAN TERÖRİZM VE RADİKALİZM ÇERÇEVESİNDE HİZBÜT-TAHRİR ÖRGÜTÜNÜN TAHLİLİ <i>SECURITY PROBLEMS OF TURKISTAN IN THE FRAMEWORK OF TERRORISM AND RADICALISM AND THE ANALYSIS OF HIZBUT-TAHRIR ORGANIZATION</i> Erdal DÜZDABAN	163

AZERBAJCAN CUMHURİYETİ'NİN KÜLTÜR POLİTİKASI VE ORTAK KÜLTÜROLOJİ DEĞERLERİNİN ARAŞTIRILMASI PROBLEMİ	
<i>THE CULTURE POLICY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE PROBLEM OF THE RESEARCHING OF THE COMMON CULTURAL VALUES</i>	
Gözel Tağışsoy KILAVUZ	181
SEVİLAY SARAL'IN "BİR KADIN UYANIYOR" ADLI ESERİNDE FEMİNİST TİYATRO AÇISINDAN KADIN MESELELERİ	
<i>IN TERMS OF FEMINIST THEATER THE WOMEN'S ISSUES IN SEVILAY SARAL'S WORK "AWAKENING OF A WOMAN"</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Funda ÇAPAN ÖZDEMİR	191
TÜRK MÜZİĞİ ESERLERİNİN ESTETİK ANALİZLERİNDE YARGIYI OLUŞTURAN UNSURLAR	
<i>THE FACTORS WHICH FORM JUDGEMENT IN THE AESTHETIC ANALYSES OF TURKISH MUSICAL WORKS</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Güldeniz EKMEK	203
ALİ ŞİR NEVÂ'İN MAHLASLARININ MÂNÂ ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE	
<i>ON THE MEANING PROPERTIES OF ALISHER NAWAI PSEUDONYMS</i>	
Prof. Dr. İbrahim HAKKUL	221
ŞEYYAD HAMZA'NIN YUSUF U ZELİHA'SINDAKİ BAZI SÖZCÜKLERLE İLGİLİ OKUMA VE ANLAMLANDIRMA ÖNERİLERİ	
<i>READING AND INTERPRETATION SUGGESTIONS RELATED TO SOME WORDS ON ŞEYYAD HAMZA'S YUSUF U ZELİHA</i>	
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Ethem ÖZKAN	231
KİTAP TANITMA: DÜNYA SİYASETİNDE AFRİKA	
Araş. Gör. Dr. Elem Eyrica TEPECİK LİOĞLU	237

TARİHİ KAYNAKLARDAKİ HUN VE ATTİLA ALGISI ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU*

Öz

İlk devirlerdeki Hun hareketi Avrupalı müverrihlerce dehşet, korku ve şaşkınlıkla karşılanmış, buna paralel olarak tarihî kaynaklarda hiç bilmedikleri ve tanımadıkları Hunlar hakkında masalımsı, abartılı, hoş olmayan bilgiler vermeye başlamışlardır. Zamanla Hunlar hâkimiyet alanlarını genişlettikçe devletler üzerindeki Hun baskısı ve korkusu değişmediyse de, onları gören ve tanımaya başlayan Latin ve Grek tarihçilerin bakış açılarında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Hunların tarihi yalnızca siyasi, askeri ve diplomatik yönleri olan zaferler, mağlubiyetler, mücadeleler tarihi değildir. Avrupa coğrafyasında Hunların hâkimiyeti altına giren kabileler, kavimler ile hemhudut olduğu münasebet tahsis ettiği devletler bakımından “öteki”nin tarihi idi. Savaş meydanlarında ordular çarpışırken, sözlerde ve kalemlerde diller, inançlar, kültürler, davranışlar, alışkanlıklar harp ediyor, biçimden biçime sokuluyordu. Bunların neticesinde oluşan önyargılar ise hakikatin yerine geçiyordu. Bu önyargılar fiziki tasvirler ve hayat tarzına dâir anlatımlarda kendini gösterdi ve zihinlerde Hunlara karşı hakikatten uzak algıların ortaya çıkmasına neden oldu. Sadece Hunların değil, Türk tarihinin de önemli hükümdarlarından olan Attila da Batı zihniyetinde, zamanından günümüze kadar tarihi bir figür, kahramandan öte mânâlar ifade etmiştir. Kısa süre fakat çağdaşlarına göre sonsuz görünen Attila’yı ve hükümranlık dönemini kaynaklar “Avrupa’yı yetim bırakan” savaşlar tarihi, günaha batan Hıristiyanları cezalandırmak için Tanrı’nın gönderdiği bela ve felaketin temsilcisi olarak görmüşlerdir.

Anahtar kelimeler: Avrupa Hunları, Romalılar, Attila, Roma Kaynakları, Hun Algısı, Avrupalılar.

Consideration On The Perception Of The Huns And Attila In The Historical Sources

Abstract

The movement of the Huns in the first ages have been corresponded with horror, fear and surprise by the European historians and parallel to that they

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

had started to give fabulous, exaggerated and unpleasant understandings about unknown and unfamiliar Huns in the historical sources. While over time the Huns expanded their sovereign areas over other states and the Hunnic suppression and fear remained intact, different approaches emerged in Latin and Greek historians' views whose observed and started knowing the Huns. In this context the history of the Huns is not only the history of victories, defeats and struggles with political, military and diplomatic aspects. According to the contiguous states that they developed relations, the history the of Huns was the history of the others along with the tribes and peoples under their rule in the European geography. While the armies were fighting in the battle grounds, in the discourses and references languages, beliefs, cultures, attitudes and habits were in combat too and being reshaped. As a consequence of the prejudices, they were replacing the truth. These prejudices manifested themselves on the expressions about the physical portrayal and lifestyle and in the minds, it fundamentally caused unfamiliar perceptions against the Huns. Throughout history in the Western mentality also Attila, not only the Huns' but also one of the important rulers of the Turkic history, represented meanings beyond a historical figure and a hero. Attila and his reign were short-lived but seemed eternal to contemporary accounts and they considered all as the history of wars which left Europe an orphan and the representative of curse and disaster sent by God to punish sin committing Christians.

Keywords: European Huns, Romans, Attila, Roman Sources, Perception Of The Huns, Europeans.

Avrupa Hunları yarım asrı geçen zaman diliminde bir taraftan Atlas Okyanusu üzerindeki adalara, diğer taraftan İran'a belki de Altaylara kadar uzanan büyük bir sahaya hükmetmişlerdir.¹ Hunlar, IV. asrın ikinci yarısından itibaren Romalılar başta olmak üzere Avrupa coğrafyasında yaşayan değişik kavim ve topluluklarla karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşma sadece askeri bakımdan değil, zamanla kültür, medeniyet ve zihniyet açılarından da olmuştur. Devletler; ordular sevk edip harp ederken, diplomatik münasebetler tesis etmeye çalışırken, farklı hayat tarzına sahip toplumlar da birbirlerini tanımaya, etkilemeye başlamışlardır. Nitekim Hunlar; Avrupalı toplumların tarihine, kültür ve sosyal yaşantısına, askeri yapılanmasına, düşünce dünyasına bir şeyler katarken, gerek hâkimiyet altına alarak birlikte yaşadıkları gerekse mücadele ettikleri başta Gotlar olmak üzere Germanler, Alanlar ve Romalılardan da sanat, mimari bakımdan az veya çok bazı şeyler almışlardır. Türkistan'da birçok Türk boyu ile yan yana aynı kültür atmosferinde yaşayan Hunlar, kendileriyle beraber Doğu Avrupa'ya yeni adetler ve yeni bir sanat hayatı getirmişlerdir. Yazılı tarihi kaynaklar yanında, özellikle Doğu Kazakistan'dan Balkanlara kadar geniş bir sahada elde edilen Hunlar zamanına ait arkeolojik buluntularla karşılıklı kültürel alışverişin nitelikleri, kökleri ve boyutları anlaşılmalı çalışılmıştır.

'Yüksek dağlardan esen kasırgaya' benzetilen ilk devirlerdeki Hun hareketi Avrupalı müverrihlerce dehşet, korku ve şaşkınlıkla karşılanmış, buna

¹ Theodor Mommsen, *Gesammelte Schriften*, IV, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1906, s. 539; Franz Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, I, Walter De Gruyter, Berlin 1959, s. 4 vd.; László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971, s. 69.

paralel olarak tarihî kaynaklarda hiç bilmedikleri ve tanımadıkları Hunlar hakkında masalımsı, abartılı, hoş olmayan bilgiler vermeye başlamışlardır. Zamanla Hunlar hâkimiyet alanlarını genişlettikçe devletler üzerindeki Hun baskısı ve korkusu değişmediyse de, onları gören ve tanımaya başlayan Latin ve Grek tarihçilerin bakış açılarında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Hunlar Doğu Avrupa'ya iyice nüfuz edip daha yerleşik hale geldikçe, aynı sınırlar içerisinde birlikte yaşadıkları başta olmak üzere birçok toplum ile hayatları ve kaderleri iç içe geçmeye başlamıştır. Bu bağlamda son dönemlerde oluşan yanlış ve haksız algıların temelinde kısıtlı olan ve Hunların münasebet içerisinde olduğu kavimlere ait yazılı kaynaklarda anlatılanların büyük payı vardır. Bu nedenle kaynakların iyi tahlil edilmesi gerekmektedir. Hakikatle uyuşmayan algıların referansları noktasında üç müverrih bilhassa öne çıkmıştır. Bunlar; Ammianus Marcellinus, Priskos ve Jordanes'dir.²

Ammianus Marcellinus, 98-378 yıllarını kapsayan ve 31 kitaptan müteşekkil Res Gestae adlı Latince yazdığı Roma Tarihi'nde Hunların ilk dönemleri ile kültürel hayatlarına dâir bilgiler vermiştir. Hunlar hakkında yazdıkları tartışmaların ve haksız değerlendirmelerin odağında yer almıştır. Mükemmel yetişmiş yüksek rütbeli bir subay olan Ammianus Marcellinus, Roma İmparatorluğu'nun komşularını ve düşmanlarını bizzat tanımış olmasına rağmen, Hunları hiç görmemiştir. Eserinde Hunlar hakkındaki verdiği bilgilerin kaynağını belirtmemiştir. Onlara dâir yazdıklarını duydukları rivayetler ile Strabon'dan Herodotus'a kadar antikçağ yazarlarının masal gibi dehşet verici, asırlarca öncesine dayanan anlattıkları, İskitlerin ve genel olarak Kuzey Barbarların ananevi görüntüleri oluşturmuştur. Amazonlar, insan eti yiyen, 1000 yıl önce kökleri kurumuş Agathyrsler, Massagetler, Gelonlar ve Neurlarla Hunların etnografik tasvirleri arasında paralellik kurmuştur. Bu sebeple Marcellinus'u temel olarak kabul eden bazı tarihçiler; Hunları devamlı yer değiştiren, hayvan yetiştiren, otlak tutan, zaman zaman da avlanan insanlar olarak görmüşlerdir. Marcellinus'un anlattıkları Hunların sadece yağmaya dayalı bir hayat sürdükleri, köklerinden gelen bu ekonomik temelini onları fetihler yapabilecek duruma yükselttiğini, fakat devamlı zaferler kazanmada ve imparatorluk seviyesinde teşkilatlanmada kabiliyetsiz oldukları fikrini de doğrulamıştır.³

VI. yüzyıl tarihçisi olan Jordanes, Gotların tarihini anlattığı *De Origine Actibusque Getarum (Getica)* ile Papa Vigilius'un ricası ile kaleme aldığı ve insanlığın ilk devirlerinden başlayıp, 551 yılına kadar gelen dünya kroniği niteliğindeki *De Summa Temporum Vel Origine Actibusque Gentis Romanorum (Romana)* isimli eserlerinde Avrupa Hunlarının tarih ve kültürleri, görünüşleri, hayat tarzları açısından ehemmiyetli bilgiler vermiştir. Buna rağmen, Jordanes'in yazdıkları ihtiyatla karşılanmalıdır. Çünkü Jordanes'in Hunlara dâir anlattıkları her ikisi de kayıp olan Priskos'un tarihî eseri ile VI. yüzyıl başlarında

² Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 27-29.

³ Ahmetbeyoğlu, "Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 1, İzmir Temmuz 2003, s. 1-14.

yazılan Cassiodorus'un *Got Tarihi*'ne dayanmıştır. Jordanes'in Hunları hiç tanımaması, esas aldığı kaynakların mevcut olmaması onun verdiği bilgileri mukayeseye imkan vermemiştir. Ayrıca Hunların ağır şekilde mağlup ederek yurtlarından ettikleri, hâkimiyet altına aldıkları Got kavminden ve taassup içinde bir Hıristiyan olması onun anlattıklarına şüpheyle bakılmasını zaruri kılmıştır. Hunlar ve hayat tarzları hakkında kaydettiği inanılması güç bazı tasvirler hadiseler tarihî hakikatlere değil, kilise efsanelerine, özellikle Gotlar arasında yaşayan hikâyelere dayanmıştır. Bu sebeple Jordanes'in eserlerinin iyi bir tenkit süzgecinden geçirilerek kullanılması gerekmektedir.⁴

448 yılında İmparator II. Theodosios (408-450) tarafından Attila'ya gönderilen Maximinos başkanlığındaki elçilik heyetinde yer alan ve Hunları yakından tanıyan, Attila ile görüşen Priskos, 433-472 yılları arasındaki hadiseleri ihtiva eden ve 8 kitaptan müteşekkil Tarih yazmıştır. Hun ülkesine seyahat müşahedelerini de ihtiva eden tarihî eseri V. asır Avrupa Türk ve bilhassa Attila devri Hun siyasi, kültür tarihinin yegâne ana kaynağını oluşturmuştur. Eser günümüze ancak fragmentler (parçalar) halinde intikal etmiştir.⁵ Burada bir noktayı özellikle vurgulamak gerekmektedir. Priskos'un Hun ülkesindeki müşahedelerini anlattığı kısımda ve fragmentler halinde mevcut olan eserinin satırlarında Hunlar hakkında Hunlar hakkındaki haksız değerlendirmelere zemin oluşturacak hiçbir kayıt mevcut değildir. Bu sebeple Jordanes'de bahsedilenler başta, çeşitli kaynaklardaki Priskos'a atfedilen olumsuzlukların doğruluk payı olsaydı, mutlaka bu durum Priskos'un ifade ve bakış tarzına yansır.⁶

Algıların psikolojik ve sosyolojik esaslarının daha iyi anlaşılması için bazı hususların izah edilmesi gerekmektedir. Bu babda Hunların tarihi yalnızca siyasi, askerî ve diplomatik yönleri olan zaferler, mağlubiyetler, mücadeleler tarihi değildir. Avrupa coğrafyasında Hunların hâkimiyeti altına giren kabileler, kavimler ile hemhudut olduğu münasebet tahsis ettiği devletler bakımından "öteki"nin tarihi idi. Savaş meydanlarında ordular çarpışırken, sözlerde ve kalemlerde diller, inançlar, kültürler, davranışlar, alışkanlıklar harp ediyor, biçimden biçime sokuluyordu. Bunların neticesinde oluşan önyargılar ise hakikatin yerine geçiyordu. Bu önyargılar fiziki tasvirler ve hayat tarzına dâir anlatımlarda kendini gösterdi ve zihinlerde Hunlara ve onların nezdinde eski Avrupa Türklüğüne karşı hakikatten uzak algıların ortaya çıkmasına neden oldu. Öyle ki, Romalıların ve mirasçılarının bakış açılarında, kendi medeniyet daireleri dışında kalan, kafir yahut düşman görülen, barbar⁷ addedilen

⁴ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Jordanes (VI. Yüzyıl) ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *XIV. Türk Tarih Kongresi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 71-82.

⁵ Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 14-15, 95-96, 120.

⁶ Ahmetbeyoğlu, *aynı eser*, s. 13-17.

⁷ Barbar kelimesi Eskiçağın ilk dönemlerinde şehirde oturan ve şehir dışında kalan göçebelere verilen isimken, sonraki yüzyıllarda kültürel düşkünlük, yabancı, Grek dilini konuşamayan manalarına gelmiştir. Akabinde ise savaş düşkünlüğü, müteceviz, yok edici, despot anlamları yüklenmiştir. Hunlardan evvel ilk önce Persler, sonraları İskitler için kullanılan Barbar kelimesiyle asıl olarak Roma İmparatorluğu dışında kalan herkes nitelendirilmiştir. László Marác (Türk. terc. Kadir Yılmaz), "Batı Şuurunda Hun Tasavvuru: Tasvirler, Temsiller ve Medeniyet", *Turán Dergisi*, Sayı: 11, İstanbul 2010, s. 5.

unsurlar Hunlar ile özdeşleştirilmeye başlandı. Bu durum Osmanlı ve Türk isminin hâkim güç olarak ortaya çıkmasına kadar devam etti. Hunlar hem görünüm hem de çizmesinden şapkasına kadar kıyafet olarak Romalılar başta olmak üzere diğer kavimler ile mukayese edilmeye başlandı. Hunlar ırk olarak çirkin, medeniyete sahip olmayan, ilimlere dâir hiçbir bilgileri bulunmayan, sanata vaziyetleri el vermeyen insanlar olarak düşünöldü. Esasında Hunlar hakkındaki dış tasvirler iki farklı boyuttan değerlendirilmelidir. Bu babda çağdaşları Hun erkeklerinin büyük kısmı kısa boylu, nispeten koca kafalı, kalın boyunlu, geniş omuzlu, çıkık yuvarlak göğüslü, bodur ve uzunca gövdeli, kısa bacaklı olduklarını düşünmüşlerdir. Ufak yapılı ve kuvvetli Romalıların gözünde Hunların küçük cüsseleri fazla yadırganmamışsa da, Romalılar onların tıknaz vücutlarını biçimsiz bularak, onları ağaç kütüğü veya aylara benzetmişlerdir. Hâlbuki Sidonius Appollinaris Hunların güzel olduklarını, at üzerinde oturdukları zaman uzun boylu gözöktüklerini yazmıştır. Got kroniğı Romalıların uzun sıriklara benzeterek alay ettikleri Gotların iri cüssesini güzelliğ örneğı olarak görmüş, ufak, çirkin ve gösterişsiz vücutlu olarak tasvir ettiğı Hun insanını Gotlarla mukayese ederek, onları insana benzetememiştir. Hâlbuki Hun mezarlarından çıkan örnekler hakir görölecek bir insan tipine delalet etmemiştir. Antik müelliflerin mübalağalı Hun tasvirleri aslında tipik bir Moğol simasıdır. Hunları bizzat görenlerin anlattıkları onlardan tamamen farklıdır. Yazarların tariflerine göre bozkırda güneşin ve rüzgârın kavurduğu Hun simasının, kapalı yerlerde ve ormanlarda yaşayan Gotlardan daha esmer olduğı anlaşılmaktadır. Arkeolojik kafatası buluntuları Hunlar arasında karakteristik Mongoloid tiplerin bulunduğunu göstermiştir. Bunların birden bire ortaya çıkan suretleri o zamana kadar Avrupa tipinde insan görünüşlerine alışkın olan ahalide korku oluşturmuş olmalıdır. Nitekim onların cehrelerini şekilsiz bularak derin göz çukurlarındaki parlak gözlerini birer parlak nokta olarak görmüşlerdir. Yassı yüzlerin sebebiyle burunlarının ancak görülebildiğini düşünmüşlerdir. Moğol tarzındaki yüzlerinde hiç sakal bulunmadığını kaydetmelerinin altında, çehredeki kıl gözeneklerinin daha çocukken yok edilmesi gayesiyle yüzlerini bıçakla çizdikleri düşüncesi yatmıştır. Günümüzde araştırmacılar, eldeki bilgilere göre Hunlar arasında yüzde 20-25 oranında Moğongoloid tipte insanı olduğunu tahmin etmişlerdir.⁸

Hareketli bir hayat tarzına sahip olan, çok renkli ve dinamik bir devlet tesis etmiş olan Hunlar hakkında ilk devirlerinde Marcellinus'un gerçekle bağdaşmayan anlattıkları bugün hala birçok araştırmacı tarafından esas alınsa da, son yarım yüzyılda yapılan arkeolojik araştırmalar ortaya farklı bir tablo çıkartmıştır. Marcellinus'a atfen yapılan araştırmalara göre göçebe, hayvan besleyen ve otlatan, ara sıra avlanan Hun insanı ile karşı karşıya geliriz. Nitekim bir kısım modern tarihçiler Hunları ok atmaktan başka bir iş bilmediklerini ve Gotların ihtiyaç fazlası gıdalarını elde etmeleri gerektiğı hükmüne varmışlar, tarım ile uğraşan kavimleri sömürmeden varlıklarını koruyamayacaklarını belirtmişlerdir. Hakikatte Hunların hükümran olduğı

⁸ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 143-145.

4-5. asırlarda Roma kaynaklarına göre Gotlar çok ciddi bir tahıl buhranı ile karşı karşıydılar. Bütün bu düşüncelere rağmen Batılılar Hunların atlı kültürüne hayranlıklarını gizleyememiştir. Hunlar hakkında önyargılar sonucu oluşan menfi algıda referans alınan Romalı tarihçiler Ammianus Marcellinus (IV. asır) ile Jordanes (V. - VI. asır)'in yazdıklarına ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Çünkü ikisi de Hunları görmeden, tanımadan onların tarihleri ve hayat tarzları hakkında bilgiler vermiş, görünüşlerine dâir tasvirler yapmışlardır. Marcellinus anlattıklarının kaynağını belirtmemişken, Jordanes'in dayandığı iki temel kaynak Priskos ve Cassiodorus'un tarihleri günümüze parçalar hakkında intikal etmiştir. Daha çok rivayete dayanan malumatlarının temelinde daha sonraki birçok tarihçi gibi Hunlar karşısında mağlup olmuş, yurdundan sürülmüş kavimlerden olmaları önemli rol oynamıştır. Ayrıca dinî taassupları da hakikat ve objektiflikten uzaklaşmalarına yol açmıştır. Avrupa coğrafyalarında görülmelerinden bu güne dek, Urfalı Piskopos St. Efraim'in Zülkarneyn peygamber tarafından önceden geleceklere kehanet buyrulan Ye'cüc ve Me'cüc kavmi olduğunu belirttiği Hunlar hakkında yazılanlar ve söylenenlerde değişik faktörlerin oluşturduğu "algılar" hayli belirleyici olmuştur. Hun ismi, Germen Vandallarının adından üretilen Vandalizm ile eş tutulmuştur.⁹

Hunların hayat tarzlarına dâir yazılanlar antikçağ tarihçisinin başkaları hakkında anlattığı masalların tekrarından, klasik edebi anlatımdan başka birşey değildi. Strabon'dan Herodot'a hatta Homer'e giden etnografya ile iç içe idi. Marcellinus hareket noktası olan Batı literatüründe İncil'i Latinceye tercüme eden ve bu tercümesi ile mütercimlerin, kütüphanecilerin ve ansiklopedicilerin koruyucu azizi sayılan Kilisenin Kurucu Babaları'ndan biri olarak kabul edilen Aziz Jerom'un (347-420) Hunlara dâir yazdıkları da referans kabul edildi. Aziz Jerom'a göre Hunlar; *"Tez ayaklı atlarını oraya buraya sürerek bütün bir dünyayı korkuya sevk etmiş ve ortalığı kan gölüne çevirmişlerdir. Bir yere adlarının anılmasından önce varacak kadar hızla atlarını sürer ve geldikleri yerlerde ne dini ne rütbeyi ne de yaşı dikkate alır, ağlayan bebeklere bile en küçük bir acıma göstermezlerdi."* Marcellinus'un yazdıklarında bırakın Hunları gerçekte böyle bir toplum olamazdı. Marcellinus'daki Hunlar ilkel okları, korkunç görünüşleriyle hiçbir din, hiçbir tanrı tanımazlardı, anlayışı günümüzde bile çoğu mahfilde değişmedi. Erken dönem Roma, Got, Kilise kayıtlarındaki Attila ve Hunlar hakkındaki olumsuz tasvirler önyargıların oluşmasını besledi. Batılıların gözünde Attila'nın Hunları müteceviz, yok edici ve barbar idi.¹⁰

Hunların geneli yanında özellikle Attila da ithamların hedefi olmuştur. Devlet ve ordu idaresindeki mahareti, üstün vasıflarıyla dikkat çeken Attila, zamanından günümüze kadar tarihi bir figür, kahramandan öte mânâlar ifade etmiştir. Eğitimi, şahsiyeti, mütevazılığı, ciddiyeti, kararlılığı, takip ettiği akılcı politikalarıyla yalnızca tarih kitaplarına değil romanlara, masallara, destanlara, efsanelere mevzu olmuş; şairlere, ressamalara, bestekârlara ilham vermiştir. Günümüz Batı Medeniyeti'nin temellerini oluşturan Roma'nın yı-

⁹ Ahmetbeyoğlu, "Dört Tekerlekli Yük Arabalarından Köşklere Hun Kadınları ve Takıları", *Tarih Dergisi*, Sayı: 43, İstanbul 2006, s. 53-54.

¹⁰ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, s. 145-146.

kılışından sorumlu tutulan Attila etrafında oluşan-oluşturulan algı, etkisini bugün de devam ettiren zihni farklılaşmalara yol açmıştır. Doğu-Batı Roma, Sasani, Çin devletleri arasında, asrımızda stratejik teorilere konu olan Avrasya'nın kalpgâhı olan sahalarda hâkimiyet tesis eden Attila; aynı zamanda dil, din, tefekkürleri birbirinden hayli farklı dünyalar karşısında, içinden çıktığı "Hareketli Hayat Tarzı"nın inşa ettiği ve kökleri binlerce yıl geriye dayanan bir medeniyetin varlığını, farkındalığını ortaya koyan kudretin en önemli sembollerinden birisi haline gelmiştir. Kısa süren fakat çağdaşlarına göre sonsuz görünen Attila'nın hükümranlık dönemini kaynaklar "Avrupa'yı yetim bırakan" savaşlar tarihi olarak görmüşlerdir. Karşısında sadece orduların değil Roma imparatorlarının çaresiz kaldığı, Papa'nın ayağına kadar giderek aman dilendiği Attila; korku, acziyet ve teslimiyetin kılıfı olarak ilk olarak Romalı müelliflerin belirttiği, daha sonraları ise bütün batı dünyasınca bilinen ve kabul edilen bir inanışa göre Attila, Allah'ın kamçısı (Flagellum Dei)¹¹ ve günaha batan hıristiyanları cezalandırmak gayesiyle Tanrı'nın gönderdiği bela ve felaketin temsilcisi kabul edilmiştir.¹² Bu anlayışı Seville İzidor'daki kayıtlar da ortaya koymaktadır:

"İranlılar gibi Hunlar da günahkâr insanların cezalandırılması maksadıyla gönderilmiş olduklarından, Attila'nın ölümünden sonra Hunların birbirlerini kırmaları esnasında, Allah'ın harika nev'inden ve onlara karşı istisnâ muamelesi belirir. Hunlar Allah'ın hiddetine alem olan değnek timsali olduklarından, her ne zaman Tanrı inananlarına karşı hiddetini ifade etmek istese kendilerini Hunlar vasıtasıyla kamçlattırır ve böylece felaketler tesiriyle doğru yolu seçerek onların dünya hırslarından ve günahlarından sakınma ile göğün sonsuzluğunu temin etmelerini kollar. Gerçekten bu kavim o kadar korkunçtur ki, muharebede açlık kendilerini bunalttığı zaman atların damarlarını açar ve onların kanlarını içmek suretiyle açlıklarını giderirler."¹³

Satır aralarında bazı hakikatlerin de yer aldığı Avrupalıların hayal ve telakilerindeki Attila imajında hakikatlerden çok korkular, ön yargılar belirleyici rol oynamıştır.¹⁴

Geçmişin derinliklerinden bugüne kadar oluşan algı Hun insanı ve Attila'ya dâir tasvirlerde de kendisini göstermiştir. Buna göre:

"Hunların müthiş kara delikleri (gözleri) vardı. Yüzler ise, şöyle diyebilirsek aslında bir yüz değil, şekilsiz bir et ve gözler yerine iki nokta sokulmuş idi. Onların çirkinleşmiş görünüşleri, onların hal ve tavırlarını sergiliyordu. Kendi çocuklarına, daha doğar doğmaz zâlimce davranıyorlardı. Öyle ki,

¹¹ Tanrı'nın Kırbacı nitelendirilmesinin nereden geldiği belli değildir. Amée Thierry, bu efsanenin çıkış noktasının V. - VIII. yüzyıllar arasında olduğunu düşünmüştür. László Marác, *Batı Şuurunda Hun Tasavvuru: Tasvirler, Temsiller ve Medeniyet*, s. 4.

¹² Hüseyin Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933, s. 87.

¹³ S. Eckhardt, *Efsanede Attila*, s. 135; bkz. *Attila ve Hunları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

¹⁴ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, s. 155.

süt çağında yaraların acılarını çekmek zorunda kalıyorlardı. Çocuklar böylece büyüyorlardı. Sakaldan mahrum idiler. Çünkü kılıç darbelerinden kalan izler sakalın tabii çıkışını engelliyordu. Hunlar ufak kalmış, fakat fevkalâde hareketli ve üstün biniciler idi. Onların omuzları geniş, ok ve yayı becerikli, kuvvetli yanaklarını da hep gururla taşıyorlardı. İnsan gibi görünmelerine rağmen, yabani hayvanlar gibi yaşıyorlardı.¹⁵

Ayrıca:

“Kavimlerin sarsılması, bütün dünyanın korkması için doğmuş bir adam; hakkında yayılan korkunç haberler nedeniyle herkesin kendisinden korktuğu kişi idi. Kibirle iki kat yürür, gözleri ışık saçar, gururlu gücünü vücudunun hareketleriyle de hissettirirdi. Savaşı herşeyden çok sevmesine rağmen düşünerek hareket eder, birçok şeyi aklıyla başarırdı. Kendisinden aman dileyenlere merhamet gösterir ve kendine sadık olanlara karşı çok lütf gösterirdi. Kısa boylu, geniş omuzlu idi. Büyük başına nisbetle gözleri küçüktü. Seyrek sakalı beyazlamıştı. Yassı burnu ve biçimsiz yüzü, köklerinin damgasını taşıyordu. Akıllı ve kurnazdı. Tehdit ettiği yerin dışında başka bir yerden saldırırdı.”¹⁶

Başta Jordanes olmak üzere birçok tarihçinin Hunlar hakkındaki verdiği bilgilerde kaynak olarak kullandığı Priskos'un mevcut eserinde ise, Hunların ve Attila'nın tasvirlerine ait maalesef bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Attila'ya dair birkaç satır dikkat çekmektedir:

“...bize ve diğer barbarlara çok tatlı ve leziz yemekler getirildi. Diğer İskitlere ve bize gümüş tabaklarda, Attila'ya ise tahta tabakta et getirmişlerdi. Her cihette mutedil ve kanaatkâr idi. Misafirlerine altın ve gümüş kadehler verdiği halde onun kadehi tahtadan idi. Sırtındaki elbiseleri, ayakkabıları, kılıcının kabzası ve atının takımları askerlerinininkinden hiç de farklı değildi. Buna karşı diğer İskit komutanlarının bu eşyaları altın ve kıymetli taşlarla süslü, göz kamaştırıcı idi. Kendisinininki böyle değildi. Yalnız diğerlerinden daha temiz idi.”¹⁷

Bir başka kaynakta yazılanlar ise şöyledir:

“Gerçekten Hunlar muharebe ve mücadeleye girecekleri zaman, hamile kadınları toplarlar ve bunlar üzerinde bir ateş yakarlar ve sihirli şarkılar söyleyerek orada toplanırlar ve böylece onların rahmindeki cenini pişirir ve sonra rahmi keserek cenini oradan alırlar ve tabaklara koyar, üzerine su serperler ve sihirli suda ceninin azalarını parçalara ayırırlar; müteakiben kılıçlarını, yaylarını, mızraklarını ve diğer aletlerini çıkarır ve suya batırırlar. Bu suretle sihirli suya batırdıkları bütün teçizat, sanki altı bin

¹⁵ Jordanes (Jordanes), *Romana et Getica*, (neşr. Th. Mommsen), Apvd Weidmannos, Berolini 1882, s. 90-91.

¹⁶ Jordanes, *a.g.e.*, s. 105-106.

¹⁷ Priskos'un eserinin Türkçe tercümesi için bakınız Ali Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı*, İstanbul 2014, s. 48-49.

adamın imiş tesirini uyandırır, hâlbuki muharebede tek bir insan cenk eder. Aralarında elini uzatan herkes sanki bir bıçak taşıyormuş gibidir. Çocukların etini yer ve kadınların kanını içerler. Derilerle kuşanır, rüzgar ve dolu ile giyinirler ve göz kırpmalarıyla şehrin altını üstüne getirir ve duvarlarını devirirler. Müstahkem kaleleri harap eder, en kuvvetli yiğitleri kolayca bağlar ve keserler. Rüzgar ve doludan daha çabuk koşarlar.”¹⁸

Ortaçağ Bizans müelliflerinden Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais) da Hunlara dair şöyle bir tasvir yapmıştır: Hunların bozkırlara kovulmuş cadılarla Faun’ların temasından neşet ettiklerini ve Maeotis bataklıklarında oturduklarını belirttiikten sonra şöyle devam etmiştir:

“Küçük ve kara bir ırk olup orada adeta insan nevinden uzaklaştırılmış olarak yaşamış ve beşeri konuşmaya benzeyen hiçbir sesi tanımamışlardır. Muharebede belki de yenemeyecekleri kimseleri, simalarının korkunçluğu ile müthiş bir korkuya düşürerek kaçırmışlardır. Zira yüzleri şekilsiz ve adeta bir et yığınuna benzerdi ve göz yerine üzerinde noktalar bulunurdu. Yabancı şekilleri, ruhlarının keyfiyetini daha iyi ifade ediyordu. Daha doğum günlerinde, vahşi hiddetlerinin işaretlerini verirlerdi. Gerçekten erkek çocuklarının yüzlerini daha emzirmeden önce, yaranın acılarına alıştırmak maksadiyle demirle çizilerlerdi. Bu sebeple sakalsız olarak yaşlanırlar ve gençliğin tazeliğinden mahrum kalırlar; zira demirle çizilen yüzün izleri, kılların zamanında zuhur eden güzelliğini alır. Her ne kadar ufak boylu iseler de, kolayca ve mahirane hareket ederler. Ata binmekte çok sürate sahiptirler, geniş omuzları, yay ve ok kullanmağa uygun boyunları, onları kuvvetli yapar ve mütehakkim gururları onları daima dimdik tutar. Bütün komşu kavimlerin dehşet ve korkusunu teşkil eden Hunlar bu kabileden zuhur ederler.”¹⁹

Bazı Romalı tarihçiler; Hunların sevimsiz, kötü şöhretli, korkunç adetli, çocuklarının yüzünün korkunç, vücutlarının kalın ve kısa, dar başlı olduğunu, gözlerinin alnın altında birbirinden uzak iki çukurda ve sadece noktadan ibaret olduğunu, yüzlerinin geniş, boylarının ise yok gibi gözüktüğünü, göğüs boşluklarının büyük ve omuzlarının geniş olduğunu, yayan yürüdükleri zaman orta boylu, at üzerinde gövdelerinin üst kısmının uzun olduğunu kaydetmişlerdir.²⁰

Netice olarak; Hunlara dâir anlatılanların muhtevasını gerek çağdaş gerekse daha sonraki kavimlerin hayal ve fantezi dünyalarının mahsulleri oluşturdu ki, bunların çoğu dini temelli ve kilise menşeliydi. Bunlar her milletin hafızasında değişik şekillerde belirdi. Mesela Macar tarih kitapları, Ortaçağ kronikleri Hun-Macar akrabalığına dikkat çekip kurucuları olan ve yurt tutan Árpád ailesinin soyunu Attila’ya bağlarken, XIX. asrın ikinci yarısından itiba-

¹⁸ S. Eckhardt, *Efsanede Attila*, bkz. *Attila ve Hunları*, Ankara 1982, s. 126-127.

¹⁹ S. Eckhardt, *aynı eser*, s. 128.

²⁰ O.J. Maenchen - Helfen, “Huns and Husiung-nu”, *Byzantion*, 17, Boston 1944-1945, s. 237-238; S. Eckhardt, *aynı eser*, s. 128; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1980, s. 91; I. Bóna, *Das Hunnenreich*, Corvina Kiada, Budapest 1991, s. 30 vd.

ren bu anlayış tamamen değişmeye başladı. İtalyan ve Fransız tasvirlerinde tamamıyla olumsuzluklar hâkim iken, Alman metinlerinde Hunlar ve Attila'ya karşı daha mantıklı, itidalli, bağışlayan bir resim belirmeye başladı.²¹ Hunlar ve Attila hakkındaki tasvirleri değerlendirirken farklı coğrafyalarda doğmuş iki hayat tarzının, inancın, düşünce ve kültürün karşı karşıya gelmesindeki psikolojiyi göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Çünkü bu tür bilgileri verenler; kendisinden çok daha kuvvetli, mükemmel teşkilatlı, kültür-medene- niyet olarak yabancı ve üstün kavim karşısında hiçbir varlık göstermeden mağlûp olan, hâkimiyet altına giren toplumun mensubu idiler.²² Bu sebeple onlar hakkında objektif düşünceler beklemek imkânsızdır. Onların tarafsız olmayan hükümleri maalesef asırlar boyunca yaşamış ve şekil olarak umu- mileşmiştir. Bu bakış açısı devam ettiği sürece de millî tarihlerde Hunlara ve Attila'ya olumlu bakılmayacaktır.²³

Kaynaklar

- AHMETBEYOĞLU, Ali : *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
_____ : *Attila'nın Sarayında Bir Romalı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
_____ : *Atlı Şehirliler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
_____ : "Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 1, İzmir 2003.
_____ : "Tarihçi Jordanes (VI. Yüzyıl) ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *XIV. Türk Tarih Kongresi I*, Ankara 2005.
_____ : "Dört Tekerlekli Yük Arabalarından Köşklere Hun Kadınları ve Takıları", *Tarih Dergisi*, Sayı: 43, İstanbul 2006.
ALTHEIM, F.: *Geschichte Der Hunnen I*, Berlin 1959; *II*, 1960; *III*, 1961; *IV-V*, Walter De Gruyter, 1962.
BÓNA, I.: *Das Hunnenreich*, Corvina Kiada, Stuttgart 1991.
ECKHARDT, S.: *Efsanede Attila*, bkz. *Attila ve Hunları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.
GROUSSET, R.: *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1980.
Jordanes, Romana et Getica, (Neşr. Th. Mommsen), Apvd Weidmannos, Be- rolini 1882.
MARÁCZ, L. (Türk. Terc. K. Yılmaz): "Batı Şuurunda Hun Tasavvuru: Tas- virler, Temsiller Ve Medeniyet", *Turán Dergisi*, Sayı: 11, İstanbul 2010.
MAENCHEN-HELFEN, O.J.: "Huns and Husing-nu", *Byzantion*, 17, Bos- ton 1944-1945.
MOMMSEN, Th.: *Gesammelte Schriften, IV*, Weidmannsche Buchhand- lung, Berlin 1906.
ORKUN, Hüseyin Namık: *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.
RÁSONYI, L.: *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, An- kara 1971.

²¹ László Marác, *Batı Şuurunda Hun Tasavvuru: Tasvirler, Temsiller ve Medeniyet*, s. 7 vd.

²² I. Bóna, *Das Hunnenreich*, Stuttgart 1991, s. 25 vd.

²³ I. Bóna, *aynı eser*, s. 25 vd.

TÜRKİYE'DEKİ İSLAMİ KÜLTÜRDE ŞAMAN(İZM) İZLERİ

Bekir ÖĞRETİCİ*

Öz

Birçok inanç sisteminin etkisinde kalmış olan Türk kültüründe “şamanizm”in de etkisi görülmektedir. Ancak İslami gelenek içinde Şamanizm unsurlarının görülüyor olması ilginçtir. Bu unsurların nasıl taşındığı sorusunun cevabının arandığı bu çalışmada, üfleme ile tedavi yöntemi ve koçbaşı sembolleri açıklanarak, aktarıma yolları hakkında fikirler sunuldu. Bu unsurların İslami unsurlarla birleşmek suretiyle kamufler olarak taşınmış oldukları sonucuna varıldı.

Anahtar kelimeler: Şamanizm, Üfleme, Tedavi, Koçbaşı, Sembol, Kültür.

The Footprints Of Shamanism In The Islamic Culture In Turkey

Abstract

It has been found that Shamanism has an influence on Turkish culture which is also influenced by many belief systems. However, it is engrossing to inspect that the elements of Shamanism were seen within that Islamic tradition. The main objective of the current paper is to answer the question of how the elements of Shamanism were transferred into the Turkish culture. By explaining “blowing” as a treatment method and the “Aries-head” symbols, the thoughts on various ways of transfer are presented. It was concluded that these elements were adopted under camouflage by combining with Islamic elements.

Keywords: Shamanism, Blowing, Treatment, Aries-Head, Symbol, Culture.

Giriş

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Türkiye coğrafyasında farklı medeniyetlere veya dinlere ait kültürel unsurlara rastlanabilir. Kültürün oluşmasında ve sürekliliğinde öne çıkan en önemli faktörlerden birisinin inanç olduğu kabul edilirse, birbirinden farklı birçok inanç sisteminin etkisiyle yoğrulmuş olan Türk kültüründe de, farklı unsurlara rastlamak hiç de şaşırtıcı değildir. Bu farklılığı sağlayan inanç sistemleri içinde de Şama-

* Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Enstitüsü, Orta Doğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Doktora Öğrencisi.

nizm'in ayrı bir önemi vardır. Zira Şamanizm'e ait birçok unsur bazen şekil değiştirerek, bazen de olduğu gibi günümüze kadar gelmiştir.

Yüzlerce yıldan beri İslami geleneğin hüküm sürdüğü bir bölgede, Şamanizm'e ait unsurlar nasıl bu kadar yoğun olabilir ve nasıl günümüze kadar gelebilmişlerdir? Bu unsurlara etki eden amiller nelerdir ve bunların sınırlarını çizmek mümkün müdür? Araştırmada, Türkiye'deki İslami gelenek içinde mevcut bulunan ve Şamanizm izlerini barındıran uygulamalardan hareketle, bu sorulara cevap bulma amacı güdülmüştür. Bunu yapmaya çalışırken de, literatürde belirtildiği üzere, oldukça fazla unsurdan bahsedildiği için “*üfleme ile tedavi yöntemi*” ve “*koçbaşı sembolü*” örnekleri açıklanmaya çalışılmıştır. Zira araştırmanın amacı bu unsurları açıklamaktan ziyade günümüze kadar nasıl ulaştıklarını ortaya koymak olduğu için iki örnekle konu sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Bu iki örneğin seçiminde de hemen hemen ülke coğrafyasının tamamında görülüyor olmaları etkili olmuştur.

Araştırmada doküman incelemesi ve görüşme teknikleri ile veri toplanmıştır. Bu bağlamda konuya ilişkin literatürde yer alan veriler ve kaynak kişilerle yapılan görüşme kayıtlarından elde edilen verilerin analizi yapılmıştır.

1. Şamanizm ve Şaman

İçerisinde animizm, totemizm, fetişizm ve büyü ile ilgili birçok unsuru barındıran Şamanizm'le ilgili çeşitli tanımlar yapılmış ve hâlen yapılmaya devam edilmektedir. Romanya asıllı dinler tarihçisi Mircea Eliade'e göre Şamanizm en eski vecd tekniklerinden birisi, hatta ilkidir. Bunu çok özel anlamda bir din olarak nitelenmek mümkün değildir.¹ Şamanlık veya Kamcılık olarak da bilinen Şamanizm bir dinden ziyade merkezinde şamanın yer aldığı kendine has inanç ve ritüelleriyle farklı formları bulunan vecde dayalı bir yöntemdir.² Bir başka yaklaşıma göre Şamanizm, büyüye dayalı bir kabile dini olma özelliği taşımaktadır.³ Yakutistanlı etnolog G.V. Ksenofontov'a göre Şamanizm bir dindir. Hatta o, Hıristiyanlığın babaannesidir. L.P. Potapov, onu, “*Arkaik düalist bir dünya görüşüdür.*” diye tanımlarken, S. Tokarev, Şamanizm'i bir din olarak kabul etmektedir.⁴

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere Şamanizm'in din olup olmadığı bir tartışma konusudur. Türk Dil Kurumu “*din*” kelimesinin sözlük anlamını: “*Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum*” olarak vermektedir. Dolayısıyla Şamanizm'in din olup olmadığı meseleye hangi açıdan bakıldığı ile alakalıdır.

Tanımı konusunda fikir birliği sağlanamamış olan Şamanizm'in en önemli unsuru şamandır. Şaman kavramının kökeni ve tanımı konusunda da tıpkı

¹ Harun Güngör, “Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar”, *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*, Ankara 2007, s. 2.

² Harun Güngör, “Şamanizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 325.

³ Erman Artun, “Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri-Öğretile-Dinler”, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf, ET: 15.05.2018

⁴ Güngör, “Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar”, s. 3.

Şamanizm gibi ihtilaflar mevcuttur. Ancak burada araştırmanın amacı gereği bu tartışmalara girmeden şaman faaliyetlerine değinilecektir.

Şamanlar sihribazlık yapan, hastaları iyileştiren, gaipten ve gelecekte haber veren, ruhları bedenlerini terk edip tekrar dönen, tabiat kuvvetlerini istediği gibi yönlendiren, at üstünde göğe yükselip Tanrı ile konuşan, ateşin yakıcılığından etkilenmeyen, yenilmiş hayvanları kemiklerinden tekrar diriltten, kadın-erkek müşterek ayinler yapan, tahta kılıçla savaşan kişiler olarak gözümüzde canlanmaktadır.⁵

2. Günümüze Taşınan Unsurlar

Faaliyetleri bu şekilde özetlenebilen şamandan ve Şamanizm'den birçok unsur bugün de mevcuttur. Konu gereği burada şamanların hastaları iyileştirme faaliyetleri ile uğurlu/uğursuz hayvan anlayışlarına yer verilecektir.

2.1. Hastaları İyileştirme Faaliyetleri

Bayat'a göre Şaman toplumun fiziki ve manevi sağlığını korumak için ruhu tedavi eder, hastalığı önlemeye çalışır, avın bol olmasını sağlar ve belayı uzak tutmaya çalışır... Şamanlar, tedavi sırasında kendilerine yardımcı olması için ruhları çağırarak amacıyla davul, kopuz, kamçı, su gibi araçlar kullanmaktadır... İyileştirme işleminde üç temel yapı vardır; şaman, hasta ve seyirciler. Seyirciler şamanların kamusal bir görevi yerine getirdiğinin işareti olarak görülebilir... Perrin'in belirttiği üzere de, tedavinin bitiminde tüm topluluk bir araya getirilir, hastanın iyileştiği ilan edilir. Müzik ve dans ile kutlama yapılır.⁶

Şamanizm üzerine çalışan araştırmacıların tespitlerine göre hastaları tedavi etmek şamanlığın ana görevlerindedir. Bunun için birtakım usuller uygulanır.⁷ Bu usullerden biri de *"üfleme ile tedavi yöntemidir."* Türk kültürü ve tarihi üzerine önemli saha araştırmalarına imza atmış olan Mustafa Aksoy hocadan bir sohbet esnasında duyduğum doktora üfleme ile tedavi yöntemi hakkında aktarmış oldukları, oldukça dikkat çekicidir: *"Bu uygulamaya göre hasta olan kişi tedavi olmak için şamanın karşısına geçer. Şaman (Kam) birtakım sihri oyunlardan sonra küflü peynir (yeşil peynir) olarak bilinen kurutulmuş peyniri elleri arasında iyice ezer ve hastanın ağzına üfler. Bu peynirin günümüzde de antibiyotik özelliği taşıdığı bilinmektedir. Dolayısıyla hastalarda kısmen de olsa iyileşme emareleri görülmesi ve bu işlem sonunda şamanın takdir edilmesi olasıdır."*

Üfleme ile tedavi yöntemi olarak açıklanmaya çalışılan bu yöntem, bugün de benzer şekilleri ile mevcuttur. Okuyup üfleme, ip bağlamak, muska yazmak vs. usullerle hastalık tedavi etmeye çalışan kişiler vardır. Halk arasında hoca diye tanınan bu şahıslar, gerçekte şaman kalıntısı kişilerden başka bir şey değillerdir.⁸

⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 136.

⁶ Müge Demir, "Şamanizm'de Hastalık Kavramı ve Tedavi Yaklaşımları", *Lokman Hekim Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, Mersin 2016, s. 19-24.

⁷ Ocak, *a.g.e.*, s. 138.

⁸ Ocak, *a.g.e.*, s. 147.

Günümüzdeki uygulanış şekline bakıldığında, şamanın yerini hoca veya ağzı dualı kişilerin aldığı, üfleme işleminden önce de birtakım Kur'an ayetlerinin okunduğu görülmektedir. Böylece Şamanizm'in unsuru olan bir uygulama, kullandığı argümanlar sayesinde İslami gelenek içinde varlığını sürdürmektedir. Her ne kadar kamufle olmuş olsa da Şamanizm unsurlarını barındıran bu vb. uygulamaların izahında karşımıza "rukye" kavramı çıkmaktadır.

Rukye, hastalık ve kötülüklerden korunmak veya kurtulmak amacıyla dua okuyup üfleme anlamında bir terim⁹ olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımdan hareketle üfleme ile tedavi yönteminin İslami bir unsur olduğu savunulabilir. Ancak bu konudaki Hadis-i Şerifler ve uygulamanın tarihi pek de öyle olmadığını göstermektedir.

Çelebi'den aktarılan bilgilere göz atıldığında, rukye hakkında hadis kaynaklarında yer alan rivayetlerin bir kısmının onun cevazına, bir kısmının da yasaklanmasına delalet ettiği görülür. Rukyenin cevazını savunan alimler şu hadisleri delil gösterirler: Resulullah'ın rahatsızlığı esnasında Cebrail gelerek onu okumuş,¹⁰ Resulullah da hem kendisine hem ziyaret ettiği bazı hastalara okuyup üflemiş,¹¹ yine Hz. Peygamber'in vefatına sebebiyet veren hastalık ortaya çıktığında, Hz. Aişe, Hz. Peygamber'e okuyup üflemiş ve onun eliyle bedenini meshetmiştir.¹² Rukyenin caiz olmadığını ileri sürenler ise şu rivayetlere dayanır: Hz. Peygamber, Allah'a tevekkülleri sebebiyle rukyeye ve üfürükçülüğe başvurmayanların doğrudan cennete gireceğini bildirmiş,¹³ tedavi amacıyla dağlanan ve rukye yaptıran kişinin Allah'a tevekkülü terk etmiş olacağını söylemiş,¹⁴ ipe üfleyerek düğüm atanın büyü yapmış, büyü yapmanın ise Allah'a şirk koşmuş olacağını, muska takanın bu muskasının ahirette kendisine musallat kılınacağını belirtmiş.¹⁵

Rasulullah (sav), tashih ettiği birçok uygulamada olduğu gibi, rukye için de tedricilik metodunu kullanmıştır. Rukyeleri içine şirk karıştığı için önceleri yasaklamıştır. Bu konuda yeterli birikimine sahip olunduktan sonra da şirk karıştırılmaması şartıyla serbest bırakmıştır. Ancak bu serbestlikten günümüzde bu işi hiçbir sahîh kaynağa dayanmaksızın rant elde etmek amacıyla yapan üfürükçüleri tasvip ettiğimiz anlaşılmalıdır.¹⁶ Hadisler ışığında elde edilen bu bilgilerden sonra rukyenin tarihsel sürecine de bakmakta fayda vardır.

Rukyenin ne zaman ve kimler tarafından ilk olarak uygulandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, cahiliye zamanında hastalıklara karşı ilaç veya

⁹ İlyas Çelebi, "Rukye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 220.

¹⁰ Müslim, *Selam*, 39-40.

¹¹ Buhari, *Tıb*, 33.

¹² Buhari, *Tıb*, 32.

¹³ Buhari, *Tıb*, 17.

¹⁴ Müsned, IV.

¹⁵ Nesai, *Tahrim*, 19.

¹⁶ Muhammed Hulusi Yeşil, *Rukye Konusunu İşleyen Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Konya 2007, s. 73.

tedavi edici unsur olarak başvurulan çarelerden biri olduğu bilinmektedir. Hz. Peygamber'in hadislerinde çokça yer verilen rukye, cahiliye zamanındaki rukye ile sadece isim benzerliğine sahiptir. Mesela itikat açısından aralarında önemli farklılık vardır. Cahiliye döneminde tıbbi çare olarak başvurulan rukye, mutlak çözüm kaynağı sayılır, hastayı mutlaka iyileştireceğine inanılırdı. Oysa Resûlullah'ın izin verdiği rukye sadece bir dua veya temenniden ibarettir. Mutlak şifa rukye ve benzerinden değil, sadece Allah'tan beklenir.¹⁷

Rukye, daha çok iplik üzerine okuma ve atılan düğümler şeklinde uygulanmaktaydı. Ayrıca bizzat hastanın kendisine, ağrı hissedilen yere okumak ve üfleme, teshir/büyü için efsunlamak, büyüden kurtulmak için boncuk ve nazarlıklar kullanmak şeklinde de yapılmaktaydı. Ülkemizde de yaygın olan rukye şekli, Hz. Peygamber'in tavsiye edip cevaz verdiği değil de, sihir karışmış, Allah (cc)'a tevekkülü bırakarak, bu işi yapanlara güvenme gibi duyguları hissederek şekliyle görülmektedir. Ayrıca ülkemizde din sömürücülerinin yaptığı rukyeyi diye bilinen uygulamaların dini olmaktan ziyade, folklorik uygulamalar olduğu belirtilmektedir.¹⁸ Bu bilgiler ülkemizde yaygın olarak görülen üfleme ile tedavi tekniğinin Hadis-i Şeriflerde belirtilen rukye uygulamalarıyla ilgili olmadığı görülmektedir.

Rukye vb. uygulamaların ilk olarak nerede ve kimler tarafından uygulandığı bilinmemektedir. Ancak Şamanizm'in ve İslamiyet'in etkisi altında bulunan çok geniş sahalarda izlerine rastlanmaktadır. Bu tarz uygulamaların kültürler arası etkileşim sonucu mu, yoksa sosyal yapılardan mı kaynaklandığı konusu tartışılmaya müsait bir husustur. Ancak farklı şekillerde kültürel etkileşimlerin olduğunu kültür araştırmaları bize haber vermektedir. Dolayısıyla bu tarz uygulamaların, birbirinden farklı kültür sahalarında, benzer şekillerde görünüyorsa olması kültürel etkileşimle ve sosyal yapıların özellikleriyle izah edilebilir.

2.2. Koçbaşı Sembolü

Koçbaşı sembolünün de tıpkı üfleme ile tedavi tekniği gibi çok sık rastlanılan bir unsur olduğu aşikârdır. Zira bu konu 1996'dan beri farklı coğrafyalarda araştırmalar yapanlar hakkında Aksoy şunları ifade eder: *"Koçbaşı damgası, kadimliği göz önünde tutulduğunda, Türk kültürünün bir mührü gibi bugün hala Altaylardan Ön Asya ve Balkanlara kadar uzanan coğrafyadaki çeşitli mezar taşlarında, halı ve kilimlerde varlığını sürdürmektedir. Ayrıca Anadolu'da ananevi anlayışa göre, dokunan halı ve kilimlerdeki hâkim damga koçbaşısıdır. Mezar taşlarındaki koçbaşı damgası, özellikle Doğu Anadolu mezarlarında yaygın olarak kullanılmıştır."* Bu damganın işlevi hakkında da Aksoy şöyle söyler: *"Ayrıca Kazak Türkleri koça koçkar derler. Koçkarın başı kutlu sayılır ve insanları kötülüklerden korumak için nazarlık olarak da kullanılır. Karadeniz bölgemizde de aynı anlayış hâkimdir."*¹⁹

¹⁷ Veli Atmaca, "Hadisler Çerçevesinde Cahiliyede Majik Tedavi Geleneği'nin Kavramsal Boyutu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, Ocak-Haziran 2010, s. 1-40.

¹⁸ Ali Çelik, *İslam'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnançları*, Beyan Yayınları, İstanbul 1995, s. 264.

¹⁹ Mustafa Aksoy, "Türk Sanatının Temel Özellikleri Bağlamında Fars Sanatı İle Bir Karşılaştırma", *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 5, 2012, s. 32-48.

Karadeniz bölgesinde yer alan Kastamonu ilinde yapılan saha çalışmaları ve görüşülen kaynak kişilerden elde edilen veriler Aksoy’u doğrular niteliktedir. Zira Kastamonu’nun Araç ilçesinde, özellikle kurban maksadıyla kesilen koç/koyun başlarının, ahırların girişlerinde yüksekçe bir yere asıldığı görülmüştür. Yapılan gözlemlerde bunun münferit bir olay olmadığı da tespit edilmiştir. Bu uygulamanın sebebinin sorulduğunda kaynak kişiler, nazardan korunmak amacıyla koçbaşlarını ahırlarının girişine astıklarını söylemişlerdir. Yine kaynak kişiler ilmine güvenilen “*derin*” hocaları bu uygulamaya referans olarak göstermişlerdir.

Burada akla şu soru gelmektedir: Koçbaşı sembolüne yüklenen bu kutlu anlamı nasıl ortaya çıkmış olabilir? Eröz²⁰ eski Türk dini üzerine yapmış olduğu çalışmasında birtakım hayvanlara (kurt, tavşan, horoz, öküz, şahin, saksagan, sungur, tavşancıl, çakır, kartal) ilişkin tutumlardan bahsederek “*uğurlu ve uğursuz hayvan telakkilerinin tamamıyla totemistik ve şamanistik köklere dayandığı ortaya konulmuştur.*” Dolayısıyla hem Aksoy’un hem de Eröz’ün çalışmalarına dayanarak koçbaşı sembolüne yüklenen bu kutlu/uğurlu manasının kadim Türk anlayışından kaynaklanma ihtimali çok yüksektir.

Diğer yandan koçbaşı sembolünde tıpkı üfleme ile tedavi tekniğinde olduğu gibi kamufle olmak suretiyle Şamanizm’den aktarılmış olduğu söylenilebilir. Nazardan korunmak gibi bir fonksiyonu icra etmesi beklenen bu sembolde de hoca ve ağzı dualı kişilerin aktarma fonksiyonunu icra ettiği görülmektedir.

Koçbaşı sembolünün nasıl böyle bir anlama evirildiği sorusuna, bidat kavramı ile cevap verilmeye çalışılabilir. Bidat kavramı Türk Dil Kurumu tarafından şöyle açıklanmaktadır: “*İslam dininde Hz. Muhammed zamanından sonra ortaya çıkan değişik yargılar ve ülkeler.*” Konu bu kavram üzerinden açıklanmaya çalışılırsa, mevcut durum tanımlamış olsa bile, nasıl taşınmış olacağı sorusuna cevap verilmiş sayılmayız. Dolayısıyla bu unsurun taşınmasında da kültürel etkileşimden bahsedilebilir.

Lewis²¹ Türkler’in İslamiyet’e girmeleri hakkında “*Türkler, İranlılar’ın ve Araplar’ın asla yapmadıkları bir şeyi yaparak milli kimliklerini İslamiyet’e gömdüler... İslamiyet öncesindeki Türk tarihindeki devletler, uygarlıklar, dinler ve edebiyat birkaç halk şiiri ve soyları ile ilgili destan dışında unutulup gitmişti.*” tespitinde bulunur. Araştırmacının bu tespitinde değindiği binlerce yıllık kültürün unutulup gitmesi meselesi tartışmaya açıktır. Zira bu çalışmada değinilen konu bile meselenin pek de öyle olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak milli kimliğin İslamiyet’e gömülmesi tespiti Şamanizm unsurlarının taşınması hakkında bir fikir verebilir. Türkler İslamiyet’le beraber bazı eski inanç sistemlerinden vazgeçmiş ancak birtakım unsurlar da yeni inanç sistemi içine kamufle ederek, yani şekil değiştirilerek yaşatmaktadırlar.

Kültürel etkileşim veya kültür değişmesi kavramları ile izah edilmeye çalışılan bu meselede, teolojik bir bakış açısıyla da şöyle izah edilebilir:

²⁰ Mehmet Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) Alevilik-Bektaşilik*, 3. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 142.

²¹ Bernard Lewis, *Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, Çev.: Selin Y. Kölay, 13. baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2017, s. 113.

“Schmidt başlangıçta dünyanın her yerinde bir tür ilk monoteizmin yer aldığını ve toplumlar bünyesinde daha sonra meydana gelen değişimlerin bu inancı azalttığını, tahrif ettiğini hatta çoğu zaman da yok ettiğini düşünmüştür... Göçlerle birlikte kültür, değişime uğramıştır. Göçler sonucunda insanların yerleştikleri bölgelerin kültürlerini meydana getirmeyip, başlangıçtaki kültürün değişime uğratılmış şeklini devam ettirdiklerine dikkat çekmiştir. Değişik kültürlerdeki benzerlikleri ve farklılıkları izah etmeyi amaçlamak üzere geliştirilen “yayılma kanununa” göre en geniş çapta yaygın olan bir unsurun en eski olması gerekmektedir.”²²

Dolayısıyla eski olan Şamanizm unsurlarının, yeni olan İslami kültür içinde yer bulabilmiş olması Schmidt’in bu teorisi çerçevesinde açıklanabilir.

Sonuç

Bu çalışmada İslami geleneğe sahip olan Türkiye coğrafyasında Şamanizm’e ait unsurlardan olan üfleme tekniğinin günümüze kadar nasıl gelebilmiş olduğu sorusuna cevap aranmaya çalışıldı. Bu amaçla Şamanizm etkisi görülen üfleme ile tedavi tekniği ve koçbaşı sembolleri açıklanarak taşınma yollarına değinildi.

Bu bağlamda rukye ve bidat kavramlarının yanı sıra W. Schmidt’in teorisi ile de bu kültürel değişimin oluşması hakkında izahlar yapıldı.

Şamanizm ve Eski Türk Dinleri üzerine nitelik ve nicelik bakımından bir hayli çalışmanın mevcut bulunduğu bir alanda, bu çalışma ile konuya genel bir bakış sunmanın yanında, üfleme ile tedavi tekniği meselesi ve koçbaşının yerel manasına ilişkin bilgiler vermek suretiyle de literatüre katkı yapılmaya çalışılmıştır.

Kaynak Kişiler

(soy isim, isim, doğum yeri, doğum tarihi, eğitim durumu, mesleği.)

1. Döndüye, Kastamonu-Araç / 1948, İlkokul, Ev Hanımı.
2. Küçükşengün, Tahir, Kastamonu-Araç / 1965, Yüksek Okul, Din Görevlisi.
3. Aksoy, Mustafa, Adana-Kadirli / 1959, Doç. Dr., Öğretim Üyesi.

Kaynaklar

Ahmed B. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed (241), *Müsned*, Dâru’l-Fıkr, Beyrut 1991, I-X.

AKSOY, Mustafa: “Türk Sanatının Temel Özellikleri Bağlamında Fars Sanatı İle Bir Karşılaştırma”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 5, 2012.

ARTUN, Erman: “Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri-Öğretileler-Dinler”, 2012, http://turkoloji.cu.edu.tr/ HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf, (ET: 15.05.2018).

AYGÜN, Fatma: “Dinin ve “Yüce Varlık” İnancının Kökenine İlişkin Tartışmalara Genel Bir Bakış”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2016.

²² Fatma Aygün, “Dinin ve “Yüce Varlık” İnancının Kökenine İlişkin Tartışmalara Genel Bir Bakış”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 14, Sayı: 1, 2016, s. 203-215.

Buhari, Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâil ibn İbrahim (256/869) el-Câmiu's-Sahîh, I-VIII, tsh., Mehmed Zihni Efendi, İstanbul 1992.

ÇELEBİ, İlyas: “Rukye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

ÇELİK, Ali: *İslam'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnançları*, Beyan Yayınları, İstanbul 1995.

DEMİR, Müge: “Şamanizm’de Hastalık Kavramı ve Tedavi Yaklaşımları”, *Lokman Hekim Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, Mersin 2016.

ERÖZ, Mehmet: *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) Alevilik-Bektaşilik*, 3. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

GÜNGÖR, Harun: “Geleneksel Türk Dininden Anadolu’ya Taşınanlar”, *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*, Ankara 2007.

GÜNGÖR, Harun: “Şamanizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

LEWIS, Bernard: *Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, Çev.: Selin Y. Kölay, 13. baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2017.

Müslim, İbn Haccâc el-Kuseyrî: (261/874), el-Câmiu's-Sahîh, I-III, thk. ve tşk., Muhammed Fuad Abdülbaki, İstanbul 1992.

Nesai, Ebû Abdirrahman Ahmed ibn Suayb: (303/915), es-Sünen, I-VIII, 2. baskı, İstanbul 1992.

OCAK, Ahmet Yaşar: *Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu-Türk Dil Kurumu; TDK, <http://www.tdk.gov.tr>, (ET: 12.05.2018).

YEŞİL, Muhammed Hulusi: *Rukye Konusunu İşleyen Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Konya 2007.

DEDE KORKUT BOYLARINDA GEÇEN FORMULİSTİK SAYILARIN İZLERİ

Onur SÖMEN*

Öz

Bu çalışmamızın amacı dünya mitolojileri içinde Türk mitolojisinin önemi ni yansıtan aynı zamanda mitolojiyi oluşturan temel taşlardan olan formulis tik sayıların Türk edebî eserlerinden olan ve Türklerin hem İslam öncesi hem İslamî karakterini bünyesinde barındıran Dede Korkut Destanları içindeki kullanımına dikkat çekmektir. İncelemeye tabii tuttuğumuz sayılar formulistik “bir, iki, üç, dört, beş, yedi, dokuz, kırk” sayılardır. Dede Korkut Kitabı’ndaki hikâye kurgusunun akıcılığı ve etkileyiciliğindeki tesirin artması için kullanıl masının yanında bu sayıların Türk mitolojisinde, dinsel, geleneksel ve halk inanışındaki kullanımına, evreni, fiziği, maddiyatı, maneviyatı ve günlük ya şamımızı idrak etmemiz açısından kullanımına değindik. Ayrıca bu sayıların saydığımız unsurlar içindeki izleri, yeri ve de etkilerinden bahsedip belirttiği- miz eksikliğe bir ölçüde katkıda bulunmaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Dede Korkut, Sayılar, Mitoloji.

Treatment Of Formulistic Numbers In The Dede Korkut

Abstract

The aim of this study is to draw attention to the use of the Turkish literary works, which are the main stones of mythology, which reflect the importance of Turkish mythology within the world mythologies and the Turkish literary works, and their use in the Dede Korkut Epics, which includes both the pre-Is- lamic and Islamic character of the Turks. The numbers we examine are formu- listic one, two, three, four, five, seven, nine, forty numbers. In addition to being used to increase the influence in the fluency and influence of Dede Korkut’s book, we talked about the use of these numbers in Turkish mythology, religi- ous, traditional and folk beliefs, the universe, physics, materialism, spiritua- lity, and the use of our everyday life. In addition, we tried to contribute to some extent the deficiencies we have mentioned and mentioned about the traces, place and effects of these numbers in the elements we counted.

Keywords: Dede Korkut, Numbers, Mythology.

* İstanbul Aydın Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni.

Giriş

Mitoloji her milletin şahsi kimliğinin inanışsal, geleneksel, mistik, edebi ve felsefi yorumudur diyebiliriz. Tarihe damgasını vurmuş birçok medeniyet içinde Türkler de mitoloji dünyasında kendine en güçlü şekilde yer bulmuş bir milledir. Farklı kültürlerle mitsel anlamda etkileşimler içine girmiş; çoğu zaman onlardan etkilense de farklı kültürlerle kuvvetle tesiri daha belirgin olmuştur. Mitolojimizi büyük çerçeve olarak görürsek özellikle dini ve geleneksel anlamda kültürel etkilenmeleri ya da etkilemeleri sıkça gördüğümüzü söyleyebiliriz.

Toplumlar tarihin çeşitli dönemlerinde dinlerini değiştirebilir. Bu değişim kimi zaman dinin kendi içinde yaşadığı değişiklikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazen de toplumlar diğer toplumların etkisi ya da zoruyla dinlerini değiştirebilir. Bu değişim süreçlerinde dini inanç ya da ritüellerin tamamının yenileriyle değiştirildiğini söylemek mümkün değildir. Böyle durumlarda toplumlar bir yandan yeni inanç sisteminin esaslarını yaşamaya başlarken bir yandan da eski inanç ve uygulamaları yeni inancın içinde yeni formlarla yaşatmaya devam eder.¹ Bu formaların içinde ritüellerin devamlılığı esasında rakamların ve sayıların ana fonksiyon üstlendiği görülmektedir. Türk kültüründe yaygın olarak görülen sayı simgeciliğinin temeli mitolojiye ve kutsal dinlere dayanmaktadır. Bu bağlamda sayılar üstüne kurulan inançların kaynakları hem İslam dinine hem de Türkistan yaşam geleneklerine bağlı olduğu bilinmektedir.² Eski Türk dininin, Gök Tanrı merkezli ve onun etrafında şekillenmiş, tamamen kendine özgü bir sistem olduğu görülmektedir.³ Türkler Müslüman olduktan sonra da yeni dinlerine ters düşmeyen eski inanışlarını devam ettirmişlerdir. Bazı inanışlara İslami bir kılıf verilse de halk inanışlarının büyük bölümü mitolojik dönemlerden izler taşır. Bu sebeple mitoloji ile ilgili çalışmalarda halk inanışlarına başvurmak kaçınılmazdır.⁴ Sayılar, geleneklerde oluşan inançların taşıyıcısı durumundadır. Tek başına soyut olarak kutsallık taşıyan bir sayı yoktur. Sayının kutsallığı yansıttığı varlık türüyle ilgilidir. Bir sayı anıldığında, onun neyin karşılığı olduğu, neyi düşündürttüğü, neyi dile getirdiği göz önüne getirilir, onunla ilgili bir inanç kurumu ortaya çıkar.⁵ Yani halk inanışlarını oluşturan önemli parçalardan biri de şüphesiz sayılardır. Sayılar (rakamlar), ritüelin devamlılık esasının garantörü olarak birçok inançta sıkça başvurulan referans unsuru olmuştur. Gök Tanrı dininin ana temalarında yer alan rakamlar Türklerin İslamiyet'i kabulü ile birlikte bu dinin içerisinde de yer almış olması elbette kabulü kolaylaştıran temel

¹ Serkan Derin, "Göktürk Kitabelerinde Türk Dini İnancının İzleri", *Turkish Studies*, Volume: 9/9, Summer, Ankara 2014, s. 466.

² Emine Nas - Gülizar Çelebilik - Aliye Demirbaş, "Tokat Nebiköy Yöresel Kadın-Erkek Giyiminde Alevilikteki Üçleme, Dört Kapı-Kırk Makam ve On İki İmam Kavramlarının Yansımaları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 60, Ankara 2011, s. 253.

³ Öcal Oğuz vd., *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2006, s. 217-218.

⁴ Bayram Durbilmez, "Nahçıvan Türk Halk İnanışlarında Mitolojik Sayılar", *Turkish Studies*, Volume: 3/7, Fall, Ankara 2008, s. 342.

⁵ İ. Zeki Eyüpoğlu, *Bütün Yönleri İle Bektaşilik*, Der Yayınları, İstanbul 2010, s. 301.

etkenler arasında yer almıştır.⁶ Yani sayılar, köklü inançların terk edilmesine, değişmesine ya da yeni dini inanç ile eski inancın harmanlanmasına yardımcı olmuştur diyebiliriz.

Edebi bağlamda da Türk edebiyatı, yayıldığı mekâna ve zamana göre pek çok kültürün tesirine maruz kalmış ve yine birçok kültürü derinden etkilemiştir. Her devirde değişen bu tesir, milli hassasiyetin süzgecinden geçirildiği sürece farklı renklerle zenginleşen güçlü eserlerin inkişafına imkân tanımıştır. Bunun en güzel örneklerinden biri Dede Korkut Boylarıdır (hikâyeleridir). Milli edebiyatın en karakteristik eserlerinden olan bu hikâyeler, üzerinde teşekkül ettiği coğrafyanın da etkisiyle karşılaştığı değişik kültür ve edebiyatlardan pek çok unsuru bünyesine alır.⁷ Sözlü kültür ürünleri, ait oldukları toplumun ortak değerlerini ve temel kültür kodlarını geçmişten günümüze ve günümüzden geleceğe taşırlar ki bu da milli kimlik ve toplumsal hafızanın inşası yolunda büyük önem arz eder. Dede Korkut Kitabı da içinde eski Türk inanç sisteminden izler taşıyan; Türk düşünce sistemini, hayat felsefesini, idrakini, telâkkisini ve Türklerin yaratılanı, yaratıcıyı nasıl kavradığını gözler önüne seren bir kültür ansiklopedisi vasfı taşımaktadır.⁸

Hikâyelerde Türk Milleti'nin temel nitelikleri, Türk kültürüne ait duygu ve düşünceler başarılı bir şekilde işlenmiştir. Türk insanının hayata bakışı, hadiseler karşısındaki tavır ve davranışı, dini inancı, kutsal değerleri, acısı, sevinci, tasası, tabiatı algılaması, vatan, millet, anne, eş, çocuk sevgisi, aile dayanışması hikâyelerde sıkça ele alınmıştır.⁹

Mitoloji, geçmişin gelecekte yazılmış halinin bir son bulmasını beklemenin yanında, genetik kültürel ve tarihi olgularımızın bilinçaltımızda oluşturduğu yığılmalar kümesinin bir devamıdır şeklinde bir tanım yapabiliriz. Milletlerin dünya görüşü toplumun eski yaşamını tanzim eden mitlerde kodlanır. Türk mitolojisi de bu açıdan değerlendirilmeli ve anlaşılmalıdır.¹⁰ Sayılar da mitolojimizi günümüze kadar taşıyacak, kuşaktan kuşağa aktarmayı daha basit, eğlenceli ve kalıcı kılan kodlar şeklinde ele alınabilir. Bu kodların çoğu günümüzde ortaya çıkartılmışsa da birçoğu halen gizliliğini korumaktadır. Sayı isimleri dillerin temel kelimeleri arasında yer almaktadır. Varlıkları hemen hemen dilin varoluş dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bu nedenle sayılar ile o dili konuşan milletlerin inançlarından, sosyal ve coğrafi çevrelerinden, etkileştikleri kültürlerden tarihlerinin her olayından, gelenek ve göreneklerinden izler taşımaktadır. Bu nedenle sayılar dillerin milli özelliklerini en iyi yan-

⁶ "Türklerde Üç, Yedi ve Kırk Rakamının Önemi", (Çevrimiçi) <http://www.turkcenindirilisi.com/turk-tarihi/turklerde-ucyedi-kirk-rakaminin-onemi-h7861.html>, Erişim Tarihi: 8 Ekim 2017, Pazar, Saat: 21.19.

⁷ Adem Can, "Homeros Destanları İle Dede Korkut Hikâyeleri Arasındaki Kurgu Yapı Tip ve Tema Benzerlikleri", *Turkish Studies*, Volume: 6/2, Ankara 2011, s. 264.

⁸ Ayşegül Derman - Zeynep Arslan, "Çevre Eğitimi İçin Kültürel Bir Bakış Açısı: Dede Korkut Hikâyeleri", *Turkish Studies*, Volume: 11/14, Summer, Ankara 2016, s. 208.

⁹ Hüseyin Özcan, "Halk Edebiyatı Metinlerinin Çocuk Edebiyatına Kaynak Olması ve Örneklem Olarak Dede Korkut Hikâyeleri", *Turkish Studies*, Volume: 3/2, Spring, Ankara 2008, s. 583.

¹⁰ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojisine Giriş*, Ötügen Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 19.

sıtan kelimelerdendir.¹¹ Mitolojik düşünce çağında, evren “sayılar” düzenine göre biçime sokulmuştur. Bu sebeple mitolojik inançlar arasında kutlu sayıların çok önemli bir yeri vardır.¹² Bunun yanında simgesel değeri olan ve her birine özel anlamlar yüklenen ayrıca günlük yaşamda sürekli karşımıza çıkan fakat sürekliliğini sorgulamadığımız şeylerden biri de sayılardır. Bazı sayıların günlük yaşamdaki kullanım oranları diğerlerine göre çok fazladır. Örneğin, üç, beş, yedi, dokuz ve kırk sayılarının günlük yaşamda ve buna bağlı olarak halk edebiyatı ürünlerinde yoğun bir şekilde kullanıldıklarını görürüz.¹³

Bilginin en yüksek derecesi olarak düşünülmesi sayılara, içinde gizli bilgileri barındırıp yaratılış gizemlerini anlatan ilahi ve kutsal anlamlar yüklemiştir. Böylece sayılar, fiziki evreni hesaplamak için niceliksel araçlar olarak kullanılırken bir yandan da görünenin ardındaki anlam boyutlarını ifade eden gizemli şifreler olarak düşünülmüşlerdir.¹⁴ Dede Korkut Kitabı'nın da sayısal yönden ele alındığında bu gizliliği barındırdığını görmekteyiz. Bekir Sami Özsoy:

“Ozanlar piri Dede Korkut Hikâyeleri ve Oğuznâmelerinin sayısının 12 olduğunu iddia etmek de doğru olmaz. Zira hikâyelerde adı geçmeyen onlarca Türk kahramanı vardır. Bazı hikâyelerde adı geçmeyen “Yigeneke”, “Segrek”, “Emren” gibi adına hikâye düzenlenmiş kahramanları görünce; hikâyelerde adından övgü ile bahsedilen Oğuz beylerinin adına da hikâye düzülmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Bu kahramanlardan özellikle:

- 1- Amid ile Merdin Kalesi'ni basan Budak adına,
- 2- Destursuzca Bayındır Han'ın yağmasını basan Şir Şemseddin adına,
- 3- Birçok hikâyede adı geçen Deli Tündar,
- 4- Peygamberin sahabesi olan Büğdüz Emen adına,
- 5- Hikâyelerde adından söz edilen Kuyan Selçuk adına,
- 6- Kazan Begin kardeşi Kara Göne adına,
- 7- Eylik Koca oğlu Alp Eren adına

Hikâye düzenlenmiş olması gerekmektedir düşüncesini taşıyoruz.”¹⁵

demekteyken; Ahmet Cevat Emre, “Dede Korkut Kitabı'nın da 12 boya ayrılmış olması az çok düşündürülecek bir olgu gibi görünmektedir.”¹⁶ diyerek anlatıların sayısı ile alakalı bu düşüncüyü desteklemektedir. Zira 12 ve 24 sayılarının Türk kültürüne ait sayısal sembolik değerlerden olduğu unutulmamalıdır.

¹¹ Ü.Ç. Şavk, “Manas ve Maaday-Kara'da Sayılar”, *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 50, Ankara 2001, s. 52.

¹² Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 2005, s. 489.

¹³ A. Özgür Güvenç, “Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 41, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2009, s. 85.

¹⁴ Sevda Önal Kılıç, “Yedi Sayısının Kültürel Arka Planı Çerçevesinde Garibname Mesnevisi'nin Yedinci Bölümü Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 86, Ankara, s. 111-132.

¹⁵ Bekir Sami Özsoy, *Dede Korkut Kitabı (Transkripsiyon-İnceleme-Sözlük)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 26.

¹⁶ Ahmet Cevat Emre, “Homeros Eposları ve Dede Korkut Oğuzlamaları”, *Odysseia - II*, TDK, Ankara 1941, s. 277.

Bizzat Dede Korkut Hikâyeleri'nde bu sayılar daima tekrar eden belli birer motiftir.¹⁷ Bizler de bu düşünceye katılmaktayız.

Zaten 24 Oğuz boyundan oluşan Oğuz boyu içindeki beylerin her birine dahi bir hikâye yazılrsa geriye kalan 12 hikâyenin eksik olduğu göze çarpmaktadır. Bekir Sami Özsoy'un;

“1936 yılında Azerbaycan milliyetçilerinin Berlin’de yayımladıkları Açık-söz Dergisi’nin Bakü’de yayımlanan Bakinskiy Roboçiy adlı gazetesinin 4 Ağustos 1936 tarihinde yaptığı haberi kaynak göstererek Prof. Bekir Çobanzade’nin Leningrad Şarkiyat Enstitüsü yazmalar bölümünde Dede Korkut Hikâyeleri’nin on üçüncüsünün bulunduğu haber olarak yer alır. Daha sonra bu hikâyenin Azerbaycan’da yayımlandığı şeklindeki sözler de yaygınlaşır. Ancak o günün Rus devlet politikası Rus milliyetçiliğini aşıladığı için Dede Korkut Kitabı yasak kitap ilan edilir. Bu hususta yapılan tüm yayınlar toplatılır. Bu sebeple yayımlandığı söylenen on üçüncü hikâyenin akıbeti 1950 yılında konulan yasak nedeniyle bugüne kadar gizli kalmıştır. Fakat bu hikâye yayımlanmamış da olabilir.”¹⁸

şeklindeki açıklamasından yola çıkarak da Dede Korkut Kitabı içindeki anlatıların aslında 12 sayısıyla sınırlı olmadığını bizler de iddia edebiliriz.

Dede Korkut Boylarını, Türk milletini var eden yazılı ve sözlü abidelerimizin anlatıldığı ve bütün dünya edebiyatlarını kısıktırca bir mihenk taşı olarak nitelendirebiliriz. Özellikle mitolojimizin belirgin olmayan birçok noktasının ortaya çıkartılması açısından da ayrı bir önem arz etmektedir. Dede Korkut üzerine çok fazla çalışma yapılmıştır; ancak mitolojik açıdan sayıların ele alınması bağlamında bu eser üzerinde bir çalışmaya rastlamamaktayız. Bu sebeptendir ki biz de mitolojimiz içinde önemli unsurlardan olan ve incelemeye tabii tuttuğumuz formulistik “bir, iki, üç, dört, beş, yedi, dokuz, kırk” sayılarının, Dede Korkut Kitabı’ndaki hikâye kurgusunun akıcılığı ve etkileyiciliğindeki tesirin artması için kullanılmasının yanında bu sayıların Türk mitolojisinde, dinsel, geleneksel ve halk inanışındaki kullanımına, evreni, fiziği, maddiyatı, maneviyatı ve günlük yaşamımızı idrak etmemiz açısından kullanımına halk bilimsel açıdan da ele alıp dikkat çekerek, Prof. Dr. Sadettin Özçelik’in “Dede Korkut Dresden Nüshası-Metin-Dizin”¹⁹ eseri içindeki formulistik sayıların saydığımız unsurlar içindeki izleri, yeri ve etkilerinden bahsedip yukarıda da belirttiğimiz eksikliğe bir ölçüde katkıda bulunmaya çalıştık.²⁰

“Bir” Sayısı

Tanrı olgusu, İslam dininden önce de Türklerin mitolojik düşüncesinde, dinler ile birlikte anılan bir kavram olmuştur. Türkler, Gök Tanrı ve Kan Tanrı

¹⁷ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkutun Kitabı*, MEB, İstanbul 1973, s. CCCIII.

¹⁸ Özsoy, *a.g.e.*, s. 26-27.

¹⁹ Sadettin Özçelik, *Dede Korkut Dresden Nüshası - Metin-Dizin*, Cilt: 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

²⁰ Çalışmamızda “Hikâye”, “Destan” sözcüğü yerine kitabın içinde sürekli kullanılmakta olan ve hikâye sözcüğünü öz Türkçe anlamıyla karşılayan “Boy” sözcüğünün kullanılmasına özen gösterilmiş. Faydalanılan kaynaklarda kullanılan “Hikâye”, “Destan” terimlerinin sözcük anlamları aynı şekilde korunmuştur.

kavramından daha üstün “tek” bir Tanrı inancını barındırmaktaydı. Bu tek Tanrı olgusunu bizler özellikle en belirgin şekilde Göktürk Yazıtları’nda görebilmekteyiz. Bu yazıtlardaki Tanrı güç verir, Tanrı kut yani şans ile devlet verir; fakat bütün bunları yapan Tanrı’nın nasıl ve nice bir varlık olduğundan bahsedilmezdi. “*Tengri-teg-Tengri*” ifadesinde de Tanrı varlığının tek olmasına bir gönderme yapılmaktadır diyebiliriz.²¹ Türkler, Tanrı’nın birliğine ve tek olmasına İslam dininden önce de mitolojik bağlamda anlam vermiş ve inanç sistemi bazında kabul etmişlerdir. Göğün en yüksek katında Gök Tanrı’nın ya da daha sonra onun yerini alan başka bir Tanrı’nın bulunması, bu Tanrı’nın diğer bütün Tanrıların üstünde olmasına işaret eder. Yani İslam öncesi dönemde “1” sayısının ifade ediliş şekli olabilir. Her şeyin yaratıcısı “*bir Tanrı*” vardır. O da Gök Tanrı’dır, yani göğün kendisidir.²² Bu sebep de Türklerin, tek Tanrılı dinlerden İslam dinine hızlı bir geçiş sağlamalarında etki eden unsurlardan biridir diyebiliriz.

Dede Korkut Kitabı’nda ise Tanrı’nın varlığının ve birliğinin çok bariz bir şekilde gösterildiği en güzel hikâyelerden birisi Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyudur. Deli Dumrul Tanrı’nın birliğine inanmayıp Tanrı’ya şüpheli yaklaşırken Allah da ona kendi birliğini hatırlatmak açısından bir küçük sınav yapar. Bazen Tanrı kendi birliğini Azrail’e söylediği biçimiyle kendisi hikâye içinde aktarır. Deli Dumrul da sonunda Tanrı’nın birliğini kabul ederek şu mısraları hikâyenin çoğu yerinde uygun bir biçimde söyler:

“*Ya Kadir Allah! **Birliğün**, varlığın hakkıyçün Azraili menüm gözüme göstergil*”²³

“*Mere Azrayil, aman! Tanrının **birliğine** yokdur güman*”²⁴

Dede Korkut Hikâyeleri’nde kullanılan alfabe Kur’an-ı Kerim’in alfabesi ile aynıdır. Arap alfabesinin ilk harfi “*elif*” bir (1) sayısına benzer. Elif, vahdeti yani her şeyin ilki olan Allah’ı temsil ettiğine inanılır.²⁵ Ayrıca bu noktada ilk insan, ilk Peygamber Hz. Adem de ‘A’ harfi ile yazılmakta ve okunmaktadır. Zaten antropologlar da bir sayısını, bir ayağı üstünde durabilen insan ile özdeşleştirmektedir.²⁶ Bir sayısından önce gelen sıfır ise hiçlik ile özdeşleşmiştir. Bir de hiçliğin ardından geldiği için ilahî boyutu olan yaratıcılık görevini üstlenir. Bir, Tanrı’nın en ideal sembolüdür; çünkü Tanrı mânâdır ve böyle olduğundan çokluk içinde görünmeye mecbur olan maddi niteliklerle ilgisi yoktur. Bu şekilde, birin zıddı yoktur ve görünüşte Tanrı’ya zıt düşen olumsuz ilke bile sonunda iptal edilir veya “*birlik’le*” bütünleşir. “*Bir olarak Tanrı da kendi varlığında tek olan ‘Bir’ kadar ‘Mutlak Bir’dir. Benzer şekilde İslam’da inancın dışı vurumu ‘Allah’tan başka ilah yoktur.’ ifadesini gerektirir.*”²⁷ Ke-

²¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 12-15.

²² Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisi Ana Hatları*, 2. Baskı, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, Kasım 2006, s. 201.

²³ Özçelik, *a.g.e.*, s. 319.

²⁴ Özçelik, *a.g.e.*, s. 327.

²⁵ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvufi Terimler Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2005, s. 189.

²⁶ Mehmet Alparslan Küçük, “Türk Destanlarında Sayı Motifinin Dini Yansıması”, *Gazi Türkiyat*, Güz 2013, Ankara, s. 96.

²⁷ Schimmel Annemarie, *Sayıların Gizemi*, 2. Baskı, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2000, s. 48-51.

lime-i Tevhid bunun en güzel örneğidir. “*La ilahe illallah*” kutsal cümlesinin ilk kelimesi “*LA*” (Yok=Hiçlik=Sıfır) ile başlar ve sonrasında İLAH (Tanrı=Bir Olması) sözcüğü ile devam eder. Allah’tan başka bir Tanrı’nın varlığının kabul edilmemesi ve Tanrı’nın tek olmasının, bir olmasının en güzel örneklerinden biri olan bu kutsal cümle Dede Korkut Boylarında sıklıkla kullanılmaktadır. Basat’ın Tepegöz’ü öldürdüğü hikâyede Basat, kümbetten kurtulmak için Kelime-i Tevhid getirir ve Allah’ın birliğine inandığını belirtir.

“*Basatun diline bu geldi kim La ilahe illallah Muhammedün Resullullah!*” dedi.²⁸

“İki” Sayısı

Tanrı’nın bir olduğu yerde yaratılan her şeyde “iki” sayısını aramak mümkün hale gelebiliyor. Nerede iki sayısı varsa orada çatışmalar ve ikilikler de vardır. Kanılar, inançlar duygu ve düşünceler birbirleriyle çarpışır, birbirlerine üstün gelmeye çalışırlar.²⁹ Genç ve ihtiyar, büyük ve küçük, insan ve canavar, iyi ve kötü. Zıtlık kuralı, sage’nin başkahramanlarından özellikleriyle ve eylemleri başkahramana zıt olma gereksinimiyle belirlenen diğer bireylere kadar etkili olur.³⁰ Dede Korkut Boyları da aslında dost-düşman, iyi-kötü, haklı-haksız, yiğit-namert, baba-oğul mücadelesi türünden sayabileceğimiz buna benzer birçok ikilik ve zıtlık üzerine kurgulanmıştır. Bu karşıt kurguyu anlatmak için iki sayısı en ideal sayıdır. Söz gelimi: Müslümanlarla kâfirlerin mücadelesi, seven ile sevilenin durumu, anne ile babanın aile içindeki konumu, han ile hatunun devlet içindeki yerlerinde eşit haklara sahip olması, hatta İç Oğuz ve Taş (dış) Oğuz’un birbirleri arasındaki mücadelesi iki sayısı etrafında oluşmuştur. Dede Korkut Boylarında birden çok iyi-kötü mücadelesi görmektediriz. Bu mücadelelerin en belirgin olanlarının başında Müslüman Türklerin kâfirlerle mücadelesi gelmektedir. Diğer bir taraftan bu mücadele her zaman dış kuvvetlerle olmamaktadır. Oğuz boylarının kendi arasında da iktidar kavgalarına yol açabilen mücadelelerini de görmektediriz. Özellikle “*Boz Oklar*” ve “*Üç Oklar*” şeklinde iki ana kola ayrılan bu iki Türk kavmi arasındaki çekişme Dede Korkut Kitabı içinde ayrı ayrı iki anlatı şeklinde de yerini almıştır.

İki, aynı zamanda ortaya çıkan en yüksek kişi sayısıdır. Aynı zamanda ortaya çıkan üç kişiden her birinin kendi kişilikleriyle rol alması geleneğin bozulması demektir.³¹ Bu epik yasaya hemen her boy içinde güzel tespitler var iken en uygun örneklerden bazılarından bahsetmek gerekirse öncelikle Basat ile Tepegöz’ün karşılaşmaları ve Banu Çiçek ile Beyrek’in ilk karşılaşmalarını söyleyebiliriz. Bunun yanında Segrek Destanı, bu kural açısından zengin bir anlatıdır. İki çocuğun birlikte oyun oynamaları, Segrek’in her birine birer to-

²⁸ Özçelik, *a.g.e.*, s. 465.

²⁹ Erdoğan Alkan, *Sayılar ve Hayvan Simgeleriyle Alevi Mitolojisi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s. 35.

³⁰ Axel Olrik, “Halk Anlatılarının Epik Kuralları 1”, *Milli Folklor Kültür Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1994, s. 4-5.

³¹ Olrik, “a.g.m.”, s. 4.

kat atması, Segrek'in anne ve babasıyla yaptığı konuşmalar, karısıyla gerdek odasında kurduğu diyaloglar, Segrek ve atının korudaki durumları bir sahne-de iki kuralının anlatıdaki yansımalarıdır. Ancak bu kuralın en güzel örneği, Egrek ile Segrek'in kavuşma anlarıdır.³²

“Üç” Sayısı

Geçmişten günümüze farklı coğrafyalarda varlığını sürdürmüş kültürlerde üç sayısına; dinsel, büyüsel ve geleneksel niteliklerinden dolayı ayrı bir önem verildiği öğrenilmektedir.³³ Türk kültüründe de özel anlamlar yüklenen gizemli sayılar arasında “üç” ün önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda kırk üç defa kullanılan üç sayısı Türk mitolojisi bağlamında kutsallık derecesi yüksek olan bir sayıdır. Hikâyelerde geçen üç sayısı ile ilgili tespitlerimize gelirsek:

Hikâyelerin tamamının kemik taşını oluşturan iki ana Oğuz kolu bulunmaktadır. Üç Oklar ile Boz Oklar'dır. İç Oğuz ve Taş Oğuzun birbirleriyle mücadelesini anlatan hikâyede geçen İç Oğuz Beyleri diye bahsedilen beyler aslında “Üç Oklar” boyudur. “Şamanizm yukarıdaki semayı üç kat olarak tasavvur etmiştir. Oğuzun sağ kolu üç oktan oluştuğu için yukarıdaki semanın da üç oktan olması tabiidir.”³⁴ Bunun yanında Oğuz Kağan'ın ilk hanımının gökten inen ışık süzmesinden olması da Üç Oklar'ın sema ile bağlantısına işaretler diyebiliriz.

“Üç Ok, Boz Ok yığnak olsa Kazan evin yağmaladurdu.”³⁵

Ayrıca sürekli olarak yapılan bir “üçleme” faktörü karşımıza çıkmaktadır. Bu yineleme bir sözün üç kere söylenmesi ya da zaman faktörünün belli edilmesi açısından yapılmaktadır. Yineleme hemen hemen üç sayısına bağlıdır üç sayısı da kendi başına bir kuraldır.³⁶ Bununla birlikte bütün halk anlatıları üçleme kuralına uymaz.³⁷ Efsaneler, halk inanışlarının şekillendirdiği anlatılardır. Halk anlatılarının epik kurallarından “yineleme”, “üçleme” ve “ilk ve son durumun önemi” üç sayısı ile ilgili³⁸ olup diğer edebî Türlerde de görülebilmektedir. Bu kuralın uygulandığını gördüğümüz en güzel anlatı Segrek Boyudur. Bununla birlikte üç sayısı birçok hikâyede özellikle dini çerçevede dünya-kabir-ahret, baba-anne-çocuk, doğum-yaşam-ölüm, beden-zihin-ruh veya bilinçüstü-bilinç-bilinçaltı da üçleme motifi ile sembolize edilmektedir.³⁹

³² M. Abdulbasit Sezer, “Axel Olric'in Epik Yasaları Işığında Segrek Destanı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 7/1, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2018, s. 317.

³³ Emine Nas - Gülizar Çelebilik - Aliye Demirbaş, “Tokat Nebiköy Yöresel Kadın-Erkek Giyiminde Alevilikteki Üçleme, Dört Kapı - Kırk Makam ve On İki İmam Kavramlarının Yansımaları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 60, Ankara 2011, s. 254.

³⁴ Erman Artun, *Türk Halk Bilimi Kitabı*, 4. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, Ekim 2008, s. 308.

³⁵ Özçelik, *a.g.e.*, s. 589.

³⁶ Özkul Çobanoğlu, *Halk Bilimi Araştırma Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2008, s. 116.

³⁷ Olrik, “a.g.m.”, s. 3.

³⁸ Bayram Durbilmez, “Türk Kültüründe ve Futüvvetnamelerde Üç Sayısı”, *Ahilik Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi Yayınları, Kırşehir 2005, s. 6.

³⁹ Küçük, “a.g.m.”, s. 98.

Bu üçleme kuralı çeşitleri, Dede Korkut Kitabı'nda özellikle zamanın değerinin duygusal yönüyle anlatımı açısından çok ince bir şekilde görülmektedir. Bu durum, Dede Korkut Kitabı içinde oldukça fazla bulunduğundan aşağıdaki örneği vermemizin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

"Kız sen mânâ bir yıl baglı! Bir yılda gelmezisem iki yıl baglı! İki yılda gelmezisem üç yıl baglı! Gelmezisem, ol vakt menüm öldüğümü bilesin, aygur atum boğazlayup aşum vergil!"⁴⁰

Türklere göre insan, evrenin üç önemli varlığından birisi olarak kabul edilmektedir. Türk ailesinin; ana, baba, evlât ilişkilerinde temellenen prensiplerini görmek mümkündür.⁴¹ Sayılar âlemi içinde bir babayı, iki anneyi, üç ise çocuğu simgeler. Demek ki, bu sayı bir gün kendisi de bir baba ya da anne olacak bir başka yaşamı dünyaya getirecek çocuğu temsil ettiği için sayılar, soyun yaşamında temel bir göreve sahiptir.⁴² Ataerkil aile düzeninin görüldüğü hikâyelerde baba-anne faktörünün yanında çocuk da aile ve toplum içindeki durumu bakımından dikkate alınmış ve ergenlik yaşıyla birlikte söz sahibi olmuştur. Çünkü hanların anlatıldığı bir hikâyede çocuk faktörü, kendisi de ileride bir han olması icabıyla önem arz etmektedir. Zaten hikâyelerin tamamında babadan oğula geçen bir hanlık düzenini görmekteyiz. Babasının kahraman bir han olması demek aslında onun oğlunun da ileride han olmasına bir işarettir. Türk töresine göre han, soylu bir aileden gelmelidir ve Tanrı tarafından verilen üç özelliğe sahip olmalıdır. Bu üç özellik şunlardır:

- 1- Tanrı kendisine başarı ve kağanlık için yarlık vermiştir.
- 2- Tanrı diğer insanlardan ayrı olarak onu talih ile donatmalıdır.
- 3- Kısmetli, uğurlu olmalıdır.⁴³

Dede Korkut Kitabı'nda geçen Boy isimlerinin babadan oğula şekilde başlıklandırılması, üç sayısı ile özdeşleşmiş çocuğun aile ve toplum içindeki konumunu bizlere en kısa yoldan özetlemektedir.

Türk folklorunda üç sayısı yukarıda anlattıklarımızın dışında üç çeşitli tekliflerde, rakibine karşı yapılan hamlelerin üç oluşunda, çoğu durumların tekrarlarında ve hep üçüncü durumun tekrarındaki neticeye varılması gibi durumlarda da kullanıldığını görmekteyiz. Söz gelimi: Üçüncü atışta vurulur, üçüncü teklifte isteği kabul edilir. Üçe kadar mühlet verir.⁴⁴ Ayrıca üç istek isteme ve olayın üç kere tekrarlanması gibi durumlar için Dede Korkut Boylarında bu tarz kullanıma sıkça rast gelmekteyiz.

"Mere bazirganlar bu aygırı ve dahı ve bu yayı ve bu gürzi mânâ verün dedi. ... bu üç nesneyi ana aparsavuz gerek idi dediler."⁴⁵

⁴⁰ Özçelik, a.g.e., s. 529.

⁴¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 229.

⁴² H. Avni Yüksel, "Türk Folklorunda Sayılar", *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, Ankara, Eylül 1981, s. 40.

⁴³ Yüksel, "a.g.m.", 1981a, s. 48.

⁴⁴ Yüksel, "a.g.m.", 1981a, s. 28.

⁴⁵ Özçelik, a.g.e., s. 151-153.

Aynı zamanda üç sayısı tek başına kullanıldığı gibi rakamların değerinin çoğaltılmasında da o rakamın önüne veya arkasına da konmaktadır. Konduğu rakam bazen bir ordunun sayısal gücünü simgelediği gibi bazen bir yaş belirtme veya para değeri olarak da karşımıza çıkar.

“Karaçuk Çoban kâfirün üç yüzünü sapan taşıyla yere bıraktı.”⁴⁶

Bütün insanlığın manevi mirası olduğu düşünülen üç sayısına yüklenen kutsallığın, *“göklerin, yerlerin ve suların”* üç ayrı varlık olarak Eski Çağ insan düşüncesinde yer almasından kaynaklandığı düşünülmektedir.⁴⁷ Bu açıdan Türk mitolojisindeki üçlü yapı dikkat çekicidir: Üçlü yapı, istenilen dinamik süreç için ideal modeli oluşturur. Diğer geleneklerin bir kısmında olduğu gibi bazı Türk mitolojik geleneklerde de kâinatın dikey dünya modeli, yer, yer üstü ve yer altı olmak üzere üç katlı dünyadan oluşuyor. Yatay dünya modelinde ise yukarı, orta ve aşağı olarak yine üç dünya vardır. Dünya hakkındaki bu görüş, üç rakamına mitolojik inançlarla bağlı sakral bir anlam kazandırmıştır. Yakut metinlerindeki kahraman, Yer İyesi'nin memesinden sadece üç kez süt emebilir.⁴⁸

Ayrıca evrenin üç çocuğu vardır: İnsan, bitki, hayvan.⁴⁹ Proto Türklerde şamanların din ve iyileştiricilik üzerindeki *“Kam”* etkisi çok fazlaydı. Üç sayısının efsun özellikli ve mitolojik inançlarla ilgisi arkaik ritüellerde, yapılan âyinlerde ve âyinlerin üç defa tekrarlanmasında korunmuştur.⁵⁰ Özellikle dini âyinlerde yapılan dualar veya hasta birini iyileştirilirken yapılan uygulamalar üçerli şekilde tekrarlanmaktaydı. Bu gelenek İslam dini ile birlikte, Türklerin din mitolojisinde yer edinen Hızır kültüründe karşımıza çıkmaktadır. Dede Korkut Boylarının bazılarında bu muhteşem üçlüyü bir uyum halinde bir arada görebilmekteyiz. Bu üçlünün birbirine yardım ettiği ve kozmogolojideki uyumunun en iyi görüldüğü hikâyelerden biri Dirse Han Oğlu Bayındır Han Boyudur. Babası tarafından vurulan Bayındır Han'ın başında onun sadık hayvanı olan iki köpek (kelbçügez) beklemekte ve akbabaları, kargaları yaralı yiğidin üzerinden korkutarak kaçırmaktadır. Ayrıca Boz atlı Hızır'ın gelmesi ve yarasını üç kere sıvazlaması daha sonra dağ çiçeği otu ile anne sütünün karıştırılarak yaraya sürülmesini söylemesi de bitkinin insana şifa açısından yararını göstermektedir. İşte bu hikâyeden hareketle evrenin üç çocuğunun; anne (insan) *“süt”*, bitki *“ot”*, hayvan *“köpek, sadık dost ve koruyucu”* üçlüsünün birbiri arasındaki yardımlaşmasını ve muhteşem uyumunu görmekteyiz.

“Oğlanun iki kelbçügezi vardı; Kargayı, kuzgunu kovaradı, konduramazıdı. Oğlan anda yıkıldukda boz atlı Hızır oğlana hazır oldu. Üç katla yarasın kere eliyile sıgadı. Sana bu yaradan, korhma oğlan ölüm yokdur. Tağ çiçeği anan südiyile senün yarana mehlemdür dedi, gayib oldu.”⁵¹

⁴⁶ Özçelik, a.g.e., s. 89.

⁴⁷ Edward Skidelsky - Ernst Cassirer, *The Last Philosopher of Culture*, Princeton Universty Press, New Jersey 2008, s. 12.

⁴⁸ Beydili, a.g.e., s. 489.

⁴⁹ Alkan, a.g.e., s. 48.

⁵⁰ Beydili, a.g.e., s. 489.

⁵¹ Özçelik, a.g.e., s. 59-61.

Çadır, göçebe yaşayan Türk toplumu için vazgeçilmez bir unsur olmasının yanında toplumun yapısını ve sınıflandırmasını belirtmesi açısından da çok önemli bir kıstastır. Çadırların üç tip olduğunu belirten Ziya Gökalp, Türklerin toplum yapısını incelerken üç büyük aile tipini tespit eder.⁵² Hanlar üzerine kurgulanmış bir kitap olan Dede Korkut Hikâyeleri'nde her yapılan toy veya toplantılarda da bu üç tip çadırla karşılaşmaktayız. Örneğin Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyunda da “kızıl otağ”, “kara otağ” ve “ak otağ” şeklinde üç tip çadırın olduğunu görmekteyiz. Buradaki çadırların üç çeşit oluşu ve her bir çadıra hakanların rütbelerinden, saygınlık durumlarından çok, Tanrı katındaki alkışlanma-kargışlanma durumuna göre yerleştirilmesi Türk toplumunun İslam öncesi dini mitolojisi ve sosyal hayatı hakkında geniş bilgi verir.

*“Bir yere ağ otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kondurmuşıdı. Kimün ki oğlı kızı yok kara otağa kondurun, kara keçe altına döşen, kara koyun yah-nusundan önine götürün. Yer ise yesün yemez ise tursun getsün demişıdı. Oğlı olanı ağ otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun. Oğlı kızı olmayanı Allah te'ala kargayupdur, biz dahı kargaruz.”*⁵³

Efsane, destan ve hikâyelerin inandırıcılık etkisinde en büyük pay kuşkusuz hikâyelerin bir sistem mantığı içine yerleştirilmesi ve anlatıcının hikâyeye kriterlerini bozmadan durumu anlatmasıdır. Bu açıdandır ki “zaman, mekân, olay” diye tabi ettiğimiz “üç birlik” kuralı Dede Korkut Boylarında muhteşem bir şekilde uygulanmış ve hikâyenin dokusunu kurgusuyla zenginleştirmiştir. Bütün hikâyelerde bu üç birlik kuralı korunmuş ve hikâyeyi zevkli, okunabilir kılmıştır.

“Dört” Sayısı

Dört sayısı genellikle dünya ve fiziksel gerçeklikle ilgilidir ve maddi düzeni tanımlar.⁵⁴ Evren de dâhil olmak üzere aslında maddiyatın, fiziğin temelindeki dört evreyi anlatır bu sayı. Bayram Durbilmez bu evreleri “Örneğin insan hayatının dört dönemi vardır:

- 1- Bebeklik,
- 2- Çocukluk,
- 3- Olgunluk,
- 4- Yaşlılık.”⁵⁵ şeklinde açıklamaktadır.

Türkler dört sayısını daha çok yön bağlantılı kullanmışlardır. Schimmel, mitlerden hareketle, ilk insanların, ayın dört aşamasını “hilâl, büyüme, dolunay ve küçülmeyi” gözlemlediklerini, güneşin konumu ve gölgelerin hareketleri ile dört ana yönü ve dört rüzgârı keşfettiklerini belirtir: “Güneşin doğduğu ve battığı noktaların, özellikle ilkbahar ve sonbaharda gündüz ile gecenin eşit olduğu günlerde hassas bir biçimde gözlemlenmesi dört esas noktanın keşfe-

⁵² Yüksel, a.g.e., 1981a, s. 48.

⁵³ Özçelik, a.g.e., s. 27.

⁵⁴ Schimmel, a.g.e., s. 98.

⁵⁵ Durbilmez, a.g.e., 2009, s. 72.

dilmesini sağlamıştır.⁵⁶ Ögel'in tespitlerine göre; "Türk devletlerinde, güney ve kuzey ikinci derecede yönlerdi. Çünkü devlet, ancak doğu-batı yönlerinden genişleyebiliyor ve mânâ kazanıyordu. Sibirya kavimlerine göre ise, 'Dünya, güneyden kuzeye doğru uzanmakta idi.' Çünkü büyük ve kutlu ırmaklar da, bu yönde akmakta idiler. Yakut Türkleri, güneyi, dünyanın yüksek ve cennet yanı olarak düşünüyordular. Kuzey ise, dünyanın aşağı bölümü idi. Sibirya'nın coğrafya konumu da, böyle idi. Aslında Yakut Türkleri güneyden gelmişlerdi. Onlara göre de rüzgârlar dört köşeden esiyorlardı."⁵⁷ Dede Korkut Boylarında dört sayısının kullanışı öncelikle ve özellikle yön bazında karşımıza çıkmaktadır:

"Dili damağı kuruyup **dört** yanına bakdurdun mu?"⁵⁸

"Ağlayuban **dört** yanına bakar olur."⁵⁹

Yönlerin ve rüzgârların sayısıdır dört. Türk mitolojisine göre, Türkler yeryüzünü bir dikdörtgen / kare biçiminde tasavvur etmişlerdir. Yeryüzü dört yöne bölünmüştü.⁶⁰ Yeryüzünün bir "dikdörtgen / dörtgen biçiminde olduğu", "dört gök öküzün üzerinde durduğu" gibi inanışlar; "dört unsur", "dört ana yön", "dört mevsim", "dört zaman", "dört renk", "dört yıldız / yıldız kümesi", "bir ağacın dört dalındaki yasak meyveler" vb. gibi hususlar mitolojik kökenlidir. Altaylı Türkler, "dünyanın önce daire, sonra kare şeklinde" olduğuna inanırlar.⁶¹ Yapılan seferler ve ülkenin genişlemesi hep dört yönlü olmuştur. Çünkü düşman, ülkenin dört yanındadır.

"**Dört** yanını kâfir bağladı bellü bilgil!"⁶²

Bu kullanımın yanında dört sayısı miktar belirtme açısından gündelik kullanıma uygun şekilde sayısal değeri olarak da kullanılmaktadır. Basat'ın Teppegözü öldürdüğü boyda çocukların sayısının dört kıstas alınması ve sayının yavaş yavaş azalması dikkat çekicidir.

"**Dört** oğlu olan birin virdi, üç olan birin verdi, iki oğlancuğum vardı birin verdim biri kaldı."⁶³

Oğuz içine ki bazı hanlar sayılar ve yaptığı işlerin sayısal değerine göre ya da sayıca oğuz boyundaki durumlarına göre anılırlardı. Bunlardan dört han vardı ki hep peçe ile gezerlerdi.

"Oguzda dört yiğit nikabıla gezeridi: Biri Kan Turalı, biri Kara Çekür ve oğlu Kırk Kunuk ve Boz aygurlı!"⁶⁴

Mitolojik anlamının yanında dört semavi dinden birisi olan İslam dini içinde dört sayısı da üzerine kutsiyet yüklenen sayılardan olmuştur. İslam felsefesinde ve halk inanışlarında bazı temel unsurları nitelendirmek için kullanı-

⁵⁶ Schimmel, a.g.e., s. 98.

⁵⁷ Ögel, a.g.e., s. 243-244.

⁵⁸ Özçelik, a.g.e., s. 278.

⁵⁹ Özçelik, a.g.e., s. 525.

⁶⁰ Schimmel, a.g.e., s. 48-51.

⁶¹ Çoruhlu, a.g.e., s. 89.

⁶² Özçelik, a.g.e., s. 541.

⁶³ Özçelik, a.g.e., s. 451.

⁶⁴ Özçelik, a.g.e., s. 367.

lır. Bunlardan bazıları dört unsur, dört kitap, dört melek, dört mezhep, dört halife, dört anayön, dört mevsim, dört renk gibi unsurlardır.⁶⁵ Dört yön, dört unsur dört mevsim bir gündeki dört zaman dört rüzgâr dört renk vb. gibi unsurlar mitolojik kökene sahiptir. Dört melek, dört peygamber, dört kitap vb. gibi kabuller İslam kaynaklıdır.

Dört melek: 1- Cebrail, 2- Mikail, 3- İsrail, 4- Azrail.

Dört peygamber: 1- Hz. Davut, 2- Hz. Musa, 3- Hz. İsa, 4- Hz. Muhammed.

Dört kitap: 1- Zebur, 2- Tevrat, 3- İncil, 4- Kur'an-ı Kerim.⁶⁶

Deli Dumrul hikâyesinde de bunun en açık örneğini görmekteyiz. Allah, birliğinden şüphe duyan Deli Dumrul'a bu dört büyük meleğinden biri olan Azrail ile haber göndermektedir.

"*Mere al kanatlı Azrayil sen misin? dedi, Evet menem dedi.*"⁶⁷

"Beş" Sayısı

Türkler İslam'dan önceki dinleri tek Tanrı'ya dayalı bir dindir. Bu tek Tanrılı dinin bazı yaptırımları İslam dini ile bağdaşıyordu. İslam'ın beş temel şartının Türklerin İslam'dan önceki yaşama formlarına çok yakın olması ve uygulama bazında bir zorluk çıkartmamasından dolayı Türklerin İslam dinine geçişini hızlandırmıştır diyebiliriz. Yeni dinleri içinde Türkler de beş sayısının İslamik formunu korumuş, İslam değerleri içindeki beş önemli erkek, beş önemli kadın, beş mekân (evren) kıymetlendirmiştir. Özellikle Gök Tanrı inancı ritüellerini de bünyesinde barındırdığını gördüğümüz Alevilik inancı içinde bu belirginlik göze çarpmaktadır. "*Âl-i Abâ*" olarak bilinen ve Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den oluşan Hz. Peygamber'in Ehl-i Beyt'ini simgeler. Ehl-i Beyt için ayrıca "*Pençe-i Âli Aba*" tabiri kullanılır ki, Tanrı'nın kudret elini simgeleyen bir elin beş parmağı şeklinde ifade edilir. Beş parmaktan başparmak Hz. Muhammed'i, şahadet parmağı Hz. Ali'yi, ortanca parmak Hz. Fâtıma'yı, yüzük parmağı Hz. Hasan'ı, serçe parmağı da Hz. Hüseyin'i simgeler. Cem birleme hizmetinde, kendileri ve bütün bacılar adına iki rekâtlık tarikat namazını kılan, böylece Kırklar Cemi'nde bu hizmeti gördüğüne inanılan Hz. Havva, Hz. Meryem, Hz. Asiye, Hz. Hative, Hz. Fâtımâ'yı sembolize eden "*beş baci*" da beş sayısı ile ilgilidir. Beş sayısı beş ayrı evren veya âlemi, yani "*lâhut*" (Tanrı âlemi), "*ceberut*" (Tanrı'ya varmanın üçüncü basamağı), "*melekut*" (melekler ve ruhlar âlemi), "*nasut*" (insanlık âlemi) ve "*misâl*" (semboller âlemi) âlemleriyle de ilgilidir.⁶⁸

Dua kelimesi; çağırmak, seslenmek, istemek, yardım talep etmek mânâsındaki "*davet etmek*" anlamında ve da'va kelimeleri gibi mastar olup, "*küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vaki olan talep ve niyaz*" anlamında isim olarak da kullanılır. Ayrıca, Allah'a sunulacak talepleri sözlü veya yazılı olarak dile geti-

⁶⁵ Bayram Durbilmez, "Türk Kültüründe ve Fütüvvet-nâmelerde Dört Sayısı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 52, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2009, s. 72.

⁶⁶ Durbilmez, a.g.e., 2009, s. 72.

⁶⁷ Özçelik, a.g.e., s. 323.

⁶⁸ Ali Duran Gülçiçek, *Her Yönüyle Alevilik (Bektaşilik, Kızılbaşlık) ve Onlara Yakın İnançlar*, Ethnographia Anatolica Yayınları, Cilt: I-II-III, Köln 2004, s. 790.

ren metinlere de dua denilir. Kötülüklerden korunma ve dünya nimetlerinden faydalanma isteği duanın iptidai halinin tespitinde en belirleyici özelliştir.⁶⁹ İlkel dualardaki dua çekirdeğinde yalnızca insan ve istekleri yatar.⁷⁰ İslami unsurlarla ilgili olarak Hak/Tanrı, Muhammed Mustafa, beş kelime, günahı bağışlanmak, didar görmek, imandan ayrılmamak, âmin demek kavramları dualarda yer almaktadır.⁷¹ Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki dualar "*istek ve dilek duaları*" şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Hikâyelerde duaların yanı sıra çaresiz kalan, acı çeken, kötülüğe maruz kalan bir insanın rahatlamak için dile getirdiği kalıp sözler olan beddualar (kargışlar)la da karşılaşmaktadır. Söylenildiği andaki duyguları ifade etmesi, o andaki ruh halini yansıtması açısından önem taşıyan bu sözler, insanın karakteristik yapısına, zamana, çevreye ve olaya göre değişmektedir.⁷² Hikâyelerde istek ve dilek dualarını edenler; "*Ozanlar*", "*kalın Oğuz Beyleri*" ve "*ağzı dualı Dede Korkut*"tur.⁷³ Dede Korkut, bu anlatılarda bir tip olup İslam dininden önceki hikâyelerde de aksakallı, ak saçlı, bilgili, tecrübeli bir kişi olarak karşımıza çıkar. Hikâyelerde bu kişi tarihi olmaktan öteye menkıbevi bir Türk büyüdür. İhtiyaç duyulduğunda keramet gösteren bir veli konumundadır. Dede Korkut, Oğuz kavminin akıl hocasıdır. Kavmin bütün müşkülünü çözer. Toplum içinde güzel hikmetli sözler söylemek, iyi insanlar için Tanrı'dan yardım istemek, kötüler içinse beddua etmek onun görevlerindedir.⁷⁴ Bu sebeptendir ki, hikâyelerin sonunda Dede Korkut gelir, önce dünyanın geçiciliğinden bahseden öğütler verir daha sonra boyların çoğunda da gördüğümüz ortalama beş kelimedenden oluşan "*ozan du'asını*" yapardı. "*Tanrı seni namerde muhtaç etmesün, ağ alnında beş kelime du'a kılduk, kabul olsun. Günahunuzı adı görklü Muhammede bağışlasun!*" cümlesinde geçen "*Tanrı seni namerde muhtaç etmesin.*" ve "*Günahunuzı adı görklü Muhammede bağışlasun.*" cümlesinde toplam beş kelime vardır. Ayrıca dua eden ellerde **beş** parmak bulunması da farklı ama dikkat çeken bir özelliktir.

Ayrıca yine bir, iki, üç ve dört sayıları arasındaki yinelemeyi sağlamak ve zaman bildirmek açısından beş sayısının sürekli kullanıldığını görmekteyiz.

"*Yigidüm men sana bir yıl bakam. Bir yılda gelmezisen iki yıl bakam. İki yılda gelmezisen üç dört yıl bakam. Dört yılda gelmezisen beş yıl altı yıl bakam.*"⁷⁵

"Yedi" Sayısı

Türklerin yaygın kullandığı en önemli sayılarından. Türkler hem İslam öncesi hem de İslam sonrasında yedi sayısına mukaddes değerler vermişler-

⁶⁹ Osman Cilacı, "Dua" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, Cilt: 9, İstanbul 1994, s. 530.

⁷⁰ L. Sami Akalın, *Alkışlar Kargışlar*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990. s. 31.

⁷¹ Abdurrahman Güzel, "Dede Korkut Hikâyeleri Bağlamında Dua", *Turkish Studies*, Volume: 3/2 Spring, Ankara 2008, s. 444.

⁷² Güzel, "a.g.m.", s. 442.

⁷³ Güzel, "a.g.m.", s. 442.

⁷⁴ Erman Artun, *Anonim Türk Halk Edebiyatı Nesri*, 3. Baskı, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, Eylül 2008, s. 87.

⁷⁵ Özçelik, *a.g.e.*, s. 529.

dir. Yedi sayısı Dede Korkut Boylarında her zaman yedi şeklinde geçmemektedir. Söyleyişe ve şiveye göre “*yeddi*”, “*yidi*” şeklinde değişikliklere uğramaktadır. Yedi sayısı, ilahî ve ruhsal olan üç ile dünyevi ve maddi olan dördün birleşimini verdiği için bütün kültürlerde kutsal kabul edilmiştir.⁷⁶

Yedi sayısı ile ilgili en önemli inceleme ise bu sayının hem İslam öncesi Türk mitolojisindeki Gök Tanrı'nın hem de Kur'an-ı Kerim'in belirttiği gibi Allah'ın, âlemleri yedi tabakadan yaratması olgusudur. Türk mitolojisinde “*yedi iklim*” denilen mitolojik kavram, İslam dininde de kendini gösterir. Günümüzde Türkiye'nin de yedi iklim bölgesine ayrılması bu mitolojik iklim geleneğinin bir devamı olarak düşünülebilir. Altaylılar ülkelerinden söz ederken “*yedi kapılı ülkem*” derler ve övünürler.⁷⁷ Bu anlamda kullanılan “*yedi kapı*” motifinin bir benzerini Dede Korkut Boylarından Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü anlatıda da görürüz. Tamamen dini arka plana sahip olan anlam bağlamı Basat'ın Tepegöz ile olan mücadelesinde gözler önüne serilir. Basat'ın Kelime-i Tevhid'i dile getirmesinin ardından, yedi yerden kaçabileceği birer çıkış kapısı açılır. Üç sayısında rastladığımız katman olgusu kendisini yedi sayısında da göstermekte olup özellikle Dede Korkut Hikâyeleri'nde bunun örneğine rastlanmaktadır.⁷⁸ Aslında bu durumun Kur'an-ı Kerim'de de bahsi geçen cennetin yedi kat olmasına veya “*yedi iklim*”e gönderme yaptığını söyleyebiliriz.

“*Heman-dem kümbed yarıldı, **yedi** yerden kapu açıldı.*”⁷⁹

Yedi sayısının çoğunlukla kullanıldığı hikâye Bamsı Beyrek'in boyudur. Bu anlatıda yedi sayısı öncelikle sayısal değeri açısından ele alınmıştır. Bamsı Beyrek'in yedi kız kardeşi vardır. Beyrek, anlatının sonunda bu sadık kız kardeşlerini kırk yiğidinden yedi tanesiyle evlendirir.

“*Beyrek dahı yedi kız karndaşını **yedi** yigide verdi.*”⁸⁰

Yedi sayısı genel olarak “*yedi gün yedi gece*” motifi şeklinde zaman birimi olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bazen düzenlenen toylarda bazen de gidilen mesafenin uzaklığı hakkında bilgi vermek amacıyla bu motife başvurulur.

“***Yedi** gün **yedi** gece toy düğün edüp yeme içme oldı.*”⁸¹

Bir çeşit yineleme olarak görebileğimiz tekrarların yedi sayısı için de uygulandığını görüyoruz. Söz gelimi bir olay yedi kere denenmiş ve yedinci de başarılı olunmuştur.

“***Yedi** katla vardum o kal'ayı alamadum gerü döndüm.*”⁸²

Hatta bazı hanlar, beyler bu yaptıkları olayların kaçınıcı seferinde başarı göstermişlerse artık o şekilde anılır olmuş ve isimleri yedi kere yaptığı olay ile lakaplaşmıştır. Bu kahramanların çağrılması sırasında sayılarla yapılan benzetmelere başvurulur.

⁷⁶ Kılıç, a.g.e., s. 114.

⁷⁷ Alkan, a.g.e., s. 71.

⁷⁸ Ulukan, a.g.e., s. 186-187.

⁷⁹ Özçelik, a.g.e., s. 465.

⁸⁰ Özçelik, a.g.e., s. 249.

⁸¹ Özçelik, a.g.e., s. 587.

⁸² Özçelik, a.g.e., s. 421.

“... kara bıyığın ensesinde **yedi** yerde düğün Kazan Begün kartası Kara Göne çapar yetdi.”⁸³

Halk arasında yaygın olan kanı ve inançlara göre “*yedi düğüm ya da yedi kez okunan dua*”, büyüünün oluşması ve yapılan bir büyüünün bozulmasında rastlanılan önemli bir sayıdır. Dede Korkut Hikâyeleri’nde yer alan “*yidi kişi-y-ile kurulur idi benüm yayum*” cümlesinde gözlemlemek olasıdır. Yedi sayısının mistik, gizli, belki de sihirselsel bir mâna içerdiğinin göstergesini ise, “*kara bıyığın yidi yirden bağladı.*” ibaresinde gözlemlemek mümkündür.⁸⁴

Dede Korkut Kitabı içinde birçok kalıp söz ve motif geçer. Bu motiflerden birçoğu ise sayılarla yapılan motiflerdir. Yedi sayısı da motif yapmaya uygun bir sayıdır. “*Kam-Saman inanışında ‘yedi kişi’, ‘yedi engel’, ‘yedi dolaşma’, ‘yedi demir’, ‘yedi pınar’, ‘yedi değirmen oluşu’, ‘yedi sarı kız’ şeklinde görülen motiflerin bazıları Dede Korkut Kitabı içinde de karşımıza çıkar.*”⁸⁵ Boylar içinde yedi sayısı ile ilgili yapılan motiflerden birçok örnek mevcutken, aşağıda birkaç tanesini vermeyi uygun gördük.

Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu’nda yedi rakamı şu şekilde kullanılır:

“**Yedi** gişiyile kurulurdi menüm yayum.”⁸⁶

Kanlı Koca oğlu Kan Turalı Boyu’nda:

“**Yedi** yıllık al şerab içürdiler”⁸⁷

“Dokuz” Sayısı

Mitoloji, kültür ve tarihimizin şekillenmesinin dünden bugüne her safhasında görebildiğimiz dokuz sayısı Türk Milleti için önemi fazla olan sayıların başında gelmektedir diyebiliriz. Mitolojik anlatıların yanında günümüzde dört semavî din içinde kabul gören ilk yaratılan insanlar olarak bilinen Adem ile Havva’nın Türk mitolojisindeki isimleri Törüngey ve Ece’dir. Törüngey ve Ece yasaklı meyveyi yemeleriyle Tanrı tarafından dünyaya kovulurlar. Ece meyveyi yediği ve yedirdiğinden dolayı Tanrı tarafından dokuz kız ve dokuz erkek doğurması için beddua edilmiştir. Böylece Ece dokuz ay doğum sancısı çekme ve çocuk doğurma ile cezalandırılmıştır.⁸⁸ Bu sebepten midir bilinmez dokuz sayısı yeryüzündeki en önemli varlık olan insanın doğum süresi olması açısından özellikle Türk mitolojisinde kutsiyeti fazla olan bir sayı olarak kabul edilir. Dede Korkut Kitabı içinde bu durumun örneklerine rastlamaktayız.

“*Ogul ogul ay ogul, **tokuz** ay tar karnumda götürdüğüm oğul.*”⁸⁹

“*Toğduğunda **tokuz** buğra öldürdüğüm aslan ogul.*”⁹⁰

⁸³ Özçelik, a.g.e., s. 125.

⁸⁴ Ayşe Ulukan, “Farklılığın Renk ve Sayılarda Buluşan Aynılığı”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 48, Erzurum 2012, s. 186-187.

⁸⁵ Durbilmez, a.g.e., 2008, s. 348.

⁸⁶ Özçelik, a.g.e., s. 421.

⁸⁷ Özçelik, a.g.e., s. 363.

⁸⁸ Bayat Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi 1*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 177.

⁸⁹ Özçelik, a.g.e., s. 337.

⁹⁰ Özçelik, a.g.e., s. 333.

Dokuzlama

“Dokuzlama” ya da “tokuzlama” diye adlandırabileceğimiz genelde ise “dokuz dokuz” olarak bilinen dokuzlama âdeti, Türk mitolojik hikâyeleri ve folklor türlerinde rastladığımız bir terimdir. Türk hakanlarının tahta çıkma, ölüm, eğlence, toy gibi törenlerinde dokuz rakamına sıkça rastlamaktayız. Millî ziyafetlerde ve dini âyinlerde kurbanlar veya sunulan ikramlar ya dokuz olurdu ya da dokuzun katlarından meydana gelirdi. Söz gelimi: Orta Çağların Türk hükümdarlarının sarayında dokuzluk hediye sistemi vardı. Bu töreye göre han hediyesi dokuz tane olmalıydı.⁹¹ Ayrıca Orta Çağ Arap kaynaklarının da anlattığı gibi hediyeleri dokuzlu gruplar halinde vermek âdeti ve tokuz bile basitçe “bir hediye” mânâsına gelebilirdi; çünkü hediyelerin dokuz kısımdan oluşması öngörülürdü. Kırım Tatar Hanlığı’nın hükümdarları bile hediyeleri dokuz ve katları şeklindeki parçalar halinde kabul ederdi.⁹² Dede Korkut Boylarında dokuz ve katları kullanılarak bu açıklamaya örnek olacak birçok cümle görebiliriz.

“Kızun gökçekini **tokuzlama** çargap çuka Bayındır Han’a pencik çıkardılar.”⁹³

“Kırk” Sayısı

Halk edebiyatı ürünlerindeki kullanımları doğal olarak etkileyen çeşitli sayılar vardır. Bunların içinde formulistik olarak değerlendirebileceğimiz kırk sayısı özellikle Anadolu, Orta Doğu ve Türkistan bazında en çok dikkat çeken ve özel anlamlar yüklenerek kullanılan sayıdır diyebiliriz. Günlük yaşamın yanı sıra deyim, atasözü, efsane, masal, halk hikâyesi, şiir de olduğu gibi ritüel törenler, dini amaçlar ve yer adlarında da sıklıkla kırk sayısından yararlanıldığını görmekteyiz. Kırk sayısının bu kullanım yelpazesindeki genişlik elbette araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Araştırmacılar kırk sayısının daha çok dinsel inanışlara yüklenen değerler ile günlük yaşamda yaptığımız pratik kullanımların simgesel olarak hayata yansması şeklinde kullanımına rastlamışlardır. Sayı sisteminde kendisinden sonra gelen bütün sayılardan küçük olan kırk sayısının neden çokluk belirtmek için kullanıldığı dikkat çekicidir. Neden kırk sayısı yerine kendisinden daha büyük değerleri ifade eden elli, altmış ya da daha yüksek değerdeki bir sayının çokluğu ifade etmek için kullanılmadığı sorusunun cevabı kırk sayısının dinsel ya da mitolojik geçmişinde aranmalıdır.⁹⁴

Hikâye ve destanlarda zamanı en iyi anlatan sayı olarak “üç” ve “yedi” sayısından bahsetmiştik. Bunların yanında zaman kavramını yüksek değer bazında bize en uygun veren sayı ise “kırk”tır. Zaman kavramının yanında sayısal derecelendirme değeri, maddi (para) değeri yaparken de kırk sayısından faydalanılmıştır.

“Te’ala Cebrayile buyurdu kim: Ya Cebraül! Var şol kuluma **kırk** erce kuvvet verdüm, dedi.”⁹⁵

⁹¹ Beydili, *a.g.e.*, s. 490.

⁹² Schimmel, *a.g.e.*, s. 150.

⁹³ Özçelik, *a.g.e.*, s. 431.

⁹⁴ Güvenç, *a.g.e.*, Sayı:41, 2009, s. 89.

⁹⁵ Özçelik, *a.g.e.*, s. 511.

“**Kırk** güne degin sıra var, di geyünüz andan sonra bir dervişe verelüm, dedi.”⁹⁶

“Geçeninden otuz üç akça alurdu, geçmeyeninden döge döge **kırk** akça alurdu.”⁹⁷

Hazırlama ve tamamlama sayısı olarak adlandırılan kırk, büyük sayılar arasında en büyüleyici sayıdır.⁹⁸ Bunlara ek olarak günlük yaşamda bekleme süresi olarak gösterilen ve çabukluk bildirmek amacıyla kullanılan kırk, yuvarlama sayısı olarak da karşımıza çıkar.⁹⁹ Türk ve Fars folklorunda evlilik ziyafetleri çoğunlukla kırk gün kırk gece sürer.¹⁰⁰ Eğlence, düğün, toy ve toplantılarda kırk sayısı bir gövde gösterisi sayısına dönüşür. Özellikle yine üç sayısını incelerken bahsettiğimiz otağ ve çadır kavramlarının toplum içindeki değeri ve sayısı hakkında da bilgi verilmek istenildiğinde “*kırk*” sayısı kullanılır.

“**Kırk** yerde otağ dikdürdi, **kırk** yerde kızıl ala gerdek dikdürdi.”¹⁰¹

Ayrıca yapılan kahramanlıklardan sonra ad verme geleneğinden yola çıkarsak çoğu kahraman kırk sayısını kendisine ad edinmiştir ve bu şekilde anılır, bilinir olmuştur. Oğuz Boyları içinde de bu kahraman Hanlara rastlamak mümkündür.

“Oğuzda dört yiğit nikabıla gezeridi: Biri Kan Turalı, biri Kara Çekür ve oğlu **Kırk** Kunuk ve Boz aygurlı!”¹⁰²

Kırk sayısının Türk edebiyat kültürü ve mitolojisinde gerek İslam öncesi gerek İslam sonrasında çoğunlukla “*kırk kız*” ve “*kırk yiğit*” motifi olarak kullanıldığını görmekteyiz. Yaygın olarak görülen kırk yiğit ve kırk kız motifi Manas Destanı’nda, Dede Korkut Hikâyeleri’nde, Çingizname’de, Köroğlu ve Saltuk Buğra Han destanlarında karşımıza sıklıkla çıkmaktadır.

Kırk Yiğit-Kırk Kız

Bu sayı ile ilgili en dikkat çekici husus “*kırk yiğit*”, “*kırk kız*”, “*kırk mert*” ya da “*kırk namert*” motiflerinin sıkça kullanılmasıdır. Abdülkadir İnan’a göre bu motifin kökeni, çok eski çağların karanlıklarında kaybolmaktadır. İnan, bu kırklar kurumunun yüksek barbarlık kültürüne ulaşan, küçük ve büyük derebeylikleri ellerinde tutan Alplerin çevresinde geliştiğini, daha ilkel kültür çağlarının hatıralarını aksettiren Altay-Yenisey Türklerinin destan ve masallarında Alplerin çoğunun tek başına gezip savaştığını, onların tek arkadaşlarının atları ve Tanrıları olduğunu belirterek bu yarı Tanrı yarı insan olan Alplerin çevresinde kırk yiğit kurumuna rastlanmadığını, kırk yiğit ve kırk kız motifinin yüksek barbarlık kültür merhalesinde büyük göçebe boyların başın-

⁹⁶ Özçelik, *a.g.e.*, s. 185.

⁹⁷ Özçelik, *a.g.e.*, s. 317.

⁹⁸ Schimmel, *a.g.e.*, s. 265.

⁹⁹ Güvenç, *a.g.e.*, Sayı: 41, 2009, s. 86.

¹⁰⁰ Schimmel, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁰¹ Özçelik, *a.g.e.*, s. 385.

¹⁰² Özçelik, *a.g.e.*, s. 367.

da Alplerin çağını tasvir eden destan ve masallarda bulunduğunu söyler.¹⁰³ Celal Beydili ise, “*Türk halklarının mitolojik görüşlerine göre sonsuza kadar yaşayacaklarına inanılan varlıklar olarak kırk erenler ya da kırkları gösterir. Ona göre kırklar veya kayıp eren ruhlarının koruyuculuk işlevi İslam öncesi çağların inançlarıyla ilgilidir ve son zamanlarda bu varlıklar Müslümanlığın görünür kalıplarını kabul etmiş ve İslam formlarına bürünmüştür.*”¹⁰⁴ tespitinde bulunmuştur.

Aslında bu motif sadece Dede Korkut Boylarına özgü bir motif değildir. Han ve kağanların yanında “*kırk yiğit*”ten oluşan arkadaşlarının olması Türklerin mitolojik dönemlerindeki birçok tarihi hikâyede karşımıza çıkar. Tarihte bağımsızlık için yapılan ilk başkaldırı hareketine girişen Kürşat ve arkadaşlarının olayında da başkaldıran yiğitlerin sayısı kırktır. “*Komite otuz dokuz arkadaşı ve birde Kürşat ile kırk kişidir.*”¹⁰⁵ şeklindeki açıklama, tarihçilerin de bu olayı doğruladığını göstermektedir. Manas Destanı’ndaki kırk sayısı da genel itibarıyla aynı olanların dışında en çok “*kırk savaşçı*”, “*kırk yiğit*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. “*Manas sekiz yaşındayken kırk evden kırk çocuk toplayarak onlarla askerlik oyunu oynardı. Daha sonra bu kırk çocuk kırk yiğit olarak Manas’ın yanından ayrılmaz ve onun her hareketinde yer alır.*”¹⁰⁶

Destan, hikâye, masal gibi türlerde rastlanan en belirgin motiflerden birisi de kahramanın engellenmesi ve karşısına çıkan engellerle mücadele ederek zafere ulaşmasıdır. Bu engel kimi zaman olağanüstü bir varlık, kahramanın yeteneklerini ölçmek için yapılan bir veya bir dizi sınav, kimi zaman da doğal olaylar veya kötü kişilerdir. Bütün mücadelelerinde kahramana olağanüstü güçler ya da Tanrı yardım eder. Bunların yanı sıra kahramanın başka yardımcıları da vardır. Bir diğer yardımcısı bey soyundan gelen yiğitleridir. Bunlar kahramana canları pahasına bağlı, cesur kişilerdir. Bu topluluğun sayısı kahramanla beraber ya da kahraman olmadan kırktır ve kırk yiğit olarak anılırlar. Kahramanın daha çocukken tanışıp kaynaştığı bu kırk yiğit, onun hayatında vazgeçilmez bir yere sahiptir, öyle ki kendi evlendiği zaman kırk yiğidini de kırk bey kızı ile evlendirir. Kırk yiğit ise beylerine canlarını feda edecek kadar bağlıdır.¹⁰⁷ Alplerin yanında bulunan kırk yiğit sıradan kişiler değil, bey soyundan gelen, asil, cesur, Alplerine bağlı dürüst kişilerdir. Aynı özellikler hatunların yanlarında bulunan kırk kız için de geçerlidir.¹⁰⁸

Dede Korkut Kitabı’nda kahramanın sadık yardımcıları olan kırk yiğit zümresi sadece Alplara özgü bir yardımcı kahraman motifi olmayıp, Alp kadınların yanında da kırk ince belli kız görülür. Kırk ince kız, hatuna onun için ölümü göze alacak derecede bağlıdırlar. Kırk yiğit motifi gibi kırk kız da diğer Türk

¹⁰³ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yayınları, Cilt: I, Ankara 1998, s. 238.

¹⁰⁴ Beydili, *a.g.e.*, s. 313.

¹⁰⁵ Yüksel, *a.g.e.*, 1981b, s. 13-17.

¹⁰⁶ H. Avni Yüksel, “Türk Folklorunda Kırk Sayısı”, Sayı: 32, Erciyes 1981, s. 13-17.

¹⁰⁷ Güvenç, *a.g.e.*, Sayı: 40, s. 181.

¹⁰⁸ Güvenç, *a.g.e.*, Sayı: 40, s. 180.

destan, menkıbe ve efsanelerinde ortak bir motiftir.¹⁰⁹ İki sayısını incelerken Türk yönetim ve toplum sisteminde kadın ile erkeğin eşitliğine değinmiştik. Bu eşitliklerden birisi de han olan hükümdarın “*kırk yiğit*” e sahip olmasının yanında hatunda da “*kırk kız*” veya “*kırk ince belli kız*”ın bulunmasıdır. Hatta han, ülke dışında veya seferde olduğu zaman hatununun “*kırk ince belli kız*” ile hakanın yokluğunda ülkenin başında olması da dikkat çeken bir özelliktir. İleriki dönemlerde Bacıyan-ı Rum teşkilatının temellerine vesile olacak bu motif bütün savaşçı özelliklerle kadın estetiğinin birleşiminden oluşan “*kırk kız*”, “*kırk ince belli kız*” şeklinde tezahür eder. Kırk yiğit ve kırk kız motifleri Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kan Turalı Boyu, Kazan Beg Oğlu Uruz'un Tutsak olduğu Boylarda geçmektedir.

“*Kırk yigidilen oğlu Orzı tutsak etmişüz, katar katar develerini yetmişüz, kırk ince bellü kızılan Kazanun helâlini tutmuşuz.*”¹¹⁰

Kırk Namert

Bu sayı ile ilgili en dikkat çekici husus “*kırk yiğit*”, “*kırk kız*” yanında “*kırk namert*” motiflerinin sıkça kullanılmasıdır. Kahramanın yardımcıları olarak kırk yiğit ve kahramanı kıskanarak kötülük yapmak isteyen kırk namert olarak Boğaç Han'da gördüğümüz kırk namert, hikâyenin başında kırk yigittirler. Kahramanın Beylik aldıktan, ad aldıktan sonra kırk yigidine karşı alakasız olması, onları kahramana kötülük yapmaya yöneltmektedir. Buradaki kırk namert, masallardaki kırk haramininin bir benzeridir.¹¹¹ Kam Pürenün oğlu Bamsı Beyrek hikâyesinde Beyrek'in kırk yigidinin Beyrek'e ihaneti değil de onu kıskanmaları söz konusudur. Bunu fark eden Beyrek, tatlı diliyle yoldaşlarını sakinleştirir. Bunun sebebi ise Beyrek'in evlenirken kızıl kaftan giymesi ve kırk yigidinin bunu kıskanmasıdır.¹¹² Salur Kazan'ın Tutsak Olup Oğlu Uruz'un onu kurtarmasını anlatan hikâyede kırk yigidi yine çıkarları doğrultusunda hareket ederken görüyoruz. Salur Kazan'ın üzerine düşmanın geldiğini gören kırk yiğit, kalıp savaşmak veya kaçmak seçeneklerini kendi aralarında değerlendirirler. Kırk yigidin savaşmaktan kaçarak Beylerini yalnız bırakmayı düşünmeleri ve daha sonra Salur Kazan olmadan eve döndüklerinde başlarına geleceklerden korkarak düşmanla savaşmaya karar vermeleri, onların çıkarları doğrultusunda beylerine ihanete kalkıştıklarını göstermektedir.¹¹³

“*Kırk yigidün boyun algıl, babanı ol kırk namerdden kurtargıl.*”¹¹⁴

Sonuç

Sayıların; eski devirlerden, mitolojik çağlardan itibaren gördüğü değer ve bu değer toplum tarafından nasıl bir algı ile kabullenmeye çalışıldığını be-

¹⁰⁹ Behiye Köksal, “Dede Korkut Kitabı'nda Dini Mitolojik Yardımcı Kahraman Motifi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 1, Nisan 2012, s. 85.

¹¹⁰ Özçelik, *a.g.e.*, s. 85.

¹¹¹ Köksal, “a.g.m.”, s. 84.

¹¹² Güvenç, *a.g.e.*, s. 182.

¹¹³ Güvenç, *a.g.e.*, Sayı: 40, 2009, s. 183.

¹¹⁴ Özçelik, *a.g.e.*, s. 67.

lirtmeye çalıştık. Formulistik sayıların sayısal değeri açısından, derecelendirme bakımından kullanıldığı ancak ele aldığımız kaynak anlatılarımızda sayı değerinden çok; zaman, yineleme, dini ritüel tekrarı, mitolojik olayı verme açısından da kullanıldığını tespit etmeye çabaladık.

Sayıların, bireylerin ve toplumların kendilerini doğayı evreni ve yaratıcıyı anlama ve anlamlandırma açısından hangi mânâlarda kullanıldığının tespitini ortaya koymaya çalıştık.

Bu tespitlerimiz elbette ki Dede Korkut Boyları içindeki kullanımları üzerindedir ancak Dede Korkut Boyları, Türk toplumunun İslam öncesi ve sonrasının birikiminin bir dışavurumu olduğu kadar Dede Korkut Boylarının oluşum dönemine kadar geçen süreçteki halk anlatıları, mitolojik olaylar, efsaneler, destanlar ve diğer edebî türlerden de yararlanmaya ve örnekler vermeye çaba gösterdik.

Sayılarla yapılan formellerin Türk toplumundaki kullanımının yansımalarına değindiğimiz kadar, bu formellerin kültürlerarası alışverişten mi kaynaklı olup olmadığını da açıklamaya çalıştık.

Dede Korkut Kitabı kıstas alınarak yapılan bu çalışmamızda sayı simgeciliği ve sistematüğinden yola çıkarak Türk Mitolojik sistemi içinde değere tabii olunan sayıların, İslam öncesi ve İslam sonrası Türk mitolojisindeki önemine değindik. Formulistik sayıların özellikle İslam öncesi kullanım formunu koruduğunu gözlemledik. Daha birçok örnekleriyle efsanelerimizde, destanlarımızda, halk hikâyesi ve diğer edebî türlerimizde kökünü mitolojiden alan bir sistem ile kullanılan sayılar, günümüzdeki anlamları ve değerleri bazında belli bir birikim ile edebiyatımız içindeki yerini bulacaktır. Yapmış olduğumuz incelemenin ilerde bu konuda yapılabilecek çalışmalara ve konuyla ilgili tespitlerin gün ışına çıkarılmasına vesile olması amaçlanmıştır.

Kaynaklar

- AKALIN, L. Sami: *Alkışlar Kargışlar*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
- ALKAN, Erdoğan: *Sayılar ve Hayvan Simgeleriyle Alevi Mitolojisi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.
- AYDOĞAN, Metin: *Antik Çağ'dan Küreselleşmeye - Yönetim Gelenekleri ve Türkler II*, Umay Yayınları, İzmir 2005.
- BEYDİLİ, Celal: *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 2005.
- CAN, Adem: "Homeros Destanları ile Dede Korkut Hikayeleri Arasındaki Kurgu Yapı Tip ve Tema Benzerlikleri", *Turkish Studies*, Volume: 6/2, Ankara 2011.
- CİLACI, Osman: "Dua" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, Cilt: 9, İstanbul 1994.
- CİN, Halil - AKYILMAZ, Gül: *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, Konya 2003.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Türk Mitolojisi Ana Hatları*, 2. Baskı, Kabalıcı Yay., İstanbul 2006.
- DERİN, Serkan: "Göktürk Kitabelerinde Türk Dini İncancının İzleri", *Turkish Studies*, Volume: 9/9, Summer, Ankara 2014.
- DURBİLMEZ, Bayram: "Nahçıvan Türk Halk İnanışlarında Mitolojik Sayılar", *Turkish Studies*, Volume 3/7, Fall, Ankara 2008.
- DURBİLMEZ, Bayram: "Türk Kültüründe ve Fütüvvet-nâmelerde Dört Sayısı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 52, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2009.

DURBİLMEZ, Bayram: “Türk Kültüründe ve Fütüvvet-namelerde Üç Sayısı”, *Ahilik Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi Yayınları, Kırşehir, Kış 2005.

EMRE, Ahmet Cevat: “Homeros Eposları ve Dede Korkut Oğuzlamaları”, *Odysseia - II*, TDK Yayınları, Ankara 1941.

EYÜPOĞLU, İ. Zeki: *Bütün Yönleri ile Bektaşilik*, Der Yayınları, İstanbul 2010.

GÖKALP, Ziya: *Türk Ahlakı*, Toker Yayınları, İstanbul 2005.

GÖKYAY, Orhan Şaik: *Dedem Korkutun Kitabı*, MEB, İstanbul 1973.

GÜLÇİÇEK, Ali Duran: *Her Yönüyle Alevilik (Bektaşilik, Kızılbaşlık) ve Onlara Yakın İnançlar*, Ethnographia Anatolica Yayınları, Cilt: I-II-III, Köln 2004.

GÜNŞEN, Ahmet: “Gizli Dil Açısından Alevilik Bektaşilik Erkan ve Deyimlerine Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Türkoloji Araştırmaları, Volume: 2/2, Spring, Ankara 2007.

GÜVENÇ, A. Özgür: “Bazı Halk Anlatılarında Kırk Yiğidin İhaneti Üzerine Bir Değerlendirme”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 40, Erzurum 2009.

GÜVENÇ, A. Özgür: “Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sayı: 41, Erzurum 2009.

GÜZEL, Abdurrahman: “Dede Korkut Hikâyeleri Bağlamında Dua”, *Turkish Studies*, Volume: 3/2 Spring, Ankara 2008.

İNAN, Abdülkadir: “Türk Destan ve Masallarında Kırklar Motifi”, *Makaleler İncelemeler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

İNAN, Abdülkadir: *Makaleler ve İncelemeler I*, TTK Yayınları, Ankara 1998.

KÖKSEL, Behiye: “Dede Korkut Kitabı’nda Dini Mitolojik Yardımcı Kahraman Motifi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 1, Nisan, Ankara 2012.

NAS, Emine - ÇELEBİLİK, Gülizar - DEMİRBAŞ, Aliye: “Tokat Nebiköy Yöresel Kadın-Erkek Giyiminde Alevilikteki Üçleme, Dört Kapı-Kırk Makam ve On İki İmam Kavramlarının Yansımaları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 60, 2011.

OĞUZ, Öcal vd.: *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2006.

OLRİK, Axel: “Halk Anlatılarının Epik Kuralları 1”, *Milli Folklor Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, Ankara 1994.

ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, MEB Yayınları, Ankara 1995.

ÖZCAN, Hüseyin: “Halk Edebiyatı Metinlerinin Çocuk Edebiyatına Kaynak Olması ve Örneklem Olarak Dede Korkut Hikâyeleri”, *Turkish Studies*, Volume: 3/2, Spring, Ankara 2008.

SCHIMMEL, Annemarie: *Sayıların Gizemi*, 2. Baskı, Kabcacı Yay., İstanbul 2000.

SEZER, M. Abdulbasit: “Axel Olric’in Epik Yasaları Işığında Segreg Destanı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 7/1, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2018.

SKIDELSKY, Edward - CASSİNER Ernst: *The Last Philosopher of Culture*, Princeton University Press, New Jersey 2008.

YÜKSEL, H. Avni: “Türk Folklorunda Sayılar”, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, Ankara, Eylül 1981a.

YÜKSEL, H. Avni: “Türk Folklorunda Kırk Sayısı”, *Erciyes Dergisi*, Sayı: 32, Kayseri 1981b.

“Türklerde Üç, Yedi ve Kırk Rakamının Önemi”, (Çevrimiçi) <http://www.turkcenindirilisi.com/turk-tarihi/turklerde-ucyedi-kirk-rakaminin-onemi-h7861.html>, Erişim Tarihi: 8 Ekim 2017, Pazar, Saat: 21.19.

RUS KAYNAKLARINA GÖRE XIX. YÜZYILDA BUHARA KERVANSARAYLARI

Doç. Dr. Dinçer KOÇ*

Öz

X. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar Türk dünyasının birçok yerinde ticari hayatın ve güvenli seyahatin en temel unsurlarından olan kervansaraylar Türk-İslam mimarisinin önemli yapı taşlarından biriydi. XVIII. yüzyıldan itibaren Buhara şehrinin silüetinde cami, medrese, bedesten gibi yapılarla birlikte oldukça göze çarpmaya başladığı anlaşılan kervansarayların en yaygın olduğu dönemin, Rus kaynaklarının verdiği bilgiler ışığında, XIX. yüzyıl olduğu ortaya çıkmaktadır. Belirli kurallar çerçevesinde işletildikleri anlaşılan kervansarayların sayısının sürekli artış göstererek XIX. yüzyılda 50'nin üstüne ulaştığı anlaşılmaktadır. Rus kaynakları sayesinde Buhara kervansaraylarının mimari durumunu ortaya çıkarmakla birlikte yaygın olan ticari ürünleri tespit etmekte mümkün olmaktadır. Aynı zamanda Buhara'da faaliyet gösteren yabancı tüccarları ve onların başlıca ticari faaliyet alanlarını da Rus kaynakları aracılığıyla öğrenmekteyiz.

Anahtar kelimeler: Buhara Emirliği, Kervansaraylar, XIX. Yüzyıl, Rus Kaynakları, Ticaret.

Bukharan Caravansaries In The 19th Century According To The Russian Sources

Abstract

By starting 10th century and until 20th century in many cities of Turkic world caravansaries were one of the key elements of commercial life and safe voyages; and one of the building block of Turkish-Islamic architecture. The period that caravansaries were prevalent and started to remark the Bukhara's city shade supposedly by starting from 18th century along with buildings such as mosque, madrasa and bazaar is revisited as 19th century in the light of the information given by Russian sources. It is understood that caravansaries were run under certain rules and their numbers had reached over 50 as ever-growing in the 19th century. Thanks to the Russian sources while they reveal the architectural situation of Bukhara's caravansaries, it is also possible to

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

confirm common commercial items. Additionally, we learn that active foreign traders in Bukhara and their main commercial activity areas based on the Russian sources.

Keywords: *Emirate of Bukhara, Caravansaries, 19th Century, Russian Sources, Commerce.*

Giriş

Türk-İslam mimarisinin en önemli yapı taşlarından biri olarak kervansaraylar X. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar Anadolu'dan Kafkasya, Horasan ve kadim Türkistan'a uzanan geniş bir coğrafyada ticari hayatın vazgeçilmez bir unsuru olarak varlığını ve önemini korudu. Han veya ribât adıyla da anılan kervansaraylar ticari yolların güzergâhları üzerinde ve şehir merkezlerinde kervanların konaklaması ve ticaret yapması amacıyla inşa edilen yapılarıdır. Aynı zamanda mal yapımı ve satımı işlerinin birlikte yürütüldüğü yerler olarak çoğunlukla isimlerini de ticareti yapılan mallardan alıyorlardı.¹ Ortaçağ'da kervanlarla yürütülen ticari hayatın sürdürülebilmesi için fevkalade önem arz eden kervansarayların birçoğu farklı coğrafyada da olsa hemen hemen aynı usule göre inşa edilmişlerdi: ortada, etrafı duvarlarla çevrili, dört köşe bir avlu bulunurdu. Avluda kervansaraya gelen misafirlerin yük hayvanları bağlı bir şekilde kalırdı. Bu duvarların üstüne, tüccarların barınması ve malların muhafaza edilmesi için her birinin ayrı kapısı ve penceresi olan çok sayıda oda, bazen de tavanlı küçük bölmeler oturtulmuştu.²

Kervansarayların X. yüzyıldan itibaren Türkistan mimarisinde yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Bugünkü Güney Kırgızistan'da kalıntıları bulunan Taş-Rabât buna güzel bir örnek teşkil etmektedir.³ Ayrıca X. yüzyılın tarih kaynaklarında da kervansaraylar zikredilmektedir. Muhammed Narşahi defalarca şehirlerde seyyahların kalabileceği otel evlerinin (ribât) varlığından bahsetmektedir. M. Narşahi kendi döneminde İskickat ve Buhara şehrinde böylesi yapılardan bahsetmektedir. Mesela İsmail Samani tarafından Buhara'da Semerkant Kapısı'nın yanında şehrin iç kısmında inşa edilen ribât hakkında bilgi mevcuttur.⁴

Kervansaraylar Çağatay Hanlığı, Timurlular, Şeybaniler ve Astarhan hanedanları devirlerinde de ticari hayatın ihtiyacını karşılayan yapılar olarak başta Buhara olmak üzere Maverünnehir'in kadim şehirlerinde ve ticari yol güzergâhlarında önemini korudu. Ancak kervansaraylar Buhara'da esasen Mangit hanedanının iktidarıyla birlikte şehir mimarisinin ana unsurlarından biri haline dönüştü. Bilhassa Şah Murad'ın iktidarından itibaren Buhara Emirliği'nin bölgesel ve uluslararası ticarete ağırlığı arttı. Siyasi istikrarın

¹ Şebnem Akalın, "Kervansaray", *DİA*, Cilt: 25, s. 299.

² C.L. Huart, "Kervan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 597.

³ Muzafer Ürekli - Fatma Ürekli, "İpek Yolu'nda Taş-Rabât Kervansarayı", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarhoğlu'na Armağan*, 2. Baskı, TDAV Yay., İstanbul 2015, s. 167-174.

⁴ Abu Bakr Muhammad İbn Dja'far an-Narşahi, *İstoriya Buharı, Ta'rîh-i Buhârâ. İstoriya Buhârı*, Per. Ş.S. Kamoliddin, SMIA-SIA, Taşkent 2011, s. 28-29.

sağlanmasıyla birlikte transit ticaret merkezi olarak Buhara ve Maverāünnehir'in diğer bölgelerinin tarım ve zanaat üretimi de arttı. Bu durum Buhara Emirliği'nin ticari ilişkilerinin gelişmesinde etkili oldu. Böylece XIX. yüzyıla gelindiğinde yerel bölgelerin üretim mallarının toplandığı Buhara Emirliği'nin kadim başkenti Buhara, kervansarayları, çarşı ve pazarlarıyla Rusya, Hindistan, Afganistan, İran ve Çin gibi yabancı ülkelerden ve Hive, Hokand gibi komşu bölgelerden gelen çok sayıda tüccarın ve ticari kervanın taleplerini karşıladı.

XIX. Yüzyılda Buhara Kervansaraylarının Sayısı

Buhara'da ticaretin gelişmesinde kervansaraylar önemli bir rol oynadı. Bununla birlikte bahsi geçen dönemde ticari hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri olarak kervansarayların sayısı ve böylece şehrin mimarisindeki ağırlığı da devamlı arttı. Buhara'daki kervansarayların birçoğu XVIII. - XIX. yüzyıllarda inşa edildi. Ne var ki, kervansarayların sayısı ile alakalı kaynakların verdikleri rakamlar çelişkilidir. 1774-1782 yıllarında Buhara'da kalan Rus askeri görevlisi F. Efremov şehrin merkezindeki pazarda taş yapılı dört kervansaray bulunduğunu belirtmektedir.⁵ 1796'da Buhara'yı ziyaret eden Rus Maden Mühendisi T.S. Burnaşev, Buhara'da dokuz kervansaray olduğunu bildirmektedir.⁶ Orenburg sınır gümrüğünün verilerine göre XIX. yüzyılın hemen başında Buhara'da yabancı tüccarlar için 10 tane kervansaray bulunmaktaydı.⁷ 1820 yılında Buhara'ya gelen A.F. Negri'nin başkanlığındaki Rus elçilik heyetinde bulunanlardan biri o dönemde Buhara'da 13 taş kervansaray bulunduğunu ifade etmektedir.⁸ Aynı elçilik heyetiyle 1820'de Buhara'da bulunan E.K. Meyendorf'un ifade ettiğine göre başkentte 14 kervansaray faaliyet gösteriyordu ve adları şöyleydi: Abdullacan, Kuşbegi, Hint, Nogay, Hoca Cuybar, Taşkent, Karşi, Miragul, Emir, Kul-Ata, Fişan, Cankulşir ve iki küçük Ürgenç...⁹ 1832 yılında Buhara'yı ziyaret eden İngiliz seyyahı A. Borns'a göre o sırada Buhara'da 20 kervansaray vardı.¹⁰ 1834-1835 yıllarında Buhara'da bulunan Rus subayı P.İ. Demezov'a göre Buhara'daki kervansarayların sayısı 25'e ulaşmıştı.¹¹ Aynı rakamı P.İ. Demezov'dan yaklaşık 1,5 yıl sonra Buhara'ya gelen baş-

⁵ F.S. Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiiyu*, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Umnój. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondreva, Kazan 1811, s. 97; Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 234, İstanbul 2018, s. 183.

⁶ Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 237, İstanbul 2018, s. 159.

⁷ G.A. Mihaleva, *Uzbekistan v XVIII. Pervoy Polovine XIX Veka Remeslo, Torgovlya i Poşlini*, İzdatelstvo "FAN" Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent 1991, s. 37.

⁸ "Russkie v Buhare v 1820 g. (zapiski oçevidtsa)", *Orenburgskie Vedomosti*, 1870, s. 25-26.

⁹ E.K. Meyendorf, *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*, Predisl. N.A. Halfina, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi İzdatelstva "Nauka", Moskva 1975, s. 100.

¹⁰ Kürşad Köse, *İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 37.

¹¹ *Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeti P.İ. Demezov'a i İ.V. Vitkeviça)*, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi İzdatelstva "Nauka", 1983, s. 58.

ka bir Rus askeri İ.V. Vitkeviç'te teyit ediyordu.¹² Buhara Emirliği ile ilgili ilk ilmi çalışmalardan biri olarak kabul edilen eserini 1843 yılında yayınlayan N. Hanikov'a göre Buhara'da 24 taş yapılı, 14 tane de ahşap veya karkas yapılı kervansaray bulunuyordu.¹³ 1863'te Buhara'da bulunan A. Vambery'nin belirttiğine göre Buhara'daki kervansarayların sayısı 30'du.¹⁴ 1870 yılında Buhara'yı ziyaret eden L.F. Kostenko'nun tespit ettiğine göre o sırada şehirde 50 kadar kervansaray vardı.¹⁵ Öyle ki, bu dönemde Buhara, caddeler boyunca dükkânlar ve malların saklanması için yapılan kervansaraylarla doluydu.¹⁶ Nihayet XX. yüzyılın başında artık Buhara'daki kervansarayların sayısı 60'ı aşmıştı.¹⁷

Sonuç olarak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar geçen sürede kervansarayların sayısının yıldan yıla artış gösterdiğini ortaya koyan bu verilere dayanarak, Buhara'nın bahsi geçen dönemde uluslararası ticaret merkezi olarak önemli bir gelişme kat ettiğini ifade etmek mümkündür. Buna muvazi olarak kervansarayların sayısı da her geçen yıl artmıştı.

Buhara Kervansaraylarının Mimari Yapısı

Buhara'da kervansarayların fiziki durumuyla alakalı T.S. Burnaşev şöyle diyordu: "*Kervansaray binaları iki katlı olarak inşa edilmiştir; onlardan alt kat ta mallar istifleniyor, ücret alınması malların kalış süresine göre tespit ediliyor, üst kat ise yaşamak içindir.*"¹⁸

Buhara kervansaraylarının mimarisiyle ilgili olarak en erken ve ilgi çekici kayıtlardan biri de E.K. Meyendorf'a aittir:

"Onların hepsi tek ve aynı plana göre inşa edilmişlerdir ve onların yapıları bir avlunun etrafını çevreleyen kare şeklindedir. Her taraftan odalar

¹² *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 100.

¹³ N. Hanikov, *Opisanie Buharskogo Hanstva*, Sankt-Peterburg 1843, s. 88-89.

¹⁴ Arminiy Vamberi, *Puteşestvie po Sredney Azii*, İzdatelstvo Vostoçnaya Literatura, Moskova 2003, s. 167.

¹⁵ L.F. Kostenko, *Puteşestvie v Buharu Pusskoy Missii v 1870 Godu s Marşrutom ot Taşkenta do Buhari*, S. Peterburg 1871, s. 86.

¹⁶ Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Çev. Firdevs Çetin - Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007, s. 429.

¹⁷ 1) Saray-i Cennet-Mekânı, 2) Saray-i Domolla Şer, 3) Saray-i Hakim-oyim, 4) Saray-i Hoca Kelan, 5) Saray-i Padişahi veya Saray-i Kuşbegi, 6) Saray-i Şonataroşi, 7) Saray-i Mirzagül, 8) Saray-i Karşi, 9) Saray-i Sanduk, 10) Saray-i Matiti-tillo, 11) Saray-i Bedreddin, 12) Saray-i Çiti Çatti, 13) Saray-i Gulomcon, 14) Saray-i Lâtta, 15) Saray-i Seyfeddin, 16) Saray-i Barrikuhna, 17) Saray-i Raşid, 18) Saray-i Curabek, 19) Hucayi Hurd, 20) Saray-i Hindi, 21) Saray-i Berri hau, 22) Saray-i Kuşbegi, 23) Saray-i Sindil, 24) Saray-i Nogay, 25) Saray-i Kervanbaşı, 26) Saray-i Kapkoz (daha önce - Saray-i Hindi), 27) Saray-i Abdullahcan, 30) Saray-i Avezbadal, 34) Saray-i Çinni, 36) Saray-i Uluğbeg, 37) Saray-i Ahmadi Kalla, 38) Saray-i Ayaz, 39) Saray-i Fethullacan, 40) Saray-i Badalbek, 41) Saray-i Puşaymon, 42) Saray-i Şakar, 43) Saray-i Kazikelan veya Saray-i Çay, 44) Saray-i Molla Oston, 45) Saray-i Ürgenci, 46) Saray-i Zahidcan, 47) Saray-i Mirza Fazl, 48) Saray-i Suhta veya Uşturhane, 49) Saray-i Recebbek, 50) Saray-i Buzgunc, 51) Saray-i Poy-ostona, 52) Saray-i Meşi, 53) Saray-i Kafşu Mahsi, 54) Saray-i Kafşi Kuhna, 55) Saray-i Pusti Çubin, 56) Saray-i Hurcin, 57) Saray-i Abreşum, 58) Saray-i Tamoku, 59) Saray-i Kalın, 60) Saray-i Kuluta, 61) Saray-i Pust, 62) Saray-i Sangin. O.A. Suhareva, *Buhara XIX-Naçalo XX v. (Pozdnefeodalnyy Gorod i Ego Naselenie)*, İzdatelstvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1966, s. 54-56.

¹⁸ Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", s. 159.

*ve dükkânlar bulunur, onların üzerinde genellikle bir kat daha yükselir. Bir odanın aylık ücreti aşağı yukarı 16 rubledir. Küçük ölçülerine rağmen aynı zamanda hem konut hem de ambar olarak iş görürler.*¹⁹

Kervansaray binalarının mimarisi hakkında P.İ. Demezov'un tespiti ise şöyledir:

*"Buhara'nın kalabalık kervansarayları aynı planda inşa ediliyor. Şehirdeki neredeyse tüm iki katlı ve kare biçimli binaların dışı duvarlar ile çevrilidir. Camları da yoktur. İlk katta dar ancak derinliği olan alanda kiler bulunur. Kapısı avluya çıkar. İkinci katta yeni gelen tüccarlar, zanaatkârlar, Hintliler, Buharalılar veya Tatarlar yaşar. Kilere, aynı ikinci katta bulunan odalardaki gibi kapıdan ya da kapının üzerindeki küçük pencerelerden ışık girer."*²⁰

Buhara kervansaraylarının birçoğu pişirilmiş tuğladan inşa edilmişti ve yukarıda verilen Rus kaynaklarının kayıtlarından da anlaşılacağı üzere genellikle iki katlıydı. Onlar, bazen malların istiflenmesi için hizmet gören hangarlar ve kilerlerle, çok veya az geniş bir avluyla çevrelenmişlerdi. Binek ve yük hayvanları için avlunun bir kısmı, bazen de ayrı bir avlu tasarlanmıştı. Kervansarayların binaları, genellikle medrese hücrelerini anımsatan ve onlar gibi hücre adı verilen ayrı küçük odalardan meydana geliyordu. Bu hususta N. Hanikov şöyle yazıyordu: *"Kervansarayların mimarisi medreselere benziyordu. Tek fark medreselerde eğitim için kullanılan alt kattaki salonun yerinde depo ve mal satılması için dükkânlar yapılmıştır."*²¹ Hücreler kervansaray sakinlerinin konutu olarak hizmet veriyorlardı. Kervansarayların genellikle gelen tüccarların kaldığı ve mallarını yığıldığı yerler olarak tarif edilmesi bu karışık ve kendine özgü yapıların tüm fonksiyonlarını anlamak için yetersiz kalmaktadır. Kervansaraylardaki hücreler geçici barınak arayan ziyaretçilerle ve sürekli Buhara'da yaşayan şahsiyetlerle doluydu. Buhara kervansaraylarının büyük bir kısmını yerli tüccarlar tutuyorlardı. Onlar bu hücreleri kendi büroları veya mallarının depoları, sıklıkla da aile ortamından uzak bir şekilde dinlenmek, arkadaşlarla buluşmak ve hoş zaman geçirmek için boş daire olarak kullanıyorlardı. Hücrelerin bir kısmını da usta zanaatkârlar dolduruyordu.²²

Buhara Kervansaraylarının Mülkiyeti ve İşletilmesi Sistemi

Buhara kervansarayları hazinenin, hanlar, emirler gibi yüksek hâkimiyet sahiplerinin ve kuşbegi, divanbegi, reis gibi yüksek bürokratlar ile zengin din adamları, tüccarlar ve başka varlıklı şahısların mülkiyetinde bulunuyorlardı. İ.V. Vitkeviç'in verdiği malumatlara göre XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında iki Buhara kervansarayı Emir'e, bir tanesi Kuşbegi'ne, bir tanesi Recep Divanbegi'ne ve diğer bir tanesi de Afgan tüccarı Bedreddin'e aitti.²³ Bir kısım kervan-

¹⁹ E.K. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 100.

²⁰ *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 58.

²¹ N. Hanikov, *a.g.e.*, s. 88.

²² O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 56; G.A. Mihaleva, *a.g.e.*, s. 38.

²³ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 58-60.

saraylar ise özellikle medreselere gelir sağlaması için belli vakıfların mülkiyetine verilmişti.²⁴ Örneğin N. Hanıkov'un ifade ettiğine göre Nogay Sarayı'nın kiracısı onun için Kukaltaş Medresesi'nin yararına 240 tilla ödüyordu.²⁵

Kervansaraylar sahiplerine önemli miktarda gelir sağlıyorlardı. Hücrelerin, hangarların kullanılması veya yük hayvanlarının avluda kalması karşılığında kervansarayanın sahibi belirli bir ücret alıyordu. Hücreler az veya uzun süreliğine, çoğunlukla da seneliğine kiralanıyordu. Ücret hücrenin kalitesine göre aylık olarak hesaplanıyor ve 5-10 tenge arasında değişiyordu. Mülkiyeti vakıf veya hazineye ait olan kervansaraylar kural olarak *icaredar* denilen zengin bir işletmeciye kiralanıyordu. İşletmeci de hücreleri ve ticari alanları başkalarına kiraya veriyordu.²⁶

Kervansarayların sahipleri veya *Sarayban* denilen kiracıları gelenleri karşılıyorlar, onlara yaşam alanları tahsis ediyorlar ve malları mahzenlere (taghane veya barhane) yerleştiriyorlardı. Deve, at ve eşek gibi hayvanları mallar yüklendikten sonra derhal Semerkant kapısının dışında onlar için özel saray bulunan yere çekiyorlardı. Karanlığın bastırmasıyla sarayın kapılarını kilitliyorlardı. Anahtarlar Sarayban'ın yanında muhafaza ediliyordu. Akşam ziyaretçilerini sadece Sarayban'ın rızasıyla ufak mafsallı kapıdan içeri sokuyorlardı. Kervansaray işletmecisi malların muhafazası için ücret almıyordu. Ancak tüccarın orada yaptığı alışverişten belli olmayan bir yüzdeyi hediye olarak alıyordu. Bu miktar her halükarda büyük bir orana tekabül etmiyordu. Üstelik *Saraybani* denilen bu hediye ücretini sarayda muhafaza edilen malları kim almışsa o ödüyordu. Böylece her kervansaray sahibi büyük ticari muamelelerin kendi yerinde yapılmasına büyük ilgi duyuyordu. Bu amaçla özel simsarlar tutuyorlardı. *Dellal* denilen bu simsarlar olmaksızın hiçbir büyük alışveriş gerçekleşmiyordu.²⁷ Kervansaraylarda kalanlar belirli imtiyazlardan da faydalanıyorlardı, yani oyun oynamak, eğlenmek, sigara içmek gibi sıradan bir Buharalının sert bir şekilde cezalandırılacağı şeyleri yapmakta serbest oluyorlardı.²⁸

Toptan ticaretin odak noktası kervansaraylardı. İthal malları yeniden satış için kervansaraylarda istifleniyordu. Kervansaraylarda çeşitli firmaların mümessillikleri ve büroları bulunuyordu. Kervansaraylar sık sık hekimler (tabipler), dövizciler (sarraflar) ve tefeciler için onlara gelenlere odalarıyla hizmet ediyorlardı. Bütün iyi kerpiç kervansaraylar şehrin merkezinde pazarlar boyunca dağılıyorlardı. Ne var ki ekonomik hayatta örneğin pamuk ticaretinde Semerkant Kapısı yakınındaki Saray-ı Pahta gibi göze hoş gelmeyen ahşap

²⁴ E.K. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 100.

²⁵ N. Hanıkov, *a.g.e.*, s. 88.

²⁶ O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 61. N. Hanıkov bazı kervansaraylar için kiracıların ödedikleri ücretler hakkında bilgi vermektedir. Onun tespitlerine göre kiracıları her sene Hazreti Emir Sarayı için 280 tilla, 36 odası bulunan Ayaz Sarayı için 200 tilla, Sarayı Hoca Cuybar veya Abdulla Kati Hoca Saraylarından ilki için 260, diğeri için 230 tilla, Nogay Sarayı için 240 tilla, Recebbek Divanbegi Sarayı için 150 tilla, Emiri Seyid Sarayı için 100 tilla, Barra Sarayı için 200 tilla ve İsmail Hoca Sarayı için de 160 tilla kira ödüyorlardı, *a.g.e.*, s. 88-89.

²⁷ L.İ. Rempel, *Dalekoe-Stranitsı Jizni, Bıta, Stroitel'nogo Dela, Remesla i İskusstva Staroy Buhari-i Blizkoe*, İzd. Literaturi i İskusstva İmeni Gafura Gulama, Taşkent 1981, s. 54-55.

²⁸ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 60.

yapılı kervansaraylar bazen ehemmiyet arz edebiliyordu. Saraya sokulan malları develerle veya kağnılarla getiriyorlardı.²⁹

Buhara Emirliği'nde gümrük vergisi yoktu. Bunun yerine zekât adıyla Müslüman tüccarlardan 1/40 veya 2,5%, gayrimüslim tüccarlarından da 1/20 veya 5% oranında ticaret vergisi alınıyordu.³⁰ Bu vergi genellikle kervansaraylarda tahsil ediliyordu. Her kervansarayda getirilen malların muayenesini yapmakla görevlendirilmiş memurlar bulunuyordu. Malların muayene işlemi genellikle üç gün sürüyordu. Bu zaman zarfında kimseyi kervansaraydan dışarı çıkarmıyorlardı. Gelen kervanla herhangi bir münasebeti bulunmayan tanınmış tüccarlardan birinin ve bir simsarın huzurunda malların değeri tespit ediliyordu. Gümrük işleri *Kuşbegi*'nin idaresi altında bulunuyordu.³¹

Kervansarayların gündelik rutinleri için meşhur Buhara kervansaraylarından Saray-ı Barra (Barra-kelan) örnek gösterilebilir. Emir'in şahsi mülkiyeti olan bu kervansaray, şehre getirilen bütün astragan postlarının tekeli elinde bulunduruyordu. Onlarca dellalın (simsar) katılımıyla Saray-ı Barra-kelan'da muazzam mal muamelesi yapılıyordu. Astragan postunun hünerli tasnifçileri (şarafdesteci), paketçileri (barband) ve on kadar işçi (yetim) burada çalışıyordu. Aynı bir hücrede getirilen mallardan vergi (zekât) alan alt kuşbegi (zekâtçı) duruyordu. Onun kaleminde açık arttırma veya mezat yapan görevli (cerçi) ve simsarlardan elde ettikleri gelirin bir kısmını vergi (eminane) olarak Emir'in yararına alan *eminaneci* de bulunuyordu.³²

Kervansaraylar yabancı tüccarların yaşadığı yerlerdi. Mesela Buhara'da XIX. yüzyılın ilk yarısında Hindi, Bedreddin, Kuşbegi, Mirzaçul, Hoca Cuybar gibi kervansaraylarda yaklaşık 300 Hindu yaşıyordu.³³ Onların ticari faaliyetleri öyle artmıştı ki, 1870'li yıllarda Buhara'da altı büyük kervansaray tamamen Hint malları için ayrılmıştı.³⁴

XIX. Yüzyılda Meşhur Buhara Kervansarayları

Tarih kaynaklarında XIX. yüzyılda Buhara kervansaraylarıyla ilgili en geniş bilgileri P.İ. Demezov ve İ.V. Vitkeviç'in seyahat notları vermektedir. Onların Buhara kervansaraylarıyla ilgili verdikleri bilgiler ve tasnifleri şöyledir:

Mirzaçul Sarayı: Afganlar, Hintliler ve Merv'den gelen tüccarlar burada kalıyorlardı.³⁵ Mirzaçul Sarayı henüz 1830'lu yıllarda fiziki bakımdan eski ve kötü bir durumdaydı.³⁶

²⁹ L.İ. Rempel, *a.g.e.*, s. 56.

³⁰ G.A. Mihaleva, *Torgovie Posolskie Svyazi Rossii so Sredneaziatskimi Hanstvami çerez Orenburg (Vtoraya Polovina XVIII - Pervaya Polovina XIX v.)*, İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1982, s. 36; P.P. İvanov, *Oçerki Po İstorii Sredney Azii (XVI - Serecina XIX v.)*, İzd. Vostočnoy Literaturi, Moskva 1958, s. 188.

³¹ G.A. Mihaleva, *Uzbekistan v XVIII. Pervoy Polovine XIX Veka Remeslo, Torgovlya i Poşlini*, s. 38.

³² L.İ. Rempel, *a.g.e.*, s. 55. Toptan ticaretin yapıldığı kervansaraylarda Müslüman tüccarlardan 2,5%, Rus tüccarlardan da 5% oranında zekât adıyla ticaret vergisi alınıyordu. L.F. Kostenko, *a.g.e.*, s. 87.

³³ Kürşad Köse, *a.g.t.*, s. 28.

³⁴ Eugene Schuyler, *a.g.e.*, s. 431.

³⁵ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 58.

³⁶ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 101.

Karşi Sarayı: Genellikle Karşi'den gelen tütün tüccarlarının kaldığı bu sarayda Buhara Emirliği'ndeki en kaliteli tütünleri bulmak mümkündür. Bunun dışında daha düşük kalitedeki Myankal tütünü de burada satılıyordu. Sarayın misafirleri arasında Hintliler de vardı.³⁷ İ.V. Vitkeviç'in Saray-ı Karşi hakkında verdiği bilgiler şöyledir:

*"... (burada) Karşi tütünü satılıyor. Orada Hindistanlılar ve koyun derisinden gocuk üreten Buharalılar kalıyor. Bu gocuklar hiçbir zaman tedarik olarak hazır bulunmuyor, genellikle kışın bastırmasıyla hazır oluyorlar; soğuğun devam etmesiyle halk toplanıyor ve insanlar tüm gün kürk palto için bekliyorlar..."*³⁸

Yeni Barra Sarayı: P.İ. Demezov'un belirttiğine göre Taşkent'ten, Ho-kand'tan ve Kaşgar'dan gelen tüm ürünleri burada bulmak mümkündür.

Bedreddin Sarayı: Burada Kabil'den, Peşaver'den ve Keşmir'den getirilen mallar bulunmaktaydı.³⁹ V.İ. Vitkeviç'in notlarında şöyle yazmaktadır:

*"Bedreddin'in Sarayı'nın sahibi zengin Afgan tüccarının Buhara'da karısı ve eşi var, her sene Kabil'den geliyor ve Buhara'da ilk sermayedardır. O her sene 100 kadar en iyi atları ve çok miktarda Rus malını Kabil'e gönderiyor. Saray yeni, iyi ve büyüktür. Orada büyük çoğunlukla Afganlar kalıyorlar."*⁴⁰

İki Emir Sarayı veya Han Sarayı: P.İ. Demezov'un belirttiğine göre bu saraylardan yeni olanında sadece Astragan derisi bulmak mümkündür. Buharalıların kaldığı eski Emir Sarayı'nda ise sadece pamuk ticareti yapılıyordu.⁴¹

Tarihçi O.A. Suhareva'nın tespitine göre ise XX. yüzyılın başında Buhara'da Saray-i Han adını taşıyan üç küçük kervansaray bulunuyordu. Onlardan birinin 16, ikincisinin 5 ve üçüncüsünde 6 hücresi vardı. Bu kervansarayların üst katlarında Afgan ve Fars tüccarları kalıyorlardı. Bazı hücrelerde evi olmayan Buharalı kimsesiz hamallar kalıyordu. Alt katlardaki hücreler tarakçılar tarafından işgal edilmişti. Onlar burada rezerv mallarını tutuyorlar ve kötü hava şartlarında çalışıyorlardı.⁴²

Pay-Astana Sarayı: Burada köle tacirleri kalıyorlardı.⁴³ V.İ. Vitkeviç'in bu kervansarayda yapılan köle ticaretiyle ilgili verdiği bilgiler ilgi çekicidir:

"Pay-Astana Sarayı'nda Kunduzlular esir köle satıyorlar. Bu köleler Hazar, Keşe, Çatrar, Bedeşan, bazen de Rus, Herat ve Fars ülkesinden oluyor. Şimdiki Kunduz hükümdarı Emir Muhammed Murad Bek çevresindeki halklara akınlar yapıyor, esirler alıyor ve tüccarlar onları Buhara'da satıyorlar. Onlar için 20-50 tilla veya Buhara altın parası ödüyorlar, iyi bir

³⁷ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 58-59.

³⁸ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

³⁹ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁴⁰ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

⁴¹ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁴² O.A. Suhareva, a.g.e., s. 58.

⁴³ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

kız için 70 tilla, işe yarar çocuklar için 40 tillaya kadar veriyorlar. Uşaklar genellikle 30 tilladan pahalı değildir.⁴⁴

Nogay Sarayı: Rus malları ile dolu olan bu kervansarayın üst katında Tatarlar, işçiler ve satıcılar kalıyordu.⁴⁵ İ.V. Vitkeviç'in Nogay Sarayı'yla ilgili tespitleri ise şöyledir:

“çok köhne ve kötüdür, orada zar zor yaşamak mümkündür. Orada istisnasız 1000 kişi kadar olan sırf (kaçak) Tatarlar yaşıyorlar, 6-8 kişi bir kulübede kalıyorlar ve günün büyük bir kısmını açık havada çizme yapımı işiyle geçiriyorlar. Rusya'dan gelen Tatarlar da burada mola veriyorlar. Böylesi gelen hemşerilerden biri için odasını temizliyor, ona hizmet ediyor ve bunun için ufak tefek şeyler alıyor.”⁴⁶

Hoca Cuybar Sarayı: Burada Hintliler meskundu.

Hint Sarayı: Burada da yine Hintliler kalıyorlardı.

Kuşbegi Sarayı: P.İ. Demezov'un bu kervansaray hakkında verdiği malumatlar şöyledir:

“Buraya Hintli ve Fars tüccarları yerleşmiştir. Buhara'da çok az Fars tüccarının olduğunu söylemek gerekiyor. Zira buraya geliş yolları tehlikelerle doludur: Yolda Türkmenlere yakalanma ve Hive'de satılma riski bulunmaktadır. Buharalılar ile ticaret yapan Farslar Buhara'da kendi vekillerine sahip olmayı tercih ediyorlar. Göçmenlerin büyük bir kısmı Andhoy'dan ve Merv'den. 5-6 zengin Fars tüccar Buhara'ya yerleşmiş ve Kuşbegi'nin kervansarayında yaşıyorlar. Kuşbegi'ne sık sık pahalı hediyeler vererek onun himayesi altında yaşıyorlar.”⁴⁷

İ.V. Vitkeviç'e göre ise en çok Farsların kaldığı bu kervansaray küçük, fakat iyi vaziyetteydi. Kuşbegi'nin kendisi vaktinin çoğunu orada, hususi bir odada geçiriyordu.⁴⁸

Abdullacan Sarayı: E.K. Meyendorf'un belirttiğine göre 1819 yılında inşa edilen Abdullacan Sarayı o dönemde Buhara'daki en büyük kervansaray idi.⁴⁹ P.İ. Demezov'a göre Logan Aşireti'nden olan Afgan tüccarlar burada yerleşmişlerdi.⁵⁰ İ.V. Vitkeviç bu kervansarayda kalanlarla alakalı daha detaylı bilgi vermektedir: *“Abdullacan Sarayı'nda üst katta Keşmirliler ve Afganlar, altta Buharalılar kalıyor.”⁵¹*

İki İsmail Hoca Sarayı: P.İ. Demezov'a göre onlardan birinde Buhara'ya kuru meyve ve fıstık getiren Andhoy, Meymene, Şibargan, Akçi vb.den gelen

⁴⁴ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101-102.

⁴⁵ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁴⁶ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 100.

⁴⁷ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁴⁸ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

⁴⁹ E.K. Meyendorf, a.g.e., s. 100.

⁵⁰ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁵¹ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

tüccarlar kalıyordu. Diğerinde ise Buharalılar bulunuyordu.⁵² İ.V. Vitkeviç'in bu kervansaraylarda kalanlarla ilgili verdiği bilgiler ise biraz farklılık arz etmektedir: *“Eski ve yeni iki İsmail Hoca sarayının ilkinde Türkmenler ve atlarıyla ve develeriyle gelen genel insanlar kalıyorlar, zira orada ahırlar oldukça ferahtır. İkincisinde Buharalı tüccarlar, üstünde de Nogaylar, kaçak Tatarlar kalıyorlar.”*⁵³

Filhane Sarayı: Burada Rusya'dan ve Türkistan'dan gelen mallar bulunuyordu.⁵⁴ Üstte firari ayakkabıcı Tatarlar, altta ise Taşkentliler ve Hokandlılar kalıyorlardı.⁵⁵

Receb Bek Divanbegi Sarayı: Buhara'da bulunduğu dönemde kendisi de burada kalan İ.V. Vitkeviç'in Recep Bek Divanbegi Sarayı hakkındaki tespitleri şöyledir:

*“Bu dört köşeli kerpiç bina tek kapılıdır ve ortasında avlu bulunur. Üç katı amfiteatr gibi biri diğerine girintili olarak kurulmuştur. Alt katta ahırlar ve birkaç oda vardır; ikinci katta ambarlar bulunur; üçüncü kat üç adım eni ve beş adım boyu olan canlı odaları barındırır. Odalarda tencere veya çaydanlık için küçük ocaklar bulunur. Burada aylık ödeme yapıyorlar: bir oda 2-4 tengedir, bir tenge 20 kopeyk gümüşe karşılık gelir. Ambar için 7-15; ahır için de itimat edilmeyen belirli bir meblağı ödüyorlar. Sarayın kalın balçıktan duvarlarının dışında alışveriş yapan küçük tüccarlar var. Sarayın çevresinde dışarıdan kısmen kulübeler yapıştıktı, kısmen de kapı veya iki kişinin yan yana geçemeyeceği derecede dar bir sokak bulunuyordu. Bütün saraylarda kapılar ve ahşap işleri müthiş kötüdür... Sarayın sahibi Receb Bek onu kiraya vererek senede 300 Buhara altın parası alıyor. Bu sarayda genellikle Andicanlılar, farklı yerlerden Türkistanlılar, bazen de Hıveliler kalıyorlar...”*⁵⁶

Kul Ata Sarayı: P.İ. Demezov'un notlarına göre burada Tatar işçiler yaşıyorlardı, aynı zamanda kilerlerinde Rus malları muhafaza ediliyordu.

Ayaz Sarayı: P.İ. Demezov'a göre 1834 yılında yeni inşa edilmiş bu kervansarayda Afgan ve Tatar işçiler kalıyorlardı.⁵⁷ İ.V. Vitkeviç ise onun hakkında daha detaylı bilgi veriyor:

“Receb Bek'ten daha büyük, fakat köhne ve epey dağılmış bir haldedir. Orada bizim firari Tatarlarımız, Afganlar, Heratlılar, Buharalı dövizciler gelip kalıyorlar... Ayaz Saray'ın mimarisi, bir iki tanesi hariç, diğerleri gibidir. Ne var ki, neredeyse sarayların hepsi çok veya az oranda yıkık oluyorlar ve genelde en köhne ve fena vaziyettedir. Meşhur Astarhanlı Ermeni Martin Yegorov Berhudarov da burada yaşıyor. Burada daha iyi

⁵² Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁵³ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

⁵⁴ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁵⁵ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

⁵⁶ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 99-100.

⁵⁷ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59-60.

*yaşamının mümkün olduğundan dahi kuşku duymayarak zengin tüccarlar ve yüksek orun sahibi kişilerin yerleştiği böylesi bir kümeşte bizde kimse yaşamaya razı olmazdı...*⁵⁸

Şane Sarayı: P.İ. Demezov'a göre Buhara'daki en küçük kervansaray Şane (tarak) Sarayı idi. Burada tarak yapan Buharalı işçiler kalıyordu.

Domolla Şer Sarayı: Bu kervansarayda Buhara üretimi mallar bulunuyordu.⁵⁹ İ.V. Vitkeviç'e göre Barra ve Damolla Şer Sarayı'nda çay ticaretiyle uğraşan Hokandlılar ve Taşkentliler kalıyorlardı.⁶⁰ XX. yüzyıl başına ait tespitlere göre ise iki katlı Saray-i Damolla Şer 35 hücreden meydana geliyordu. Üst katta terzi ve ayakkabıcılar yer alıyordu, alt katı ise tüccarlar kiraliyordu. Tüccarlar arasında astragan derisi ve yün işiyle uğraşan meşhur Buharalı Yusufbay ve Kazakbay Mukumbayev'ler bulunuyordu. Onların her biri ikişer hücre kiralamıştı ve onları büro ve depo olarak kullanıyorlardı.⁶¹

Aklam Sarayı: 1835'ten kısa bir süre önce inşa edilmişti.

Eski Barra Sarayı: Burada sadece Hiveli tüccarlar ikamet ediyorlardı ve yalnızca çivit satılıyordu.⁶²

Tambaku Sarayı: İ.V. Vitkeviç bu kervansaray hakkında şu bilgileri veriyor:

*"Tambaku Sarayı adını orada tütün satılmasından alıyor. Buhara ülkesinde tütün her yerde ekiliyor, fakat Ruslarınki koku içindir, Karşı'ninkisi ise tütün içimi için daha çok tercih ediliyor. İlki burun adıyla meşhurdur. Sigara içmenin ve koklamanın kati olarak yasaklanmış olması oldukça tuhaftır, fakat açıktan tütün ve pipo satmak yasak değildir. Nerdeyse hepsi sigara içiyor, nefesi de çok fazla çekiyorlar, fakat tüm bunlar gizlecektir. Tambaku Sarayı Rus ahşap oteli gibi inşa edilmiştir. Her tarafı kapalıdır ve ışık sadece kapıdan girer. Odaları altından fazla değildir."*⁶³

İki Hoca Sarayı: İ.V. Vitkeviç'in bu kervansaraylar hakkındaki tespiti şöyledir:

*"İki Hoca Sarayı'nın işletmecileri de Hanın akrabalarıdır, onlardan biri şu anda Orenburg'da yaşıyor. Han bu sarayların kendisinin olduğunu ilan etti. Birinde sadece Hindistanlılar yaşıyor; o büyük, fakat çok köhne ve kötü vaziyettedir. Bu sarayın üst katında düz bir dam olması harikulaledir. Onlarca insan açık havada herhangi zamanda orada uyuyor..."*⁶⁴

Pahta Sarayı: İ.V. Vitkeviç'in bu kervansaray hakkında verdiği bilgiler şöyledir: "Pahta Saray pamuklu kâğıdın yeridir. Küçüktür ve temiz değildir. Her tarafı pamuk kâğıdı balyalarıyla doludur. Bu malı köylerden sakinlerinin

⁵⁸ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 100.

⁵⁹ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 60.

⁶⁰ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

⁶¹ O.A. Suhareva, a.g.e., s. 57.

⁶² Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 60.

⁶³ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 100.

⁶⁴ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 100.

kendileri getirmiyorlar, fakat komisyoncular köylere gidiyorlar, pazar olan günlerle kâğıdı satın alıyorlar ve buraya istifiyorlar.”⁶⁵

Üç Ürgenci Sarayı: İ.V. Vitkeviç’in tespitine göre:

“Üç Ürgençi veya Hiveli Saraylarının hepsinde göçebe halklar tarafından Buhara’da üretilenlere tercih edilen elbiseleri Buhara’ya getiren Hiveliler kalıyor. Aynı şekilde elma ve kış balığı da getiriyorlar. Orenburg’a göndermek için Buhara’da pamuk kâğıdı, kâğıt mendil, çay, boya, astragan kuzu kürkü vb. satın alıyorlar.”⁶⁶

Alâm Sarayı: Bu kervansarayda Buharalılar kalıyordu.⁶⁷ L.F. Kostenko’nun tespitine göre 1870 yılında Rusya’dan gelen Rus tüccarları mallarını burada istifiyorlardı.⁶⁸

N. Hanıkov’a göre yukarıda birçoğu belirtilen taş yapıli kervansaraylar dışında Buhara’da ahşap yapıli ve sadece mal satımı için kullanılan kervansaraylar da bulunmaktaydı:

“Ahşap olanlar ise şöyledir: 1) Ürgenci Sarayı, bunun dışındakiler tüccarlara barınmaları için değil, sadece mal satımı yeri olarak hizmet veriyorlar, onlar şöyle devam ediyor: 2) Berinc Sarayı, 3) Buzgunc Sarayı, burada kökboyası satılıyor, 4) Sargazi Çit basma kumaşı satışı içindir, 5) Camyai Zarlatta Sarayı parça kumaş ve kıyafet satışı içindir, 6), 7) ve 8) Tambaku Sarayı tütün satışı içindir, 9), 10) ve 11) Maiz Sarayı kurutulmuş meyve satışı içindir, 12) Alaca Saray Buhara yapımı pamuk satışı içindir, 13) Kauşması Sarayı gerek Rus derisinden Buhara’da yapılan, gerekse de Kazan’dan buraya getirilen çizme ve lastiklerin satışı içindir, 14) Cujud Sarayı boyalı ipeklerin satıldığı yerdir.”⁶⁹

Emir Nasrullah’ın iktidarı devrinde başkentte bulunan Rusların verdiği bilgiler çerçevesinde yukarıda bahsedilenler haricinde Buhara’da bulunan başka kayda değer kervansaraylar da mevcuttu. Mesela iki katı bulunan *Cennet-Mekani*⁷⁰ Sarayı, Kukeldaş Medresesi’nin yakınında yer almaktaydı. Bu kervansarayda 18’i birinci katta, 14’ü de ikinci katta olmak üzere toplam 32 hücre bulunuyordu. Alt kattaki hücreleri refah seviyesi daha fazla olan çay ve kumanya işiyle uğraşan ve yakında dükkânı bulunan tüccarlar kiraliyorlardı. Onlar kervansarayda rezerv mallarını tutuyorlardı ve orada toptan iş yapıyorlardı. Oradaki hücreler onlara aynı zamanda dinlenmek için hizmet ediyorlardı, burada namaz kılıyorlar, erkek arkadaşlarını misafir ediyorlardı. İkinci kat deri palto üreten ustalarla (pustinduz) doluydu. Birkaç hücrede gelen misafirler yaşıyorlardı. Alt kattaki hücrelerden birinde Sarayban kalı-

⁶⁵ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 101.

⁶⁶ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 101.

⁶⁷ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 101.

⁶⁸ L.F. Kostenko, *a.g.e.*, s. 86.

⁶⁹ N. Hanıkov, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁷⁰ Cennet-mekani Şah Murad’ın lakabıydı. Anlaşılan bu kervansaray ona aitti ve onun tarafından inşa edilmişti. O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 57.

yordu. O kervansarayın temizliğinden sorumluydu.⁷¹ Bu manada 1889 yılında Buhara'da bulunan Rus seyyahı Esper Uhtomskiy ilgi çekici bir şekilde Emirliğin başkentine gelen Rus tüccarlarının *kirli kervansaraylarda anti-hijyenik şartlarda kaldıklarından* dem vuruyordu.⁷²

60 hücreden oluşan iki katlı *Hakim-oyim Sarayı* daha büyüktü. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında bu kervansarayın üst katı Rus ticaret firmalarının ve bankaların Rus ve Ermeni kökenli mümessillerinin daireleri olarak hizmet veriyordu. İpek kumaş ve ipliği ithal eden Ferganalı tüccarlar da buradaki hücrelerden kiralyorlardı. Alt kattaki hücreleri Buharalı tüccarlar kiralyordu. Bu kervansarayda malların muhafaza edilmesi için ambarlar ve hangarlar bulunuyordu. Bu tip kervansarayların yanı sıra *Matati-tillo Sarayı* gibi fabrikatör bir tüccara ait olan kervansaraylar da vardı. Bu kervansaray sadece iki hücre ve ufak bir avludan müteşekkildi. Onun duvarlarının dışında kerpiç bir tümsek (sofa) bulunuyordu, burada yerli Yahudilerden on fabrikatör tüccar şahıs oturuyordu. Hücreleri kervansarayın sahibi kullanıyordu. Kervansarayın önünde sofada ticaret yapan tüccarlar geceleyin mallarını buraya koyuyorlardı. Bundan daha küçük ölçüde Buharalı sandıkçıların imalathane olarak kullandığı *Sandık Sarayı* gibi ufak kervansaray tipi yapılar da mevcuttu.⁷³ Buhara'da Rus firmalarının kendilerine ait kervansarayları vardı. Örneğin Moskovalı fabrikatör Emil Tsindel'in firmasının kervansarayı Avrupa mimarisi ile inşa edilmişti. İki katlı kervansarayın alt katında mağazalar bulunuyordu, üst katında ise firma sahibinin bürosu ve çalışanların kaldığı odalar vardı. Bu kervansaray Buharalılar arasında *Sindil Sarayı* adıyla meşhurdu.⁷⁴

Sonuç

Türk dünyasında X. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar ticari hayatın işleyişinde vazgeçilmez unsurlardan biri olan kervansaraylar Emirlik dönemi Buhara şehrinin mimarisinde önemli ölçüde kendini göstermiştir. XIX. yüzyılda Buhara'da kervansarayların sayısının belirgin bir şekilde artması, şehrin başta Rusya olmak üzere Türkistan'ın uzak ülke ve bölgelerle yapılan ticaretinde ağırlığının önemli ölçüde arttığını ortaya koymaktadır. Rus kaynaklarının verdiği bilgilerden XIX. yüzyıl Buhara kervansaraylarının adlarını ve mimari durumlarını tespit etmek mümkündür. Bir avlunun etrafına kare şeklinde yayılan iki katlı, genellikle altta ambar ve dükkânlar, üstte de hücre denilen odaların bulunduğu yapılardan ibaret olan kervansarayların uzak bölgelerden ticari mallarla gelen tüccarların hem barınağı hem de toptan satış yaptıkları mekânları olarak hizmet gördükleri anlaşılmaktadır. Aynı zamanda sarraf, hekim gibi hizmet erbaplarının da iş gördükleri mekânlar kervansaray odaları olmuştur. Hazine, vakıf ve şahıs malı olarak kervansarayların işletmesinin belirli kurallara bağlandığını ifade etmek mümkündür.

⁷¹ O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 57.

⁷² Esper Uhtomskiy, *Ot Kalmitskoy Stepi do Buharı*, S. Peterburg 1891, s. 202.

⁷³ O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 58-59.

⁷⁴ O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 60.

Buhara kervansaraylarının her biri ayrı milletlerden gelen tacirlerin ve onların kabilelerinin barınağı ve mallarını muhafaza ettikleri yerler olarak (örneğin Nogay Sarayı'nda genellikle Tatarlar kalmaktaydı) ön plana çıkmıştır. Kervansarayların onlarda yapılan ticaret kollarına göre uzmanlaştığı da (örneğin Tambaku Sarayı'nda başlıca olarak tütün ticareti yapılmaktaydı) anlaşılmaktadır. Sonuç olarak XX. yüzyılın başlarında sayıları 60'ın üzerine çıkan Buhara kervansarayları Rusya, Çin, Hindistan, Afganistan, İran, Hive ve Hokand gibi farklı ülkelerden gelen tacirlerin kabilelerine ev sahipliği yapmıştır. Üstelik Buhara kervansaraylarından bazıları Rusya'dan gelen Tatarlar ve bazı Hindistanlıların daimi konutları haline dönüşmüştür.

Kaynaklar

Abu Bakr Muhammad İbn Dja'far an-Narşahi: *İstoriya Buharı, Ta'rîh-i Buhârâ. İstoriya Buhârî*, Per. Ş.S. Kamoliddin, SMIA-SIA, Taşkent 2011.

AKALIN, Şebnem: "Kervansaray", *DİA*, Cilt: 25, s. 299-302.

EFREMOV, F.S.: *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiiyu*, 3-*v* Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva, Kazan 1811.

HANIKOV, N.: *Opisanie Buharskogo Hanstva*, Sankt-Peterburg 1843.

HUART, C.L.: "Kervan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977.

İVANOV, P.P.: *Oçerki Po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)*, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1958.

KOÇ, Dinçer: "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 234, İstanbul 2018.

KOÇ, Dinçer: "Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 237, İstanbul 2018.

KOSTENKO, L.F.: *Puteşestvie v Buharu Pusskoy Missii v 1870 Godu s Marşrutom ot Taşkenta do Buharı*, S. Peterburg 1871.

KÖSE, Kürşad: *İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

MEYENDORF, E.K.: *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*, Predisl. N.A. Halfina, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi İzdatelstva "Nauka", Moskva 1975.

MİHALEVA, G.A.: *Torgovye Posolskie Svjazi Rossii so Sredneaziatskimi Hanstvami çerez Orenburg (Vtoraya Polovina XVIII - Pervaya Polovina XIX v.)*, İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1982.

MİHALEVA, G.A.: *Uzbekistan v XVIII. Pervoy Polovine XIX Veka Remeslo, Torgovlya i Poşlini*, İzdatelstvo "FAN" Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent 1991.

REMPEL, L.İ.: *Dalekoe -Stranitsı Jizni, Bitı, Stroitelnoy Delı, Remesla i İskusstva Staroy Buharı- i Blizkoe*, İzdatelstva Literaturi i İskusstva İmeni Gafura Gulama, Taşkent 1981.

"Russkie v Buhare v 1820 g. (zapiski oçevidtsa)", *Orenburgskie Vedomosti*, 1870.

SCHUYLER, Eugene: *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyhat Notları*, Çev. Firdevs Çetin - Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007.

SUHAREVA, O.A.: *Buhara XIX-Naçalo XX v. (Pozdnefeodalnyy Gorod i Ego Naseleynie)*, İzdatelstvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1966.

UHTOMSKİY, Esper: *Ot Kalmitskoy Stepi do Buharı*, S. Peterburg 1891.

ÜREKLİ, Muzaffer - ÜREKLİ, Fatma: "İpek Yolu'nda Taş-Rabât Kervansarayı", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, 2. Baskı, TDAV Yay., İstanbul 2015.

VAMBERİ, Arminiy: *Puteşestvie po Sredney Azii*, İzdatelstvo Vostoçnaya Literatura, Moskva 2003.

Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ.V. Vitkeviça), Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi İzdatelstva, "Nauka" 1983, s. 58.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA DOĞU AKDENİZ ÜZERİNDE İNGİLİZ VE FRANSIZ POLİTİKASI

Doç. Dr. Salih TUNÇ*

Öz

1914'den önce Büyük Güçler'in özellikle de Fransız ve İngiliz çekişmeleri ile nüfuz mücadelelerinin başlıca alanı Akdeniz'dir. Fransa'nın uzun süreden beri Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde, özellikle de Doğu Akdeniz'de yerleşik bir güç olduğu bilinen bir durumdur. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Fransa Doğu Akdeniz'deki bu konumunu Doğu'da siyasi, dini, kültürel ve iktisadi olarak rakipsiz bir güç olarak mütalaa etmekteydi. Fakat yüzyılın ikinci yarısında Fransa, önce İngiltere'nin, ardından İtalya ve Almanya'nın Doğu'ya yönelik girişimlerini, Doğu Akdeniz'i çevreleyen nüfuzunu tehdit eden gelişmeler olarak değerlendirecektir. XIX. yüzyılın sonlarında Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki gücüne bakıldığında, katolik himaye politikasının yanı sıra, imparatorluk sahatinde yoğun bir ticari ve ekonomik ilişkiler ağına sahip bulunduğu, Akdeniz'de, özellikle de Doğu Akdeniz'de gücünü koruyup savunmak bakımından farklı formülasyonlara yöneldiği görülmektedir. Bu itibarla, Büyük Güçler'in Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında nüfuz rekabeti arttığı oranda Fransızlar da siyasi, iktisadi ve ticari nüfuzlarını daha fazla artırma çabası içine girmektedirler.

1914'den önce İngiltere'ye gelince, İngiltere'nin birkaç yüzyıldan beri Akdeniz'de etkin bir güç olarak bulunma çabası bilinen bir gerçektir. Bu çabaları doğrultusunda Akdeniz'i kontrol altına almada önemli noktalardan birisi olan Kıbrıs ile Girit üzerinde bir süreden beri birtakım projelerinin olduğu, Berlin görüşmeleri arefesinde gündeme gelmiş ve şimdilik Kıbrıs, 1878 Temmuz'u itibarıyla İngiliz idaresine devredilmiştir. Bilindiği üzere İngiltere'nin çıkarları genel olarak Akdeniz ile sınırlı değildi. İngiltere Akdeniz'de özellikle de Doğu Akdeniz'in Suriye, Mezopotamya ve Basra Körfezi'yle de yakından ilgilenen ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeyi, iktisadi, ticari ve diplomatik gözlem bakımından Doğu siyasetinin önemli bir yönü olarak mütalaa etmiştir. Bu bakımdan anılan bölgelerdeki İngiliz etkinliği, Fransa'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren diplomatik rahatsızlıklarına sebep olsa da, İngiliz diplomatlarının bölgeye yakın ilgisi Britanya'nın emperyal siyasetinin bir planı

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

olarak kabul edilmiştir. Bu stratejinin şimdilik Hindistan sömürgesinin korunmasıyla yakından ilgili olduğu, bölgedeki ticari ve siyasi üstünlüğün ancak Akdeniz’de edinilmiş güçle korunabileceği politikasına dayanmaktaysa da, yüzyılın sonu yaklaştıkça, İngiltere’nin Doğu Akdeniz’deki emperyal emelleri çok daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Sonuç olarak, Birinci Dünya Savaşı’ndan evvel Avrupa’nın, diğer büyük güçleri gibi, bu iki büyük gücü olarak Fransa ve İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çok yönlü çıkarları bulunmaktadır. Savaş öncesi bloklaşma sürecinden itibaren her iki devlet de, aynı ittifakın üyesi olmalarına rağmen Doğu Akdeniz’de, dolayısıyla Osmanlı toprakları üzerindeki nüfuz rekabeti savaşın sonucunda da belirleyici bir rol oynamıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Fransa, Doğu Akdeniz, I. Dünya Savaşı.

English And French Policy On Eastern Mediterranean At World War I Abstract

Before 1914, Mediterranean was the main area for the Great Powers, especially regarding the conflicts between England and France and their struggles for influence. It is known that France had been a permanent power particularly in some parts of Ottoman Empire for a long time. Until the second half of the 19th century, France considered its position in the Eastern Mediterranean unmatched as a political, religious, cultural and economic power in the East. However, in the second half of the century, France first considered the attempts by England, then Italy and Germany to the East as a threat against its the influence surrounding the Eastern Mediterranean. At the end of 19th century as far as the power of France upon the Ottoman Empire considered, besides Catholic Protection Policy, an intensive commercial and economic relations network was formed, and they tended towards different formulations in order to protect and defend power in Mediterranean especially in the Eastern Mediterranean. In this respect, as the rivalry between Great Powers for influence over the Ottoman Empire lands increased, the French tried to increase their political, economic and commercial influence even more as well.

As for England before 1914, it is a well-known fact that England tried to be an active power in Mediterranean for a couple of centuries. In accordance with these efforts, on the eve of Berlin negotiations, it was brought to agenda that England had some projects about Cretan and Cyprus which were important locations to get Mediterranean under control, and as yet the management of Cyprus was transferred to England by July 1878. As is known, interest of England was not limited to Mediterranean. England was closely interested in the Mediterranean, especially in the Eastern Mediterranean, Syria, Mesopotamia and the Persian Gulf. From the second half of the 19th century, England regarded the region as a significant aspect of Eastern politics in terms of economic, commercial and diplomatic observations. From this point of view, British activity in the mentioned regions caused diplomatic disturbances for France since the second half of the 19th century. However, English diplomats’ close interest in the region was as a plan of British imperial politics. Although this strategy seemed closely related to the protection of the Indian colony at that moment and was based on the policy that the commercial and political supremacy in the region could only be protected by the power acquired in the Mediterranean, as the end of the century approached, the imperial ambitions of England in the Eastern Mediterranean became much more evident.

As a result, before the First World War, like Europe's other great powers, France and England had multilateral interests over Ottoman Empire. Although they were members of the same alliance, from the time of the pre-war blockade, the influence rivalry between two states over both the Eastern Mediterranean and Ottoman lands played a decisive role in the aftermath of the war.

Keywords: Ottoman Empire, England, France, Eastern Mediterranean, First World War.

Giriş

1914'den önce Büyük Güçler'in nüfuz mücadelelerinin başlıca alanlarından birisi Akdeniz'dir. Fransa'nın uzun süreden beri Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle bazı bölgelerinde yerleşik bir güç olduğu bilinen bir durumdur. Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde bu denli yerleşik bir güç olmasında, çok uzun süreden beri ahidnâmelerle elde ettikleri imtiyazlar ile gittikçe amacını aşan katolik himaye siyaseti çerçevesinde edinilen yüksek düzeydeki ticari, ekonomik ve dinsel çıkarların önemli bir etkisi vardır. XIX. yüzyılın sonlarında Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki durumuna baktığında, katolik himaye meselesinin yanı sıra imparatorluk sathında yoğun bir ticari ve ekonomik ilişkiler ağının örülmüş olduğu, İstanbul ve Boğazlar bölgesinin azami derecede önemli yerler olmakla birlikte, Akdeniz'de özellikle de Doğu Akdeniz'de, mevcut gücün korunup savunulması bakımından farklı formülasyonlara yönelikleri görülmektedir. Öyle ki, Büyük Güçler'in Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında yayılma ve nüfuz rekabeti arttıkça Fransızlar da siyasi, ekonomik ve ticari nüfuzlarını daha fazla arttırma çabası içine girmekteydiler. Bu itibarla Fransa için Akdeniz'de, özellikle Osmanlı coğrafyasında Alman *Weltpolitik*'nin önemli aksiyonlarından birisi olan *Drang Nach Osten* etkinleştikçe Fransa'nın da daha etkin olma duyguları depreşmekteydi.¹

1914'den önce İngiltere'ye gelince, İngiltere'nin birkaç yüzyıldan beri Akdeniz'de etkin bir güç olarak bulunma çabası bilinen bir gerçektir. Bu çabaları doğrultusunda Akdeniz'i kontrol altına almada önemli noktalardan birisi olan Kıbrıs ile Girit adaları üzerinde bir süreden beri birtakım projelerinin olduğu, Berlin görüşmeleri arefesinde gündeme gelmiş ve şimdilik Kıbrıs 1878 Temmuz'u itibariyle İngiliz idaresine devredilmiştir. İngiltere'nin Girit üzerinde de birtakım tasavvurları varsa da, uluslararası konjonktür şimdilik İngilizlerin tasarladıkları gibi bir projeye izin vermemiştir. Bununla birlikte İngiltere'nin Akdeniz'de özellikle de Doğu Akdeniz'in Mezopotamya ile Basra Körfezi'nde çıkarlarının yoğunlaştığını görülmektedir. Bu strateji, Hindistan sömürgesinin korunmasıyla yakından ilgili olup, bölgedeki ticari ve siyasi üstünlüğün ancak Akdeniz'de edinilmiş güçle korunabileceği politikasına dayanmaktaydı. Esas itibarıyla İngiltere'nin Bağdat Demiryolu Projesi'nin Basra Körfezi ile Kuveyt üzerine yönelen hattına ilişkin tasarımı *casus foederis* olarak görmesi, tıpkı Fransa gibi Alman penetrasyonundan kaynaklanmaktaydı.

¹ Drang Nach Osten hakkında bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu ve Alman Diplomasisi: Drang Nach Osten", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Haz. İsmail Soysal, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 215-221.

Şu durumda, Harbi Umumi'den evvel iki büyük güç olarak Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yönlü çıkarlarının bulunduğu ve İmparatorluğun bu çıkarlardan kaynaklanan büyük bir nüfuz rekabetiyle karşı karşıya bulunduğu aşikârdır. Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında her iki devletin de etkin bir nüfuz rekabeti içinde olmasına rağmen, 1890'ların başında II. Wilhelm Almanyası'nın Doğu'ya yürüyüş projesi tatbik edildikçe, İngiltere ve Fransa aralarındaki anlaşmazlıklara *Entente Cordiale* (1904) misali son vermeye ve stratejik bir ortaklığa yönelme eğilimlerine girmişlerdir. Nitekim XX. yüzyılın başlarından itibaren imparatorluk üzerinde bilinen çok yönlü çıkar çatışmalarına rağmen, her iki devlet de, hem mevcut çıkarlarını koruyup tahkim etmek, hem de Almanya faktörüne karşı bir uzlaşma çabası içinde olacaklardır. Nüfuz rekabeti ve stratejik mutabakatlara dayalı bu politikalar ilkin, I. Dünya Savaşı arefesindeki bloklaşma süreçlerinde; sonra da savaş sırasında Sykes - Picot gibi paylaşım diplomasisinde etkili olacaktır.

Savaş Başlarken Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa ile Münasebetleri

XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Akdeniz'de daimî bir Büyük Güç'ten söz edilecekse, bu Büyük Güç'ün Osmanlı İmparatorluğu olduğu aşikârdır. Osmanlı İmparatorluğu her ne kadar XIX. yüzyıldan itibaren Cezayir, Fas, Tunus'tan Mısır'a kadar olan kıyıları ile Kıbrıs dâhil kimi adalar üzerindeki hâkimiyeti tartışmalı halde bulunsa da, Harbi Umumiye'ye girerken yine de Akdeniz'de önemli bir güçtür. Zira son olarak Trablusgarb ile Balkanlar'daki kayıplarına rağmen, kendisine çok önemli bir jeopolitik avantaj sağlayan ve aynı zamanda Karadeniz ile Adalar Denizi'ni birbirine bağlayan, dolayısıyla Akdeniz'de etkin bir güç olmaya imkan veren Boğazlar üzerinde *-Antlaşmalardan kaynaklanan devletlerarası bazı kriterler istisna olmak üzere-* etkin bir kontrole sahiptir. Boğazlar'ın yanı sıra Anadolu kıyılarından Arap nüfusun ağırlıklı olduğu kıyıları ile Suriye ve Filistin topraklarına kadar uzanan geniş bir Doğu Akdeniz hinterlandı da, İmparatorluk sınırları içindedir. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş arefesinde bütün sorunlarına rağmen Akdeniz'de önemli bir güç olduğu tartışmasızdır.

Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na girerken, diğer Büyük Güçlerle mukayese edildiğinde savaşa hazır bir güç olma noktasında belki de en hazırlıksız olan bir devlet konumundaydı. 1912-1913 Balkan Faciası'ndan sonra ordusunda modernizasyon konusunda önemli gelişmeler kaydetmiş olmakla birlikte, ekonomik gelir düzeyi, sanayi üretimi ve kapitülasyonların ülke ekonomisine verdiği zararlar bakımından da ciddi sıkıntılar ile karşı karşıya kalmış bulunmaktaydı.² Ülkenin ekonomisi henüz batmamış olmakla birlikte Balkan Savaşları'nın getirdiği çok yönlü sorunlar nedeniyle ekonomisi çok kırılgan ve hassas bir eşiğe gelmiş, fakat bununla birlikte, Aralık 1913'ten itibaren de askerî hazırlıkları önemli kılan hareket ve girişimlerde

² Savaş öncesi genel tablo için bkz. Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, Savaşa Giriş*, Terc. Beyza Sümer Aydaş, Cilt: I, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 657.

bulunmayı gerekli görmüştü. Şüphesiz ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıl başlarında General Moltke örneğinde olduğu gibi harici askeri destekleri hatırlamakla birlikte; 1880'lerden itibaren Alman General Köhler ile yeniden başlayıp Colmar Von Der Goltz (Paşa) ile devam eden bir Prusya-Alman desteği Osmanlı ordusunda yeni bir döneme kapı aralamış bulunmaktadır. Sömürgecilik ve nüfuz yayılmacılığının büyük bir hız kazandığı bu dönemde bu tür münasebetlerin elbette uluslararası boyutta bir yansıması muhakkak olmakla birlikte, Büyük Güçler arasındaki en güçlü reaksiyonun Aralık 1913'te Liman Von Sanders'in İstanbul'a gelmesiyle birlikte patladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Alman General Liman Von Sanders'in 14 Aralık'ta İstanbul'a gelmiş olması ve buradaki faaliyetleri bu yazının konusu olmamakla birlikte, Sanders'in İstanbul'daki görevinin İtilâf Bloğu'nu oluşturan İngiltere ve Fransa nezdinde ne denli tesirler yarattığına dikkati çekmek kifayeti olacaktır. Zira 1888'de göreve gelmiş bulunan II. Wilhelm ile birlikte başlayan ve *Alman Weltpolitik*i adıyla tanımlanan projenin en önemli yönünü *Drang Nach Osten* oluşturmakta ve âdetâ Alman siyasi ve askeri bürokrasisinin en seçkinleri 3B / BBB rumuzuyla tanımlanan *Berlin, Bosphorus ve Bağdat projesine* odaklanmış bir vaziyetteydi.³ Alman İmparatoru II. Wilhelm'in biri 1889, diğeri ise 1898'de Osmanlı İmparatorluğu'na yapmış bulunduğu ziyaretler, Osmanlı İmparatorluğu'nu 1870'lerin başından, özellikle de 1878 Berlin Antlaşması'ndan beri İngiltere ile başlayan sorunlar nedeniyle ondan uzaklaştırmakla kalmıyor, aynı zamanda İmparatorluğu Alman nüfuzuna açık hale getiriyordu. Berlin Antlaşması'nın bir anlaşma ve mutabakattan ziyade özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile muhatapları arasında ihtilafları körükleyen ve Bismark'ın tabiriyle "*Avrupa Devletleri'nin Ayastefanos ile tehlikeye giren çıkarlarını Berlin'de çözmek üzere topladıklarını*" kanıtlarcasına ortaya çıkardığı sorunlar ve nihai olarak *Alman Weltpolitik*'i, Fransa'nın da Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki çıkarlarına daha dikkatli ve etkin bir şekilde eğilmeye sevketti. Şu durumda Alman plânları, uzun bir zamandan beri kendi aralarında, 1789 Devrimi'nden sonra da müttefik ya da koalisyonlar halinde sürekli mücadele eden, Kırım Harbi'nde zoraki müttefik olmuş, ama, bununla birlikte yaklaşık 3 asrı aşkın bir süreden beri Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nüfuz rekabeti içinde bulunmuş İngiltere ile Fransa'yı birbirlerine yaklaştırmaya yetmiştir.

Almanya'nın Bağdat Demiryolu Projesi'yle Basra ve Kuveyt'e kadar ilerleme düşüncesi İngilizleri, Britanya'nın Körfez'deki ticarî üstünlüklerinin örselenmesine, ticaretin örselenmesi halinde de siyasal nüfuzlarının azalacağı endişesine sevk etmişti. Lord Curzon, Lordlar Kamarası'nda "*Körfez, Hindistan'ın deniz sınırının bir parçasıdır... sadece yerel itibarımızı zedeleyeceği için değil, binlerce mil öteye uzanacak etkiye sahip olacağı için de Körfez sularında herhangi bir rakip ya da üstün siyasal çıkarın gelişmesine izin vermemek Britanya politikasının temel ilkesidir*" diyerek siyasal nüfuz azalmasının yol açacağı büyük mahsurlara işaret etmekteydi. Şu durumda İngiltere savaşa dek

³ Jean-Jacques Becker, "Le Grande Guerre en Méditerranée. L'Empire Ottoman Dans la Guerre", *Cahiers de la Méditerranée*, Sayı: 81, İNALCO - Paris, Yıl 2010, s. 18.

siyasal gücünün korunmasına olduğu kadar, artan Alman tehdidine karşı mevcut statükoyu korumaya ve dolayısıyla Avrupa'nın temel sorunlarından birisi olması nedeniyle de ilgilerini Osmanlı İmparatorluğu'na yöneltmişlerdi. İngilizler açısından Alman tehdidini engellemenin anahtarı önce Fransa ile sonra da Rusya ile bir entente yoluyla, Fransız ve Rus çıkarlarına tecavüz etmeyerek *İtilâf güçlerinin* dayanışmasını sürdürmekti.⁴ İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik son yirmi yıllık politikasını yürüten dört bakandan her biri halefleri için belirlenen politika doğrultusunda belirgin izler bıraktılar.

“1905'e kadar Dışişleri Bakanı olan Lansdowne, 'Basra Körfezi'nden elinizi çekin' politikasının temellerini attı. 1905'ten Aralık 1916'ya kadar görevde kalan halefi Grey'in Türk politikası, İmparatorluğu bölmeye yönelik savaş dönemi planlarının hazırlanmasını sağladı. Grey'in yerine geçen ve Ekim 1919'a kadar görevde kalan Lord Balfour, Balfour Bildirgesi'ni ve bunun sonucunda Filistin üzerinde İngiliz kontrolünü miras bıraktı. En büyük emperyalist Curzon ise Lozan görüşmelerinde yer aldı.”⁵

1914'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz yatırımlarına bakıldığında iktisadi ve ticarî çıkarlar bakımından bir hayli yüksek seviyede olduğu bilinmektedir.

“Gemi inşası, dok, tersane ve cephanelik yapımı için İngiliz firmalarıyla yapılan sözleşmelerin yanı sıra İzmir-Aydın Demiryolu, Dicle ve Fırat Buharlı Gemi Taşımacılığı Şirketi, İstanbul Telefon Şirketi ve çok sayıda diğer gemicilik, taşımacılık, madencilik, mühendislik, sigorta, ithalat ve ihracat girişimlerini kapsamaktaydı. Bu girişimlerden bazıları Mezopotamya ve Basra Körfezi'nde, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özel ilgi alanlarında faaliyet yürüttüklerinden İngiliz Hükümeti'ni ötekilerden daha çok ilgilendirmekteydi. Bununla birlikte 1914'te Osmanlı ithalatındaki İngiliz payının üçte bir azalırken, Alman payının 3 kat artması İngiliz çıkarlarının büyük bir tehditle karşı karşıya olduğunu göstermekteydi.”⁶

1914 yılında Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikası ise büyük ölçüde İmparatorluk üzerindeki nüfuzunu güçlendirmeye yönelik girişimleri kapsamaktaydı. Fransa'nın bu politikasını giderek etkinleştirmeye yönelmesinde Osmanlı Asyası'nda ve Akdeniz'deki Alman yayılmasını frenleme düşüncesi bulunmaktaydı. Esasen Fransız hükümetleri bir yandan Suriye, İstanbul ve Boğazlar bölgesini son derece önemli bölgeler olarak değerlendirirken, diğer yandan da Boğazlar'ın kapalılığı ilkesiyle Akdeniz'deki mevcut deniz gücü dağılımının korunmasından yanaydılar.

“Filistin toprakları dâhil tüm Suriye'de Fransız çıkarlarının belirgin bir yoğunlaşması vardı. Dahası Suriye bölgesi Fransız diplomasisi için gele-

⁴ Marian Kent, “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 200.

⁵ Kent, “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, s. 201.

⁶ Kent, “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, s. 207.

neksel bir eylem alanı ve Fransız emperyalizminin harici kalbi olarak görülmekte ve donanma için de ulaşılabilecek bir çıkış noktasıydı. Bu bakımdan Fransızlar, Suriye'yi Fransa'nın bir gün toprak talebinde bulunabileceği ve bu nedenle de Fransız nüfuzunun önceliğini sürdürmenin elzem olduğu olağanüstü siyasal önemde bir alan sayma eğilimindeydiler.”⁷

1914 öncesinde Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yönlü ticari ve ekonomik imtiyaz ve çıkarlarının olduğu, Fransız hariciyesindeki siyasi ve ticari işler dairesi diplomatlarının Levant'taki Fransız çıkarlarını genişletmek ve Almanlar'ın Üç B / BBB planlarını dengelemek için ne denli bir çaba içinde oldukları Quai d'Orsay (Fransız Dışişleri Bakanlığı) Arşivi'ne kayıtlı raporlar ile dönemin gazetelerinden açık bir şekilde izlenebilmektedir. Alman Weltpolitik'i'nin Akdeniz ve Osmanlı Asyası'na yönelik planlarına karşılık olmak ve aynı zamanda Fransa'nın Levant'taki siyasi, ekonomik ve ticari çıkarlarını koruyup geliştirmek gayesiyle Fransız akademisyenler ile siyaset adamlarından oluşan bir de cemiyet kurdukları anlaşılmaktadır. “Le Comité de Défense des Intérêts Français En Orient” adlı cemiyet Aralık 1911'de kurulmuş ve Maurice Pernot başkanlığında oluşturulan bir heyet Fransız dini, sosyal, ticarî, ekonomik ve eğitimle ilgili kurumları incelemek üzere Doğu'ya bir seyahat düzenlemişler ve genel olarak maksada uygun bir şekilde Levant izlenimlerini raporlaştırmışlardır.⁸ Fransızlar'ın imparatorluk üzerindeki pek çok ticarî ve ekonomik imtiyazlarının yanı sıra, savaşın eşğine gelindiğinde dahi Alman demiryolu politikalarını etkisizleştirmeye yönelik yeni demiryolu hatlarına ilişkin önerileri, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki yerleşik konumuna meydan okuyan bir güçle baş etmeyi gerektirmekteydi. Bu bakımdan Cemal Paşa'nın girişimleri ve İstanbul Sefiri Maurice Bompard'ın onayıyla 1914 Mart'ında kurulmuş bulunan “Fransız-Türk Dostluk Komitesi”nin arayışları, Jön Türkler için İtilâf Devletleri nezdindeki son çabalardan birisi olurken, Fransızlar için de imparatorlukta çıkarlarını gözetme ve bir taraftan da onu tarafsız bir konumda tutma siyaseti gibi görünmekteydi. Esasen Fransızlar'ın davetiyle Fransa'ya Temmuz 1914'de bir seyahate çıkan Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın temasları, tarafların yaklaşımlarını açıkça göstermektedir.⁹ Kaldı ki Cemal Paşa'nın yurda dönüşünü müteakiben de savaş zaten patlamış; 2 Ağustos 1914'te de Osmanlı-Alman İttifakı imzalanmıştır. Sonuç olarak Fransa'nın savaş başlarken İmparatorluğa yönelik siyasetinde ekonomik ve ticarî imtiyazları arttırmak için büyük bir çaba içinde olması, diplomat ve misyonerlerinin Katolik himaye politikalarıyla ve nihai olarak İn-

⁷ L. Bruce Fulton, “Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, s. 165.

⁸ Salih Tunç, “II. Meşrutiyet Döneminde Batılı Büyük Güçlerin Osmanlı Asyası'nda Nüfuz Mücadelesi: Doğu'da Fransız Çıkarlarını Savunma Komitesi ve Pernot Misyonu”, *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan*, Ed. Ersin Embel, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 293.

⁹ Salih Tunç, “I. Dünya Savaşı Yaklaşırken Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Yakınlaşma Girişimleri: Fransa-Türkiye Dostluk Cemiyeti ve Cemal Paşa'nın Paris Seyahati”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Sayı: 25, Yıl 2009, s. 193.

gilizlerle birlikte gerektiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması için bir paylaşım diplomasisini yürütmesi, İmparatorluğun gerilemesinde önemli bir rol oynayacaktır. Yukarıda, gelecekte Osmanlı İmparatorluğu'nun yazgısında çok önemli bir rol oynayacak olan Osmanlı-Alman İttifakı'nın Cemal Paşa'nın Fransa seyahatinin sona ermesinden az sonra, şimdilik gizli kalması kaydıyla imzalandığını belirtmiştik. Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Britanya istihbaratı aslında, Alman Sefiri Von Wangenheim tarafından İstanbul'dan Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na, Bakan Von Jagow'a gönderilen ittifakın imzalandığına dair telgrafını yakalamıştı. Anlaşıyor ki, bu gelişmeden sonra, Osmanlı İmparatorluğu savaşta tarafsızlığını ilân etmesine rağmen 1911'de sipariş edilen Sultan I. Osman ile 1913'de sipariş edilen Reşadiye gemilerine 4 Ağustos tarihi itibarıyla el konulmuş bulunuyor. Ege ve Doğu Akdeniz'de önemli bir deniz gücü üstünlüğünü sağlayacak bu gemilere el konulmasının gerekçesine ilişkin ister "*İmparatorluğu tarafsız kalmaya zorlayıcı yaptırım*", isterse "*Wangenheim mesajının deşifresyonuyla İmparatorluğun Ege ve Doğu Akdeniz'de önemli bir güç oluşturacağı endişesi*", bu gerekçelerin nedeni her ne olursa olsun, şimdilik geçerli bir anlamı bulunmadığından, sorunu, hukuksal bir mülkiyet meselesinden ziyade savaş halinin bir güç meselesine dönüştürmekteydi.¹⁰ Bu uygulama doğal olarak İttihatçıları İttifak gücüne daha fazla yaklaştıran bir gelişme olacaktır.

9 Ağustos tarihinde Akdeniz sularından gelen bir istihbarat bilgisi, Alman Amirallığı tarafından Akdeniz'de bir hayli görev yüklenmiş bulunan "*Goben ve Breslau*" isimli kruvazörlerin tam yol Boğazlar'a doğru ilerlemekte olduğunu haber vermekteydi. Bir süreden beri İstanbul'da Fransız Sefareti kadrosunda görevli Askerî Ataşe Topçu Yarbay Maucorps, 9 Ağustos tarihli bir raporunda Goben ve Breslau adlı iki Alman gemisinin Ege sularında hızla Çanakkale Boğazı'na doğru yol aldığını hükümetine bildiriyor ve bu gemilerin Boğazı'ndan Karadeniz'e çıkma ihtimallerinden söz etmekteydi. Goben ve Breslau'nun Karadeniz'e çıkma ihtimalinin *İttifakın* çıkarları bakımından oldukça endişe verici bulan Maucorps İstanbul'da gittikçe Alman etkisinin arttığına dikkati çekecektir.¹¹ 13 Ağustos tarihli Paris gazeteleri, gelişmeleri Türkiye'nin bundan sonraki pozisyonu ve Akdeniz'de İttifak Güçleri'nin deniz gücü bakımından değişmesine etki edecek muhtemel sorunlarını tartışmaktaydı.

Le Figaro'nun bildirdiğine göre Akdeniz'deki Alman filosunun iki kruvazörü Cezayir kıyılarındaki Philippeville ile Bône şehirlerini bombaladıktan sonra, önce henüz tarafsız durumdaki İtalyan limanlarına sığınmış ise de, 10 Ağustos'ta Yunan sularından geçerek tam yol Çanakkale Boğazı'na doğru ilerlemiştir. Le Figaro, bu savaş gemileri oraya ne yapmak için gitmektedir-

¹⁰ Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, Savaşa Giriş*, s. 545-546.

¹¹ Château Vincennes, Service Historique Defence; (S.H.D.) GR 7 N 1639 "Yarbay Maucorps'tan Fransız Genelkurmay Başkanlığı'na Karadeniz'e Yönelen Alman Gemileri Hakk", (9 Ağustos 1914.) Bu belge ile bazı gazetelerin kimi sayılarından "Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na Giren Fransızlar'ın Stratejik Refleksiyonlarında Karadeniz", *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya, Askerî, Siyasî ve Sosyal Gelişmeler*, Ed. M. Okur - B. Güneş - Ü. Köksal, Karadeniz Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2018, s. 129-144 başlıklı çalışmada *kısmen* yararlandığımı beyân ederim.

ler? Tarafsız limanlar arasında başkaları varken neden Osmanlı limanlarını seçmişlerdir? Türkiye'nin Boğazlar ile ilgili saklı ihtiyat ve yetkilerine rağmen, bunların hangisine göre onları karşılayacağı sorularını yöneltmekteydi. İngiliz Bahriyesi'nden yapılan açıklamada ise, mevcut uluslararası antlaşmalar ile kuralların hangisi kapsamında Alman gemilerinin geçişine izin verildiği sorgulanmaktaydı. Bu durumda iki Alman savaş gemisinin Türkiye tarafından kabul edilmesi ve Çanakkale Boğazı'ndan geçirilmesi çok ağır bir uluslararası soruna yol açtığı gerekçesiyle, Jön Türkler suçlamaların hedefi haline getirildiler. Dahası bu gelişme “*Boğazlar Sorunu*” adıyla anılan ve Avrupa'nın içinden çıkılması en zor hukukî sorunlarından birisi olarak kabul edilen bir mesele kâbilinden yeniden tartışmaya açılmış oldu.¹²

Alman savaş gemilerinin 10 Ağustos itibarıyla Çanakkale Boğazı'na ulaşması, beklendiği gibi Londra Hükümeti'nin büyük bir tepkisine neden olmuş ve Majestelerinin Hükümeti, Goben ile Breslau'nun tarafsızlık kuralları gereğince derhal silahsızlandırılmaları gerektiğinden hareketle, Türkiye'nin imzaladığı antlaşmalardaki kararlar ile tarafsızlık kurallarına saygı göstermesi gerektiği bildirilmiştir. Londra'ya göre hali hazırda Türkiye, tarafsızlığını muhafaza ettiğinden, bu iki kruvazörün ya 24 saat içinde Türk sularını terk etmesini ihtar edebilir ya da bunları gerçekten silahsızlandırabilirse de, henüz bu yönde bir adım atılmış değildir. Le Temps'da, “*şayet Osmanlı Hükümeti Alman kruvazörlerinin Çanakkale Boğazı'ndan geçişine izin vermişse ya da bu kruvazörlerin Karadeniz'e açılmalarını kabul etmişse Boğazlar sorununda çok tehlikeli bir aşamaya gelindiği*” görüşünü savunmuştur.¹³ 19 Ekim 1914 günü, İstanbul'dan gönderilen Sefir M. Bompard imzalı bir yazıda Yarbay Maucorps'un 18 Ekim 1914 tarihli bilgi notuna dayanarak tam donanımlı bir Osmanlı filosunun Karadeniz'e çıkış yaptığı bilgisi verilmiş olmakla birlikte yazıda detaya yer verilmemiş ve filoda yer alan gemilerin isimleri hakkında da bir not düşülmemiştir.¹⁴

Alman kruvazörlerinin Türk Boğazları'na gelmesiyle birlikte gelişen olaylar gerek İstanbul'daki Alman misyonu çevrelerinde, gerekse Avrupa siyasi mahfillerinde bir savaş ortamının yaklaştığına işaret ederken, nihayet Goben ve Breslau (artık Yavuz ve Midilli olmuştu)'nın 29 Ekim günü Rus gemi ve limanlarına saldırısıyla savaşa girilmiş oldu. Rusya'da, 2 Kasım'da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân etti. Tam iki yüz yıl süresince Osmanlılar ile Rusya onuncu defa karşı karşıya gelmişlerdi. Fakat bu defa Osmanlı'nın eski müttefikleri Fransız ve İngilizler Ruslar tarafında yer almaktaydılar. Böylelikle İngiltere ile Fransa'da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân ettiler.¹⁵ Boğazlar'dan Karadeniz'e girip Rus limanlarına hücum eden Goben ve Breslau'nun baskınları beklendiği gibi İngiliz ve Fransız Hükümetleri'yle kamuoylarında büyük bir

¹² Le Figaro, “Le Goben et Breslau Dans Les Dardanelles”, 13 Ağustos 1914, s. 1.

¹³ Le Temps, “Les Crouiseurs Allemands Dans Les Dardanelles”, 13 Ağustos 1914, s. 6.

¹⁴ S.H.D. GR 7 N 1639, s. 2-3.

¹⁵ Bodger, “Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, s. 111-112.

reaksiyon yarattı. Le Figaro'da A. Fitz-Maurice Alman kruvazörlerinin saldırılarını İstanbul'da açık ya da gizli faaliyetlerde bulunmak üzere gönderilmiş General Liman Von Sanders ile Amiral Souchon komutasındaki mürettebatın yanı sıra onların yardımcıları vasıtasıyla planlanıp hareketin icra edildiğini belirtmekteydi. Üçlü İtilâf'ın son üç aydan beri İmparatorluk'ta olup biten bütün olumsuz gelişmelere hoşgörüsünü gösterdiğini belirten Fitz-Maurice, durumu düzeltmeye daha fazla bir şans vermek üzere tüm Osmanlılar'ın, iktidarı ellerinde bulunduran Jön-Türkler'i Germanofil politikalarından uzaklaşmak için protestolara yönelebileceklerini duyurmaktaydı. Türkiye'nin kaderinin Almanlar'ın elinde olduğunu ve Almanya ile birlikte sonlarını hazırlamakta olduklarını kaydeden Fitz-Maurice, Türkler'in yeterince Avrupa'da var olduklarını ve baskın olayının, Avrupa'nın Türkler'den yakalarını kurtarmak için en iyi fırsat olduğu görüşünden hareketle, İngiliz dostlarıyla benzer düşüncede bulduklarını belirtmekteydi. *"The Times'da yazıldığı gibi"* diyor Fitz-Maurice, *"Türkler, ya atalarının geldikleri yere gönderilmeli ya da Anadolu'nun karanlık vadilerine sürülmelidir; böylelikle Avrupa aynı zamanda Prusya'nın militarizmi ile Osmanlı baskısı gibi iki büyük kabustan kurtulmuş olacaktır."*¹⁶

2 Kasım tarihli Le Figaro *"Türkiye İle Triple-Entente Arasındaki Bozuşmayı"* olan oldu. Türkiye ile Üçlü İtilâf'ın ilişkilerinin kesildiğini, Rus, İngiliz ve Fransız elçilerinin pasaportlarını Bâbüâli'den talep ettiklerini, Rus Sefiri Giers ile İngiliz Sefiri Sir Louis Mallet'in bir gün önce, M. Bompard'ın da 2 Kasım itibarıyla Türkiye'den ayrılacaklarını yazmaktaydı.¹⁷ Aynı gazete İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in açıklamasına da yer vermişti. Grey açıklamasında:

*"...daha savaş başlarken Türkiye'ye, barış şartlarında ve savaş sırasında tarafsızlığını koruması karşılığında bağımsızlığına ve bütünlüğüne saygı gösterileceği güvencelerinin verildiğini ve bu görüşe Rusya ile Fransa'da katılmış olduğu halde, dikkate almadığını ileri sürdüğü Türkiye'yi uluslararası kurallara saygı göstermemekle suçlamıştır. Britanya Hükümeti'nin savaşın başından beri Türk Hükümeti'nin birçok defa devletlerarası kurallara uygun olmayan teşebbüslerine rağmen çok büyük bir sabır ve hoşgörü ile dostane ilişkileri sürdürmeyi denemiş olmasına rağmen İstanbul'un kendisini suçluluğa teslim ettiğini iddia etmiştir. Boğazlar'da bulunan Alman gemilerinin Türk gemisi olmalarından duyduğu derin üzüntüyü paylaşan "Britanya Hükümeti, 29 Ekim'de bir savaş ilânı olmaksızın, önceden düşünülmezsizin ve hiçbir tahrik olmaksızın Karadeniz'deki savunmasız şehirlere haksızca yapılan baskının dostluk anlayışıyla bağdaşmayacağını belirten Grey, böylelikle Türkiye'nin uluslararası hukukun en temel teamülleri ile kurallarını benzeri görülmemiş bir şekilde ihlâl suçu işlediğini..."*¹⁸

ileri sürmüştür. Goben ve Breslau adlı Alman gemilerinin İstanbul'a sığınmasından beri Türk Hükümeti'nin Britanya Hükümeti'ne karşı tavrını en-

¹⁶ Le Figaro, "Les Masques Tombent", 1 Kasım 1914, s. 1.

¹⁷ Le Figaro, "Rupture entre la Triple-Entente Et La Turquie", 2 Kasım 1914, s. 1.

¹⁸ Le Figaro, "Réquisitoire Anglais Contre La Turquie", 2 Kasım 1914, s. 1.

dişe verici, şaşırtıcı ve bir sürpriz kaynağı olarak değerlendiren Grey, Alman subaylarıyla, gemi mürettebat ve personelinin geri gönderilecekleri yönünde Türk Hükümeti tarafından yapılan vaatlere rağmen hiçbir şekilde yerine getirilmediğini, esas itibarıyla Türk Harbiye Nazırı'nın da açıkça ve kelimenin tam manasıyla bir Germanofil olarak tanındığı görüşüne yer vermişti. İngiliz Dışişleri Bakanı'na göre İstanbul'un savaşın başından beri çok sayıda Alman subayının işgali altında olduğunu ve hükümet otoritesini gasp ettiklerini ve Sultan'ın Kabinesi'ni saldırgan bir tavır almaya zorlamayı başarmışlardır. Alman entrikalarının ne Mısır'daki Müslümanlar'ın ne de 70 milyonluk Hint Müslümanları'nın duyguları üzerinde bir tesiri olacak; dahası Britanya Krallığı üzerinde ise hiçbir etkisi olmayacaktır. Olacak olan şudur:

“İstanbul'a yerleşmiş olan yabancı nüfuzun altındaki yolunu şaşırmışlar, politik bir korku tasarlamasıyla kaçınılmaz bir şekilde Türk İmparatorluğu'nun parçalanmasını tahrik edeceklerdir. Türk İmparatorluğu'nun parçalanması ise Türkiye için İngiltere'nin göstermiş bulunduğu dostluk ve çok sayıdaki detayın unutulmuş olduğunun eksiksiz bir kanıtı olacaktır.”¹⁹

Goben ve Breslau'nun Karadeniz baskınını müteakiben Foreign Office'den hemen sonra Fransız Hükümeti'nden de bir açıklama yapıldı. Yapılan açıklamaya göre Fransız Hükümeti de İngiliz Hükümeti gibi, hali hazırdaki savaşın başında Osmanlı Hükümeti'nin deklare ettiği gibi tarafsızlığını sürdürmesi halinde, savaş süresince ve barışın sağlanması sırasında İmparatorluğun istiklal ve bütünlüğünün korunması konusunda teminatlar verilmiş olmakla birlikte, Cumhuriyet Hükümeti'nin en baştan beri Almanlar'a karşı Osmanlı Bahriyesi ile askeri otoritelerinin tutumları ile tarafsızlık kurallarına saygı gösterilmeyişinden kaynaklanan üzüntü ve endişe içinde bulunduğunu belirtmiştir. Fransız Hükümeti'nin Bâbüâli ile iyi niyetli bir ittifaka gitmek arzusunda ve kapitülasyonlar sorununda bütünüyle hayırhah bir duruşa sahip iken özellikle son haftalarda Goben ve Breslau misali Almanya'dan gelen cephaneye ile çok sayıda Alman subayının İstanbul'da karşılanması ve kabulü Cumhuriyet Hükümeti'nce kaygıya sebep olmuştur. Alman kruvazörlerinin Karadeniz baskınını İngiliz Hariciyesi gibi değerlendiren Quai D'Orsay, Rus Hükümeti'nin de İngiliz ve Fransız Hükümetleri'yle aynı konsey ve ittifakın üyeleri olduklarını hatırlatıyor ve Karadeniz baskınının Osmanlı komutanlığının otoritesini gasp etmiş Alman subaylarının inisiyatifıyla gerçekleşmiş olduğuna dayandırılacağını umut ettiğini ve böyle bir durumun ancak Bâbüâli'deki donanma komutasının yetki sorunundan kaynaklanabileceğini mümkün görmekteydi. Bu bakımdan Quai d'Orsay, Bâbüâli'ye, Osmanlı askeri hizmetlerinde görevli Alman subaylarının tümünü derhal geri göndermesini ve böylece Berlin Hükümeti'nden ve onun politikalarından bağı koparmasını tavsiye etmekteydi. Fakat, İngiliz, Fransız ve Rus elçileri henüz İstanbul'u terk etmeden önce de benzeri bir öneride bulunulmasına rağmen Türk Hükümeti, Alman subaylarını geri gönderme gibi bir girişimde bulunmadığı gibi, Üçlü

¹⁹ Le Figaro, “Réquisitoire Anglais Contre La Turquie”, 2 Kasım 1914, s. 1.

İtilaf'ın Türkler'in sadece pasif kalması yönündeki talebi de karşılık bulmamıştır. Fransa'nın açıklamasında dikkati çeken bir diğer konu ise Müslüman sömürgelerindeki durumdu. Zira İngiltere gibi Fransa'da Halife'nin Müslümanları uyandıracak bir girişiminden her şeye rağmen yine de endişe etmiş olmalı ki, "Karadeniz baskınınun ardından Fas'tan, Tunus'tan ve Cezayir'den gelen haberlerden, Almanya'nın elleri arasındaki Müslüman bir İmparatorluğun istiklâl ve egemenliğinden feragat ederek, Bâbâli'nin yaptığı hoşgörülemez yanlışların Kuzey Afrika Müslüman Dünyası tarafından çok iyi anlaşıldığını kanıtlamaktadır."²⁰ diyordu. Bundan böyle Kuzey Afrika Müslüman Dünyası'nın hiçbir şekilde Türklerle bir dayanışma içinde olmayacağı yönündeki açıklama, bir bakıma olası bir cihat çağrısına bir karşılık ve bu daveti etkisizleştirme çabasıydı.

Gizli Anlaşmaların Bolşevikler Tarafından İfşası ve Sykes-Picot Antlaşması

Bilindiği üzere XIX. yüzyıl boyunca İngiltere ile Fransa'nın sadece Akdeniz üzerinde değil, önemli bir bölümüyle Doğu Akdeniz baseninde bulunan Osmanlı Asyası üzerinde de büyük bir çıkar ve üstünlük yarışması vardı. Yukarıda da kısmen değinildiği gibi İngilizler daha çok Mısır, Arap Yarımadası ve Basra Körfezi dolaylarıyla ilgilenmesine karşılık, Fransızlar da Suriye bölgesiyle ilgilenmekteydiler. Fransa ile İngiltere arasındaki Osmanlı Asyası'ndaki nüfuz rekabeti ve bu coğrafyadaki üstünlük mücadelesi tarafların çok yönlü ilişkiler içerisine girmeye zorlamaktaydı. 1904 tarihli Centilmenlik Antlaşması'na rağmen, aralarındaki kuşkuları haklı çıkaracak ölçüde, Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Mac Mahon'un Mekke Emiri Hüseyin ile bir Arap Krallığı'nın kurulması yolundaki yazışmalarının öğrenilmesi Fransız-İngiliz nüfuz rekabetinde yeni adımlar atılmasını gerekli kıldı.²¹ Müttefiklerin özellikle Osmanlı Asyası'nda kendi aralarında ortaya çıkan şüpheleri gidermek doğrultusunda nüfuz paylaşımını gerçekleştirmek üzere başlayan görüşmeleri, Mayıs 1916'da mutabakatla sonuçlanmış ve böylece Sykes-Picot denilen ve 100. yıldönümü münasebetiyle yakınlarda pek çok defa tartışılan ve hâlâ tartışılmakta olan bir mutabakat metni çıkmıştır. Yakınlarda 100. yıldönümünü vesilesiyle çeşitli yönlerinin tartışıldığı Rusya'daki Ekim 1917 Devrimi ya da Bolşevik Devrimi gerçekleşmiş olmasaydı, Büyük Güçler'in Birinci Dünya Savaşı yıllarında gerçekleştirdikleri paylaşım antlaşmalarının ne zaman ve nasıl öğrenileceğini kestirmek pek mümkün olmayacaktı. Antlaşmaların tarafları dışında, özellikle de coğrafyalarında birtakım bölüşümlerin yapılacağı ülkeler için *Gizli Antlaşmalar*, Büyük Güçlerin emperyal emellerini bütünüyle ortaya çıkarmıştır. Fransız sosyalistlerinin gazetelerinden *L'Humanité*'nin 25 Kasım tarihli nüshası, Halk Komiserleri Konseyi'nin 3 gün önce Dışişleri Bakanlığı'nın Gizli Antlaşmalar'a ilişkin belgelerini yayınladığını, *İzvestia*'nın evvelki

²⁰ Le Figaro, "Déclaration du Gouvernement Français", 3 Kasım 1914, s. 1.

²¹ A. Halûk Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol*, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 331; T.G. Fraser - A. Mango - R. McNamara, *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, Türkçesi: Füsün Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 84-85.

günden itibaren Müttefiklerle antlaşmaları içeren yazışma ve belgeleri yayına başladığını duyurmaktaydı.²² Rus Devlet Arşivleri'nde kapalı tutulan gizli antlaşmalarla ilgili belgelerin yayınlanması konusunda Le Temps, "Petrograd'ta Gizli Belgeler" başlığı altında gelişmeleri anlatırken, Le Journal des Débats "Gizli Belgelerin Yayınlanması" başlığı altında Rusya'daki iktidar mücadelesinin vardığı durumu anlatmaktaydı.²³ Konumuz bakımından bir hayli önemi haiz Sykes-Picot'a gelince:

*"Osmanlı Asyası'nı beş bölgeye ayıran bu antlaşma Mavi Bölge diye adlandırılan birinci bölge Adana ve Antakya dolayları dahil olmak üzere Suriye kıyılarıyla ile bugünkü Lübnan'ı kapsıyor ve Fransa'ya bırakılıyordu. Kırmızı Bölge diye adlandırılan ikinci bölge ise Musul hariç bütün Irak'ı kapsıyor ve İngiltere'ye bırakılıyordu. Fransa ve İngiltere kendilerine bırakılan bu bölgelerde istedikleri türde yönetimler kurabileceklerdi. A bölgesi diye tanımlanan Suriye ve Musul ile B bölgesi diye tanımlanan Ürdün'de ise bir Büyük Arap Krallığı kurulacak; ancak A bölgesi Fransız, B bölgesi de İngiliz üstünlüğü altında bulunacaktı. Beşinci Bölge olan Filistin'e gelince, buranın, şekli, başta Rusya olmak üzere öteki müttefikler ve Şerif Hüseyin ile birlikte kararlaştırılacak olan uluslararası bir yönetim kurulacaktı. Filistin denilen uluslararası bir bölgenin kurulması aynı zamanda Fransızları Süveyş Kanalı'ndan uzakta tutma siyasetine de hizmet edecekti. Görüleceği üzere bu antlaşma Şerif Hüseyin ile McMahon arasında ki mektuplaşmaya aykırı düşmekte ve hiç değilse onunla çatışmaktadır. Bu durum, Birleşik bir Arap Krallığı fikrini böldüğü için Britanya, Araplar tarafından şiddetle suçlanacak ve gittikçe Araplarla İngiltere arasında sürtüşmelere yol açacaktır."*²⁴

Balfour Deklarasyonu (2 Kasım 1917)

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinden sonra, savaş süresi boyunca İngiltere'nin iki önemli stratejisi öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi İngilizler savaştan sonra Bağdat ve Basra vilayetlerini kendi kontrolleri altına almak ve diğer müttefiklerinin de İmparatorluk üzerindeki emperyal taleplerini desteklemektir. İkincisi ise Araplar Mekke Şerifi Hüseyin'in yönetiminde Osmanlılar'a isyan ettikleri ve İngilizler'in çıkarlarına hizmet ettikleri sürece İngiltere Arapları destekleyecekti. Böylelikle İngiltere daha savaşın ikinci yılında politikasını tersine döndürmüş, Basra Körfezi'yle Mezopotamya'nın hayati önemde savunulması gereken menfaat alanları olduğunu keşfetmişti. Savaşın sonuna gelindiğinde İngiltere Filistin'i istiyordu ve zaten Allenby komutasındaki orduları da Filistin kapılarında idi. Sykes-Picot Antlaşması'na göre de bölgede uluslararası bir denetim oluşturulması kararlaştırılmışsa da, ertesi yılki gelişmeler ve siyonist emeller Balfour deklarasyonu ile birlikte Ka-

²² L'Humanité, "La Publication des Traités Secrets", 25 Kasım 1917, s. 1.

²³ Le Temps, "Les Documents Secrets De Petrograd", 27 Kasım 1917, s. 1; Le Journal Des Débats, "La Publication Des Documents Secrets", 27 Kasım 1917, s. 1.

²⁴ Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol*, s. 332; T.G. Frasser - A. Mango - R. McNamara, *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, s. 84.

sım 1917'den itibaren Yahudi varlığının güvenceye alınması noktasında bölge İngiliz kontrolüne girmiş oldu.²⁵

Filistin'de Balfour bildirgesini takiben İngiliz kontrolünün sağlanması, Türkiye'nin, özellikle de Almanya ile müttefik olan bir ülkenin eline geçmemesi için Mısır ve Süveyş Kanalı'na açılan askeri kapı olması gibi "*stratejik nedenlere bağlanmaya çalışılsa da*", amacın daha çok siyonist emel ve gelişmelerle ilgili olduğu düşünülmektedir. İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'un adıyla anılan bildiri Dünya Siyonist Teşkilatı'nın liderlerine hitaben yazılmış olup, "*Majesteleri'nin Hükümeti olarak Filistin'in Yahudi halkının vatanı olması hususunun memnuniyetle karşıladığını ve bu amaç doğrultusunda elinden gelen her türlü çabayı göstereceğini ifade eder.*"²⁶ Sonuç olarak Balfour Deklarasyonu, XIX. yüzyılın sonlarından beri Avrupa'da giderek gelişen Filistin topraklarında bir *millî yurt / Nationale Foyer* politikasının ve siyonist emellerin İngilizler marifetiyle inşasına yönelik önemli adımlardan birisi olmuş ve giderek bölgeye yönelik artan göçler ile Yahudi organizasyonuna hizmet eden kurumsal teşkilatlanma çok daha büyük bir hız kazanmış olacaktır.

İngiliz ve Fransız Antlaşması (1 Aralık 1918)

İtilâf Devletleri'yle Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaş 31 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'yle şimdilik sona erdi. Fakat Mütareke doğal olarak sadece savaşı durdurmuş ve artık Ortadoğu olarak anılan ne Osmanlı Asyası'na ne de Doğu Akdeniz'e henüz bir barış getirebilmiştir. Üstelik iki itilâf gücü olarak İngiltere ile Fransa'nın savaş politikaları ile stratejik hedeflerinde, -bu birkaç yıl içinde olayların gelişmelerine göre- önemli değişiklikler gündeme gelmişti. Artık Almanya faktörü ve Alman siyasi emelleri büyük ölçüde ortadan kalkmış ve Alman tehdidi ortadan kalkınca iki büyük güç arasında savaş yıllarında ya dondurulmuş ya da bir centilmenlik konvansiyonu ile atlatılmış olan çıkar çatışmaları yeniden tezahür etmişti. İngiltere ile Fransa'nın özellikle Sykes-Picot ile tasarladığı yeni Yakındoğu planları, başta Arap sorunu ve Filistin meseleleri ile özellikle Suriye'de Fransa'yı tatmin etmeyen kriterler, öncelikli çatışma problemleri olarak öne çıkmıştır. Her ne kadar iki büyük güç arasında 1898'de Sudan'daki sömürge anlaşmazlığından kaynaklanan bir savaş durumu gibi *bir kritik hâl*, şimdilik hâsıl olmamışsa da, ortaya çıkan gerilimlerin, benzeri bir krizi yaratmasından endişe edilmekteydi.

Aslına bakılırsa İngilizler, Osmanlı Asyası ile Doğu Akdeniz'de yapmayı tasarladıkları planlamalarda Fransa'yı büyük ölçüde dışarıda tutmayı düşünmekteydiler. Zira bölgede Fransa'nın İngilizler'e göre çok az sayıdaki askeri gücüne karşılık, İngiltere 1 milyon civarındaki bir güçle burada bulunmaktaydı. Fakat bu İngiliz tasarılarının uygulanmasının şimdilik rasyonel olmadığı görüşü ortaya çıkacaktır.

²⁵ Nisan 1920'de San Remo Konferansı ile bölgede İngilizler'in tek başına kontrolleri sağlanacaktır. Bkz. Marian Kent, "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", s. 215.

²⁶ Paul C. Helmreich, *Seur Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Antlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, Çev. Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s. 4.

İngiliz-Fransız çıkar çatışmasının giderek yoğunlaştığı bir sırada, 29 Kasım 1918 tarihli *Le Journal Des Debâts* gazetesi, İngiliz Kralı V. George'un öğleden sonra Paris'te olacağını açıklamaktaydı. Belirtilen tartışmaların ortasında "1914'den beri İngiltere ile Fransa'nın bir *Entente Cordiale* çerçevesinde aralarında hiçbir şekilde bir askeri ittifak olmadan hareket ettiklerini ve her ikisinin de aksiyonlarında serbestliklerini korudukları" anlatılmaktaydı.²⁷ *Le Temps*'da ise Kral George ile Cumhurbaşkanı Poincare temel hak ve özgürlükleri savunmak ve bu uğurda mücadele etmek için iki milletin şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da ortak hareket edecekleri görüşü öne çıkarılmaktaydı. Paris gazetelerinin ziyarete ilişkin genel yaklaşımları, savaş sonrası yeni müzakere ve paylaşım planlamalarında İngiltere ile yakın bir siyasetin hedeflerin gerçekleştirilmesi bakımından önemli olduğu, ziyareti de yeni ittifaklar için bir vesile olarak görmek yönündeydi.²⁸ Savaş sırasında İngiltere ile Fransa'nın yaptıkları planlamalar, savaşın sonuna doğru her iki tarafı da memnun etmeyen ve aynı zamanda doyumsuz bir çizgiye getirmişti. İngiltere'nin Sykes-Picot'u yetersiz görmesi, Fransa'nın düşündüğü ölçüde Doğu Akdeniz ile Osmanlı Asyası'nda yeterince güçlü olmadığı yönündeki takıntıları her iki devleti de yeni bir antlaşma zeminine sürüklemiştir. Kral V. George'un Paris'i ziyaretini müteakiben, Fransız Başbakanı M. Clemenceau ile Mareşal Foch'un Londra'ya gittikleri ve 1 Aralık 1918'de Lloyd George ile bir *centilmenlik anlaşması* daha yapıldığı anlaşılmaktadır. 4 Aralık tarihli *Le Temps*, Downing Street'de birbiri ardınca yapılan iki konferanstan söz ederek, Lloyd George'un yanı sıra, Clemenceau, Orlando, Mareşal Foch, Lord Curzon, A. Balfour, Sidney Sonnino, Lord Milner Sir Eric Geddes, Sir Henry Wilson, M. Cambon... gibi çok sayıda asker ve diplomatın katıldığı toplantıları yazmaktaydı. Toplantının dikkati çeken yönlerinden birisi İtalyan temsilcilerinin de bu toplantılara iştirak etmesi, diğeri, gazetede de ileri sürüldüğü gibi Başkan Wilson'un Paris ziyareti arefesinde bu toplantılar yapılması son derece anlamlı görünmekteydi. Mareşal Foch toplantı hakkında, yakında yapılacak barış müzakerelerine ön hazırlık olarak değerlendirirken, Başbakan Clemenceau Londra buluşmasını, bundan sonra düşmanlıkları sona erdirecek ve kalıcı bir barışın ana çizgilerinin oluşmasına hizmet edecek bir çalışma toplantısı olarak açıklamıştı.²⁹ ABD Başkanı, Wilson'un Paris'i ziyaretinden az önce ve sadece bir tesadüf olarak yorumlanamayacak bir zamanda yapılan toplantılardan bir İngiliz-Fransız anlaşmasının çıktığı kısa bir süre içinde anlaşıldı. Clemenceau'nun Mareşal Foch ve Londra'daki sefir Paul Cambon ile birlikte yapılan toplantılar sonucunda, gerçekte Fransa'nın Doğu Akdeniz ve Suriye'deki talepleriyle ilgili bir *centilmenlik anlaşması* imzalamışlardı. Fransa'nın Sykes-Picot'ta belirtilen anılan yerler ile ilgili durumunu sağlamlaştıran antlaşmaya karşılık, Lloyd George da ülkesi için önemli bir kazanım elde etmişti. Varılan mutabakata göre, Fransa'nın kazanımlarına karşılık, Lloyd George,

²⁷ *Le Journal des Debâts*, "George V A Paris", 29 Kasım 1918, s. 1.

²⁸ *Le Temps*, "Le Roi D'Angleterre A Paris", 30 Kasım 1918, s. 1.

²⁹ *Le Temps*, "M. Clemenceau et Le Maréchal Foch", 4 Aralık 1918, s. 1.

Musul ve çevresini petrol kaynakları nedeniyle istediğini Clemenceau'ya açıkça anlattı. Clemenceau sömürge lobisiyle yaşayacağı sorunları bildiği halde bundan sonra gündeme gelebilecek Alman taleplerine karşı belki de Britanya'nın desteğini almak bakımından Lloyd George'un taleplerini kabul etti.³⁰ Böylelikle İngiltere, Osmanlı Asyası ve Doğu Akdeniz sorununda Fransa ile savaş sonrası pazarlıklar bakımından, gelecekteki petrol gücünü güvence altına almış, Basra Körfezi ile Mezopotamya'daki durumunu tahkim ederek, barış masasına elindeki avantajlarıyla oturma imkanını elde etmiş oldu.

Sonuç ve Değerlendirme

Yukarıda, çalışmamıza başlarken, 1914'den önce Büyük Güçler'in özellikle de Fransız ve İngiliz çekişmeleri ile nüfuz mücadelelerinin başlıca alanın Akdeniz olduğunu kaydetmiş, Fransa'nın uzun süreden beri, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle bazı bölgelerinde yerleşik bir güç halinde bulunduğunu; O'nun, İmparatorluğun bazı bölgelerinde bu denli yerleşik bir güç olmasının, asırlardan beri elde ettikleri imtiyazlarla, yüksek düzeydeki ticari ve ekonomik çıkarlardan ileri geldiğini söylemiştik. Bu tespitten hareketle, I. Dünya Savaşı başlarken Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkisine bakıldığında, İmparatorluk sathında yoğun bir ticari ve ekonomik ilişkiler ağına sahip olduğu, İstanbul ve Boğazlar bölgesi önemli yerler olmakla birlikte, Akdeniz'de özellikle de Doğu Akdeniz'de gücün korunup savunulması bakımından çok değişken ilişkilere yöneldikleri görülmektedir. Büyük Güçler'in Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında nüfuz girişimleri ve rekabeti arttıkça Fransızlar da siyasi, ekonomik ve ticari nüfuzlarını daha fazla arttırma çabası içine girmişlerdir. Bu itibarla, Akdeniz'de özellikle Doğu Akdeniz'de Alman *Weltpolitiki* etkinleştikçe, Fransa'nın da bu coğrafyada daha etkin olma duyguları depreşmekteydi. Bu nedenle savaş boyunca Fransa, İngiltere ile sürdürülebilir bir ittifak halinde bulunmak zorunda kalmıştır. Almanya'nın etkisiz hale getirilmesinden sonra Fransa yeniden Doğu Akdeniz ve Suriye meselelerine odaklanacaktır. Zira Fransa'nın amacı kendisini tam olarak tatmin etmeyen Sykes-Picot Antlaşması'yla verilmiş bulunan Doğu Akdeniz ve Suriye kıyıları ile diğer nüfuz bölgelerinde gücünü tam anlamıyla hâkim kılacak bir çabanın içinde bulunmaktaydı. Esas itibarıyla Fransa'nın arzuladığı ölçüde bir güç ve nüfuz ancak İngiliz hariciyesinin tasvibiyle mümkün olabilecektir.

İngiltere'ye gelince, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki çıkarları sadece iktisadi ve ticari imtiyaz ve işletmelere dayanmıyordu. Fransa gibi İngiltere'de İmparatorluk üzerinde vazgeçilmez çıkarlara sahipti. Tıpkı Fransa gibi İngiltere'de Osmanlı Asyası'nda ve Doğu Akdeniz'de hayati çıkarlara sahip olmakla birlikte, savaş boyunca Mezopotamya ve Basra Körfezi'nde yoğunlaştığı çıkarları her türlü tartışmanın üstünde tutacaktır. Gerek savaş sırasında ve gerekse savaşı müteakiben, muhafaza etmeye kendini adadığı bu iki yer ile Süveyş Kanalı ve Mısır'ın kapısı durumundaki Filistin, etkileri bugüne kadar uzanan sorunların temelini oluşturacaktır. Yaklaşık bir asırdan beri çok açık

³⁰ T.G. Frasser - A. Mango - R. McNamara, *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, s. 146-147.

bir şekilde anlaşıldığı üzere, Londra ve Paris'te tasarlanan *Yakındoğu haritalarıyla*, -zaman zaman yaşanan değişikliklere rağmen- suni sınırlar, yapay devletçikler ve ülkeler yaratılmak istenmiş ve bunlar yapılırken, ne bölgenin hâkimlerine itibar edilmiş ne de milletlerin istekleri dikkate alınmıştır. Bir bakıma, yaklaşık son iki asra damgasını vuran emperyalizm çağında sıklıkla görüldüğü gibi “*güç / kuvvet bir hak*” olarak telâkki edilmiştir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik İngiliz ve Fransız politikalarının bir başka yönü ise sadece Filistin değil, aynı zamanda birbiriyle ilişkili, bir de Hicaz eksenli bir Arap Krallığı / *Hilafeti* sorunu yaratılmıştır ki, bu sorunun detayları, bu çalışmanın sınırlarını bir hayli aşmakla birlikte, sadece, Mısır Yüksek Komiseri Sir Henri McMahon, Şerif Hüseyin ve Arabistanlı Lawrens olarak şöhret bulmuş kişileri not etmek yerinde olacaktır.

İngiliz Başbakanı Lloyd George savaşın sonlarında, Aralık 1918'de savaştan zaferle çıktıklarını, fakat bu savaşın müsebiblerinin de, bedelini ödeyeceklerini söylemiş ve söylevinin neredeyse tamamında Almanya'yı suçlamıştı. Almanya savaş sonuçlarına boyun eğerek, Versay Antlaşması'nı imzalayıp kaderine bırakıldıysa da, barış şartlarının ağırlığı, çok geçmeden yeni bir büyük savaşın başlıca sebepleri arasında yer aldı.

Buna karşılık Türkler ise İtilâf Devletleri'nin İmparatorluğun elde kalan diğer bölümleriyle ilgili plan ve tasarılarına meydan okudular. Bu nedenle diğer güçler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri için savaş sona ermişse de, Türkler için yeni bir savaş; adı üzerinde Büyük Güçler'in tasarılarını yok etmeye ve *istiklâl-i tammeye* adanmış bir İstiklâl Savaşı başladı. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Osmanlı ordusunda yetişmiş bir subay kadrosu ve onlara inanmış Türk Milleti, Büyük Güçler'in bu defa son Osmanlı coğrafyasında yeni Sykes-Picot'lar tasarlama girişimlerini başarısız kıldılar.

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz dâhil tüm Akdeniz havzasında birkaç asır boyunca süren etkin gücü / *dominant power* gittikçe zayıflayarak, nihaî olarak Harbi Umumi ile sona erdi. Bununla birlikte bugün Türkiye yine bir Akdeniz devleti; etkisi ve gücü kısmen sınırlanmış olsa da, Akdeniz'de yine her yönüyle hatırı sayılır ve caydırıcı bir güç potansiyeline haiz olduğu tartışmasızdır.

Kaynaklar

a. Arşiv Belgeleri

Château Vincennes, *Service Historique Defence (S.H.D.)*, GR 7 N 1639.

b. Gazeteler

Le Journal Des Debâts, Le Temps, Le Figaro, L'Humanité.

c. Araştırma Eserleri

BECKER, Jean-Jacques; “Le Grande Guerre en Méditerranée. L'Empire Ottoman Dans la Guerre”, *Cahiers de la Méditerranée*, Sayı: 81, İNALCO, Paris 2010.

BODGER, Alan; “Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, s. 88-120.

FULTON, L. Bruce: “Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler*, s. 164-198.

FRASSER, T.G. - MANGO, A. - MCNAMARA, R.: *Modern Ortadoğu’nun Kuruluşu*, Türkçesi: Füsun Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

HELMREICH, Paul C.: *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Antlaşmalar ve Türkiye’nin Taksimi*, Çev.: Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.

KENT, Marian: “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler*, Editör: Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

ORTAYLI, İlber: “Osmanlı İmparatorluğu ve Alman Diplomasisi: Drang Nach Osten”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Haz: İsmail Soysal, TTK Yayınları, Ankara 1999.

SHAW, Stanford J.: *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu, Savaşın Giriş*, Terc: Beyza Sümer Aydaş, Cilt: I, TTK Yayınları, Ankara 2014.

TUNÇ, Salih: “II. Meşrutiyet Döneminde Batılı Büyük Güçlerin Osmanlı Asyası’nda Nüfuz Mücadelesi: Doğu’da Fransız Çıkarlarını Savunma Komitesi ve Pernot Misyonu”, *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu’na Armağan*, Editör: Ersin Embel, TTK Yayınları, Ankara 2008.

_____ : “I. Dünya Savaşı Yaklaşırken Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Yakınlaşma Girişimleri: Fransa-Türkiye Dostluk Cemiyeti ve Cemal Paşa’nın Paris Seyahati”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 25, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2009.

ÜLMAN, A. Halûk: *I. Dünya Savaşı’na Giden Yol*, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN HAVZA'DAKİ ÇALIŞMALARI (25.05.1919 - 12.06.1919)*

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet SEMERCİ**

Öz

30 Ekim 1918, Mondros Mütarekesi'nden sonra, Samsun ve çevresinde asayiş bozulmuştur. Mustafa Kemal Paşa asayişi sağlamak üzere, İstanbul hükümeti tarafından, 9. Ordu Kıtaaat-ı Müfettişliği'ne atandı. 19 kişilik karar-gâhı ile 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktı. 22 Mayıs 1919 tarihinde Sadaret'e yazdığı rapor, bütün Milli Mücadele'nin ilk ana programını teşkil eder. 25 Mayıs 1919'da Havza'ya geldi. Mesudiye Oteli'nde kaldı. Havza Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını istedi. Memleketin her tarafında milli teşkilatların kurulması gerekliliğini, asker ve sivil idare amirlerine genelge ile bildirdi.

28 Mayıs'ta valilere ve bağımsız mutasarrıflıklara, ordu komutanlarına gönderdiği tamimde, İzmir işgalinin protesto edilmesi için mitingler yapılmasını, büyük devletlerin temsilcilerine, Bâb-ı Âli'ye etkileyici telgraflar çekilmesini istedi.

30 Mayıs'da Havza'da Mustafa Kemal'in emri ile bir miting yapıldı. 6 Haziran 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nun emri ile ikinci miting yapıldı. Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nezâreti'ne Sivas çevresindeki asayiş konusu üzerinde bilgi verdi. İzmir'in işgali nedeniyle, yapılan milli nümayişleri engellemeyeceğini ve sorumluluk kabul etmeyeceğini bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, 7 Haziran'da Rus heyetine başkanlık eden Albay Budienni ile görüştü, Sovyet askerî ve mali yardımı üzerinde duruldu. 10 Haziran'da Ali Fuat Paşa'ya çektiği telgrafta Rauf Orbay'la beraber Havza'ya gelmelerini istedi. Asayiş meselesi ile ilgili Harbiye Nezâreti'ne raporlar gönderdi.

Yapılan mitingler, gösteriler nedeniyle ve İngilizlerin isteği üzerine hükümet, Mustafa Kemal'i 11 Haziran'da İstanbul'a çağırıldı. Mustafa Kemal Paşa gitmeme kararındaydı. 12 Haziran 1919'da Amasya'ya geldi. 14 Haziran'da

* Bu makale Ahmet Semerci'nin Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde yaptığı "Amasya Tamimi 21-22 Haziran 1335, Ankara 1985", yüksek lisans tezinden yapılmıştır. Makale, Türkiye Barolar Birliği, Samsun Barosu'nun hazırladığı, "Cumhuriyetimize Giden Yol-I, 8 Mayıs 2012", sempozyumda bildiriler olarak sunulmuş, gözden geçirilmiş hali makaleye çevrilmiştir.

** Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

padişaha gönderdiği telgrafta İstanbul'a gitmeyeceğini, Sine-i Millet'te istiklal elde edilinceye kadar çalışacağını söylüyordu.

Anahtar kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Ülke Çapında Direnç, Rilly, 28 Mayıs Genelgesi, Toplum Düzeni, Hatırlama, Sultan.

Mustafa Kemal Pasha's Work At Havza 25 May 1919 - 12 June 1919

Abstract

After the Mondros Armistice Agreement on October 30th of 1918, the order in Samsun and its surroundings has deteriorated. Mustafa Kemal Pasha was appointed by the Istanbul Government as the inspector of the 9th Army for the restoration of public order. He went to Samsun on May 19th of 1919 with his 19-member headquarters. The report he wrote to Sadaret on May 22th of 1919 constitutes the first main program of the whole national struggle. On May 25th of 1919 he came to Havza. He stayed at the Mesudiye Hotel. He wanted to establish Havza Countrywide Resistance Organization. He declared the necessity of establishing national organizations on all sides of the country with a circular to his military and civilian administrators.

He wanted to rally to protest the occupation of İzmir and to telegraph the impressive telegrams to representatives of the great states and to sublime part, by the way of the circular note that he sent to governors, independent secretaries and army commanders in 28th of May. On 30th of May, a rally was held at the Havza with the order of Mustafa Kemal. On June 6th of 1919, a second rally was held with the order of Mustafa Kemal Pasha. Mustafa Kemal Pasha informed the Ministry of War about the security issue around Sivas. He stated that he could not prevent the demonstrations done due to occupation of İzmir and would not accept responsibility. Mustafa Kemal Pasha met with Colonel Budienni, who chaired the Russian delegation on 7th of June. Discussions focused on Soviet military and financial aid. On 10th of June he telegraphed and asked Ali Fuat Pasha and Rauf Orbay to come to Havza. He sent reports to the Ministry of War about the public order issue.

Due to the rallies and demonstrations and at the request of the British, the Government recalled Mustafa Kemal to Istanbul on 11th of June. Mustafa Kemal Pasha decided not to go. On June 12th of 1919. He came to Amasya. He said that he would not go to Istanbul on the telegram he sent to the Sultan on 14th of June, and would work among the people until independence was achieved.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Countrywide Resistance, Rilly, Circular of 28th of May, Public Order, Recall, Sultan.

Giriş

1. Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliği'ne Atanması

Osmanlı Devleti, İttifak Devletleri safında I. Dünya Savaşı'na girdi. İtilaf Devletleri özellikle İngiltere tarafından yenilgiye uğratıldı. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Samsun ve çevresinde asayişin bozuk olması nedeni ile Calthorpe ve Amet 1918 yılı sonlarında mütarekenin henüz uygulama alanına konulmaması nedeni ile Müslüman ahalinin Hristiyanları öldürmek amacıyla silahlandığından şikâyet etti.

Damat Ferid Paşa, Harbiye Nâzırı Müşir Şakir Paşa'ya, Samsun ve çevresindeki olayların araştırılması için Mustafa Kemal Paşa'nın, memur edilmesi emrini verdi. Şakir Paşa'nın ve Damat Ferid'in yan imzalarını taşıyan 9. Ordu Kitaatı Müfettişi tayini hakkında irade 30 Nisan 1919'da çıkarıldı.¹

2. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da: Samsun'a Çıkış

Mustafa Kemal Paşa, 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan hareket etti ve Bandırma Vapuru ile 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktı.²

Samsun'da İngiliz Yüzbaşı Hurst, İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiseri Amiral A. Calthorpe'a gönderdiği 21 Mayıs 1919 tarihli raporda "Mustafa Kemal Paşa'nın ... bir teftiş gezisi için içerilere doğru gideceğini bildiriyordu."³ Samsun'dan 22 Mayıs 1919'da Sadarete yazdığı rapor bütün Milli Mücadele'nin ana programını teşkil etmiştir. Rapor'dan çıkarılan fikirler şöyle özetlenebilir:

1- Samsun bölgesi Rumları siyasi emellerinden vazgeçerlerse asayiş kendiliğinden düzelir.

2- Türklüğün yabancı mandasına ve kontrolüne tahammülü yoktur.

3- Yunanlıların İzmir'de hakları yoktur. Bu işgal geçicidir.

4- Millet, milli egemenlik esasını ve Türk milliyetçiliğini kabul etmiştir ve bunun için çalışacaktır.

Rapordaki fikirleri İstanbul Hükümeti ve İngiltere'nin kabul etmeyeceği şüphesizdir.

Bu rapor gerçekten bir ihtilal programından farksızdır.⁴

Mustafa Kemal Paşa 23 Mayıs 1919'da "Böbreklerinin rahatsızlığı için Havza Kaplıcaları'ndan faydalanmak üzere iki gün sonra orada olacağını Kaymakam Fahri Bey'e"⁵ bildirdi.

Mustafa Kemal Paşa 24 Mayıs 1919'da Harbiye Nezâreti'ne çektiği telgrafında; bazı şikâyetlerin çıktığı yerlerde "Bizzat tetkikler ve tedbirler almak üzere karargâhımı muvakketen (geçici olarak) yarın Havza'ya nakledeceğim diyordu."⁶

25 Mayıs 1919'da "Mıntıka Palas Kapısı'nda duran otomobiller Mustafa Kemal ve arkadaşlarını alarak sessiz sedasız Samsun'u terk ettiler."⁷ 15 km. hızla giden otomobil 2.5 saat sonra Kavak ilçesine ulaştı. Nahiye binasında dinlendikten sonra,⁸ ileri gelen beş-on köylü ile görüşerek, "Müdafaa-i Hukuk

¹ Ahmet Semerci, "Anadolu'da Milli Mücadeleyi Engelleme Girişimleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 189, İstanbul, Kasım-Aralık 2010, s. 2-3.

² Semerci, "a.g.m.", s. 2-3.

³ Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, 1918-1938*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Rapor: 47, Ankara 1973, s. XXI; Orijinal Metin, Rapor 47, FO.371/4157/E.88757, Enclosure in No. 2, s. 4-5.

⁴ Semerci, "a.g.m.", s. 3.

⁵ Gotthard Jaeschke, "Havza'da Mustafa Kemal Paşa", *Bellekten*, Cilt: XLVI, Sayı: 181-184, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 347.

⁶ HTVD, Yıl: 2, Sayı: 4, Belge 72, Haziran 1953.

⁷ Jaeschke, "a.g.m.", s. 348.

⁸ Refik Necdet Aktaş, *Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Kazandı*, Varlık Yayınları, Dilek Matbaası, İstanbul 1973, s. 37-39; Enver Beynam Şapolya, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1944, s. 223-224.

Cemiyeti” kurlmalarını ve konu hakkında kendisine bilgi vermelerini isteyerek⁹ Kavak’tan ayrıldılar. Havza yolunda birkaç defa arızalanan otomobil “Kara Geçmiş” köyü yakınlarında bozuldu. Vasıta bulmak için köye doğru yöneldiler. Yolda yanındakilere “*Dağ Başını Duman Almış*” marşını bilip bilmediklerini sordu. Bilmedikleri anlaşılınca, Mustafa Kemal Paşa’nın eşliğinde,¹⁰ Marşı okumaya başladılar.¹¹

Bu arada araba onarıldı ve arkalarından yetişti. Mustafa Kemal’den öğrendikleri Marş eşliğinde yeniden yola koyuldular.¹²

Havza

Küçük Havza kasabası 1919’da Amasya vilayetine bağlı bir kaza idi.¹³ Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler 25 Mayıs 1919 Pazar günü öğleden sonra Havza’ya geldiler.¹⁴ Mesudiye Oteli civarında¹⁵ Kaymakam Fahri Bey, Belediye Başkanı İbrahim Bey¹⁶ kasabanın aydınları ve ileri gelenleri¹⁷ ile bir kıta asker tarafından karşılandılar.¹⁸

Törenden sonra önceden hazırlanmış olan, Ali Osman Ağa Zadelerin Konağı’na giderek “*Akşamı burada geçirdikten sonra Mesudiye Oteli’ne gittiler.*”¹⁹

2.1. 26 Mayıs 1919

Ertesi gün (26 Mayıs) Mustafa Kemal Paşa’yı Tataragaşı oğlu Eyup, Ulema-
dan (Hacı İmam) Mustafa, Mahmut Ağaoğlu Bayram, Kadioğlu Hakkı, Saatoğlu
İbrahim, Belediye Başkanı İbrahim ve Zübeyiroğlu Fuat Beylerden oluşan
heyet ziyaret etti.²⁰

Memleketin durumu hakkında görüşmeler yapıldıktan sonra; Mustafa Kemal Paşa şöyle konuştu:

*“Hiçbir zaman ümitsiz olmayacağız, çalışacağız, memleketi kurtaracağız... Bizi öldürmek değil canlı mezara koymak istiyorlar. Şimdi çukurun kenarındayız. Son bir cüret belki bizi kurtarabilir.”*²¹ *“Zaten başka türlü dönüş imkânı yoktur... Sizinle her vakit temas edeceğim dairelerim Havzalılara her gün, her saat açıktır... Havza’da bir Müdafaa-i Hukuk Cemi-*

⁹ Şapolya, *a.g.e.*, s. 224; Aktaş, *a.g.e.*, s. 39-40.

¹⁰ Aktaş, *a.g.e.*, s. 40-41.

¹¹ Dağ Başını Duman Almış / Gümüş Dere Durmaz Akar / Güneş Ufuktan Şimdi Doğar / Yürüyelim Arkadaşlar / Sesimizi Yer, Gök, Su Dinlesin / Sert Adımlarla Her Yer İnesin / Bu Gök, Deniz Nerede Var / Nerede Bu Dağlar Taşlar / Bu Ağaçlar Güzel Kuşlar / Yürüyelim Arkadaşlar / Sesimizi Yer, Gök, Su Dinlesin / Sert Adımlarla Her Yer İnesin / Dağlar Taşlar... Jaeschke, “a.g.m.”, s. 348.

¹² Aktaş, *a.g.e.*, s. 41.

¹³ Jaeschke, “a.g.m.”, s. 347.

¹⁴ Semerci, “a.g.m.”, s. 3.

¹⁵ Jaeschke, “a.g.m.”, s. 348.

¹⁶ Aktaş, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁷ Jaeschke, “a.g.m.”, s. 348.

¹⁸ Jaeschke, “a.g.m.”, s. 348; Aktaş, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁹ Sapolya, *a.g.e.*, s. 224; Ayrıca bkz. Aktaş, *a.g.e.*, s. 42.

²⁰ Aktaş, *a.g.e.*, s. 42.

²¹ Şapolya, *a.g.e.*, s. 225-226; Aktaş, *a.g.e.*, s. 42; Jaeschke, “a.g.m.”, s. 348.

yeti kurmalı ve çevre illere duyurmalısınız. Savunma için silahlanmaktan başka yol yoktur. Milletın şerefi, haysiyeti, özgürlüğü, bağımsızlığı gerçek-ten tehlikeye düşmüştür. Bu felaketten kurtulmak gerekirse, vatanın son ferdine kadar ölmeyi göze almasına bağlıdır.”²²

Mustafa Kemal'in bu sözleri Havzalıları çok duygulandırdı. Derhal teşkilatlanma çalışmalarına girdiler.²³

Mustafa Kemal Paşa'nın eşrafa, silahlı kaç kişi çıkarabilecekleri sorusuna aldığı cevap “Dört bin kadar silahlı” idi.²⁴

Sait Molla 23 Mayıs 1919'da kurucusu bulunduğu “Türkiye’de İngiliz Muhibler Cemiyeti’ni, himaye etmelerini bütün belediye reislerinden istemiştir.”²⁵ Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa 26 Mayıs 1919 tarihli tamimi ile “İstiklalın millî ve siyasimizin kurtarılmasının ancak milletin yekvücut olarak müdafası ile kabil olacağını”²⁶ bildirdi.

Ankara'dan 26.05.1919 tarihinde Yirminci Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafında: İzmir'den düzenli haber alamadıklarını, oradaki kumandanlıkla bağlantı kurulamadığını, 25 Mayıs'ta Manisa'nın işgal edildiğini haberleşmenin kesildiğini, kolordunun Ereğli'de bulunan kısmını, yaya olarak Ankara'ya getirmeye çalıştıklarını, Ankara'da ele geçen erleri, Afyonkarahisar'da 23. Tümen'e gönderdiklerini bildirdi.²⁷ Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da Yirminci Kolordu Kumandanı Fuat Paşa'nın 26.05.1919 tarihli şifresine 27 Mayıs 1919 tarihinde çektiği telgrafla, “Afyonkarahisar'daki 23. Tümen'in mevcudu ve görevi nedir? Bu tümene hangi kaynaklardan güç temin edilecektir. Bu tümene nasıl bir görev verilecektir. Konya'da işitildiği gibi bir vatan ordusu kurulmuş mudur?”²⁸ diyordu.

Mustafa Kemal Paşa Havza'da bu çalışmaları yaptığı günlerde İstanbul'daki Türk aydınları arasında görüş ayrılığı ortaya çıkmıştı. “Daha çok Hürriyet ve İtilaf Partisi'yle İngiliz Muhibler Cemiyeti'ne güvenen ve padişahla, Sadrazam Damat Ferid'in çevresinde toplananlar Türkiye'yi İngiliz himayesine vermekle kurtarabileceklerine inanıyorlardı...”

Ahmet Emin ve Halide Edip gibi aydınlar, Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin çevresinde toplanarak, Türkiye'nin Birleşik Amerika'nın güdümüne verilmesi görüşünü savunuyorlardı. Bu iki görüş sahipleri de Osmanlı Devleti'nin bir

²² Jaeschke, “a.g.m.”, s. 348.

²³ Aktaş, a.g.e., s. 42.

²⁴ Feridun Kandemir, *Millî Mücadele Başlarında Mustafa Kemal Arkadaşları ve Karşısındakiler*, Yakın Tarihimiz Yayınları, Ercan Matbaası, İstanbul 1964, s. 41.

²⁵ Gothard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çeviri: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1971, s. 123.

²⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: III, Ondördüncü Baskı, Milli Eğitim Basımevi, Belge 25, İstanbul 1982, s. 914-915; *Atatürk Arşivinden Özel Seçmeler*, GnK. Atase Başkanlığı, Kültür Bakanlığı, Belge 144, Ankara 1981, s. 92.

²⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, Ondördüncü Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982, s. 18; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: III, Belge 11, İstanbul 1982, s. 905-906; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt: I, Birinci Baskı, Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara, Temmuz 1982, s. 280.

²⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: III, Belge 12, İstanbul 1982, s. 906.

bütün olarak kalmasını, Osmanlı ülkesinin çeşitli devletler arasında paylaşılmasını yerine bu ülkeyi bütün olarak bir devletin himaye ve güdümü altında bulundurmaya yeğ tutuyorlardı. Üçüncü bir grup da bölgesel kurtuluş yolları arıyor, bazı bölgelerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılması yoluyla sorunun çözüleceğine inanıyor, hatta bazı bölgeler, imparatorluğun çökmesine kaçınılmaz gözyle bakarak kendi kendilerini kurtarmaya çalışıyorlardı. Bu görüşler 26 Mayıs 1919'da padişah iradesiyle Yıldız Sarayı'nda toplanan Şûra-yı Saltanat'ta yansıtılmıştı... Birçok devlet adamı ve tanınmış Osmanlı aydınlarının katılacağı Şûra-yı Saltanatı padişah Vahdettin bir söylev ile açmış. Toplantının amacını açıkladıktan sonra başkanlığı Damat Ferid'e bırakarak çekilmişti. Saltanat Şûra'sında üç görüş belirmişti:

- 1- Bağımsızlık için çalışacak bir milli şûra kurmak.
- 2- Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmadan korumak için Amerikan güdümünü kabul etmek. (Rauf Ahmet'in önerisi)
- 3- İngiliz himayesini istemek (Hürriyet İtilaf Partisi Başkanı Sadık Bey'in önerisi). Fakat Amiral Calthorpe'un 30 Mayıs'ta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bildirdiğine göre, Şûra-yı Saltanat hiçbir kesin karar almadan dağılmış, siyasi durumda hiçbir değişiklik olmamıştır.²⁹

2.2. 27 Mayıs 1919

Mustafa Kemal Paşa yine Havza'dan Konya'da bulunan Yıldırım Kızağı Müfettişi, Cemal Paşa'ya çektiği 27 Mayıs tarihli şifre telgrafında; İtilaf Devletleri kuvvetlerinin Manisa'yı işgali, Afyonkarahisar'daki tümenin kuvvetlerini çoğaltmanın mümkün olup olmadığı ve Konya'daki "Vatan Ordusu" hakkında bilgi vermesini istedi.³⁰

Merzifon'daki İngiliz Denetim Subayı Solter 27 Mayıs 1919 günü, Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret ederek azınlıkların can güvenliği olmadığından bahsetti. Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa, Türklere yapılan katliamdan bahsederek "Bunlara karşı bugüne kadar ne yaptınız?"³¹ diye sordu.

Daha sonra Mustafa Kemal Paşa, Havza Kaymakamlığı'na çektiği 27 Mayıs 1919 tarihli telgrafi ile:

"İlçenin, bucakların İslam ve Hristiyanların Rum ve Ermeni olarak nüfusları, Mondros Mütarekesi'nden sonra önemli olaylar ve son iki aydaki soygunlar, soygunlara karşı hükümetin ve askerinin çalışmaları, komşu ilçelerin güvenlik durumu, Ermeni ve Rumların hükümetle ilişkileri, bunların iç ve dış komitelerle bağımlık dereceleri ve konumları, İngiliz ve Amerikan memurlarının kimlerle görüştüğü konusunda acilen bilgi istedi. Ayrıca bunların amaçları nelerdir? İslamlardan etkili konuşan kim vardır? Adları nelerdir? Mülkiye memurlarının ve askerlerin ahlaki tutumları ne-

²⁹ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, *Mondros Brakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı: 19, Ankara 1973, s. 71-72.

³⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: III, Belge 13, İstanbul 1982, s. 907; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 18.

³¹ Aktaş, a.g.e., s. 43; Ayrıca bkz. Kandemir, a.g.e., s. 44.

dir? Halkın aşar borçları çok mudur? Toplanmayan ne kadardır? I. Dünya Savaşı'nda ilçe taşıtları ne dereceye kadar tahrip olmuştur? Müslüman ve Hristiyan halkın siyasal duyguları nasıldır?³² sorularına da cevap istedi.

Mustafa Kemal Paşa yoğun bir çalışma dönemi geçirdi. Sabahları böbrek sancularına iyi gelen kaplıcaya gitti, gecenin geç saatlerine kadar çalışmalarını yürüttü. *"Havzalılar yurdumuzun içinde bulunduğu gerçek durumu O'ndan öğrendiler."*³³

2.3. 28 Mayıs 1919

Ali Fuat Cebesoy, (Mustafa Kemal Paşa'nın 27 Mayıs 1919 tarihli telgrafı) bu şifreye 28.05.1919 tarihinde 545 numaralı şifre ile verdiği cevapta; 23. Tümen'in mevcudunun 900 kişiye çıkarıldığını, bunun Tarsus'taki fırka olduğunu, yeni emrine girdiğini, bir taburunun, Burdur ve Isparta ve kasabada geri kalanlarının Afyonkarahisar'da olduğunu, bunların işgal karşısında ordugahlarındaki kuvvet çoğaltmaya kadar mevkilerini terk etmeyeceklerini, tecavüze uğradıklarında o bölgede halktan alacakları yardım ile mevkilerini koruyacaklarını, Konya'daki vatan ordusundan haberi olmadığını, Yunanlıların Manisa'yı işgal ettiğini, halkın işgali red için miting yaptığını bildirdi.³⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın cesaret telkin edici sözleri üzerine³⁵ 28 Mayıs'ta Havzalılar okul binasında olağanüstü genel bir toplantı yaptılar. *"Memleket için ilk endişe ve heyecanları yaşadılar... Esnaf, tüccarlar, halk, mektebe birikiyor, teşkilat yapmak, silahlanmak mecburiyetini burada öğreniyorlardı. Toplantıdan sonra ümitle parlayan her gözde, 'Bizde bir şey yapmaya muktediriz' gibi bir mânâ okunuyordu."*³⁶ Bir gece Belediye Başkanı İbrahim Efendi'nin evinde toplandılar. Havza'da *"Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"*³⁷ kuruldu. *"Başkanlığına da Mahmut Ağaoğlu Bayram Efendi getirildi."*³⁸ *"18 Mayıs'tan itibaren Havza'da bir de Redd-i İlhak Cemiyeti de vardı."*³⁹

28-29 Mayıs gecesi kurulan cemiyet hakkında *"Ertesi günü"* Mustafa Kemal Paşa'ya bilgi verildi. Memnuniyetini bildirerek bunun her yere bildirilmesini, bu işe belediyelerin aracılık etmesini tavsiye etti. *"29-30 Mayıs gecesi birkaç arkadaş sabaha kadar birçok yerlere Havza'daki kuruluşu tamim eden birer mektup yazmışlardı."* Böylece Havza'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu resmen duyurulmuş oldu.⁴⁰

Mustafa Kemal Paşa *"Durumun mektup yerine telle bildirilmesinin daha uygun olacağını söyledi. Özellikle Amasya'ya ayrıca yazılmasını ve tellenmesini istedi."*

³² Aktaş, a.g.e., s. 44-45.

³³ Aktaş, a.g.e., s. 45.

³⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: III, Belge 14, İstanbul 1982, s. 907-908; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 18.

³⁵ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt: I, Öğretmen Dünyası Yayınları, I. Baskı, Ankara 1982, s. 285.

³⁶ Jaeschke, "a.g.m.", s. 348.

³⁷ Jaeschke, "a.g.m.", s. 349; Aktaş, a.g.e., s. 46.

³⁸ Aktaş, a.g.e., s. 46.

³⁹ Jaeschke, "a.g.m.", s. 349.

⁴⁰ Jaeschke, "a.g.m.", s. 349; Aktaş, a.g.e., s. 46.

Haber ... bütün belediyelere duyuruluyordu. Ertesi gün Mustafa Kemal Paşa, Belediye Başkanı İbrahim Bey'den çekilen telgrafların ilmühaberlerini istedi. Daha önce taahhütlü mektuplar yazılarak bildirildiği için ayrıca durumun hassasiyeti sebebiyle telgrafla bildirilmesine cesaret edememişti. Mektup ilmühaberlerini getirdi. Mustafa Kemal'in sinirlenmesi üzerine İbrahim Bey, Mustafa Kemal'e, kendilerinin Havza'ya gelmesiyle sükutun mevcut olduğunu, can güvenliğinin olmadığını söyledi.

Aslında vatansever bir şahıs olan İbrahim Bey'e bazı hususlarda hak vermekle beraber ona:

“Evlâdım davayı kazanırsak her şey yoluna girecektir ama kaybedersek ne sen kalırsın ne ben... Hepimiz ölüme mahkûmuz. Bu sebeple açıkça savaşaçağız. Hiçbir şeyden çekilmeyeceğiz. Bu dava, bu savaş yurdun kurtarılması savaşıdır. Yanlış düşünüyorsun ki öyle düşündün, bir defa olmuş zararı yok... Ama şimdi git. Amasya Belediye Başkanı'na aynı şeyleri telgrafla tekrarla.”⁴¹

Gelen cevapların çoğu olumlu olmakla beraber bazı bölgeler, belki de altında, hafifseme, önem vermeme, küçük görme gibi sözle karşılık vermişlerdi. Gelen cevaplardan duyulanan Mustafa Kemal Paşa halkın inkılap ve istiklal yolunda ilk adımını atacağına inanmıştı.⁴²

Mustafa Kemal Paşa bir hafta Samsun'da ve 25 Mayıs'tan 12 Haziran'a kadar Havza'da kaldı. Bu süre içerisinde memleketin her tarafında “Milli Teşkilatların” kurulması gerekliliğini tamimen bütün kumandanlara ve rüesayı memurini mülkiye'ye (sivil idare amirlerine) bildirdi.⁴³

Mustafa Kemal Paşa tamimlerde şöyle diyordu:

“İzmir'in bundan sonra Manisa ve Aydın'ın işgali ve yapılan zulüm ile ilgili olarak millet aydınlanmamıştı. Milli varlığa vurulan bu feci darbeye açıkça üzüntü ve şikâyet bildirilmemişti. Millet'in bu haksız saldırı karşısında sessiz ve hareketsiz kalması elbette millet'in lehinde düşünülemezdi. Milleti uyurup harekete geçirmek lâzımdır.”⁴⁴

Bu maksatla kaleme aldığı 28 Mayıs 1919 tarihli tamimi:

“Valilere ve müstakil mutasarrıflara, Trabzon, Sivas, Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamûratülaziz (Elazığ / Harput), Ankara, Kastamonu, vilayetlerine, Canik, Erzincan, Kayseri Müstakil Mutasarrıflıklarına.”⁴⁵ Büyük Nutuk'ta ise; “Valilere bağımsız mutasarrıflıklara, Erzurum'da Onbeşinci Kolordu, Ankara'da Yirminci Kolordu ve Diyarbakır'da On Üçüncü Kolordu Kumandanlıklarına, Konya'da Ordu Müfettişliği'ne tamim'en” tebligatta bulunduğunu⁴⁶ söylemektedir.

⁴¹ Aktaş, a.g.e., s. 46-47.

⁴² Jaeschke, “a.g.m.”, s. 349.

⁴³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 22.

⁴⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 22.

⁴⁵ *Askeri Tarih Belgeleri Degisi (Harp Tarihi Belgeleri Dergisi)*, Yıl 30, Mayıs 1981, Sayı 79, Belge: 1731.

⁴⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 22.

Belgelerden anlaşıldığına göre tamim mülki ve askeri makamlara ayrı ayrı çekilmiştir. Atatürk Nutku'nda ayrı ayrı başlıkları birleştirilerek tek bir başlık altında göstermiştir. Çekilen tamim şöyledir:

“İzmir'in ve maalesef arkasından Manisa ve Aydın'nun işgali, gelecekteki tehlikeyi daha açık olarak sezdirmiştir. Yurt bütünlüğümüzün korunması için, milletçe gösterilen tepkinin daha canlı ve yürekli olması gerekir... Önumüzdeki hafta içinde çeşitli illere göre, Pazartesi başlayıp Çarşamba günü müracaatın arkası alınmak üzere, büyük ve heyecanlı mitingler yapılarak milli gösterilerde bulunulması, bunun bütün kasaba ve köylere kadar yaygınlaştırılması, bütün büyük devletlerin temsilcileriyle Bâb-ı Âli'ye etkileyici telgraflar çekilmesi ... düzenlenen milli gösterilerde... Hristiyan halka karşı saldırı, gösteri ve düşmanlık gibi tavır ve davranışlardan sakınılması zaruridir... Sonucun bildirilmesini rica ederim.”⁴⁷

Mustafa Kemal Paşa bu tamim ile asker ve sivil yöneticileri, halkı yurdun işgal ve ilhakına karşı, teşkilatlandırarak, harekâta geçirmeye çalışmaktadır.

2.4. 29 Mayıs 1919

Mustafa Kemal Paşa, ayrıca Diyarbakır'da İngilizlerin tesiriyle ortaya çıkan bölücülük olaylarına karşı yetkilileri uyardığı gibi bu konuda Genelkurmay Başkanlığı'na (Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'ne) çektiği 29 Mayıs 1919 tarihli şifre telgrafında:

“Bağımsız Kürdistan çalışma ve düşüncesini takip eden Diyarbakır Kürt Kulübü ile hükümet taraftarı olan diğer kulüpler arasındaki nefretin arttığını araştırma ile öğrendim. Kürtlere ve Kürdistan üzerinde etkisi olan Kürt ümerasından meşhur birçok kişilere resen ve kolordu vasıtasıyla telgraflar yazarak, devletin esas vaziyetini ve kendilerine kabul etmeleri gereken durum hakkında gereği gibi beyanat ve etkili öğütlerde bulundum... İngilizlerce Bağımsız Kürdistan için hangi bölgelerin kıymeti ve değeri artmaktadır.”⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa 29.05.1919 tarihinde Üçüncü, Onbeşinci ve Yirminci Kolordu Kumandanlıklarına gizli olarak çektiği şifre telgraflarında:

“İtilaf Devletleri'nin milletimizi zayıf gören bir siyaset uyguladıkları, milli bağımsızlığımızı ve devletimizi idama mahkûm etmekte oldukları artık belli olmuştur... Samsun ve Trabzon gibi Karadeniz limanlarımızın da işgali için hazırlıklara başlandı. anlaşıyor ... Güvenilebilir mülkiye memurlarıyla el ele vererek bağımsızlığımızı savunacak örgütün (tabii gizli) kurulmasını gerekli görüyorum...”⁴⁹

Mustafa Kemal Paşa yukarıdaki telgrafında Türk Milleti'nin içinde bulunduğu durumu ve alınması gerekli tedbirleri açıkça göstermektedir.

⁴⁷ ATBD, (HTVD), Yıl 30, Mayıs 1981, Sayı 79, Belge: 1731, s. 9; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 22-23.

⁴⁸ HTVD, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 5, Belge 90.

⁴⁹ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1960, s. 35-36; Aktaş, a.g.e., s. 49-51.

Sadrazam Damat Ferid Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın 24.05.1919 tarihli telgrafına 29 Mayıs 1919'da verdiği cevapta: *"Vilayetler için istenen bahis konusu gerekli paranın Meclis-i Vükelâ kararıyla örtülü ödenekten acele gönderilmesi uygun görülmüş Dahiliye Nezâreti'ne bildirilmiştir."*⁵⁰ diyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir ve bunu takibeden Manisa ve Aydın'ın işgali üzerine memleketin her tarafında mitingler yapılması ve büyük devletler mümessilleriyle, müessir telgraflar çekilmesi emri üzerine; Yurdun her tarafında beliren bu faaliyetin mahiyeti ve şumulü hakkında bilgi isteyen Harbiye Nezâreti'nin 29.05.1919 tarihli şifre telgrafına, Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa'ya 30.05.1919 tarihinde çektiği şifre telgrafında:

*"İstanbul'a çekilen telgraflar tamamen sine-i milletten (milletin bağrından) fıskıran üzüntünün bir yansımasıdır. Bütün gördüğüm bu gösterilerin İtilaf Devletleri'nin Türk'ün milli şeref ve haysiyetine, meşru hakkına, mirasına karşı, zalimane tecavüzlerinden dolayı kanayan Türk ve Müslüman'dan başka bir şey değildir. Bu heyecan yurdun en uzak köşelerini kapsıyor yani geneldir. Hükümet memuru ile askerinin şimdilik tamamen tarafsız kaldığı bu gösteri ve üzüntülerin ölçülü olgunluk içinde, sağlam hareket eylediğini"*⁵¹ bildiriyordu.

2.5. 30 Mayıs 1919

Mustafa Kemal Paşa, 30 Mayıs 1919'da, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'ne çektiği şifre telgrafta: *"Anadolu'daki icraatının İstanbul basını tarafından münakaşa ve tenkit edilmemesi için daha İstanbul'da iken alınmış olan karara, yeni Dahiliye Nâzırı'nın da devam etmesini temin maksadıyla, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'nin yol göstermesini"* istemektedir.⁵²

30 Mayıs 1919 Cuma günü Havza'da Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile dini bir merasim yapılması ve bu vesile ile de halka silahlanmak lüzumunun üstü kapalı anlatılması uygun bulunarak köylere haber gönderildi. İzmir faciası kurbanlarının canlarına armağan edilecek bir mevlüt merasimine çok lüzum vardı. 30 Mayıs'ta Havza'da çok dikkat çekici bir kalabalık dalgalanıyor, havanın biraz muhalif olmasına rağmen her taraftan akın akın gelen köylüleri, camii şerifin içi dışı almıyordu.

"Namazda mevlütte bulunamamak üzüntüsünü gösteren halk, caddeleri, mahalle aralarını dolduruyordu. Maiyeti akranyla Mustafa Kemal Paşa camiye geldiler. Cuma namazı hiç görülmemiş bir cemaatle kılındı. Ve bir huşu huzur-u dini ile Cenab-ı Hak'tan yardım istendi. Sonra Menkibe-i Cenab-ı, Risaletpenah-ı okunarak son bir ayrılış hediyesi olmak üzere halka şeker yerine İzmir üzümü dağıtıldı.

Mevlütten sonra hocanın dini bir hitabede bulunması ve bu vesile ile halka silahlanmak lüzumu ve mecburiyetinin apaçık anlatılması program gere-

⁵⁰ HTVD, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 5, Belge 88; Ayrıca bkz. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlıkların, Mondros Mütarekesi'nden Sivas Kongresine, Birinci Kitap*, Ankara 1959, s. 84.

⁵¹ HTVD, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 5, Belge 92.

⁵² HTVD, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 5, Belge 91.

ği iken meşuk (şüpheli) bir sebeple hoca o gün camiye gelmemiştir. Asıl toplantıdaki amacın değiştiğini gören paşa bu durumdan üzültü duymuş olacak ki, bunu paşanın yüzünden okuyanlardan biri “haniya vaiz?” diye keskin ve askerce bir hitapta bulundu.⁵³

*Vaaz edecek hocanın belki rahatsızlığı yüzünden bozulan programın tas-
hih (düzeltme) mümkün olduğu temin edilmekle beraber, belediye önün-
de birikmeleri de halka ilan edildi.⁵⁴*

Cuma namazından sonra konuşması düşünülen ve bu amaçla haber gön-
derildiği halde gelemeyen Direm köyü imamı Merzifonlu Hacı Bayram oğlu
Sıtkı Hoca'dır.⁵⁵ Kendisine geç haber verildiği için gelememiştir.⁵⁶ Mevlüt oku-
nan cami ise Yörgüç Paşa oğlu Mustafa Bey Camii idi.⁵⁷

Havza'da ilk miting yapıldığı yer “*Otelle belediye binası arasında ki saha-
dır.*”⁵⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın Belediye Reisi İbrahim Bey'e verdiği direktifle “*Mev-
lüt bitince dışarda fişek atılarak işaret verilsin. Böylece her üç camiden halk elleri-
ne bayraklar alarak ve tekbir getirerek, alayla miting yerinde toplansın.*” demiştir.

Belediye Reisi İbrahim Efendi anılarında:

*“Ben elimde bir bayrak önde gidiyordum. Havza'nın en büyük Şeyhi Ali
Baba ile diğer bütün hacılar, hocalar, dervişlerde ağır ağır beni takip
ediyorlar, ortalık tekbir tehlillerle (Lailaheillahlah sözünün tekrarlanma-
sı) uğulduyor. Diğer camilerden çıkanlarda, sokak başlarında bize katı-
lıyorlar.”⁵⁹*

Toplantıyı yönetenler Zübeyir oğlu Fuat Bey'i söylev için görevlendirdiler.⁶⁰
Böylece ulusal kurtuluş savaşının ilk mitingi 30 Mayıs 1919 Cuma günü öğ-
leden sonra Havza'da şimdiki belediye binası önünde yapıyordu.

Fuat Bey “*Her Müslüman her ne mukabilinde olursa olsun silahlanmak zo-
rundadır... İzmir'den sonra Samsun ve Havza'nın işgal felâketine uğrayacağı
ortadadır. Varımız yoğunumuzla silahlanıp iç ve dış düşmanlara karşı koyaca-
ğız.*”⁶¹ diyerek konuşmasını tamamladı. Konuşmanın sonunda ise “*Hazırın'a
(meydanda bizzat bulunan), din ve namus ve nikâhları üzerine ahdi (söz verme)
misak (yemin) yaptırıldı.*”⁶²

Belediye Reisi İbrahim Efendi ise miting de yaptığı konuşmasında: “*Bura-
da, bu Havza sokaklarında gördüğünüz Rum çeteleri asker kaçacağı ... olmayıp,*

⁵³ Bu konuda R. N. Aktaş, “Paşa'nın sert bir sesle 'haniya vaiz' diye Belediye Başkanı İbrahim Bey'e çıkıştığı”nı bildirmektedir. Aktaş, *a.g.e.*, s. 52-53.

⁵⁴ Jaeschke, “a.g.m.”, s. 349; Ayrıca bkz. Aktaş, *a.g.e.*, s. 52-53.

⁵⁵ Kandemir, *a.g.e.*, s. 46; Ferdun Kandemir, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: I, Sayı: 12, Vatan Gazetecili ve Matbaacılık, İstanbul 1962, s. 358.

⁵⁶ Kandemir, “a.g.m.”, s. 358-359.

⁵⁷ Aktaş, *a.g.e.*, s. 52; Kandemir, *a.g.e.*, s. 46.

⁵⁸ Kandemir, “a.g.m.”, s. 358.

⁵⁹ Kandemir, “a.g.m.”, s. 358.

⁶⁰ Aktaş, *a.g.e.*, s. 53.

⁶¹ Aktaş, *a.g.e.*, s. 53.

⁶² Jaeschke, “a.g.m.”, s. 350.

Yunanlıların eskiden beri göttükleri siyasi emellerinin mahsulü birer icra kuvvetidir. Bunların emel ve gayeleri artık meydana çıkmıştır.” dedi.

Mustafa Kemal Paşa, mitingden sonra Belediye Reisi’ni çağırarak bu mitingi istediği gibi bulmadığını söyledi ve “ben de, sizin gibi bir ferdim ve aranızda sonuna kadar ferd olarak çalışacağım. Bu memleketi hep beraber kurtaracağız ortada gizli kapaklı hiçbir şey yoktur ve olmamalıdır. Samimi doğru ve açık kalpli olmalıyız. Bu mitingin tekrar, ama noksansız yapılmasını isterim.”⁶³ dedi.

Mustafa Kemal Paşa 30.05.1919 tarihinde Erzurum’da 15. Kolordu Kumandanlığı’na çektiği telgrafta:

1- Vali Münir Bey’den 29 Mayıs’ta aldığı doğruluk dereci belli olmayan şifrede, “Ermenilerin Kars ve Sarıkamış’ta on bin asker yıkdıkları ve Antiranikin’de otuz bin kadar kuvvetle Van cihetine inmekte olduğu”nun bildirildiğini, bu konunun araştırılmasını, yazılı olarak cevap verilmesini istemektedir.

2- “İngiliz Askeri birliklerinin, İzmir’de Yunanlılar’a yaptıkları gibi bu cephe de de Ermenilere öncülük edeceği pek mümkündür... Kanaatimce böyle bir duruma biz, düşmanlığa ve anlayışa, (karşı) mülkü meşrumuzu ve milli istiklalimizi kurtarmak için mecburuz.” diyor ve bu konudaki görüş ve kararını Erkân-ı Harbiye-i Umümiye Reisi Cevad Paşa’ya bildirdiğini söylüyor.

“Âdeta kuşatılmış bir kaleye benzeyen Bâb-ı Âli’de İtilaf temsilcilerinin esiri gibi, milletin alnyazısını idareye uğraşan merkezi hükümetimizin bu gibi konularda hiçbir şey diyemeyeceğini, yapamayacağını... Bu konudaki görüşlerinizi bekliyorum.”⁶⁴ diyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Ermenilere vilayetleri peşkeş çekmek istediklerini, azınlığın çoğunluğa hükmedilmesini istediklerini, merkezi hükümetin bu konularda hiçbir şey diyemeyeceğini, mülkü meşrumuzu ve istiklali millimizi korumak zorunda olduğumuzu, ifade etmektedir.

2.6. 31 Mayıs 1919

31 Mayıs 1919’da, Harbiye Nezâreti, Dokuzuncu Ordu Müfettişliği’ne çektiği 31.05.1919 tarih ve 2913 numaralı şifre telgrafında:

“Onüçüncü Kolordu tarafından şimdiye kadar Samsun yoluyla Dersaadet (İstanbul) e gönderilen 31333 adet çeşitli sürgü koluyla, 198 çeşitli makineli tüfek ve 26 top kamasının sevk edildiği anlaşılıyor.” Müfettişlik bölgesi içinde bulunan bu sevkiyatın yerlerinin bildirilmesi, rica edilmektedir.⁶⁵

Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezâreti’nin, 31.05.1919’da çektiği 2913 numaralı şifreye verdiği cevapta:

“On Üçüncü Kolordu tarafından Samsun yoluyla sevk olunan sürgü, kollarıyla top kamalarının ilk kademesine Havza’da rastladım. Bu kademedede 10 bin kadar sürgü kolu, 12 top kaması vardır.”⁶⁶ diyordu.

⁶³ Kandemir, “a.g.m.”, s. 359.

⁶⁴ Karabekir, a.g.e., s. 36-37.

⁶⁵ HTVD, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 5, Belge 93.

⁶⁶ HTVD, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 5, Belge 94.

“Sivas vilayetine dönen Ermeni göçmenler ‘taşı yerinden oynattılar.’ Bunlar İzmir’e Yunanlıların çıkmasından bu yana kendilerini tehdit edilmiş hissetmekte idiler. 23 Mayıs’ta (Anadolu’nun her yerinde olduğu gibi) Sivas’ta da bir miting yapıldı. Ermeni Patrikliği’ne gönderilen bir raporda şöyle denilmektedir: ‘İzmir’in işgali vesilesiyle miting ‘cihat’ ilan edildi. Sadrazamın Dörtler Meclisi’ne gönderdiği tehdit telgrafları (Anlaşılan 15.05.1919 tarihli protesto notası kastedilmektedir.) Türkleri son derece heyecanlandırdı ve onları daha da idare edilmez bir hale getirdi...” ... “Calthorpe Ermeni mültecilerini korumak maksadıyla ‘memurini mülkiye-i aidesi’ne talimat verilmesi ricasiyle Bâb-ı Âli’ye 24 Mayıs’ta bir nota tevdi etmekle gereğinin yapılmasını münasip görmektedir.’ Damat Ferid ‘Vazifedarına (görevli) hemen telgrafla evamiri katiye itasiyle ... tahkikatı mahsusla bil icra neticesinin sürati mümkünle ile... iblağı’ için Şevket Turgut Paşa’ya 31 Mayıs’ta ricada bulunmuştur. Turgut Paşa ise ‘Mustafa Kemal Paşa’ya yazalım’ diye emir vermiştir. 2 Haziran’da ... Mustafa Kemal Paşa’ya İngiliz notasının bir sureti gönderilmiştir.”⁶⁷

Nota örneğinin içeriği şöyledir:

- 1- Sivas’ta Ermeni mültecilerinin güvenliğinin sadrazama bildirildiği.
- 2- Askerî komutanın görev bölgesi içinde bulunan Ermenileri iyi koruması, aksi takdirde sorumlu olacağına, Harbiye Nezâreti vasıtasıyla kendisine iletilmesini, sadrazamın bu konuda emir vermesinin rica edildiği ve buna benzer bir yönergenin sivil memurlara da verilmesi rica edilmektedir.⁶⁸

3. 01 Haziran 1919

Mustafa Kemal Paşa, 01.06.1919 tarihinde vilayetlere, mutasarrıflıklara, 15. Kolordu Kumandanlığı’na gönderdiği tamim (genelge)de: 27.05.1919 tarihli Türkiye-Havas-Reuter ajansın haberine göre: Padişahın Yıldız Sarayı’nda topladığı Saltanat Şûrası’nda bütün üyelerin fikri Türkiye’nin ülke bütünlüğünü korumak şartıyla büyük devletlerden birinin yardımını sağlama merkezindedir.

27 Mayıs 1919 tarihli İstanbul gazeteleri ise, “Şûra-yı Saltanat görüşmelerinde söz alan 25 kişiden hemen hepsinin demeçleri tam istiklale nail olma ve millet fertlerinden acilen bir “Şûrayı Millet teşkili” ile milletin geleceğinin bu şûraya verilmesi zemininde olup, yalnız bir kişinin İngiliz himayesini teklif ettiğini, bu yayınlar ile ajans haberleri arasındaki tezdin Bâb-ı Âli’den açıklanmasını istediğini, bilgi için arz olunur”, diyordu.⁶⁹

Mustafa Kemal Paşa, ayrıca bu haberle ilgili olarak Sadrazam Damat Ferid Paşa’ya çektiği telgrafta milletin milli istiklalini korumaya kararlı olduğunu ve doğabilecek bütün kötü sonuçlara karşı her türlü fedakârlığı göze aldığını ve milli vicdanı temsil etmeyen haberlerin endişe verici tepkiler yarattığını bildirmiştir.⁷⁰

⁶⁷ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1971, s. 123-124.

⁶⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 24-25.

⁶⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: III, Belge 25, İstanbul 1982, s. 914-915.

⁷⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 27.

3.1. 2 Haziran 1919

Asayişle ilgili olarak: Sivas Vali vekili Hasbi, 02.06.1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği bir telgrafta şöyle diyordu:

Bugün Adana'dan Albay Dömanj (Demange) imzasıyla "Aziziye'de İzmir'in işgali üzerine Hristiyanların Katil ile tehdit edildiği bu ise muvafık olmayıp size vaziyetten haber veriyorum ki 'Bu haller müttefik askerleri tarafından vilayetinizin işgaline sebep olur.' mealinde yazı ile bildirilmektedir. Adı geçen konunun Harbiye Nezâreti Celilesi'nden sorularak icabeden cevapların verildiği."⁷¹ mealinde bir telgraf aldığını bildiriyordu.

Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 02.06.1919 tarih ve 330 sayılı telgrafında: Üsteğmen Hamdi Efendi'nin tekrar yardımcılarıyla firar ettiğini, Gürcü, Laz, Rum çeteleri hakkında ne gibi tedbirler alındığının bildirilmesini⁷² istedi.

2 Haziran 1919'da Samsun'da görevli İngiliz Yüzbaşı Hurst Havza'da Mustafa Kemal Paşa ile olan görüşmesi hakkında şöyle diyordu:⁷³ "2 Haziran 1919'da, Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret ettim. Beni dürüstlükle kabul etti. Memuriyeti hakkında şüphe beslediğime dair hiçbir belirti vermedim. Genel durumu ve asayişin yeniden iadesi için alınacak tedbirler hakkında konuştuk..."⁷⁴

2 Haziran 1919, Mustafa Kemal Paşa, Saltanat Şûrası'nda konuşulan şeyler hakkında Samsun yeni Mutasarrıfı Hamit Bey'in getirdiği bilgileri, Karabekir'e yazdı. Şûra'nın hükûmete güvensizliği dolaylı olarak anlatan nutuklarla bittiğini, kesin karar alınmadığını hükûmetin zaafa uğradığını bildirdi. İstanbul'da yeniden bir inkılap ruhu uyandırdığı anlaşılmaktadır.⁷⁵ diyordu.

3.2. 03 Haziran 1919

Sivas'taki Ermeni meselesi ile ilgili olarak, Sivas Vali Vekili Hasbi, Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliği'nin, 03.06.1919 tarihli şifresine aynı gün şu cevabı vermişti. "Vilayet dâhilinde hiçbir bölgede endişeye sebep olan durumlar mevcut değildir. Ermenileri tedhiş edecek olay dahi olmamıştır..."⁷⁶

Yine Sivas'ta, Ermeni meselesi ile ilgili olarak; 3. Kolordu Vekili Fikri, Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliği'nin, 03.06.1919 tarih ve 12.ve 15. nolu şifre telgrafına, 03.06.1919 tarihinde verdiği cevapta: "Sivas ve civarında evvelce bulunan Ermenileri ve daha sonra gelen mültecileri tedhiş edecek bir olay olmamıştır. Ne Sivas'ta ne de civarında endişeye sebep olacak hiçbir durum yoktur."⁷⁷ Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nâzırı, Şevket Turgut Paşa'nın, 31 Mayıs 1919 tarihli telgrafında: "Üçüncü Kolordu Ordu bölgesinde... son nota'da

⁷¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: III, Belge 24, İstanbul 1982, s. 914.

⁷² HTVD, Yıl 2, Haziran 1953, Sayı 4, Belge 63.

⁷³ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 51; Zeki Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt: I, Öğretmen Dünyası Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 1982, s. 298.

⁷⁴ Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 127.

⁷⁵ Sarhan, *a.g.e.*, s. 298.

⁷⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: III, Belge 22, İstanbul 1982, s. 913-914.

⁷⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: III, Belge 23, İstanbul 1982, s. 913-914.

*bildirilen durumlar hakkında özel soruşturma yaparak acele bildirilmesini rica ettiğini*⁷⁸ bildiriyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Sivas vilayeti askerî ve mülki yetkililerden özel tahki-
kat sonuçlarını aldıktan sonra 03 Haziran 1919, (Vürudu 4 minh) da Harbiye
Nezâreti'nin 02 Haziran 1919'da çektiği şifreye nota suretini de içine alan şifre
telgrafla şöyle cevap veriyordu:

*“Sivas ve çevresinde eskiden beri bulunan Ermenileri ve sonradan gelen
mültecileri dehşete düşürecek hiçbir olay olmamıştır fakat... İzmir bölge-
sinde olan tecavüzleri benzeri hadiselerin yeniden meydana gelmesine
karşı ne milletin heyecanı ve vicdan ızdıraplarını ve de bundan doğan milli
nümayişleri engelleyip durdurmak için kendimde ve hiç kimsede kuvvet
ve kudret göremeyeceğim gibi, bu yüzden çıkacak olay ve hadiselerin kar-
şısında sorumluluk kabul edebilecek ne komutan ve ne de sivil idareci ve
ne de hükümet tasavvur ederim.”*⁷⁹

Bu çok büyük bir düşüncenin ifadesi idi. Her şeyi olduğu gibi saklamadan,
olması gerekenleri ve olacakları, askerî ve sivil yöneticilerin görevlerini yap-
ması gerekenleri anlatan bir ifade idi.

03 Haziran 1919 Paris'te toplanacak bir konferansta Osmanlı Devleti'nin
hukukunun düşünüldüğünü bildiren resmî tebliğ ve ajans yayınları üzerine⁸⁰
Mustafa Kemal Paşa, Konya'da Ordu Müfettişliği'ne, Kolordu, Valilik ve Muta-
sarrıflıklara gönderdiği 03.06.1919 tarihli şifre telgrafında:

*“Sadrazamın, Paris'te toplanan konferansta ‘Milletçe kesin bir şekilde sa-
vunulması istenen... haklar iki noktada önem kazanmıştır. Birincisi dev-
let ve milletin tam istiklali, ikincisi, anavatan topraklarında çoğunluğun
azınlıklara feda edilmemesidir.’ Ayrıca sadrazamın Ermeni Muhtariyeti
ile ilgili demecinin doğu illeri halkını üzdüğünü ifade ile ‘Milli istiklalin
korunmasını ve millet geleceğinin bir milli meclis iradesine bırakılmasını’
istemiş. Yine Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin dayandığı hükümet adına Sadık
Bey'in İngiltere himayesini istediğini, bu nedenle vilayetlerde Müdafaa-ı
Hukuk-u Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyetleri'nin, sadrazam ve padişaha
telgraflar çekerek, milli istiklalin mutlak dokunulmazlığının ve millet ço-
ğunluğunu haklarının korunmasının temel şart olduğu belirtilmelidir.”*⁸¹

3 Haziran 1919 Mustafa Kemal Paşa, Sadarete Ege bölgesindeki işgaller
üzerine siyasi ve umumi durum hakkında bilgi istemiştir.⁸²

3.3. 5 Haziran 1919

Mustafa Kemal Paşa 05 Haziran 1919'da Harbiye Nezâreti'ne çektiği şifre
telgrafta: Sivas vilayetinin, Amasya ve Tokat sancaklarında, Canik Livası'nda

⁷⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 24.

⁷⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 26; *HTVD*, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 9, Belge 95.

⁸⁰ Kocatürk, *a.g.e.*, s. 51.

⁸¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 27-29.

⁸² Kocatürk, *a.g.e.*, s. 52.

Erbaa ve Niksar'da, Ankara vilayetinin Çorum çevresinde, Trabzon vilayetinde, Gümüşhane taraflarında Erzincan, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane'deki asayiş durumu hakkında aldığı bilgileri bildirdi. Rum çetelerinin, Türk çetelerinden fazla olup siyasi amaç güttüklerini, İngiliz ve Amerikan memurlarıyla içli dışlı olup bunlardan teşvik gördüklerini belirtti. Alınan tedbirlerle çetecilik olaylarının azaldığını yazdı.⁸³

Mustafa Kemal Paşa 05 Haziran 1919'da, Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği asayişle ilgili, telgrafın bir suretini de Sadaret Yüksek Makamı'na göndermiştir.⁸⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın emirleri doğrultusunda Havza mitingi ikinci defa 06 Haziran 1919, Cuma günü yapılmış ve mitinge gelemeyen Sıtkı Hoca (Dirrem Köyü İmamı)ya haber verilmiş. Miting öncesi Cuma namazı için hutbeye çıkan Sıtkı Hoca halkı coşturmak ve ülkenin içinde bulunduğu şartları halka anlatmak üzere şu ifadeleri kullanarak halkın nabzını tutmasını bilmiştir, 'Yangın saçaklığı sardı, yanıyoruz! Tek çaremiz silaha sarılmaktır.'⁸⁵ demiştir.

Sıtkı Hoca mitingi şöyle anlatır:

"Gün geldi, camiler, sokaklar, meydanlar her taraf bağı yanık halkla doldu. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri de işte şu, şimdi belediye dairesi olan, o zaman ki (Ali Baba Otelinin penceresinden bize bakıyordu. Tekbir ve tehliillerle ağır ağır yürüyerek meydana vardık olanca takatimi kullanarak, heyecan ve helecen içinde söyledim söyledim... 'Ey cemaat diyor-dum, düşmana karşı koymak için elde sopa lazımdır! En gücü yetmeyen, en fakir Müslüman ve Türk bile bu günden tezi yok, birer sopa olsun edin-melidir. Buna da iktidarım yok diyebilen var mı? Varsa evindeki kazmayı, keseri, bıçağı, o da yoksa yumruğunu hazırlasın. Artık zamanı gelmiştir. Hazret-i Allah da Peygamber Efendimiz de böyle emrediyor."⁸⁶

Böylece mükemmel bir miting yapıldı... Dualar edildi ve tekbirlerle dağıldı. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Belediye Reisi İbrahim Bey'i çağırttı: "Memnun oldum... istediğimiz gibi bir miting yapıldı. Hoca Efendi de pek güzel konuştu... Daima sizlerle muhabere edeceğim. Müsterih olun. Ben de sizin gibi fert olarak, inşallah kazanacağız zafere kadar, beraber el ele çalışacağız." demiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri ile Havza'da yapılan bizzat izlediği bu iki miting ile; Türk Milleti'ne vatanın tehlikede olduğunu, ama zaferi mutlaka kazanacaklarını ifade etmek istemiştir. Ayrıca ordu ve mahalli idarelerin işbirliği ile Türk Milleti'ni Millî Mücadele yolunda harekete sevk edilebileceğini göstermiştir. Şüphesiz Mülkü İdare Amirleri de bu hareketin içindedirler.

⁸³ HTVD, Yıl 2, Haziran 1953, Sayı 4, Belge 64; Ayrıca bkz. Tayyip Gökbilgin, *a.g.e.*, Cilt: I, s. 138-139; Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s. 306.

⁸⁴ *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Nu. 1, GnNu060, Belge 34, Ankara 1982, s. 34-35.

⁸⁵ <http://samsun01.blogcu.com/milli-mucadelede-il-miting/380995>.

⁸⁶ Feridun Kandemir, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: I, Sayı: 12, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, İstanbul 1962, s. 359.

3.4. 06 Haziran 1919

İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiseri Amiral A. Calthorpe, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği 970 numaralı raporda özetle şu konulara değinmiştir:

- Türkiye'nin içinde bulunduğu genel durumu,
- Damat Ferid Paşa'nın İngiliz yardımından hatta mandasından yana olduğu,
- Tevfik Paşa'nın da gizlice İngilizlerle uyuşma ümidi beslediği,
- Türkiye'de halkın duygularının genellikle İngilizlerden yana olduğu,
- İngiliz ve Fransız çıkarları arasında ayrılık olduğunu gören bazı Türklerin bundan yararlanmaya çalıştıkları,
- Yunanlıların Aydın vilayetinde ilerlemelerinin de Türk halkı arasında içten içe hınç yarattığı,
- Mustafa Kemal'in yeni bir teşkilât yaratmakta olduğu, birçok Türk subayının Anadolu içlerine çekildikleri,
- Padişahın yalnız kendi kişisel güvenliğini düşünmesi, hükümetin ve sadrazamın zayıf olması karşısında bu yeni gelişmelerin kaygı verici olduğu ve İtilaf Devletleri arasında birliğe ihtiyaç duyulduğu.⁸⁷

Bunlardan yalnız Türk subaylarının Anadolu içlerine çekilmeleri tespitleri doğru olmasa gerek.

Bu konuda Kâzım Karabekir Mart ayı ortalarında İstanbul'da iken "Birçok rütbedeki subaylar izinli izinsiz İstanbul'a akın ediyorlardı."⁸⁸ demektedir.

İstanbul ve Anadolu mitinglerinin tepkileri ve Mustafa Kemal'in geri çağırılması:

İstanbul mitingleri sonucu işgal makamlarının, 28 Mayıs günü 67 Türk devlet adamını Malta'ya sürmeleri, Anadolu mitinglerinin sonucu ise Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geri çağırılması olmuştur. Bu geri çağırılıştaki... 26 Mayıs 1919 'Saltanat Şûrası'nda İngiliz Mandası'nın istenmesine karar verildiğinin ajanslar ajansla melekete içine yayılması üzerine, Mustafa Kemal Paşa'nın 3 Haziran 1919'da, Sadrazam Damat Ferid Paşa'yı ikaz etmesinin, Paris Barış Konferansı'na gidecek Damat Ferid'in, konferansta 'tam istiklal ve vatanın bazı asli kısımlarında çokluğun azlığa feda edilmemesi' davasını savunması için Anadolu'nun bütün milli teşkilatları tarafından sadrazama ve doğrudan doğruya padişaha telgraf çekilmesi yolunda, 3 Haziran 1919'da Anadolu'daki sivil ve ordu makamlarına talimat vermesi şüphesiz etkili olmuştur.⁸⁹ Böylece İngilizlerle, Damat Ferid'in meselenin mahiyeti (iç yüzü) hakkında şüpheleri kalmamış oluyordu.⁹⁰

⁸⁷ Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Cilt: I, Nisan 1919 - Mart 1920, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Özet Metin, Nu 3, Rapor No. 970, s. XXII, Orijinal Metin, Nu 3, Rapor Nu 970, Ankara 1973, s. 6-10.

⁸⁸ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s. 16.

⁸⁹ Tevfik Biyıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da I., 1919-1921*, 2. Basım, Kent Basımevi, Ankara, Ekim 1981, s. 119.

⁹⁰ Jaeschke, *a.g.e.*, s. 124.

Bunun üzerine Karadeniz Ordusu Başkumandanı General Milne 06 Haziran 1919 tarih ve 33/2097 numaralı yazı ile Harbiye Nezâreti'nden şu talepte bulundu:

“Kemal Paşa ile Maiyeti Erkânı'nun vilayetlerde ispat-ı vücut etmelerinin arzu olunmadığını... kendini göstermiş sivrilmiş bir paşanın maiyeti erkânı ile beraber memleket dâhilinde dolaşması kamuoyunu rahatsız edeceği gibi askerlik görüşünden dahi, kendi çalışmasına bence bir lüzum görülmemektedir. Kemal Paşa ile maiyeti erkânının derhâl İstanbul'a dönmesi için emir buyurmalarını talep eylerim.”⁹¹

Bu durumu, İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Amiral A. Calthorpe, 08.06.1919'da Osmanlı Hariciye Nâzırı'na gönderdiği 1994 numaralı nota ile doğruladı. Nota ile Samsun vilayetinde bazı kötü eğilimli kişilerin karışıklık yaratmak istedikleri. Bu harekette Mustafa Kemal Paşa'nın öncü rolü oynadığı. M. Kemal'in geri çekilmesi için Karadeniz Başkumandanlığı'na Türk Harbiye Nezâreti'ne talimat verildiği. İçeride karışıklık yaratılmasının pek vahim sonuçlar vereceği, Bu bakımdan bölgelerindeki karışıklıklardan şahsen sorumlu olacakları yolunda bütün mülki memurlara derhâl talimat gönderilmesi ve Samsun⁹² vilayetindeki durumla ilgili olarak Calthorpe'a sürekliliği bilgisi verilmesini istiyordu.⁹³

Bu gelişmeler üzerine Milne'nin 6 Haziran 1919 tarih ve 33/2097 numaralı notasına, Cevat (Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Cevat Çobanlı) ve Kâzım (Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye 2. Başkanı) Paşaların imzalı yazıları ile 08 Haziran'da verdikleri cevapta:

“Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Kitaatı Müfettişliği'ne tayinine etkili sebeplerden biri İngiltere devleti temsilcisinin Bâb-ı Âli'ye verdiği bir nota olmuştur. (Nota'nın sureti ilişiktir.)

İş bu nota üzerine Sadrazam Paşa Siyasi Temsilci (Ryan!) ile görüşmüş ve bir müfettiş göndereceğini söylemiş. Şüphesiz itiraza da maruz kalmıştır. Hususi ile o sıralarda kendisinin dahi silahların toplanmadığı veya nakledilmediği hakkında birçok şikâyetleri vardı.

Bundan dolayı hükümet mütarekename gereği sorumlu bulunduğu asayiş... temin etmek için Heyet-i Vükela'ca (Bakanlar Kurulu) memleket, üç asayiş bölgesine bölünmüş ve her bölgeye bir müfettiş tayin edilmiştir ki Mustafa Kemal Paşa'da o müfettişlerden biridir.

Tezkirenizle (Pusula) de istenmiş ve uygun gördüğünüz üzere Yakup Şevki Paşa'nın yerine tayin edilmiştir. Ancak banış zamanına ait teşkilat olduğu için Ordu Kumandanı değil Ordu Müfettişi unvanını taşımaktadır.

⁹¹ HTVD, Yıl 1, Eylül 1952, Sayı 1, Belge Nu 17; Ayrıca bkz. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Mentesh Kitabevi, Sayı: 1, Ankara Cad. 48/B, İstanbul, Ekim 1967, s. 11..

⁹² Gotthard Jaeschke, “Bunu Sivas Vilayeti Olarak Gösterir. Jaeschke, *a.g.e.*, s. 124-125.

⁹³ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, 1919-1938*, Cilt: I, Özet Metin, Sıra Nu 4, 08 Haziran, Belge Nu 1994; Orijinal Metin, Sıra Nu 4, 08 Haziran, Belge 1994, F O. 371/4158-94625; Jaeschke, *a.g.e.*, s. 124-125.

Böyle bir müfettişin vilayetleri dolaşmasının kamuoyunu rahatsız mı ve yahut aksine teskin mi edip etmeyeceğinin takdiri memleketin tecrübekâr bir askerî ve evlâdı hususiyle bu işte sorumlu bir nazır olduğum için acizlerine terk buyurulmasını kemali ihtiramla zâtı asilanelerinden rica eder, sekiz aydan beri devam eden bir mütarekeden sonra artık biraz da Türkleri ve Müslümanları lütfen itimadınıza layık görmenizi pek rica ederim.”⁹⁴ deniliyordu.

3.5. 07 Haziran 1919

Mustafa Kemal Paşa Samsun yolu ile İstanbul'a gönderilmekte olan 10.000 sürgü kolu ile 12 top kamasına Havza'da el koydu. Havza silah deposundaki silahları evlere taşıttı. Sürgü kolları ve kamaları götüren hayvanları sattırdı.⁹⁵

Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nezâreti'nin, 02 Haziran 1919 gün 330 sayılı, emirlerine, 04.06.1919 yazıldığı halde, 07.06.1919'da telgrafla verdiği cevapta: *“Daha önce verilmiş olan asayiş raporlarının özeti özellikle, jandarma kuvvetlerinin takviyesi hakkındaki düşüncelerini içine almaktadır.”* Bu raporda Hamdi Efendi'nin yerini terk ettikten sonra geri döndüğünü, bu hareketinden sonra Divan-ı Harbçe sorgulanması sonucunda, Dersaadet'e gönderilmesine karar verildiğini haber alınca firar ettiğini, nerede olduğunun tespit edilemediğini bildirmektedir.

Mustafa Kemal Paşa, raporlar hakkında şu bilgileri verir; Canik Livası'nın asayiş hakkında ilk raporun 21 Mayıs 1919 tarih de Sadaret'e ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Nezâreti'ne verildiğini, bütün bölgedeki vilayetlerde asayiş yerleştirme ile ilgili olduğunu, ikinci raporun, 24 Mayıs 1919 Sadaret'e verildiğini, bölgedeki bütün vilayetlerde asayişin yerleştirilmesi ile ilgili olduğunu, üçüncü raporun, 4 Haziran 1919'da Harbiye Nezâreti'ne ve Sadarete verildiğini, bu raporlardan asayişin genel durumunun açıklanabildiğini ve tespit edilebildiğini, Amasya Livası'yla bizzat meşgul olduğunu, bölgedeki jandarma kadrosunun noksan olduğunu artırılması gerektiğini, bölgede asayişin temini eşkiyanın tepelenmesi işinin askerler tarafından yerine getirildiğini söylemektedir.⁹⁶

3.6. 07 Haziran 1919

Mustafa Kemal Paşa'nın kurmay heyetinden haber alma ve siyasi işlerle ilgili, Binbaşı Hüsrev Bey (Gerede), Havza'dan, 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı mektupta; karargâhtaki arkadaşlarını tanıtır. Yüksek medeni cesaretini, yurda bağlılığını ve zekâsını övdüğü Mustafa Kemal'in yanında görev almakla isabetli bir karar vermiş olduğunu bildirdi. 02 Haziran'a kadar İstanbul gazetelerinde yer alan haberleri aktardı. Bolşeviklerle birlik olunmasını ve onlardan alınacak silah cephane yardımının sağlam kazığa bağlanmasını önerdi.⁹⁷ Sovyet Rusya ile ilişkiler, resmî olmayan bazı

⁹⁴ HTVD, Yıl 1, Eylül 1952, Sayı 1 Belge 18; Ayrıca bkz. Gotthard Jaeschke, *KSİİB*, s. 125-126.

⁹⁵ Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s. 309.

⁹⁶ HTVD, Yıl 2, Haziran 1953, Sayı 4, Belge 65.

⁹⁷ Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s. 310.

kişiler ya da kurullar aracılığı ile yürütülüyordu. Bunların en önemlisi, 1919 Mayıs'ında Türk milliyetçileri ile temas etmesi için Anadolu'ya gönderilen Albay Semen Mihailoviç Budienni'nin başkanlığında kuruldu. Karabekir'in açıkladığına göre, İstanbul'da iken İlyaçev adında başka bir Sovyet Albay'ı ile de görüşmüş bulunan Mustafa Kemal, Haziran'ın ilk günlerinde, Havza'da Ali Baba'nın Mesudiye Otelinde, Albay Budienni'yi kabul ediyor.⁹⁸ Albay Budienni Mustafa Kemal'e emperyalistlere karşı giriştiği savaşta Sovyetler adına para ve silah yardımı öneriyor, ama Mustafa Kemal'in Anadolu'da nasıl bir rejim kuracağını öğrenmek istiyordu. Albay Budienni'nin, Türk önderlerine Bolşevik sistemini kabul ettirmek istediği açıktı. ... Mustafa Kemal, komünizmi Türkiye'de ilan etmenin imkânsızlığını belirterek, Türk Milleti'nin tek amacının Milli Mücadele'yi kazanıp istilaya son vermek olduğunu söylüyordu. Bu arada Mustafa Kemal, Sovyet askeri ve mali yardımına karşılık, Türkiye'yi Sovyet Rusya ile düşmanları arasında bir barikat haline getirmeyi kabul ediyordu. Bu öneri Bolşevikler için ... önemli idi. O tarihten sonra Bolşevik yardımı, Türk ihtilal önderleri arasındaki yazışmalarda en önemli konular arasında yer almaya başlıyordu.⁹⁹

3.7. 08 Haziran 1919

Rauf Orbay İstanbul'dan Anadolu'ya geçmiş ve Ankara'da Ali Fuat Paşa ile buluşmuştur. Bir an evvel Havza'da bulunan Mustafa Kemal Paşa ile buluşmak arzusunda olduklarından, Fuat Paşa 08.06.1919 tarihli bir telgrafla İskilip ve Osmancık'ı mülakat mahalli olarak kabul buyurmasını rica etmiştir.¹⁰⁰

Mustafa Kemal Paşa'da Ankara'da 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'ya çektiği 08.06.1919 tarihli cevabi telgrafında:

“Arkadaşınızla ve zat-ı alinizle birlikte görüşmekliğimiz fevkalâde mühim ve elzemdir. Ancak benzin yokluğu beni buraya bağlamıştır. Osmancığa kadar zahmet ve fedakârlığı göze aldıktan sonra Havza'ya kadar sürdürmenizi ve mümkünse yarın yola çıkmanızı özellikle rica ederim. Hareketinizin ve Havza'ya ne vakit ulaşabileceğinizin yazı ile bildirilmesini bekliyorum. Refet ve Hamit Beyleri de davet edeceğim... yetişmenizi bekliyorum.”¹⁰¹

Şevket Turgut Paşa (Meclis-i Vükelâ kararına uyararak) Mustafa Kemal'e 08 Haziran tarihli aşağıdaki muvakkat (geçici) mahiyette olan telgrafta:¹⁰² *“Maiyet-i Aliyeleri'ndeki istimbotlardan biriyle buraya teşrifiniz rica olunur.”¹⁰³* diyordu. Jaeschke'ye göre *“Böylece M. Kemal (Paşa) ile Harbiye Nezâreti ara-*

⁹⁸ Sina Akşin, bu görüşmeler için, M. Tuncay'a atfen” uydurma olduğu anlaşılıyor” demektedir. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul 1983, s. 424.

⁹⁹ Salahi R. Sonyal, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s. 83-84.

¹⁰⁰ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Toplanmamış Telgrafları*, Edebiyat Yayınevi, Denizciler Caddesi, 58/D, Ankara 1964, s. 6-7.

¹⁰¹ Kocatürk, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁰² Jaeschke, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁰³ HTVD, Yıl 1, Eylül 1952, Sayı 1, Belge 19.

sında” görevinden alınacağı 08 Temmuz tarihine kadar hoş bir saklambaç oyunu başlamaktadır.¹⁰⁴

08 Haziran'da ise, Deedes (Tuğgeneral, İstanbul'da İngiliz Ataşemilitary) Sadrazam Vekili Sabri Efendi ve Dahiliye Nâzırı (Ali Kemal) ile görüştü: Sabri Efendi “*Kamu güvenliğini bozmak isteyenlerle başedebilmek için İtilaf Devletlerinin yardımı gerektiğini*” söyledi... “*Mustafa Kemal Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği bir yazıyı Deedes'e okuyarak, Mustafa Kemal'in geri çağrılmasını istedikleri için İngilizlere teşekkür etti.*” Sabri Efendiye göre Kabine'nin Mustafa Kemal Paşa'yı geri çekmeye karar vermesi Anadolu'daki hareketin arkasında Harbiye Nezâreti'nin bulunmuş olmasındandır.¹⁰⁵

Deedes bu görüşme ile ilgili raporunu Calthorpe'a, O'da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a sunmuş, raporun bir örneğinde Paris'te bulunan Mr. Balfour'a yollamıştır.¹⁰⁶

08 Haziran 1919'da Rauf Bey (Orbay) Ankara'ya geldi. 20. Kolordu Komandanı Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'in geldiğini Mustafa Kemal'e bildirdi. Rauf Bey 24 Mayıs'ta İstanbul'dan ayrılmıştı. Mustafa Kemal'in çağrısı üzerine 19 Haziran'da Amasya'da buluşacaklar.¹⁰⁷

3.8. 09 Haziran 1919

Havza ve Merzifon'da gösteriler yapıldı. Havza camisinde yapılan toplantıdan sonra meydanda bir miting yapıldı. Doğrudan doğruya işe karışmış görünmek istemeyen Mustafa Kemal, mitingi karargâhı olan, Mesudiye Otelinin penceresinden seyretti. Konuşmacılar bütün milletin silaha sarılması gerektiğini söylediler. Merzifon mitinginden sonra Hurst'un kaymakamlığa gelerek asayişin sağlanmış olmasından dolayı teşekkür ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁸

Samsun'da Yüzbaşı Hurst'ın 12 Haziran'da, İstanbul'da İngiltere Yüksek Komiser Calthorpe'a gönderdiği 53 no. raporu şöyleydi:

*“İzmir için protesto mitinginin 9 Haziran'da yapılacağını... Rumlarla, Ermenilerin de davet edildiğini duydum. Nutuklar kusursuzdu. Bu hareketin sözlü protestoya inhisar etmesi fikri veriliyordu. Mustafa Kemal'in 30 Mayıs mitinginde hazır bulunması bile kendisinin geri çağrılmasına kâfi gelecekti. Yunanlılara karşı kat'i bir hareket tertip edilmiş olup İzmir'in geri alınması imkânsız olduğu açıklıkla belli olur olmaz bu hareketin gevşeyeceği fikrindeyim.”*¹⁰⁹

9 Haziran 1919 Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinden sonra kuvvet komutanları ile yaptığı haberleşmelerde onlara bazı emirler yazarak

¹⁰⁴ Jaeschke, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁰⁵ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Cilt: I, Özet Metin, Sıra Nu 5, 08 Haziran, s. XXIII-XXIV; Orijinal Metin, Sıra Nu 5, 08 Haziran, F. O. 371/4158-94640, s. 11-14.

¹⁰⁶ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Cilt: I, Özet Metin, Sıra Nu 5, Belge Nu 996/M1994, 23; Orijinal Metin, Sıra Nu 5, 13 Haziran, Belge No 1994, s. 11.

¹⁰⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 32-33; Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s. 312.

¹⁰⁸ Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s. 313.

¹⁰⁹ Jaeschke, *a.g.e.*, s. 126-128; Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Özet Metin, Sıra Nu 12 Haziran, Belge 53, s. XXIV-XXV; Orijinal Metin Sıra Nu 6, 12 Haziran, 1919, Belge FO, 371/4158-96979, s. 15-22.

bölgeleri hakkında bilgi istemiştir. Bu arada Eşme’de 17. Kolordu Kumandanı Bekir Sami Bey’in 31 Mayıs tarihli telgrafla verdiği bilgiye, 9 Haziran’da Havza’dan şu cevabı verir:

“... ümitsizliğe kapılacak zamanda olunmadığı... kumanda ve müdafaa heyetlerinde görülecek zaaf eserlerinin milletin mutlaka esaretine müntec olacağını... kudretli bulunmak için memleketin muntazam bir teşkilat altına alınmasına çalışmalıyız... halk her türlü fedakârlığa hazırdır. İzmir’in sonu bütün millet vicdanını, istiklalın müdafası konusunda bir azim ve irade altında topladı.”¹¹⁰

3.9. 10 Haziran 1919

Mustafa Kemal Paşa Havza’da, Merzifon’la ilgili olarak Harbiye Nezâreti’ne 10 Haziran 1919 tarihli telgrafta bu konuda şunları bildirdi:

Amasya Livası’ndan aldığı bilgilerde tehcir esnasında bir kısım Ermeninin Merzifon’da kaldığı şimdi ise, çevreden gelenlerle bunların sayılarının çoğaldığını, “Patrikhaneden gönderilen Bedros, Larzen” adında iki genç Ermeninin siyasetle uğraştığını, Merzifon Amerikan Mektebi’ne getirilen eşya sandıkları üzerinde Ottoman American markaları görüldüğünden bunların herhâlde silahlar olduğunda şüphe bırakmamıştır ve bunların Merzifon’a üç koldan gelmesinin silah olması şüphesini uyandırdığını Merzifon’daki dört İngiliz subayının Amerikan Koleji’nde toplanarak komitecilikle uğraştıkları şüphesinin uyandırdığını, Merzifon’da Mr. Keçil ile beraber üçü doktor dördü eczacı olarak sekiz, dört İngiliz zabiti mevcut bulunduğunu bildirdi.¹¹¹

10 Haziran 1919’da Mustafa Kemal Paşa yine Merzifon olayları ile ilgili olarak Harbiye Nezâreti’ne gönderdiği 10 Haziran 1919 tarihli telgrafında; İngiliz yüzbaşısının asayişini temin amacıyla mahallelere devriye çıkarmasını, kaymakamlığın “Bu ana kadar çıkarılmayan devriyelerin” halk tarafından yanlış anlaşılacağını söylediğinde miting yapılacağı haberini aldığını “Bütün kuvvetiyle men etmek amacıyla olduğunu” kaymakamlığın olumlu cevabı üzerine devriyeleri kaldırdığını bildirdi.¹¹²

3.10. 11 Haziran 1919

Yine Mustafa Kemal Paşa’nın Harbiye Nezâreti’ne çektiği asayişle ilgili telgrafında; Merzifon kazası Mahmutlu köyünden geçmekte olan altı askerinin, öldürülmesi ile ilgili, Rum komitelerinin ve Rum Hristiyanlarının İslamlar aleyhinde gasp ve imha siyasetini¹¹³ bildirir.

Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezâreti’nin 07.06.1919 tarihli şifre emirlerine, 11.06.1919 şifreyle verdiği cevapta: “Kosor yakınına geldiklerini 24 Mayıs 1919 gün ve 132 sayılı şifre ile sunduğu” raporunda beş yüz dolayında Ermeni kuvvetinin Sarıkamış’a geldiğini bildirdiğini, aldığı son bilgilerde İngiliz su-

¹¹⁰ Utkan Kocatürk, *Atatürkün Toplanmamış Telgrafları*, Edebiyat Yayınları, Ankara, s. 6.

¹¹¹ HTVD, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 5, Belge 101.

¹¹² HTVD, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 5, Belge 102.

¹¹³ HTVD, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 5 Belge 103.

baylarınca yönetilen altıbin kişilik güçte oldukları sanılan Ermeni Birliği'nin Nahçıvan'ı işgal ettiklerini bildiriyordu.¹¹⁴

3.11. 11.06.1919: Mustafa Kemal Paşa'nın Geri Çağırılması

Mustafa Kemal Paşa, Havza'dan, Harbiye Nezâreti'nin 08.06.1919 tarihli şifre telgrafına, 11.06.1919 tarihinde verdiği cevapta “hareketinin kömür ve benzin” yokluğu nedeniyle geri kaldığını, bu sebeplerin ortadan kaldırılmasını, hareketini ona göre düzenleyeceğini, “Sebebi davetin lütfen izah buyurulmasını” rica etmektedir.¹¹⁵

Harbiye Nezâreti Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafına hazırladığı cevapta: “Yüce kişiliklerinin faaliyetleri kendilerince bilinmektedir. O bölgede memuriyetlerini uygun görmeyen İngilizler İstanbul'a çağırılmanızı istediler. Memleketin içinde bulunduğu durum, nezareti bu İngiliz isteğini yerine getirmek zorunda bıraktığını arz ederim.”¹¹⁶ deniliyordu. Fakat Harbiye Nâzırı bu telgrafın çekilmesine razı olmadı.¹¹⁷

Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa ise, Mustafa Kemal'in 11.06.1919 tarihli telgrafına, 15.06.1919 tarih, 3594 sayı numaralı şifre telgrafında “İstanbul'a davetiniz Hükümet-i Seniyye'nin kararı neticesindedir.”¹¹⁸ diyordu. Hâlbuki Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da iken Cevat Paşa'dan “Kendisi ile şahsen haberleşebilmek için özel bir şifre almıştı.”¹¹⁹

Mustafa Kemal Paşa, Cevat Paşa'dan 11.06.1919 tarihinde geri çağırılmasının sebebini gizli olarak sormuştur. Bu görüşmeyi Kâzım Karabekir'e yazdığı 11.06.1919 tarihli telgraftan öğreniyoruz. Mustafa Kemal Paşa bu konuda şöyle diyor: “Sebebi davetimi Cevat Paşa'dan gizli olarak sordum, cevap şöyle oldu: “Zatıalileri gibi kıymetli bir generalin halen Anadolu vilayetlerinde dolaşmasının kamuoyuna iyi bir tesir veremeyeceğinden bahisle, İstanbul'a yazı ile çağırılmanızı İngilizler istedi.” dediğini söyler.¹²⁰

Mustafa Kemal Paşa, kesin olarak İstanbul'a dönmeme kararındadır; son gelişmeler hakkında 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya 11.6.1919 tarihli telgrafında, “Milletin hukuk ve istiklalini temin uğrunda millet ile beraber çalışmaktan ibaret olduğunu bu gaye milletin sinesine sığınarak vazife-i namus ve vicdan-ı ifaya fedakârane devam etmeye amirdir. Benzerlerimiz gibi İngilizlere tutsak olmak üzere İstanbul'a gitmekte mazurum” diyerek onun bu konudaki düşüncelerini sordu.¹²¹

¹¹⁴ HTVD, Yıl 2, Haziran 1953, Sayı 4, Belge 83.

¹¹⁵ HTVD, Yıl 1, Eylül 1952, Sayı 1, Belge 20; Ayrıca bkz. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: II, 1923-1973, Kültür Müsteşarlığı, Ankara, s. 7.

¹¹⁶ HTVD, Yıl 1, Eylül 1952, Sayı 1, Belge 21; Ayrıca bkz. Tansel, *a.g.e.*, s. 7.

¹¹⁷ Tansel, *a.g.e.*, s. 7.

¹¹⁸ HTVD, Yıl 1, Eylül 1952, Sayı 1, Belge 22; Ayrıca bkz. Gotthard Jaeschke, *KSİİB*, s. 130; Tayyip Gökbilgin bu tarihi 18 Haziran olarak gösterir. *Millî Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesi'nden Sivas Kongresi'ne, Birinci Kitap*, s. 144.

¹¹⁹ Falih Rifki Atay, *19 Mayıs*, Ulus Basımevi, Ankara 1944, s. 27.

¹²⁰ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1969, s. 48; ATBD (HTVD), Yıl 30, Mayıs 1981, Sayı 79, Belge 1732; Ayrıca bkz. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: II, s. 8; Gotthard Jaeschke, *KSİİB*, s. 130.

¹²¹ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 48; ATBD (HTVD), Yıl 30, Mayıs 1981, Sayı 79, Belge 1732; Ayrıca bkz. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, s. 8.

4. 12 Haziran 1919

Mustafa Kemal Paşa asayişle ilgili olarak, Harbiye Nezâreti'ne 12 Haziran 1919 tarihinde çektiği şifre telgrafında: Bir İngiliz zabitanın Bayezit'e gelerek, Mutasarrıfa; *"İngiltere koruyuculuğun da teşekkül eden Ermenista'na Beyazıt havalisinin terkedilmiş olduğunu"* söylediğini, hâlbuki bu sancakta yüz bine yakın Müslüman bulunduğunu, bölge hakkında yaptığı tahkikata göre; *"Vilayet-i Şarkıye'den bir karış toprağın bile Ermenistan'a terkinin mümkün olamayacağı"*¹²² arz ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa tarafından asayişle ilgili olarak Harbiye Nezâreti'ne gönderilen, 12 Haziran 1919 tarihli istihbarat raporunda; Pasinler kazasının Issu köyü yakınlarında vahşice öldürülen üç müslümanın faillerinin Yeniköy Rumları olduğu kuşkusunu doğurduğunu, 15. Kolordu Komutanlığı'ndan alınan ek bilgide bu cinayetin Oltu'nun on sekiz kilometre doğusundaki Pernos köyü Ermenilerince yapıldığı, ölümlerin cesetlerinde görülen vahşet belirtilerinin, Rumlardan ziyade Ermeni oldukları ihtimalini uyandırdığını, Ermeni çetelerin, Erzurum ve dolaylarında halkı acımasızca öldürdüklerinin, Harbiye Nezâreti'nin resmî belgelerinde mevcut bulunduğunu, ayrıca, Pernos köyünde yapıldığı bildirilen soykırımın gerçek olmadığı, yalnız olayları örtmek için çıkarıldığına kuşku duymadığı, konusunda bilgi verildiğini belirtilmektedir.¹²³

5. 12 Haziran 1919 Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'ya Gelişi

Mustafa Kemal Paşa 25 Mayıs'tan 12 Haziran'a kadar Havza'da kaldıktan sonra Amasya'ya geldi.¹²⁴ Karargâh subaylarından Hüsrev Bey (Gerede) de *"12 Haziran 1919 tarihinde Havza'dan ayrılarak Amasya'ya gittiklerini söyler."*¹²⁵ Diğer bir kısım kaynaklarda *"12 Haziran 1919"* tarihinde Havza'dan ayrılarak Amasya'ya gittiğinde hemfikirdirler.¹²⁶ Fakat bir kısım kaynaklar da, Mustafa Kemal Paşa'nın 13 Haziran 1919 tarihinde Havza'dan ayrılarak Amasya'ya gittiğini söylemektedirler¹²⁷.

Fakat Amasya'ya geçişini mahalli kaynaklar 12 Haziran 1919 Perşembe günü olarak göstermektedir.¹²⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'dan ani olarak ayrılmasına sebep ise *"Havza gerisinde, Merzifon'daki İngiliz askerî müfrezesinin bir baskın ile Çeltik Boğazını ve Havza'yı işgal suretiyle kendisini iş göremez hale getirmesidir."*¹²⁹

¹²² HTVD, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 5, Belge 104.

¹²³ HTVD, Yıl 2, Eylül 1953, Sayı 5, Belge 105.

¹²⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 22.

¹²⁵ Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Alkan Matbaası, Ankara 1973, s. 280.

¹²⁶ M. Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Sivas Kongresine*, Birinci Kitap, s. 142; Nafiz Yetkin, "Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'ya Geldiği Zamana Ait Tarihi Hatıra", *Kale Aylık Siyasi Dergi*, Yıl: 1, Sayı: 6, Samsun 1980, s. 7; Ahmet Demiray, *Resimli Amasya Tarihi*, Güney Matbaacılık Gazetecilik A.Ş., Ankara 1954, s. 135; Amasya, *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Cilt: I, Paris 1960; *Sultan Mektebi, Librairie Laurise*, İstanbul 1969, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti., Meydan Yayınevi, Çağaloğlu, Sultan Mektebi, so- 23-35, s. 401.

¹²⁷ Jaeschke, "a.g.m.", s. 351; Aktaş, *a.g.e.*, s. 61; Akşin, *a.g.e.*, s. 424; Ziya Şakir, *Büyük Şefin Hususi Siyasi Hayatı*, 2. Basım, İstanbul 1938, s. 207; Enver Beynam Şapolya *a.g.e.*, s. 220.

¹²⁸ Demiray, *a.g.e.*, s. 135.

¹²⁹ Kandemir, "a.g.m.", s. 19.

Mustafa Kemal Paşa, Havza'da iken geri çağırılma konusundaki düşüncelerini, Amasya'da iken, 14 Haziran 1919 tarihinde, Saray Mabeyin Dairesi Başkanlığı vasıtasıyla Padişah Yüce Katına çektiği şifre telgrafında arz etmiştir. Telgrafında şöyle diyordu:

“Şu bir ay içinde hemen bütün Anadolu'nun vilayetlerine, sancaklarına, kazalarına ve sınır boylarına kadar milletin fikir ve emellerine, bütün kumandanların ve memur tabakalarının duygularına ve uygulamalarına vakıf oldum ve nüfuz ettim. Netice olarak açık bir şekilde ortaya çıkıyor ki, millet baştan aşağı uyanık olup devlet ve millet bağımsızlığını, saltanat ve hilafetin yüksek haklarını sağlamlaştırmak için sağlam bir azim ve iman ile donanmış bulunuyor. İstanbul'da iken milletin bu kadar kuvvetli ve az zamanda felâketlere karşı bu kadar uyanmış olabileceğini düşünmezdim... Şevketpenahım... İşte, milli vicdanın ciddi şekilde uyanışını ve yeneden ortaya çıkışını istilacı menfaatlarına aykırı gören İngilizler ve vatanın zararına da olsa İngilizlere yaltaklanmayı meslek edinen zayıf karakterliler, bu kez beni aldatarak İstanbul'a getirmeye çalışıyorlar. Dolayısıyla ben kulunuz, tabii ki Malta'ya gitmek veyahut en hafif olarak atalet haline mahkûm edilmek gibi ihtimaller karşısında bırakıldım ve tabii ki buna muvafakatte mazurum ve eğer zorlanırsam görevimden istifa ederek evvelce olduğu gibi Anadolu'da ve milletin sinesinde kalacağım. Ve vatani vazifeme bu kez daha açık adımlarla devam edeceğim. Ta ki millet bağımsızlığına kavuşsun ve muazzam saltanat ve hilafetiniz yok olup gitmekten kurtulsun.”¹³⁰

Bu devletin en yüce makamına karşı yazılmış, cesur bir yazı ile yapılması gerekenleri açıklıkla anlatıyor. Zorlandığı takdirde görevinden istifa edeceğini, Anadolu'da milletin sinesinde kalacağını ifade ediyordu.

5.1. 16.06.1919

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın (11.06.1919 tarihli telgrafına) 16.06.1919 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'nın verdiği cevapta *“Fikri samilerinize (Yüce Fikir) tamamen katılıyorum”¹³¹* diyordu. Böylece Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir'in de desteğini almış oluyordu. Sine-i Millet'e dönme kararında bu destek çok önemli idi.

6. Sonuç

Mustafa Kemal Paşa'nın, Havza'da yaptığı çalışmalar Milli Mücadele tarihinde önemli sonuçlar doğurmuştur.

Mustafa Kemal Paşa Mondros Mütarekesi'nden sonra (30 Ekim 1918) Havza'dan, ülkenin içinde bulunduğu durumu; İzmir'in işgalini, gelişen askerî ve siyasi olayları, sadrazama Harbiye Nezâreti'ne, kolordu kumandanlıklarına, vi-

¹³⁰ Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 2, (1915-1919), 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 375-376.

¹³¹ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 48-49; Ayrıca bkz. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: II, s. 130.

layetlere, bağımsız mutasarrıflıklara, Amasya'da iken 14 Haziran 1919'da padişaha, tamim ve telgraflarla bildirdi. Mustafa Kemal Paşa'nın tamim ve telgraflarında: Ortak ifade "*milli istiklal*" ve "*milletin sinesine sığınmak*" düşüncesi idi.

Yukarıdaki bu düşüncelerin bazıları, Mustafa Kemal Paşa'nın 21/22 Haziran 1919'da yayımladığı Amasya Genelgesi'nde yer almıştır. Genelgede; "*Vatanın bütünlüğü milletin istiklali tehlikededir.*" deniliyor. Yine genelgede "*Milletin istiklalini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.*"¹³² denilerek, milli istiklal için, padişah iradesi yerine, millet iradesine yer veriliyordu. Havza'da iken sözünü ettiği "*milli istiklal*" düşüncesinin gerçekleşmesi, milli irade ile mümkün olacağı ifade edilmek isteniyordu.

"08 Temmuz 1919'da ... Meclis-i Vükela İngilizlerin 'ısrarlı' talebi üzerine Mustafa Kemal Paşa'yı 3. Ordu Müfettişliği'nden alır."¹³³

"Mustafa Kemal Paşa 8 Temmuz'u 9 Temmuz'a bağlayan gece sarayla yaptığı telgraf görüşmesinde, 'resmî memuriyetine' son verilir. Mustafa Kemal Paşa'da aynı dakikada, gece 10:50'de Harbiye Nezâreti'ne, 11:00'de de padişaha vazifesiyle birlikte askerlik mesleğinden istifa ettiğini bildirir." Bu gelişmeler üzerine, Mustafa Kemal Paşa "8 Temmuz 1919'da kolordulara ve millete askerlik mesleğinden ayrıldığını 'Mukaddes milli gaye için, çalışmak üzere sine-i millette bir ferdi mücahid' olarak bulunduğunu bütün 'Müdafaa-ı Milliye ve Redd-i İlhak cemiyetlerine' bildirilmesini ayrıca bu haberin sivil merkezler ile asker alma şubeleri vasıtasıyla vatanın en uzak köşesine kadar duyurulmasını ister."¹³⁴

Görülüyor ki Mustafa Kemal Paşa Havza'da iken sözünü ettiği, Sine-i Millet'e dönme kararını geliştiren olaylar karşısında vermiştir.

Mustafa Kemal Paşa "Bir hafta kadar Samsun'da, 25 Mayıs'tan 12 Haziran'a kadar Havza'da kaldıktan sonra Amasya'ya" gittiğini "Bu müddet zarfında bütün memlekette milli teşkilat vücuda getirilmesi lüzumunu tamimem bilcümle kumandanlara rüesayı memurini mülkiyeye (sivil idare amirlerine) tebliğ" ettiğini söylemektedir.

Amasya Tamimi'nde (21-22 Haziran 1919); "*Vilayat-Şarkiye namına 10 Temmuz'da Erzurum'da bir kongre tertiplenecektir. Bu tarihe kadar Erzurum Kongresi'nin delegeleri de dağılmadan Sivas'ta toplanacak kongreye katılmak üzere Sivas'a hareket edecektir.*"¹³⁵ deniliyordu.

"Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919 günü açılır. Mustafa Kemal kongrede yaptığı konuşmasında, Türk Milleti'nin, haklarını korumak için, Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye ve Redd-i İlhak gibi cemiyetler kurduğunu bu teşkilatların vatan sathında bir elektrik ağı gibi örüldüğünü"¹³⁶ söylemiştir.

¹³² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 130-131.

¹³³ Ahmet Semerci, *Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'daki Faaliyetleri (7 Ağustos 1919-27 Aralık 1919)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1990, s. 3.

¹³⁴ Ahmet Semerci, *Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'daki Faaliyetleri (7 Ağustos 1919-27 Aralık 1919)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1990, s. 3-4.

¹³⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, İstanbul 1982, s. 31.

¹³⁶ Ahmet Semerci, *Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'daki Faaliyetleri (7 Ağustos 1919-27 Aralık 1919)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1990, s. 7.

Amasya Tamimi'nde belirtildiği üzere "Sivas'ta milli bir kongrenin süratle toplanması kararlaştırılmıştır."¹³⁷ deniliyordu.

4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan Sivas Kongresi'nde¹³⁸ kongreye katılacak delegelerin seçimi işini yine Amasya Tamimi'nin 4. maddesinde ifade edildiği şekilde; "Müdafaa-i Hukuk-u Milliye cemiyetleri ve Belediye Riyasetleri ve saire" yapacaktır.¹³⁹ Burada birinci planda Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin etkili olduğu görülmektedir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da iken yurt çapında kurulması için çalıştığı Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Erzurum ve Sivas kongrelerinin toplanması için, delegelerin seçilmesinde ve kongrelere katılmalarında görevlerini yerine getirmişlerdir.

Sonuç itibariyle,

"11 Eylül'de sona eren Sivas Kongresi, Türk Kurtuluş Savaşı'nın tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Kongre, Türk ulusunun kurtarılarak, tam bağımsızlığa kavuşturulması yönündeki ana ilkelerin ve ulusal dış siyasetinin temellerini atıyor. Din kültür ve ırk birliğine dayanan Müslüman Türk çoğunluğunun yaşadığı bölgelerde yeni Türk Devleti'nin sınırlarını çiziyordu. Bazıları daha önce Erzurum Kongresi'nde öne sürülen ve ulusal direnişte milliyetçilerin hedef ve emellerinin sınırlarını çizen bu ilkeler, daha sonra Misak-ı Milli adını alacak ulusal andın ilkelerini oluşturuyordu."¹⁴⁰

Görülüyor ki, Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da; Yurt genelinde Müdafaa-i Hukuk Teşkilatlarının kurulması çalışmaları; Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarının kurulmasında etkili ve başarılı olmuştur. Erzurum ve Sivas kongrelerinin toplanması sonucunda ise, yurdun kurtarılmasında ana ilkeler, kongre kararları olarak kabul edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Havza'da, Sovyet Rusya tarafından gönderilen, Albay Semen Mihailoviç Budienni başkanlığındaki kurul ile yaptığı görüşmeler olumlu geçmiş, Budienni "Para ve silah yardımı önerisinde bulunmuştur."

Milli Mücadele döneminde yani 16 Mart 1921 tarihinde Moskova'da "Türkiye-Sovyet Rusya arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmıştır."¹⁴¹ Bu andlaşmanın, 1. maddesi ile Sovyet Rusya, "Misak-ı Milli"yi tanıyor. 14. maddesi ile de, "İlgili taraflar... İki ülke arasında ki ilişkileri ve bağları güçlendirmek amacıyla, ekonomik, parasal ve öteki gerekli işleri düzenleyici andlaşmalar yapmayı kabul ederler."¹⁴² diyordu.

¹³⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: III, Belge 26, İstanbul 1982, s. 916.

¹³⁸ Ahmet Semerci, *Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'daki Faaliyetleri (7 Ağustos 1919-27 Aralık 1919)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1990, s. 68-86.

¹³⁹ Ahmet Semerci, *Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'daki Faaliyetleri (7 Ağustos 1919-27 Aralık 1919)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1990, s. 68-86.

¹⁴⁰ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, s. 136.

¹⁴¹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt: I, (1920-1945), Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 32-36.

¹⁴² İsmail Soysal, *a.g.e.*, s. 32-36.

Daha sonra Sovyet Rusya, “Moskova Andlaşması’nın, resmî metni dışında yapılan anlaşma gereği” 10 milyon altın rublelik yardımda bulunmuştur.¹⁴³

Sovyet Rusya, Kurtuluş Savaşı boyunca Türkiye’ye silah ve cephane yardımında bulunmuşlardır.¹⁴⁴

Kaynaklar

Harb Tarihi Vesikaları Dergisi.

HTVD, Yıl 1, Sayı 1, Belge Nu: 17., 18., 19., 20., 21., 22.

HTVD, Yıl 2, Sayı 4, Belge Nu: 63., 64., 65.,72., 83.

HTVD, Yıl 2, Sayı 5, Belge Nu: 88., 90., 91., 92., 93., 94., 95., 101., 102., 103., 104.,105.

HTVD, Yıl 30, Sayı 79, Belge Nu: 1731., 1732.

Atatürk Arşivinden Özel Seçmeler, GnK. Başkanlığı, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.

Atatürk’ün Bütün Eserleri, Cilt: 2, (1915-1919), 3. Baskı, İstanbul Kaynak Yayınları, 2003.

Atatürk’le İlgili, Arşiv Belgeleri, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Daire Başkanlığı, Yayın Nu 1 Nu 060, Ankara 1982.

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Sayı 1, Menteş Kitabevi, Ankara Cad. 48/B İstanbul.

ŞİMSİR, Bilal N.: *İngiliz Belgelerinde Atatürk, (1919-1938)*, Cilt: I, Nisan 1919 Mart 1920, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara 1973.

KOCATÜRK, Utkan: *Atatürk’ün Toplanmamış Telgrafları*, Edebiyat Yayınevi, Denizciler Caddesi 58/D, Ankara 1964.

Kitaplar

AKŞİN, Sina: *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul 1983.

AKTAŞ, Refik Necdet: *Atatürk’ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Kazandı*, İstanbul 1973.

ATATÜRK, Mustafa Kemal: *Nutuk*, Cilt: I-III, 14. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.

ATAY, Falih Rıfıkı: *19 Mayıs*, Ankara 1944.

BARDAKÇI, İlhan: *Taşhandan Kadifekaleye*, Milliyet Yayınları, Baskı Bahar Matbaası, 1975.

Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Cilt: I, Paris 1960, Sultan Mektebi, Librairie Laurise, İstanbul 1969.

DEMİRAY, Ahmet: *Resimli Amasya Tarihi*, Güney Matbaacılık Gazetecilik A.Ş., Ankara 1954.

DEVELLİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 11. Baskı, Ankara 1993.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib: *Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesi’nden Sivas Kongresine*, Birinci Kitap, Ankara 1959.

¹⁴³ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990, s. 546.

¹⁴⁴ Alptekin Müderrisoğlu, *Türk Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, s. 548-550.

JAESCHKE, Gothard: *Kurtuluş Savaşı İlgili İngiliz Belgeleri*, Çeviri: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1971.

KANDEMİR, Feridun: *Milli Mücadele Başlarında, Mustafa Kemal Arkadaşları ve Karşıdakiler*, İstanbul 1944.

KANDEMİR, Feridun: *Yakın Tarihimiz*, Cilt: I, Sayı: 12, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, İstanbul 1962.

KANDEMİR, Feridun: *Yakın Tarihimiz*, Cilt: III, Sayı: 27, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, İstanbul 1962.

KARABEKİR, Kazım: *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1960.

KOCATÜRK, Utkan: *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarih Kronolojisi 1918-1938*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

KUTAY, Cemal: *Kurtuluş ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Alkan Matbaası, Ankara.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin: *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990.

ŞAKİR, Ziya: *Büyük Şefin Hususi Askeri, Siyasi Hayatı*, 2. Baskı, İstanbul 1938.

ŞAPOLYA, Enver Behnan: *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1994.

SARIHAN, Zeki: *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt: I, Birinci Baskı, Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara, Temmuz 1982.

SEMERCİ, Ahmet: "Anadolu'da Milli Mücadeleyi Engelleme Girişimleri (19 Mayıs 1919 - 11 Eylül 1919)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 190, Kasım-Aralık 2010.

SEMERCİ, Ahmet: *Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'daki Faaaliyetleri (7 Ağustos 1919 - 27 Aralık 1919)*, Ankara 1990.

SONYEL, Salahi R.: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, *Mondros Birakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (XVI. Dizi, Sayı: 19), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.

SOYSAL, İsmail: *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

TANSEL, Selahattin: *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: II, Ankara 1973.

Makaleler

JAESCHKE, Gotthard: "Havza'da Mustafa Kemal Paşa", *Bellekten*, Cilt: XL, VI, Sayı: 181-184, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

YETKİN, Nafiz: "Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'ya Geldiği Zamana Ait Rahi Hatıra", *Kale Aylık Siyasi Dergi*, Yıl: 1, Sayı: 6, Samsun 1980.

İnternet

<http://samsun01.blogcu.com/milli-mücadelede-ilmiting/380995>.

BÜYÜK NUTUK'UN CUMHURİYET TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KILIÇ*

Öz

Geçmişini bilmeyen uluslar geleceğini iyi planlayamazlar ve sürekli hata yaparlar. Çünkü tarih, yöneticiler için en iyi siyaset hocası ve en iyi diplomasi kılavuzudur. Nutuk bunu sağlayan en iyi kaynaktır. 1919-1927 yılları arasındaki, yakın tarihimizin en sıkıntılı ve buhranlı günlerini içeren 9 yıllık sürecin yaşanan olaylarını ve çözümlerini anlatmaktadır. Bu sürecin yöneticisi olan Gazi Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda Nutuk'un da yazarıdır. O diyor ki! "Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşkırtacak bir mahiyet alır." Yaşamakta olduğumuz bugünü anlamak için, yakın tarihimizin değişik dönemlerini incelemek ve öğrenmek zorundayız. Bunun için tarihi okumak ve bilmek bugünü anlamak için önemlidir ve hemen herkes için gereklidir. Bir milletin tarihi, bilmesi gereken en büyük gerçektir. Bu düşünceden hareketle gerek bireylerin, gerek toplumların ve milletlerin geçmişini öğrenmeleri, diğer bir ifadeyle tarihi bilmeleri, geleceklerini planlamaları ve sağlam temeller üzerine kurmaları için adeta bir ön koşul niteliğindedir. Atatürk Nutuk'u yazarken ileride yapılabilecek yanlış ve eksik anlatımların önüne geçmek için olaylara ait belge, mektup, ileti gibi bütün vesikaları kitabına eklemiştir. Çünkü o, tarihin yaşandığı gibi yazılmasına inanmaktadır. Büyük Nutuk aynı zamanda Atatürk'ün demokrasinin bir gereği olarak milletine yaptıklarının hesabını vermesidir.

Anahtar kelimeler: Nutuk, Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet, Hesap Verme, Gençlik.

The Place And Importance Of The Great Speech In The History Of Republic

Abstract

Nations unaware of their past would fail make a good plan for their future and tend to make mistakes all the time. Because, history is the best politics expert and best diplomacy guide for public administrators. The Speech is the best resource in that sense. It portrays the events and incidents experienced

* İstanbul Okan Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanı.

during 9-year timeframe, from 1919 to 1927, being the most troublesome and depressive days of our recent history, as well as the solutions provided. Gazi Mustafa Kemal Pasha, the leader of this transitional process, is also the writer of the Great Speech. He tells us! "Writing the history is as much important as making the history itself. If the history writer fails to stay loyal to the history maker, the unyielding truth would turn out to be something which surprises the humanity." In order to be able to understand what's going on today, we must delve into various periods of our recent history and gain insights into what's actually happened. For this, reading and knowing the history is important for understanding today better and is necessary for almost everybody. The history of a nation is its biggest truth which it has to know well. With this fact on mind, it is almost a precondition not only for individuals but also for societies and nations to gain deeper insights into their past, that's to say, to learn their history well, for them to be able to make a better future for themselves and to build it upon strong and solid foundations. While writing the Great Speech, Atatürk has made all such relevant documents as certificates, letters, messages, etc., part of it for the sake of preventing any future inaccurate and incomplete interpretations and reflections. Because, he believes that history must be written down exactly as how it happened. In his Great Speech, Atatürk gives, at the same time, and as a requisite of democracy, an account to his nation of what he has done.

Keywords: Great Speech, Mustafa Kemal Atatürk, Republic, Accountability, Youth.

Giriş

Büyük Nutuk ilk olarak 1927 yılında, biri asıl metin, diğeri belgeler olmak üzere o gün kullanılan Arap harfleriyle iki cilt olarak basılmıştır. Okunduğu tarih olan 1927 yılı esas alındığı için ilk baskısı üzerine 1927 tarihi yazılmıştır. Kitap halinde yayın tarihi ise 1928'dir. Okuma kolaylığı sağlamak için yazı inkılabından sonra 1934 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nca üç cilt olarak yeniden basılmıştır.

Cumhuriyet'in 15. yıldönümü nedeniyle 1938'de yalnız Nutuk bölümü tek cilt olarak yayınlanmıştır. Atatürk'ün hayata veda edişinden 22 yıl sonra 1960'da Milli Eğitim Bakanlığı'nca Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yayınları arasında çıkarılan üç cilt Nutuk, 1981'de on dördüncü baskısına ulaşmıştır.¹

Nutuk 19 Mayıs 1919 - 15 Ekim 1927 tarihleri arasındaki olayları kapsamaktadır. Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun ortak çalışması sonucu Atatürk'ün 100. doğum yılı nedeniyle Nutuk - Söylev olarak basılması kararlaştırılmıştır. Karar gereğince Nutuk'un 1934'te İstanbul Devlet Basımevi'nde basılan nüshası esas alınarak çift sayılı sayfalar asıl metni "Nutuk", tek sayılı sayfalar bugünkü dile çevrilmiş (özleştirilmiş) metni "Söylev" şeklinde karşılıklı olarak aynı kitapta toplanıp Nutuk-Söylev adıyla üç cilt olarak 1981 yılında yayımlanmıştır. Dördüncü cilt "Genel Dizin" şeklinde basılmıştır. Esas metin olarak 1934 yılında basılan nüsha alınmıştır. Büyük Nutuk devletin zor

¹ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, (Yay. Hz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. XXII-XXIII.

koşullarda verdiği dokuz yıllık mücadele sürecinin açıklanmasıdır. Bu sürecin içeriği ciltlere göre şu konular anlatılmaktadır.²

Birinci cilt: 1919-1920 yılları arasındaki olayları içermektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak Samsun'a çıkışıyla başlar. Devletin siyasi ve askeri durumunu, İstanbul-Ankara ilişkilerini, işgalleri, işgallere karşı halkın bütünleştirilmesini içeren yazışmaları, mitingleri ve kongreleri, işbirlikçileri, askeri ve siyasi örgütlenmeyi, Kuvayı Milliye'nin oluşumunu, Milli Mücadele hareketini ve bu hareketi engelleme girişimlerini, Misakı Milli'yi, Büyük Millet Meclisi (Sonradan Türkiye kelimesi eklenerek Türkiye Büyük Millet Meclisi)'nin toplanmasını anlatır.

İkinci cilt: 1920-1927 yılları arasındaki süreci kapsamaktadır. Bu cilt Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasını ve Meclis Hükümeti'nin teşkilini, isyanları (ayaklanmaları), Kurtuluş Savaşı'nı, İtilaf Devletleri ile görüşmeleri, Saltanatın kaldırılmasını, Lozan Konferansı ve Barış Antlaşması'nı, Cumhuriyet'in ilanını, inkılapları, çok partili demokrasi denemelerini, halifeliğin kaldırılmasını, bu oluşumlar için ortaya çıkan engellemeleri ve bunlara karşı verilen mücadeleyi, Atatürk'ün Türk Gençliği'ne bıraktığı kutsal armağan olan Gençliğe Hitabe'yi anlatmaktadır.

Üçüncü cilt: 1919-1920 dönemindeki yazışmaları içeren tarihi Vesikalar/ Belgeler'den oluşmaktadır. Bu belgeler tutulan Meclis zabıtlarında, ilgili bakanlığın dosyalarında kayıtlı bulunmaktadır. Atatürk Nutuk'u okurken yerine göre bu belgeleri kullanmıştır. Bu cilde paralel olarak belgelerin bir kısmı cilt I ve II'de metin içinde kullanılmıştır.

Dördüncü cilt: Genel Dizin'dir. Bu cilt; kişi, yer, kuruluş ve olay adlarını Nutuk ve Söylev için ayrı ayrı olmak üzere sayfa numaralarını da vererek hazırlanmıştır. Böylece okuyucu ve araştırmacılar için kişi, yer, kuruluş ve adlara erişim kolaylığı sağlanmıştır.³

Gazi Mustafa Kemal Paşa en büyük eserim, “*Temeli Türk Kahramanlığı ve Yüksek Türk Kültürü Olan Cumhuriyet*”tir dediği cumhuriyetin korunması ve hedeflenen çağdaşlık seviyesine yükseltilmesi Nutuk'un son sayfasındaki “*Gençliğe Hitabe*” ile çalışkan ve dinamik Türk gençliğine bir nevi siyasi vasiyetname ve aynı zamanda birinci öncelikli vazife olarak verilmiştir. Türk gençliği bu vazifeyi yerine getirebilmek için Kurtuluş Savaşı için verilen mücadeleyi ve millet iradesine dayalı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasıyla gerçekleşen Türk Devrimi'ni bütün ayrıntılarıyla bilmek zorundadır. Bu büyük olay yeni nesillere anlatılıp aktarıldıkça bir adım daha içine girilmiş olunacaktır. Bu konuda en büyük yardım ve desteği, hazırlayıp milletine sunduğu Nutuk kitabıyla Gazi Mustafa Kemal yapmıştır.

Atatürk, Nutuk ile adeta yaptıklarının hesabını ulus egemenliğinin temel unsuru o andaki siyasal parti olan Cumhuriyet Halk Fırkası (Partisi) önünde

² Enver Ziya Karal, “Seminer Açış Konuşması”, *Atatürk'ün Büyük Söylev'inin 50. Yılı Semineri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980, s. 1; Zeynep Korkmaz, *Kemal Atatürk Nutuk 1920-1927*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. XX; Ali Güler, *Deha'nın Kodları*, Truva Yayınları, İstanbul 2010, s. 156-157; Orhan Çekiç, *80. Yılında Büyük Nutuk*, T.C. Maltepe Üniversitesi Yayını, İstanbul 2008, s. 19-21.

³ Sami N. Özerdim, *Nutuk-Söylev, Genel Dizin*, Cilt: IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

ulusuna vermiştir. Bunu yapmakla milletine hesap verme ahlakını aşlamak istemiştir.

Nutuk'un yazarı yalnız olayları belgelerle inceleyerek sonuçlarını ortaya koymaya çalışan bir tarih yazarı değil, aynı zamanda eserdeki olayların da doğrudan kahramanı olarak bizzat kendisidir. Bu eserde tarih yapan ile tarih yazan aynı kişi olduğu için üstün değere sahip bir eser niteliği taşımaktadır. Bu haliyle eser tarihi olayların yanında siyasal olayları da anlatması bakımından çok ciddi bir yapıt olup tarih yöntemiyle kaleme alınmıştır.⁴ Sunumu iç ve dış kamuoyuna bizzat kendisi yaptığı için de adına Nutuk denmiştir.

Nutuk, devletin geçmişi ile bugünü arasında irtibat kurma gibi hayati bir fonksiyonu olan arşivlerin bir hazinesini oluşturmaktadır.

Atatürk bu yapıtı meydana getirirken devlet kurucusu olarak, komutan olarak, politikacı olarak, düşünür olarak, en önemlisi de insan olarak; karşılaştığı zorluklar, eksiklikler ve imkânsızlıklar karşısında asla umutsuzluğa ve çaresizliğe düşmemiştir. İncancını ve halkına olan güvenini hiçbir şekilde kaybetmemiştir. Bütün bu durumlarda gücünü akıl ve bilimden almıştır. Yaptıklarını kendine değil daima millete mal etmiştir. Bunu Nutuk'ta açıkça görmek mümkündür.⁵

Nutuk'un Hazırlanışı

Gazi Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'u elindeki belgelere göre büyük kısmını Ankara'da Çankaya Köşkü'nde, düzeltme ve son bölümlerini ise İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda yazmıştır. Müsveddeleri 506 sayfadan (36x22 cm) oluşmaktadır. Müsveddelerin bir kısmı bizzat kendisi tarafından kaleme alınmış, bir kısmı da yine kendisi tarafından dikte ettirilmiştir. Müsveddelerdeki ekleme, çıkarma ve düzeltmeler kendisi tarafından yapılmıştır. Eseri yazarken kullandığı belgeleri yine kendisi toplamış ve konularına göre değerlendirmiştir.⁶ Yakın tarihimizin 9 (dokuz) yıllık sürecini içeren böyle bir eserin son gözden geçirilmesini üç ay gibi çok kısa denecek bir sürede tamamlamıştır. Nutuk'un müsveddeleri ve bütün belgeler Atatürk'ün ölümünden sonra Ziraat Bankası kasalarında saklandıktan sonra Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi'ne verilmiş ve orada tasnif edilmiştir.⁷

Tarih; bilindiği gibi yazılı belgelere dayanır ve belgelerle açıklığa kavuşur. Atatürk belgelere yer verdiği gibi yaşanan süreçte iş başında ve hayatta bulunan şahıslardan da fikir ve düşüncelerini Nutuk'da belirtmiştir. Bu nedenle Nutuk, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1919-1927 yılları arasındaki fırtınalı sürecin resmi bir tarihidir. Aynı zamanda Türk milletine ve dünya kamuoyuna hesap verme ahlakı niteliğindedir.⁸

⁴ Korkmaz, a.g.e., s. XIX; Ergün Aybars, "Nutuk", 70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutku ve Dönemi Sempozyumu, Yay. Haz. Gül E. Kundakçı, Ankara 1999, s. 8.

⁵ Seçil Karal Akgün, "Sempozyum Açış Konuşması", 70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutku ve Dönemi Sempozyumu, Yay. Haz. Gül E. Kundakçı, s. 1.

⁶ Afet İnan, (Yeni Baskı) Haz. Anı İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, 7. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul 2008, s. 441; Ali Güler, Dehanın Kodları, s. 167.

⁷ Afet İnan, "Atatürk'ün Büyük Nutuk'unun Müsveddeleri", Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980, s. 34.

⁸ Afet İnan, Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, 2. baskı, TTK, Ankara 1991, s. 20.

Gazi'nin Nutuk'un son gözden geçirmesini yaptığı Çankaya Köşkü'ndeki çalışmayı yazar Falih Rıfki Atay şöyle nakletmektedir:

"...Nutuk Atatürk'teki çalışma gücünün insan takatini bazen ne kadar aştığını gösterir. Yüzlerce, binlerce vesikayı eski köşkün üst katındaki küçük çalışma odasında kendisi ayırmış, Nutuk'u çoğunca ayaküstü dolaşarak dikte etmiştir. Saatler süren diktelerden sonra kaleme alanlar (asistanlar) sekiz on saatlik bir uykuya gittikleri zaman Atatürk bir banyo alır, giyinir, akşam davetlilere o gün yazdıklarını okutmak üzere sofraya inerdi. Okuma ve o gün yazdıkları üzerine konuşma, muhakeme ve tartışmalar saatler sürerdi..."⁹

Atatürk'ün Nutuk'u nasıl yazdığını bir kerede birlikte çalıştığı köşkün kütüphanecisi Nuri Ulusu'nun anılarından dinleyelim:

"Atatürk, köşkün büyük salonunun bir köşesinde hazırlattıkları bürosunda Nutuk'u hazırlama çalışmalarına günlerce devam etmişlerdir. Bu çalışmaların hepsinde beni yanında bulundurmuydu. Yazdıkları tabedildikten sonra yüksek sesle kendi kendine okuyarak bazı yerleri bana tashih ettirip düzelttirir ve tekrar son haliyle okurdu. Büyük Nutuk'u hazırlarken hiç mübalağa etmeden rahatlıkla söyleyebilirim ki otuz, otuz beş saat çalıştığımız olurdu."¹⁰

Atatürk birçok konuyu hayatta kalan arkadaşlarına yani canlı tanıklara da sorup fikir ve düşüncelerini almaya son derece önem verirdi. Bu büyük eserini yazarken de yazdığı olayların içerisinde yaşamış kişileri köşke çağırıp onlarla anıları tazelemeyi ve doğrulamayı da ihmal etmemiştir. Atatürk ile 30 yıl birlikte olan İbrahim Süreyya Yiğit en sık çağırılan kişilerden biriydi.¹¹

Atatürk Nutuk'u yazarken elinde yabancı arşiv vesikaları yoktu. Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay arşivlerinden de yararlanmamıştır. Peki, bütün bu bilgileri nereden temin etmiştir? Bu büyük eseri Kurtuluş Savaşı'nın azim ve enerjisiyle üç ay gibi bir solukta denebilecek sürede ortaya koymadaki başarısının sırrı nedir? Mustafa Kemal Paşa Samsun'dan Anadolu'ya ayak bastığı 19 Mayıs 1919 tarihinden Büyük Millet Meclisi'nin açılış tarihi olan 23 Nisan 1920'ye kadar geçen 11 ay 4 günlük süreçte her şeyi kendisi idare ettiğinden her talimat kendi imzasıyla çıkmıştır. Bu talimatların asılları özel kalemde bulunduğundan bu süreç için başka kaynaklara pek gereksinim duyulmamıştır.¹²

Atatürk başladığı bir çalışmayı bitirmeden rahat edemezdi. Zorunlu bir sebep olmadıkça o işi erteleme gibi bir alışkanlığı da yoktu. Nutuk'u hazırlarken

⁹ Falih Rıfki Atay, *Çankaya -Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar-*, Bateş Atatürk Dizisi, İstanbul 1998, s. 551-552; Ömer Altıntop, *Anılardaki Atatürk*, MY Kitap, İstanbul 2011, s. 36.

¹⁰ M. Kemal Ulusu (Der.), *Atatürk'ün Yanı Başında - Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Ulusu'nun Hatıraları*, 7. baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2008, s. 57-59.

¹¹ Nuyan Yiğit, *Atatürk'le 30 Yıl, İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü*, 3. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 259.

¹² Tefvik Bıyıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921) I*, TTK, Ankara 1959, s. VII-VIII.

yüzlerce belgeyi 20-30 saat süreyle bazen ayakta bazen oturarak tetkik ederken bile kendisinde yorgunluk emaresi görülmemiştir. Ancak bu yorucu çalışmanın sonlarına doğru bir gün sol kolunda ve göğsünde şiddetli ağrılar hissetmiş doktorların ısrarı üzerine birkaç gün dinlenmek zorunda kalmıştır.¹³

“Atatürk, Çankaya Köşkü’nde Büyük Nutuk’u hazırlarken kırk sekiz saat hiç gözünü kırpmadan yazı dikte ettiği olmuştur. O binlerce belge arasından ayırdığı notlarıyla büyük eserini tamamlamak için uykusunu bile feda etmekten çekinmezdi. Ciddi bir işe başladı mı, o işin sonunun geldiğini görmeden asla rahat edemezdi. Eline aldığı bir işi yarım bırakmaz, mutlaka bitirirdi.”¹⁴

Atatürk’ün çeşitli görevlerde 35 yıl birlikte çalıştığı, sevdiği ve güvendiği arkadaşlarından İzmit Milletvekili Süreyya Yiğit bir anısında şunları yazmıştır: “Atatürk büyük işler hazırlarken asla alkole ilgi göstermezdi... Korkunç derecede bir irade gücü vardı.”¹⁵

Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Nutuk’u Okuması

Atatürk, Nutuk’u okumaya başlamadan önce kongreyi açarken özeti aşağıda sunulan konuşmayı yapmıştır. Bu söylem Nutuk’ta yer almamıştır. O günkü gazetelerde yayımlanan bu konuşma daha sonra Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri’nde yer almıştır.

“...Bugün açılışla övünç duyduğum Büyük Kongremiz, Sivas Kongresi’nden sonra teşkilatımızın ikinci büyük kongresi oluyor... Gelecek için en doğru olan ve memleketin ihtiyaçlarına en uygun kararlara ulaşmaya çalışacağız... Efendiler, geleceğe ait önlemler hakkında düşünce alışverişinde bulunmadan önce geçmişe ait olaylar hakkında bildirimlerde bulunmak ve senelerden beri devam eden çalışmalarımızın ve uygulamalarımızın milletimize hesabını vermek görevim olduğu inancındayım. Olaylarla dolu olan dokuz senelik bir devrenin tarihine değinecek bildirilerim ve açıklamalarım uzun sürecektir. Fakat yerine getirilmesi zorunlu bir görev olduğuna göre beni hoş göreceğinizi ümit ederim.”¹⁶

Bu konuşmanın bitiminde başkanlık kürsüsünü İsmet Paşa’ya bırakarak 6 gün sürecek olan Nutuk’un sunumuna başlamıştır.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk “1919 yılı Mayıs’ının 19’ncü günü Samsun’a çıktım. Genel durum ve görünüş...” cümlesiyle başlayan: “Bu gün ulaştığım sonuç, yüzyıllardan beri çekilen ulusal yıkımların yarattığı uyanıklığın ve bu sevgili yurdun her köşesini sulayan kanların karşılığıdır. Bu sonucu, Türk genç-

¹³ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, 2. baskı, Yapı Kredi Yayını, İstanbul 2005, s. 41.

¹⁴ Cemal Granda, *Atatürk’ün Uşağı*, Kristal Kitapları, Ankara 2007, s. 54; Ömer Altıntop, *Anıladaki Atatürk*, s. 36.

¹⁵ Altıntop, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁶ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Bugünkü Dille Üç Cilt Bir Arada, Yay. Haz. Ali Sevim, İzzet Öztoprak, M. Akif Tural, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 723-724; *Hâkimiyeti Milliye*, 16 Teşrinievvel (Ekim) 1927, 2254, s. 1; Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 446-447.

liğine, güvenle bırakıyorum.”¹⁷ devamında da *Ey Türk Gençliği* başlığını taşıyan Gençliğe Hitabe ile son bulmuştur. Bu söylemiyle Atatürk gençliğe, geçmişini bilip ondan dersler çıkararak geleceğe yönelik çalışma yapma görevi vermiştir. Böylece Atatürkçülük geleceği okuyabilme anlamı taşımaktadır.¹⁸

Gazi, Nutuk'un sunumunu 15-23 Ekim 1927 tarihlerinde Ulus'taki Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Salonu'nda toplanıp, 9 gün süreyle devam eden kongrenin ilk 6 gününde yapmıştır. Nutuk'un 9 yıllık olaylarını 15 Ekim 1927 Cumartesi günü başlayıp 20 Ekim 1927 Perşembe gününe kadar olan altı günlük sürede açıklamıştır. Sabah 3 saat, öğleden sonra da 3 saat olmak üzere iki oturumda 6 saat, toplamda 36 saat 31 dakikada belgelerini de göstererek dost, düşman tüm dünyaya ayakta yapmıştır. Nutuk'ta olaylar 19 Mayıs 1919'da başlayarak kronolojik bir sıra içinde verilmiştir. Nutuk'un sunumu 20 Ekim 1927 günü saat 21.00'de son bulmuştur. Nutuk'un 6 gün içinde günlere göre okunuş süreleri şöyledir:¹⁹

15 Ekim 1927 Cumartesi	: 5 saat 32 dakika,
16 Ekim 1927 Pazar	: 5 saat 37 dakika,
17 Ekim 1927 Pazartesi	: 6 saat 20 dakika,
18 Ekim 1927 Salı	: 6 saat 24 dakika,
19 Ekim 1927 Çarşamba	: 6 saat 24 dakika,
20 Ekim 1927 Perşembe	: 6 saat 14 dakika,
Toplam	: 36 saat 31 dakika

Sunumu, salonun tamamı dolu olan Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi'nin İkinci Büyük Kongresi'nde parti başkanı sıfatıyla yapmıştır. Milli Mücadele'nin hedef ve amaçlarını ortaya koyan 04-11 Eylül 1919'da Sivas 4 Eylül Lisesi'nin bir sınıfında yapılan “*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*” Sivas Kongresi, birinci kongre olarak kabul edildiği için bu ikinci kongredir.²⁰

Atatürk'ün yaptığı bu sunum dünya hitabet tarihine eşine ender rastlanan uzunlukta bir hitabet olarak geçmiştir. Bu büyük yapıtı, Atatürk'ün gururla en büyük eserim dediği o gün 4 (dört) yaşında olan ve bizlere maddi miras olarak bıraktığı Cumhuriyet'in kuruluş belgesini teşkil etmektedir.

Atatürk milletiyle birlikte Cumhuriyet'e uzanan süreçteki sorunları çözerken verilen mücadelede iki savaşı eş zamanlı olarak yürütüp kazanılmasını sağlamıştır.

Birincisi: Emperyalizme karşı 13 Kasım 1918'de başlatılan milli bağımsızlık savaşı, (UNESCO'nun da kabul ettiği karara göre; dünyada emperyalizme karşı ilk kurtuluş savaşını veren lider Atatürk olmuştur.²¹)

¹⁷ Korkmaz, a.g.e., s. 607.

¹⁸ Suna Kili, *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli*, 10. baskı, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul 2006, s. 9, Baskıya Önsöz, XXVI.

¹⁹ “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, *Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi*, Ankara 1927, s. 138.

²⁰ Yuluğ Tekin Kurat, “Büyük Nutuk'un Okunduğu Yılın Türkiye'si 1927”, *70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutku ve Dönemi*, Der. Yay. Haz. Gül E., Ankara 1999, s. 171.

²¹ Hikmet Özdemir, *Atatürk'ün Liderlik Sırları*, 2. baskı, Remzi Kitabevi, Ankara 2006, s. 31.

İkincisi: Monarşi yönetimine karşı 19 Mayıs 1919'da başlatılan milli egemenlik savaşıdır. İşte Nutuk bu iki savaşın tarihidir.²²

Gazi Mustafa Kemal Atatürk bir hafta süren Nutuk'un sunumunu tamamlarken dinleyenlere şu söylemde bulunmuştur:

“Saygıdeğer Baylar:

Sizi günlerce işlerinizden alıkoyan uzun ve ayrıntılı sözlerim, nihayet tarihe mal olmuş bir dönemin öyküsüdür. Bunda, ulusum için ve yarınki çocuklarımız için dikkat ve uyanıklık sağlayabilecek bazı noktaları belirtmiş isem kendimi bahtiyar sayacağım.

Baylar! Bu söyleyimle, ulusal varlığı sona ermiş sayılan büyük bir ulusun, bağımsızlığını nasıl kazandığını; bilim ve tekniğin en son ilkelerine dayanan ulusal ve çağdaş bir devleti nasıl kurduğunu anlatmaya çalıştım. Bugün ulaştığımız sonuç, yüzyıllardan beri çekilen ulusal yıkımların yarattığı uyanıklığın ve bu sevgili yurdun her köşesini sulayan kanların karşılığıdır.

Bu sonucu, Türk gençliğine, güvenle bırakıyorum.”²³

Atatürk 20 Ekim 1927 günü Nutuk'u okumaya başladığının 6. günü son sayfalarını ve “Gençliğe Hitabeyi” sesi titreyerek okuduğunda gözlerinden gurur yaşları damlayarak²⁴ kürsüden inerken salonda bulunan dört yüze yakın delege gözyaşlarını tutamamıştır.²⁵ İngiliz gazeteleri bu durumu “Gazi gözyaşlarını tutamadı...” şeklinde haber olarak vermiştir.²⁶ Atatürk Nutuk'u gençliğe sesleniş ile sonlandırmıştır. Bu sesleniş Nutuk içeriğinin bir özeti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk gençliğine emanet edilmesidir.

“Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen; Türk bağımsızlığını, Türk Cumhuriyeti'ni sonsuzluğa kadar muhafaza ve müdafaa etmektir.

Mevcudiyetinin ve geleceğinin yegâne temeli budur. Bu temel senin en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni bu hazineden yoksun bırakmak isteyecek dâhili ve harici bedhahların (kötülüğünü isteyenler) olacaktır. Bir gün, istiklal ve Cumhuriyet'i koruma mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şartlarını düşünmeyeceksin! Bu imkân ve şartlar, çok elverişsiz bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklal ve Cumhuriyeti'ne kastedecek düşmanlar, bütün dünyada benzeri görülmemiş bir galibiyetin temsilcileri olabilirler. Zorla ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zapt edilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi fiili olarak işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şartlardan daha acı ve daha korkunç olmak üzere, memleketin dâhilinde, iktidara sahip olanlar gaflet ve dalalet ve hatta hıyanet içinde

²² Ergün Aybars, “Nutuk”, 70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk ve Dönemi, s. 7.

²³ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev, Cilt-II (1920-1927)*, TTK, Ankara 2006, s. 1195.

²⁴ Mehmet Asım (Us), “Gazinin Gözyaşları”, *Vakit Gazetesi*, 27 Ekim 1927.

²⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Belge Olarak Nutuk*, Der. Ahmet Köklügiller, İstanbul 2010, s. 64.

²⁶ Bilal N. Şimşir, *Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler*, Türk Tarih Kurumu XVI. Dizi, Ankara 1991, s. 82; Orhan Çekiç, *80. Yılında Büyük Nutuk (Söylev)*, s. 13.

bulunabilirler. Hatta bu iktidar sahipleri, şahsi çıkarlarını işgalcilerin siyasi emelleriyle birleştirebilirler. Millet yokluk ve yoksulluk içinde harap ve bitkin düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evladı! İşte bu durum ve şartlar içinde dahi vazifen, Türk istiklal ve Cumhuriyeti'ni kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur!”²⁷

Gazi 19 Ekim günü Büyük Taarruz ile ilgili bölümü anlatırken metin haricine çıkarak *Söylev ve Demeçleri* kitabında da yer almayan şu konuları anlatmıştır:

“Dokuz seneden beri emirlerine, isimleri bilinen ya da bilinmeyen bazı kimseler tarafından adına yatırılan para ve yapılan teberruatın hesabını verdiler. Müşarünileyh (adı geçen kişi) Hazretleri bu paranın büyük kısmının Büyük Taarruz için nasıl sarf ve sonra iade edildiğini ve şimdiye kadar sarf olunan miktar ile kalan miktardan bahsettikten sonra şu sözlerle devam ettiler. Bundan başka Efendiler, vaktiyle Ankaralı hemşehrilerim tarafından bana hediye edilen bu gün ikamet etmekte bulunduğum Çankaya'daki ev ile Bursa, Trabzon, Erzurum, Antalya, Konya ve İzmir'de bana hediye edilen evler ve şimdiye kadar aldığım tahsisattan tasarrufla Ankara'da satın aldığım bir kısım arazi vardır ki, bunları hepsi Fırkamızın (Partimin)dir.”²⁸

Sunum bittiğinde Nutuk'un kongre tarafından “teşekkür ve minnet onanmasını” ve bu kararın kongre defterine yazılarak hemen bütün temsilciler tarafından imzalanmasını ve söz konusu defterin Atatürk'e sunulması önerildi. Öneri oybirliği ile kabul edildi.²⁹

Gün Gelir, Millet Benden de Başkasından da Tek Tek Hesap Sorar

Mustafa Kemal Paşa'nın Beytülmale (devlet hazinesine) bakışını ortaya koyan bir uygulamayı Sivas Kongresi için 2 Eylül 1919'da Sivas'a geldiğinde hayata geçirmiştir. Kongre çalışmalarına başlarken Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti İkinci Başkanı Rasim (Başar) Bey'den kendisine hizmet etmek üzere bir personel bulmasını istemiş, Rasim Bey de 4 Eylül Lisesi'nin idari işlerinde görevli Hacı Derviş'i uygun görerek Paşa'ya göndermiştir. Hacı Derviş, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesini şöyle anlatmaktadır:

“...Atatürk pantolonunun cebinden para kesesi çıkardı. Bütün paraları önündeki masanın üzerine döktü. ‘Al bunları çarşıya git, bana çok büyük bir hesap defteri al’, dedi. Acele çarşıya giderek defteri alıp liseye döndüm. Gazi, yarından itibaren bütün masrafları kuruşu kuruşuna bu deftere yaz emrini verdi... Paşam bu hengâmede senden kim hesap sorabilir:

²⁷ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev, Cilt-II (1920-1927)*, TTK, Ankara 2006, s. 1197.

²⁸ *Vakit*, 21 Ekim 1927, 3517; İsmail Arar, “Büyük Nutuk'un Niteliği, Amacı”, *Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri*, TTK, Ankara 1980, s. 128; Zeki Arıkan, *Büyük Söylev'in Yankıları*, Der. Ahmet Köklügiller, *Nutuk Nedir? Ne Değildir*, 2. baskı, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 418.

²⁹ Arıkan, *a.g.e.*, s. 418.

‘Çocuk bir gün gelir, millet benden de başkasından da tek tek hesap sorar’ dedi. Gazi Sivas’tan ayrılırken isteği üzerine o defteri teslim ettim.³⁰

Atatürk demokrasinin gereği olan bu hesap verme uygulaması için her an tarihe ve millete karşı hesap vermeye hazır bir yaşam öyküsü sürdürmüştür.

Nutuk’un İlk Etkisi Üniversitelerde Görülmüştür.

Ankara Hukuk Mektebi’nde bu söylevin okunduğunun ertesini günü 21 Ekim 1927’de Ankara Hukuk Mektebi öğrencileri saat 13.00’te toplanarak “Gençliğe Hitabe”yi okuduktan sonra o günkü üniversite gençliğinin duygu ve düşüncelerini yansıtan çok anlamlı şu özet bildiriye basına vermişlerdir:

“Ey Türklüğün büyük teşahhusu (belirleyicisi), ey bizim aziz babamız. Ruhlarına heyecan, dimağlarına nur saldıgın gençlik sana diyor ki: Senin sevgini gönlünde, irşatlarını şuurlu adımlarının istikametinde bulan bu gençlik, şüphesiz ki senin dehan ve senin azminle Türklüğe hediye edilen Cumhuriyeti hayatından daha aziz ve mukaddes tanımıştır. Onun müdafaa için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyecek, onu gözlerken çok kısıncan davranacaktır...”

Türk istikbalinin evlatları, milletin varlığına ve onun kalbi olan aziz Cumhuriyet’ine en ufak yan bakışların bile tahayyül ve tasavvuruna uyuşuk ve hareketsiz kalamaz. Adı Türk, kanı Türk, bütün mevcudiyeti Türk olan millet ve onun gençleri kendisini yokluktan varlığa, ölümden hayata, karanlıktan ışığa is’al edenlerin (ulaştırıcıların) açtıkları kurtuluş çığırında her vakit istiklal ve istikbalin koruyucusu, kan ve candan çizilmiş hudutlarının bekçisi olacak ve ebediyete kadar da öyle kalacaktır.

Ankara Hukuk Mektebi Talebeleri³¹

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde Yarattığı Etki

Bir gün sonra benzeri bir toplantı Darülfünunu (İstanbul Üniversitesi) Hukuk Fakültesi’nde 22 Ekim 1927 günü yapılmıştır. Toplantıda öğrencilerin heyecanlı konuşmalarından sonra kürsüye gelen Prof. Muslihiddin Adil Bey şunları söylemiştir: “Çok mesut bir nesilsiniz. Gazi’nin Nutuk’u bir tarihtir. Baştan başa Türk siyasetini vecizeler şeklinde gösteren bir mecmuadır. Gazi’nin Nutuk’u yaşayan ve yaşayacak nesiller için takip edilecek esasları gösteriyor. Gazi’nin Nutuk’u yarın hayatta gideceğimiz yolu gösteriyor. Milletimiz için Cumhuriyet, hem gaye, hem vasıttır.”³² İstanbul Üniversitesi öğrencileri ertesi gün 23 Ekim sabahı saat 10.00’da konferans salonunda toplanarak “Gençliğe Hitabe”nin levha halinde sınıflara asılması ve Atatürk’e verilecek cevap metninin hazırlanması kararı alınmıştır. Hazırlanan telgraf metninde özet olarak şöyle denilmektedir:

³⁰ Şükrü Elçin, “Hacı Dervişten Duyduklarım”, *Erdem Dergisi*, Atatürk’ün Ölümünün Ellinci Yılı Sayısı, Sayı: 12, Cilt: 4, Eylül 1988, s. 879; Ali Güler, *Atatürk ve Beytülmal*, Halk Kitabevi, Ankara 2016, s. 41-42.

³¹ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 448-449.

³² *Hakimiyeti Milliye*, No: 2262, 24 Teşrin-i Evvel 1927, s. 1.

“Büyük Gazi önünde beşeriyet tarihinin hayret, hürmet ve takdirle eğileceği büyük eserinizi bize emanet ediyorsunuz. Biz Mustafa Kemal asrının gençleri, bu büyük eseri yaşatacak, kuvvetlendirecek, nesilden nesle eriş-tirecek, açtığınız refah ve sadet yolunda metanetle ilerleyeceğiz... Umde-miz Türk istiklal ve Cumhuriyeti'dir; hedefimiz muasır medeniyettir, ey Büyük Gazi.

Milli Türk Talebe Reisi Tahsin Bekir (BALTA)³³

İstanbul Belediyesi'de Gençliğe Hitabe'yi levhalar üzerine yazdırarak İstanbul'un çeşitli yerlerine asma kararı almıştır.³⁴

Gazi Mustafa Kemal Atatürk Nutuk'u Kimlere Okumuştur?

Atatürk büyük yapıtı olan Nutuk'u bütün millete hitaben aşağıda hazır bulunanlara ayakta okuyarak sunmuştur. Sunum sırasında kimi zaman sesini yükseltip vurgu yaparak ve kendinden emin olarak olayları bütün sadeliği ile anlatmıştır. Nutuk'u dinlemek için salonda şunlar hazır bulunmuştur:

1. Hükümet üyesi bakanlar,
2. Milletvekilleri (350 milletvekili),
3. Tüm illerden gelen CHP delegeleri (63 ilden gelen 126 temsilci),
4. Cumhuriyet Halk Partisi ileri gelenleri,
5. Yüksek rütbeli komutanlar,
6. Bürokraside yer alan üst düzey yöneticiler,
7. Ankara'da bulunan tüm Büyükelçiler,
8. Özel davetliler.

Sunumu salonda bulunanlar tarafından büyük bir dikkatle ve nefeslerini tutarcasına dinlemişlerdir. Sunum sadece yurt içinde değil, yurt dışında da büyük yankılar uyandırmıştır. Sunuma tüm illerin CHP delegeleri, milletvekilleri ve parti ileri gelenlerinin çağırılması ile anlatılanların yurdun dört bir köşesine birinci kaynaktan anlatımlar olarak yayılması ve halkın doğrudan bilgilendirilmesi amaçlanmıştır.

1927 yılında yapılan bu sunumda Gazi Mustafa Kemal Paşa 1919-1927 yılları arasındaki 9 yıllık sürede kongrelerin başkanı, TBMM Başkanı, Başkomutan, Cumhurbaşkanı ve milletinin yöneticisi olarak kendine; yaptıklarının hesabını soruyor ve milletine karşı yaptıklarının hesabını veriyordu. Yanıtları tamamen belgelere ve canlı tanıklara dayalı olarak yapıyordu.

Atatürk yaşamında yaptıklarının yanında yazdığı Nutuk ile de milletinin tarihine çok önemli katkılarda bulunmuş, böylece Türk milletine rehber olmuştur. O diyor ki! “Tarihi yaşadığımız gibi yazdık, fakat geleceği Cumhuriyet'e inananlarla onu koruyanlara ve yaşatacaklara emanet etmek lazımdır.”³⁵ Bir millet geleceğini planlayabilmek için geçmişini bilmek zorundadır. Geçmişini bilmeden bu günü anlayamayız. Bu konuda da Atatürk'ün çok önemli tespitleri vardır. İşte bazıları: “Bir milletin tarihi, bilmesi gereken en büyük ger-

³³ Hâkimiyeti Milliye, No: 2262, 24 Teşrin Evvel 1927, s. 1.

³⁴ Milliyet, 27 Ekim 1927, s. 1.

³⁵ Afet İnan, a.g.e., s. 442.

çeğidir” diyor ve devam ediyor: “Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşirtacak bir mahiyet alır.”³⁶ Bu nedenle de milletlerin milli tarihini tetkik etme zorunluluğu vardır. Bu konuyla ilgili olarak Nutuk, örneğine az rastlanan bir tarihi belgedir.³⁷ Atatürk bu düşünceyi eyleme geçirmek için de milli tarihimizi tetkik edecek bir cemiyetin kurulmasını bir ihtiyaç olarak görmüş ve bunu da başarmıştır. Türk Tarih Kurumu bu düşüncenin ürünü olarak kurulmuştur.

Atatürk bu büyük eserin son sayfasında hitap ettiği, kendilerine görev ve sorumluluk verdiği Türk Gençliği’nin vatan ve millet sevgisine, milliyetçiliğine ve sağduyusuna güvendiğini çeşitli söylemleriyle açıkça ortaya koymuştur. O diyor ki! “Gençliği yetiştiriniz. Onlara ilim ve irfanın müspet fikirlerini veriniz. İstikbalin aydınlığına onlarla kavuşacaksınız. Hür fikirler tatbik mevkiine geçtiği vakit Türk milleti yükselecektir.”³⁸ Gençlikle ilgili söylemlerini şöyle sürdürüyor: “Türk çocuğu atalarını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır.”³⁹

Tarih 29 Ekim 1938 Cumhuriyet’in 15. yıldönümü İstanbul’da coşkuyla kutlanmaktadır. Tören sonrası vapurları dolduran gençlerin Dolmabahçe Sarayı önüne gelerek Ata’yı görmek için yaptıkları tezahürat her tarafı inletmektedir. Sarayın önündeki coşku doruğa çıkmıştır. Atatürk’ün odasına doktoru Neşet Ömer Bey ile başyaver Salih Bozok girerler. Manevi kızı Sabiha Gökçen de odadadır. Gençliğin bu coşkusu karşısında Atatürk yanındakilere şöyle seslenir: “Bunlar bizim gençlerimiz. Cumhuriyet’i emanet ettiğimiz gençlerimiz. Ne gür sesleri var... Öyle bir nesil yetişiyor ki, bu neslin heyecanı, yurt ve bayrak sevgisi köreltmeyecek olursa, dünyanın en büyük, en mutlu ülkesi bilinir ki Türkiye olacaktır!”⁴⁰ Yanındakiler onu köreltmeye kimsenin gücü yetmeyecektir diye karşılık verince Atatürk; “Ama etmek isteyenler çıkacaktır. Tarihe bakınız, daima ulusların mutluluğuna ve esenliğine gölge düşürecek kötü niyetlilerin çıktığını görürsünüz.” der ve devam eder. “Bu çocukları görmek istiyorum. Buraya kadar geldiklerine göre, onlara hiç olmazsa el sallamalıyım.”⁴¹

Yatağından bin bir güçlkle kalkıp elbisesini ve ayakkabılarını yardımla giyerek pencerenin önünde hazırlanan koltuğa oturur. Ata’nın pencereden görülmesiyle dışarıda bir kıyamettir kopar. Cumhuriyet’in emanetçisi gençlik Atası ile bir kere daha tek yürek olmuştur. Görülmeye değer bir manzaradır.⁴² İşte Türk’ün Atası, işte kurduğu Cumhuriyet’i koruyup kollaması için emanet ettiği gençliğe duyduğu sevgi ve güven.

³⁶ Gnkur. Bşk.lığı, *Atatürkçülük 1, Atatürk’ün Görüş ve Direktifleri*, MEB, Ankara 2001, s. 359; Gnkur. Bşk.lığı, *Atatürkçülük 2, Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler*, MEB, Ankara 2001, s. 151.

³⁷ İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 127.

³⁸ Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk’ten Yazdıklarım*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1971, s. 36.

³⁹ Gnkur. Bşk.lığı, *Atatürkçülük 1, Atatürk’ün Görüş ve Direktifleri*, s. 359.

⁴⁰ Oktay Verel (der.), *Sabiha Gökçen Atatürk’le Bir Ömür*, 4. baskı, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2007, s. 303-304.

⁴¹ Verel, a.g.e., s. 304.

⁴² Verel, a.g.e., s. 304.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk Nutuk'u Niçin ve Kimlere Hitaben Yazmıştır?

Bu sorunun yanıtını bizzat kendisi şöyle vermektedir:

“...Amacım, inkılâplarımızın (devrimlerimizin) incelenmesinde tarihe kolaylık sağlamaktır. Bütün bu olayların oluşumu ve gelişiminde Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümet Başkanı, Başkomutan ve Cumhurbaşkanı olarak bulunmuş olmaktan daha çok, teşkilatımızın (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Söylev'in verildiği tarihte Cumhuriyet Halk Partisi) genel başkanı olarak bu görevi yapmaya kendimi mecbur sayarım.”⁴³

Bu sorunun yanıtını aşağıdaki şekilde detaylandırmak mümkündür:⁴⁴

1. Tarihe, kendi eyleminin tarihsel yorumu için ışık tutmak,
2. Geçmişte ve o gün de kendisine ve eylemine inanmayarak karşı çıkanlara elde edilen başarının öyküsünü ve kendisinin haklılığının kanıtını göstermek,
3. Milli Mücadele'nin örgütlenmesi, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması, Cumhuriyet'in ilanı ile yeni devletin kurulması, ilke ve devrimlerin oluşturulmasıyla son bulan eylem bütünlüğünü belirtmek.

Nutuk'un Basımı

Nutuk'un dili klasik Osmanlıca'ya oranla sadeleştirilmiş o günkü yazı dilinin mükemmel bir örneğini oluşturmaktadır. Cümlelerde dilbilgisi hatası görülmez. Kısa cümleler kullanılmıştır. Farsça kelimeler pek tercih edilmemiştir, ancak Türkçesi olmayan kelimelerin Arapça karşılıkları kullanılmıştır. Kelime hazinesi bakımından da oldukça zengindir. Fakat Arapça ve Farsça kurallarına bağlı kelime ve tamlama şekillerinden tam olarak ayıklanmadığı için bugüne göre oldukça ağırdır. Ancak üslup ölçüleri bakımından değerlendirdiğimiz de açık ve yalın bir dilin egemen olduğunu görürüz. Nutuk'taki üslup tek bir kelimesinden fedakârlık edilemeyecek ölçülü ve tabidir. Düşünceler derin ve aydınlıktır.⁴⁵ İlk baskı Nutuk'un birinci cildinin metin kısmı aşağıdaki bilgileri içermektedir:

1. 192.240 (Yüz doksan iki bin iki yüz kırk) sözcük bulunmaktadır.
2. Her sayfada ortalama 360 (üç yüz altmış) sözcük yer almıştır.
3. Metin kısmının yer aldığı birinci cilt, 16 punto Arap harfleri ile 534 sayfadır.
4. Belgeleri içeren ikinci cilt ise 344 sayfadır. Belge sayısı 308 (üç yüz sekiz)'dir.
5. Her iki cildin toplam sayfa sayısı 878'dir.⁴⁶
6. Nutuk'un yabancı dilde yapılan baskılarında 8 (sekiz) sayfalık giriş bölümü bulunmaktadır. Giriş bölümünde Nutuk'un yabancı dillere niçin tercüme edildiği açıklanmaktadır.

⁴³ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk Söylev, Cilt II (1920-1927)*, 5. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 1.

⁴⁴ Emre Kongar, *Söylev Hangi Koşullar Altında Söylendi*, Ahmet Köklügiller (Der.), *Nutuk Nedir, Ne Değildir?*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 317.

⁴⁵ Korkmaz, *Önsöz*, s. XXII-XXIII.

⁴⁶ Çekiç, *a.g.e.*, s. 9.

Yazarı Gazi Mustafa Kemal Atatürk olan Nutuk “Cumhuriyetin Kilometre Taşları” ve Türk milletinin geleceğe yönelik “Planlama Programıdır” Nutuk’un millete takdim edildiği 1927 yılında devlet 4 yaşında genç bir Cumhuriyet’ti.

Nutuk Hangi Dillerde Basılmıştır?

Nutuk’un okunmasından kısa bir süre sonra eski Türkçe ile tek cilt olarak 50.000 adet basılmıştır. Nutuk’un 1927 yılı basımı 1928 harf devriminden önce olduğu için Osmanlıca’dır. Türkçe olarak birinci cildin ilk baskısı 1928 yılında 100.000 (yüz bin) adet basılmıştır. Belgeleri içeren ikinci cilt daha sonra basılmıştır. 1934 yılında 3 cilt olarak İstanbul Devlet Matbaası’nda basılmıştır.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk Nutuk’un yurt içinde ve yurt dışında basım ve satış işlerini yeni kurulmuş olan Türk Tayyare Cemiyeti (Bugünkü adı Türk Hava Kurumu)’na⁴⁷ vermiş ve kitap üzerindeki telif haklarını bu kuruma bağışlamıştır. Nutuk’un basıldığı diller şunlardır:⁴⁸

1. Türkçe,
2. İngilizce’ye çevrilmiş ilk baskısı 2750 adet basılmıştır. Birinci Cilt’i 1 (bir) İngiliz Sterlini’ne satılmıştır. Vesikalar/Belgeler hariç.
3. Fransızca’ya çevrilmiş ilk baskısı 2750 adet basılmış, Birinci Cilt’i 125 FF’na satılmıştır. Vesikalar/Belgeler hariç.
4. Almanca’ya çevrilmiştir.
5. Rusça’ya çevrilen Nutuk referanslarla üç cilt halinde basılmıştır. Rusça baskıları Ruslar tarafından satılmıştır.⁴⁹
6. Farsça’ya çevrilmiştir.
7. Türkmençe’ye çevrilmiştir.
8. Kazakça’ya çevrilmiştir.
9. Nutuk’un Rusça hariç diğer dillerde basımı Almanya’nın Leipzig kentindeki K.F. Koehler⁵⁰ yayınevi tarafından 1930 yılında 3 yıl gecikmeyle yapılmıştır. İlk başvuru 11 Mayıs 1927’de Paris Büyükelçiliğimize yapıldığında Payot Yayınevi bu işe talip olur ve metnin kendilerine gönderilip gönderilemeyeceğini sorar. Alınan yanıt, firma yetkililerinin Ankara’ya gelip metni okumaları şeklindedir. Çünkü metin henüz kongrede bile okunmamıştır.⁵¹ Bu işlemlerin zamana gereksinim göstermesi sebebiyle üç yıllık bir gecikme olmuştur.
10. Nutuk 2005 yılında Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’ın bugünkü yazı diline çevirisi olarak metin, belgeler, harita, krokiler ve resimlerden oluşan tek cilt olarak basılmıştır. Bu baskının Almanca, İngilizce, Fransızca ve Arapça’ya bastırılması önerilmiştir. Bunun öncesinde Atatürk’ün büyük Nutuk’u 41 defa basılmıştır. Bunun son 10 baskısından ikisi 1981 yılında gerçekleştirilmiştir. Bunun dışındakiler çeşitli kurum, kuruluş ve şahıslar tarafından bastırılmış olup eksik ve yanlışlıkları bulunmaktadır.⁵²

⁴⁷ Bilal N. Şimşir, *Atatürk’ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler*, Türk Tarih Kurumu XVI. Dizi, Ankara 1991, s. 82.

⁴⁸ Şimşir, *a.g.e.*, s. 116.

⁴⁹ Ahmet Köklügiller (Der.), *Nutuk Nedir, Ne Değildir?*, 2. baskı, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 77.

⁵⁰ Bilal N. Şimşir, *Atatürk’ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler*, s. 17.

⁵¹ Şimşir, *a.g.e.*, s. 2-8.

⁵² Korkmaz, *a.g.e.*, s. 611.

Nutuk Hakkında Görüş ve Değerlendirmeler

Nutuk'a tarih, sanat, dil, realizm, etik kurallar ve olayların değerlendirilmesi açısından bakıldığında şu hususları görebilmekteyiz:

a. Atatürk, Nutuk ile kendisine verilen aşağıdaki görevlerle ilgili davranışlarını ve bunların bir hesabını vermiştir.⁵³

- Dokuzuncu ve Üçüncü Ordu Müfettişi (30 Nisan - 8 Temmuz 1919).
- Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı (24 Ağustos - 11 Eylül 1919).
- Heyeti Temsiliye Başkanı (11 Eylül 1919 - 24 Nisan 1920).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı (24 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923).
- Başkomutan (5 Ağustos 1921 - 23 Ağustos 1923).
- Cumhurbaşkanı (29 Ekim 1923 - 10 Kasım 1938 süreci)

b. Nutuk, yakın tarihimizin temel kaynağıdır. Yusuf Akçura, Nutuk için sanat açısından şu değerlendirmeyi yapmaktadır. Yeni Türk Devleti'nin kuruluş destanı diye tanımlamak hatalı olmaz zannedirim. Bu eser destanî niteliğe sahiptir. Nutuk zalim ve şerirler (fesatlar) tarafından zincirlere bağlanmış mert ve bahadır (yiğit) Türk'ün zincirlerini nasıl kırıp kurtuluşunu kazandığını anlatır. Nutuk'a yalnız tarihi kıymeti açısından bakılırsa asli bir kaynak olduğu görülür.⁵⁴

c. Nutuk'tan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün yaşamında; hayalci, duygusal, maceracı, romantik ve mistik düşüncelere yer olmadığı, akıl ve bilime dayalı tamamen realist bir çizgide yürüdüğü bütün yönleriyle anlaşılmaktadır.⁵⁵

d. Nutuk, 1919-1927 yılları arasında yaşanan zorlukların nasıl aşıldığını, sorunların çözümünde hangi yöntemlerin uygulandığını ortaya koyan bir cevap anahtarıdır. Kısaca, Nutuk imkânsızlıkların olanaksızlara rağmen o asil ruhla nasıl başarıldığının siyasi anlatımını içeren tarihi değere sahip bir belgedir. Çağdaşlaşmayı hedef edinmiş Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş tarihidir. Lise tarih kitaplarında o dönemde Nutuk hakkında şunlar denilmektedir:

"...Nutuk'ta Büyük Gazi, memleketin Umumi Harp (Birinci Dünya Savaşı) sonunda, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonraki vaziyetini anlatarak söze başlamıştır. Türk Milleti'nin ve ondan doğacak irade kudretinin başarılabilceği ağır şartlar altında geçen milli mücadele safhalarını, bunların iç yüzündeki hakikatleri, 1927 yılına kadar olan inkılâp hareketlerini bütün vesikalarıyla (belgeleriyle) bizzat konuşan bir tarih halinde anlatmıştır. Ben Türk'üm Türk vatandaşım diyen her fert, büyük Nutuk'u bir değil birçok defalar dikkatle, hassasiyetle, hürmet ve tazim ile okumak mecburiyetindedir."⁵⁶

⁵³ Tefik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921) - I*, TTK Basımevi, İş Bankası Yayını, Ankara 1959, s. VII.

⁵⁴ Yusuf Akçura, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Asli Membalarından: Nutuk*, Der. Ahmet Köklügiller, *Nutuk Nedir, Ne Değildir?*, 2. baskı, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 26-28.

⁵⁵ Akçura, *a.g.e.*, s. 30.

⁵⁶ Sabahattin Selek, *Atatürk ve Nutuk*, Der. Ahmet Köklügiller, *Nutuk Nedir, Ne Değildir?*, s. 55.

e. Nutuk olmasaydı, anlatılan olayları, yerleri, şahıslar ve konuları araştırmak isteyen araştırmacılar için, içinden çıkılamayacak güçlüklerle karşılaşabilirlerdi. Atatürk 1919-1927 döneminde yaşananları bütün açıklığı ile ortaya koyarak hem gelecek kuşakların, hem de tarihin değerlendirmesine bırakmıştır.⁵⁷ Nutuk 1919-1927 gelecekte karşılaşılması muhtemel sorunlar için bir çözüm anahtarı niteliğindedir.

f. Tek Adam'ın yazarı Şevket Süreyya Aydemir Nutuk için şöyle demektedir. *“Büyük Nutuk ne bir hatıra, ne bir tarihtir. Tarihi değerde siyasi bir vesikadır ve elbette ki bütün siyasi vesikalar gibi, zamanın şartları içinde çeşitli açılardan değerlendirilmelidir.”*⁵⁸

g. Tarık Zafer Tuna'ya göre; Nutuk oluşumu ve içeriği bakımından birinci planda bir siyasal belge ve tarihsel kaynaktır. Parti kongresi tarafından benimsenmekle siyasal niteliğini pekiştirmiştir. Nutuk, Türk milletinin kurtuluşunu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu kronolojik bir sırayla anlatır.⁵⁹

h. Önceki başbakanlardan Bülent Ecevit'in değerlendirmesi ise; *“Atatürk'ün bir özelliği, tarih yapan bir önder olduğu kadar, tarih bilinciyle düşünüp hareket eden bir önder oluşudur”* şeklindedir.

1. Nutuk'u okuduğumuzda şunları açıkça görmemiz mümkündür:⁶⁰

1. Tarih yapanla tarih yazanın aynı kişi olduğunu,

2. Atatürk'ün eşsiz bir askeri deha, devlet kurucusu, politikacı, düşünür ve bir barışsever olduğunu,

3. Yaşanan çeşitli ve karmaşık olaylar karşısında Atatürk'ün; üzüntüler ve incinmeler karşısında asla karamsarlığa, ümitsizliğe ve çaresizliğe düşmediğini, iradesini ve gücünü milletinden, ilimden, çağdaşlıktan ve insanlıktan aldığını.

i. Atatürk'ün Büyük Nutuk'u Türk milletine ve bütün Dünya'ya sunmak için beklediği amaç şu şekilde ortaya konabilir:⁶¹

1. Geçmişte yaşanan tarihin anlaşılmasına yardımcı olmak,

2. Ulusal varlığımız için önemli gördüğü konularda ulusun ve gelecek kuşakların aydınlatılarak dikkatli olmalarını sağlamaktır.

Atatürk Nutuk'ta ulusal mücadelenin diğer kahramanlarıyla olan ayrılıklarının izahını özetle şöyle yapmıştır. Demıştır ki!

“Beliren ulusal savaşın tek amacı yurdu dış saldırılardan kurtarmak olduğu halde bu savaşın, başarıya ulaştıkça, ulusal iradeye dayanan yönetimin bütün ilkelerini ve şekillerini evre evre bugünkü döneme değin gerçekleştirmesi olağan ve kaçınılmaz bir tarih akışı idi. Bu kaçınılmaz tarih akışını, gelenekten gelen alışkanlığı ile hemen sezinleyen hükümdar

⁵⁷ Şemsettin Ünlü, *Çağdaş Türk Dili*, Ekim-Kasım 1997.

⁵⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt: II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1965, s. 307; Ahmet Köklügiller, *Nutuk Nedir, Ne Değildir?*, 2010, s. 59.

⁵⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Belge Olarak Nutuk*, Der. Ahmet Köklügiller, s. 64-65.

⁶⁰ Seçil Karal Akgün, “Sempozyum Açış Konuşması”, *70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi Sempozyumu*, Der. Gül E. Kundakçı, Ankara 1999, s. 1.

⁶¹ İsmail Arar, *Söylev'in 50. Yılı Semineri*, Ankara 1977.

soyu, ilk andan başlayarak ulusal savaşın amansız bir düşmanı oldu. Bu kaçınılmaz tarih akışını, ilk anda bende gördüm ve sezinledim. Ama baştan sona, bütün evreleri kapsayan sezgilerimizi ilk anda bütünüyle açığa vurmamak ve söylemedik.

Başarı için pratik ve güvenilir yol, her evreyi zamanı geldikçe uygulamaktır. Ancak bu pratik ve güvenilir başarı yolu; yakın çalışma arkadaşım olarak tanınmış kişilerden kimileriyle aramızda, zaman zaman görüşlerde, davranışlarda, yapılan işlerde beliren temelli ve ikinci derecede anlaşmazlıkların, kırgınlıkların ve giderek ayrılıkların da nedeni ve açıklaması olmuştur. Ulusal savaşa birlikte başlayan yolculardan kimileri, ulusal yaşamın bugünkü Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet yasalarına kadar uzayan gelişmelerinde, kendi düşünce ve psikolojilerinin kavrama sınırı bittikçe bana direnmeye ve karşı çıkmaya başlamışlardır...⁶²

Nutuk Niçin 1927 Yılında Sunulmuştur?

Atatürk Nutuk'u Cumhuriyet Halk Fırkası (Partisi)'nin ikinci kurultayında değil, daha önce Haziran ayında vermeyi düşünmekteydi. Ancak hafif bir kalp spazmı geçirdiğinden doktorların istirahat önermeleri üzerine Ekim ayına kalmıştır.⁶³

Atatürk'ün Nutuk'u niçin 1927 tarihinde sunduğunu anlayabilmek için ülkede meydana gelen olayların seyrine bir göz atmak gerekmektedir. Cumhuriyet'in 29 Ekim 1923'te ilan edilmesiyle birlikte Cumhuriyet'in öngördüğü dünya görüşü ve hayat felsefesinin bir gereği olan devrimler ihtilal mantığı ile değil, TBMM'nin çıkardığı yasalarla hayata geçirilmeye başlanmıştır.

Bu değişime paralel olarak sosyal, kültürel, eğitim, ekonomi ve bilimsel alana yönelme başlamıştır. Başbakanlığa bağlı olarak 1926'da İstatistik Genel Müdürlüğü'nün oluşturulmasıyla tarihsel söylevin millete sunulduğu 1927 yılı Ekim ayında nüfus ve tarım sayımlarının, Aralık ayında ise sanayi sayımının yapılması ülkenin toplumsal dökümüne başlangıcı oluşturmuştur.⁶⁴

Bu alandaki devrimler ve ileri atılımlar ne yazık ki Atatürk'ün Ulusal Mücadele için iş ve güç birliği yaptığı silah arkadaşlarının bazıları yollarını ayırmış ve 1924'te parti kurarak karşı direniş başlatmışlardır. Bunun yanında başlayan iç ve dış sorunlar şöyledir:⁶⁵

a. 13 Şubat-31 Mayıs 1925 tarihleri arasında devrimleri ve ülke bütünlüğünü hedef alan Şeyh Sait İsyanı meydana gelmiştir.

b. Lozan Barış Antlaşması gereğince İngiltere ile Türkiye arasında çözüme kavuşturulması planlanan Musul sorunu son derece tehlikeli hal almış neredeyse bizi İngiltere ve ona destek çıkanlarla savaşın eşğine getirmiştir.

⁶² Atatürk, *Nutuk-Söylev*, Cilt I, 1919-1920, s. 21, 23.

⁶³ Kurat, "Büyük Nutuk'un Okunduğu Yılın Türkiyesi", *70. Yılında Ulusal ve Uluslararası*, s. 171.

⁶⁴ Cavit Orhan Tütengil, *1927 Yılında Türkiye, Büyük Söylev'in 50. Yılı Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1980, s. 55.

⁶⁵ Kurat, "Büyük Nutuk'un Okunduğu Yılın Türkiyesi", s. 172-173; Mehmet Kılıç, *Tarihim ve Ben, Atatürk İlkeleri ve Devrimler*, Beşinci Bölüm'ün ilgili kısımları, Üçüncü Kitap, Artes Yayınları, İstanbul 2011.

c. 3 Haziran 1925'te, Hükümet, Ankara ve Doğu İstiklal Mahkemeleri'nin uyarılarını dikkate alarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı bütün şubeleriyle birlikte kapatmıştır.

d. Kıyafet devrimi ve şapka kanunu bahane edilerek;

- 14 Mayıs 1925'te Sivas'ta,

- 22 Kasım 1925'te Kayseri'de,

- 24 Kasım 1925'te Erzurum'da,

- 25 Kasım 1925'te Rize'de,

- 27 Kasım 1925'te Kahramanmaraş'ta, halkın hükümete karşı ayaklanması için kıskırtmalar başlamıştır.⁶⁶

e. 17 Haziran 1926'da Atatürk'ü öldürerek rejime istedikleri şekli vereceklerine inananlar sonuçsuz kalan İzmir Suikastı'nı tertiplemişlerdir. Bu suikastın örgütsel olup olmadığı hala tartışılmaktadır.

f. 11 Eylül 1920'de kurulan İstiklal Mahkemeleri 7 Mart 1927'de tamamen kaldırılmıştır.

g. Dış ilişkilere gelince ABD Lozan Konferansı'na gözlemci olarak katıldığı için Lozan Barış Antlaşması'nı imzalama gibi bir sorumluluğu yoktu. Çünkü iki ülke Birinci Dünya Savaşı'nda birbirlerine harp ilan etmemiş, sadece ilişkilerini kesmişlerdir. Ancak 1927'de Cumhuriyetimizin kalıcı olduğu anlaşılınca hükümeti temsil eden başkan ABD anayasasının esnekliği sayesinde senatonun onayını almadan ülkemize ilk büyükelçi olarak Joseph C. Grew'u göndermesi dolaylı olarak Lozan'ı tanınması anlamına gelmiştir. Bu statü 1930 yılında daimi olarak kabul edilmiştir.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere 1927 yılı iç ve dış sorunların önemli ölçüde çözüme kavuşturulduğu, istikrar ortamına geçişin sağlandığı ve Cumhuriyet'in çok zor sınavı geçtiği istikrar yılı olmuştur.

Büyük Nutuk'a Tepki ve Eleştiriler

Nutuk Gazi tarafından okunmayı müteakip yurt içinde ve yurt dışında büyük yankılar uyandırmış, çeşitli yorumlar yapılmış ve günlerce sürmüştür.

1. Çürüksulu Mahmut Paşa'nın Tepkisi

İlk tepki Nutuk'un okunuşu bitmeden 19 Ekim 1927 günü Çürüksulu Mahmut Paşa'dan gelmiştir. Atatürk'e çektiği telgrafta doğu illerimizden bir kısım arazinin Ermenilere verilebileceği yolunda herhangi bir beyanını belirterek sunumdaki bu yanlışın düzeltilmesini istemiştir. Hâlbuki Çürüksulu Mahmut Paşa'nın Bosfor (Bosphore) gazetesine verdiği demece atfen 31 Ekim 1919 günlü Tasvirifkar Gazetesi'nde yayımlanan demecinde şöyle demektedir. "*Ermenilerin pek çok olan isteklerine hak vermeksizin, sınırlarda bazı düzeltmeler yapmayı kabul ederiz.*" Atatürk, Doğu Anadolu'da Ermenistan yararına toprak bırakılacağına söz verme niteliğindeki bu cümleye istinaden 17 Kasım 1919 günü telyazısı ile yanıt vermiştir. Yanıtta: "*...Erzurum ve Sivas kongrelerinin kararları uyarınca milletin Ermenistan'a bir karış bile top-*

⁶⁶ Kılıç, a.g.e., s. 253-254.

rak bırakamayacağını...” belirtmiştir. Buna ait belge 196 sayı ile Nutuk-Söylev Cilt III'de yer almıştır.⁶⁷ Bu belge ayrıca Cumhuriyet ve Vakit gazetelerinin 23 Ekim 1927 tarihli sayılarında mevcuttur. Bu bilgilerin Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Saffet (Arıkan)'ın Çürüksulu Mahmut Paşa'ya bildirilmesi üzerine tashih (düzeltme) talebi bir daha tekrarlanmamıştır.

2. Halide Edip Adıvar'ın Tepkisi

Atatürk'e düzenlenen İzmir Suikastı öncesinde yurt dışına çıkarak; Londra'da yaşayan Kurtuluş Savaşı'nın onbaşı, yazar Halide Edip Adıvar, tepkisini Londra'da yayımlanan “The Times” gazetesine gönderdiği 21 Ekim 1927 tarihli yazısında belirtmiştir. Halide Edip, “Türkiye ve Amerika Gazi'nin Nutuk'u” başlıklı yazısını ABD'nin 16. Başkanı Abraham Lincoln'un “Bir kimse sonsuza dek ve herkes bir süre kandırılabilir; fakat herkes sonsuza dek kandırılmaz.” sözü ile bitirmiştir. Londra Büyükelçimiz Ferid Bey aynı gün eleştiriyi Dışişleri Bakanlığımıza bildirmiştir. Eleştiri ile ilgili CHP Genel Sekreteri Saffet Bey tarafından 1 Kasım 1927 tarihinde The Times Gazetesi'ne bir tezkip gönderilmiştir.⁶⁸

3. Dr. Adnan Adıvar'ın Eleştirisi ve İthamları

Atatürk'e muhalefet kanadının içinde yer alan Halide Edip Adıvar'ın eşi olan ve Paris'te yaşayan önceki İttihat ve Terakkici Dr. Adnan Adıvar daha ziyade eleştiri ve ithamlarda bulunmuştur. Londra'da yayınlanan 23 Eylül 1928 tarihli The Daily Telegraph Gazetesi'nde “Türk Diktatörlüğü, Mustafa Kemal'in Pozisyonu” başlığını taşıyan bir eleştiri yayımlamıştır. Eleştiri yazısında şu iddialarda bulunmaktadır:⁶⁹

- Mustafa Kemal'in bir diktatör olduğu,
- Saltanatını ilan etme olasılığının olmadığını,
- Gazetecilerin herhangi bir kişisel haberi O'nun izni olmadan yayınlamaya cesaret edemeyeceği.

4. Hüseyin Rauf (Orbay)'ın Tepkisi

Lozan görüşmeleri ve Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı sırada TBMM Hükümeti'nin başbakanı olan ve İzmir Suikastı öncesi yurt dışına çıkarak Paris'te yaşayan Hüseyin Rauf (Orbay) da “The Times” gazetesine gönderdiği 2 Kasım 1927 tarihli mektubunda Atatürk'ü hedef alarak çeşitli yönlerden eleştirilerde bulunmuştur.⁷⁰ Rauf Bey mektubunda, Mustafa Kemal Paşa'nın milli mücadeleye birlikte başladıkları Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Refet (Bele) Paşa ve kendisinin hizmet etmediğini ileri sürmektedir. Ayrıca İstiklal Savaşı'nda orduyu muzaffer kılan Mustafa Kemal Paşa nüfuzunu diktatörlük kurmak için kullandığını belirtmektedir. Rauf Bey bunlara ilaveten

⁶⁷ Atatürk, *Nutuk-Söylev*, Cilt: III, s. 1671.

⁶⁸ Eleştiri yazısı ve tezkibin tam metni Bilal Şimşir'in *Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler*, TTK Yayınları, XVI. Dizi, Sayı: 61, Ankara 1991, sayfa 24-29'dadır.

⁶⁹ Şimşir, *a.g.e.*, s. 29-31.

⁷⁰ Şimşir, *a.g.e.*, s. 31-32.

Cumhuriyet'in ilanında kendisinin ve arkadaşlarının habersiz bırakıldığından da bahsetmektedir.⁷¹

Sonuç

Nutuk'un başlangıcını oluşturan 19 Mayıs 1919 tarihinde ülkenin genel durumuna baktığımızda:

1. Birinci Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti açısından sona erdiren 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Anlaşması'nın uygulamaya konulmasıyla;

2. Anadolu İngiliz, Fransız, İtalya ve Yunan askerleri tarafından işgal edilmekteydi. Başkent İstanbul ve İzmir işgal edilmişti.

3. Ordu terhis edilmiş, silahları İtilaf Devletleri askerlerince toplanmaktaydı.

4. Yokluk ve yoksulluk hat safhadaydı.

5. Okuma-yazma oranı erkeklerde %5, kadınlarda %7 seviyesindeydi.

6. An itibarıyla dış borç 303.7 milyon Osmanlı lirası,⁷² örtülü ödenekte 250 Osmanlı lirası para kalmıştı.

7. İsyancılar (ayaklanmalar) dört bir tarafı sarmış sayıları 22'ye çıkmıştı.

8. İşgal edilerek elimizden çıkan topraklarda kalan vatandaşlarımız Anadolu'ya göç etmeye başlamıştı. Bunları sayıları 400.000 kişi civarında olup iye ve iskan sorunu ortaya çıkmıştı.

9. Bulaşıcı (sıtma, tifüs, verem vb.) hastalıklar tedavi edilebilir olmasına rağmen sağlık personeli ve sağlık malzemesi yetersizliğinden yaygın hale gelmişti.

10. Ulaşım ve iletişim İtilaf Devletleri'nin kontrolüne geçmişti.

11. Zararlı cemiyetler ve içimizdeki işbirlikçiler işgalcileri destekleme gayreti içine girmişlerdi.

12. Doğu Karadeniz'de Pontus Devleti kurma çalışmaları yürütölmekteydi.

13. Güneyde Ermeniler işgalci Fransızları desteklemeye başlamıştı.

Devletin siyasi, iktisadi ve yönetim olarak sonunu getirmek için oluşturulan yukarıdaki şartların üstesinden gelinerek devletin tekrar diriltileceğine ve işgal altındaki vatanın kurtarılacağına hemen hiç kimse inanmıyordu. Güçlü devletlerin himayesine girme düşünceleri her tarafa yayılmaya başlamıştı. Bu düşüncelerin hiç birisini akla ve mantığa uygun bulmayarak kabul etmeyen Mustafa Kemal Paşa, kararını şöyle açıklamıştı: "*Milli hâkimiyete dayanan, kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak.*"⁷³ İmkânsızlıklara ve noksanlıklara rağmen yapılacak iş büyüktü. Bu nasıl başarılacaktı? O' Türk devletlerini incelemesinden biliyordu ki "*Bir Türk devleti battığı zaman, tarihte mutlaka ikinci bir Türk devleti kurulmuştur.*"⁷⁴ Bunun adı Türk devlet geleneğidir.⁷⁵ Şimdi de öyle olacaktır. Yürütölecek mücadelede takip edilecek milli si-

⁷¹ Şimşir, a.g.e., s. 29-31.

⁷² Mehmet Kılıç, *Cumhuriyet'in Kuruluşu ve Bir Milletın Aydınlanması*, Es Yayınları, İstanbul 2013, s. 249-250.

⁷³ Zeynep Korkmaz, *Kemal Atatürk ve Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. 9.

⁷⁴ Şükrü Elçin, "Hacı Dervişten Duyduklarım", *Erdem Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 12, Atatürk Kültür Merkezi, Eylül 1988, s. 880.

⁷⁵ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği, Dün-Bugün*, Kitapyurdu, Ankara 1993, s. 84, 103-105, 110-134; Ahmet Taşağıl, "Göktürk Devletleri'nin Kuruluşları ve Çöküşleri", *Kuruluş ve Çöküş, Türk*

yaset ve stratejinin milli güç unsurlarına dayandırılması esası kabul edilmiştir.⁷⁶ Bu uygulama ile sorunlar ortadan kaldırılarak Cumhuriyet kurulmuş, milli egemenliğe kavuşulmuş ve devrimler hayata geçirilmeye başlanılmıştır. İşte Nutuk bu büyük olayın hangi usul ve yöntemler hayata geçirilerek siyasi ve askeri olarak nasıl gerçekleştirildiğine rehberlik eden temel bir kaynaktır.

Nutuk, Türk milletinin Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde el ele verip milli birlik ilkesini esas alarak, katlandığı fedakârlık ve gösterdiği irade gücü ve o asil ruhla, imkânsızlıklardan imkânlar ve mucizeler yaratabildiğini, açıklamaktadır. Böylece askeri, siyasi ve sosyal olayları belgelerle değerlendirerek tarihin akışının nasıl değiştirildiğini dünyaya anlatan tarihi bir eserdir.⁷⁷ Bunları yaparken Atatürk'ün; asla umutsuzluğa ve çaresizliğe kapılmadığını, gereksinim duyduğu gücü akıl, bilim ve güvendiği milletinden aldığı Nutuk'un içeriğinde görmek mümkündür.

Atatürk, Nutuk sunumuyla milli varlığı sona ermiş sayılan büyük bir milletin, bağımsızlığının nasıl kazanıldığını; bilim ve tekniğin en son ilkelerine dayanan milli ve çağdaş bir devletin nasıl kurulduğunu anlatmaya çalışmıştır. Böylece Nutuk, Atatürk'ün çocukluğundan beri bütün enerjisini kullanarak ve her olayın içinde yer ve rol olarak yaratmaya çalıştığı tarihi, yazılı tarih şekline dönüştürmek için gösterdiği çabanın anlatılmasına yönelik çok önemli siyasal ve tarihsel bir belgedir. Ayrıca Nutuk, tarihe mal olmuş bir dönemin öyküsüdür.⁷⁸

Atatürk, hem eserin yazarı aynı zamanda eserdeki olayların da kahramanı olarak bu yapıtı hazırlamıştır. Böylece tarihin zaman içerisinde oluşabilecek yalan ve yanlış anlatımlardan, halkın yanıltılmasından korunmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca tarihe karşı yöneltilen yanlış hükümlerin ve düşünülmeden yapılan yanlış değerlendirmelerin oluşturacağı sapma ve saptırmaların da önüne geçilmesini sağlamıştır.

Nutuk, Atatürk'ün gururla en büyük eserim dediği o gün 4 (dört) yaşında olan Cumhuriyet'in kuruluş belgesini oluşturmaktadır. Bu nedenle Atatürk'ü, kurtuluş mücadelesini ve savaşını, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve aydınlanmayı içeren devrimleri anlamak için herkesin bu büyük yapıtı okuması gerektiği bir vatandaşlık görevi olarak ortaya çıkmaktadır.

Atatürk hayatta yaşananlar ile ilgili olarak demektedir ki: "*Her an tarihe karşı, cihana karşı hareketlerimizin hesabını verebilecek bir durumda bulunmak gerekir.*"⁷⁹ Atatürk'ün tüm hayatı, fikir ve düşünceleri ve ahlaki bu söyle-

Devletleri Sempozyumu Bildirileri, Yay. Haz. Mehmet Alparğu ve M. Bilal Çelik, 5-6 Kasım 2007, Sakarya Üniversitesi Yayını, 2008, s. 21-23).

⁷⁶ **Ulusal Güç Unsurları:** İnsan Gücü; **Coğrafi Güç**, Psiko-Sosyal Güç; **Teknolojik Güç**, Politik ve İdari Güç; **Ekonomik Güç** ve **Askeri Güç** olarak belirtilmektedir. Ulusal güçler denildiğinde; bu yedi adet güç akla gelmekte ve geçerliliğini bugünde devam ettirmektedir. (Kaynak: Mehmet Kılıç, *Amasya Tamimi ve Protokolü*, 3. baskı, Es Yayınları, İstanbul 2009, s. 91, 152).

⁷⁷ Korkmaz, a.g.e., "Önsöz", s. XX.

⁷⁸ Falih Rıfık Atay, *Çankaya -Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar-*, Bateş Bayilik Teşkilatı A.Ş., İstanbul 1998, s. 585.

⁷⁹ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 228.

min içinde saklıdır. Nutuk ile Atatürk adeta yaptıklarının hesabını ulus egemenliğinin temel unsuru olan Cumhuriyet Halk Partisi önünde tarihe ve Türk milletine vererek; hesap veren devlet adamı ahlakının ülkesinde yer etmesini sağlamak istemiştir.

Atatürk, 36,5 saat süren sunumuyla hukuk, ahlak, bilim, adalet ve liyakat ölçülerine ve milli esaslara dayalı bir yapılanmayı ve işleyişini ortaya koymuş ve ulaşılan sonucu Türk gençliğine güvenle bırakmıştır. Bu yapıt ayrıca esaret altında ezilen ve sömürülen milletler için sömürgecilikle mücadele edilerek bağımsızlık ve kurtuluş yolunu göstermede örnek teşkil etmektedir.

Kaynaklar

Gazeteler

Hâkimiyeti Milliye, No: 2254, 16 Teşrinievvel (Ekim) 1927.

Hâkimiyeti Milliye, No: 2262, 24 Teşrinievvel (Ekim) 1927.

Hâkimiyeti Milliye, No: 2262, 24 Teşrinievvel (Ekim) 1927.

Milliyet, No: 613, 27 Teşrinievvel (Ekim) 1927.

Vakit, No: 3517, 21 Ekim 1927, s. 1.

Kitaplar

ALTINTOP, Ömer: *Anlardaki Atatürk*, MY Kitap, İstanbul 2011.

ARAR, İsmail: “Büyük Nutuk’un Niteliği, Amacı”, *Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı Semineri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980.

ARIKAN, Zeki: *Büyük Söylev’in Yankıları*, Ahmet Köklügiller (Der.), *Nutuk Nedir? Ne Değildir*, 2. baskı, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010.

ASIM, Mehmet (Us): “Gazinin Gözyaşları”, *Vakit Gazetesi*, 27 Ekim 1927.

ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal: *Nutuk-Söylev, Cilt II (1920-1927)*, 5. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

_____ : *Nutuk-Söylev, Cilt I, 1919-1920*, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986.

_____ : *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Bugünkü Dille Üç Cilt Bir Arada*, Yay. Haz. Ali Sevim - İzzet Öztoprak - M. Akif Tural, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.

ATAY, Falih Rıfki: *Çankaya -Atatürk’ün Doğumundan Ölümüne Kadar-*, İstanbul 1998.

AYBARS, Ergün: *Nutuk, 70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk’ün Büyük Nutuk’u ve Dönemi*, Yay. Haz. Gül E. Kundakçı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara 1999.

AYDEMİR, Şevket Süreyya: *Tek Adam*, Cilt: II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1965.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik: *Atatürk Anadolu’da (1919-1921) - I*, TTK Basımevi, İş Bankası Yayını, Ankara 1959.

ÇEKİÇ, Orhan: *80. Yılında Büyük Nutuk*, Maltepe Üniversitesi Yayını, İstanbul 2008.

ELÇİN, Şükrü: “Hacı Dervişten Duyduklarım”, *Erdem Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 12, Atatürk Kültür Merkezi, Eylül 1988.

- GRANDA, Cemal: *Atatürk'ün Uşağı*, Kristal Kitapları, Ankara 2007.
- GÜLER, Ali: *Deha'nın Kodları*, Truva Yayınları, İstanbul 2010.
- _____ : *Atatürk ve Beytülmal*, Halk Kitabevi, Ankara 2016.
- İNAN, Afet (Yeni Baskıyı Haz. Arı İnan): *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 7. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul 2008.
- _____ : *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- KARAL, Enver Ziya: "Seminer Açış Konuşması", *Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980.
- KILIÇ, Mehmet: *Tarihim ve Ben, Atatürk İlkeleri ve Devrimler, Üçüncü Kitap*, Artes Yayınları, İstanbul 2011.
- _____ : *Amasya Tamimi ve Protokolü*, 3. baskı, Es Yayınları, İstanbul 2009.
- _____ : *Cumhuriyet'in Kuruluşu ve Bir Millet'in Aydınlanması*, Es Yayınları, İstanbul 2013.
- KİLİ, Suna: *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli*, 10. baskı, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul 2006.
- KOCATÜRK, Utkan: *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.
- KONGAR, Emre: *Söylev Hangi Koşullar Altında Söylendi*, Ahmet Köklügiller, Der. *Nutuk Nedir, Ne Değildir?*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.
- KORKMAZ, Zeynep: *Bugünkü Dille Yay. Haz. Kemal Atatürk Nutuk 1920-1927*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005.
- KÖKLÜGİLLER, Ahmet (Der.): *Nutuk Nedir? Ne Değildir*, 2. baskı, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010.
- KURAT, Yuluğ Tekin: "Büyük Nutuk'un Okunduğu Yılın Türkiye'si 1927", *70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutku ve Dönemi*, Der. Yay. Haz. Gül E. Kundakçı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara 1999.
- ÖZDEMİR, Hikmet: *Atatürk'ün Liderlik Sırları*, 2. baskı, Remzi Kitabevi, Ankara 2006.
- ÖZERDİM, Sami N.: *Nutuk (Söylev) Genel Dizin*, Cilt: IV, Ankara 1993.
- SELEK, Sabahattin: *Atatürk ve Nutuk*, Ahmet Köklügiller (Der.) *Nutuk Nedir? Ne Değildir*, 2. baskı, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010.
- SOYAK, Hasan Rıza: *Atatürk'ten Hatıralar*, 2. baskı, Yapı Kredi Yayını, İstanbul 2005.
- ŞİMŞİR, Bilal N.: *Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Ankara 1991.
- TANERİ, Aydın: *Türk Devlet Geleneği, Dün-Bugün*, Kitapyurdu, Ankara 1993.
- TAŞAĞIL, Ahmet: "Göktürk Devletleri'nin Kuruluşları ve Çöküşleri", *Kuruluş ve Çöküş Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, Yay. Haz. Mehmet Alparğu ve M. Bilal Çelik, 5-6 Kasım 2007, Sakarya Üniversitesi Yayını, 2008.

TUNAYA, Tarık Zafer: *Siyasal Belge Olarak Nutuk*, Der Ahmet Köklügiller, *Nutuk Nedir? Ne Değildir?*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

TÜTENGİL, Orhan Cavit: “1927 Yılında Türkiye”, *Büyük Söylev’in 50. Yılı Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1980.

ULUSU, M. Kemal (Der.): *Atatürk’ün Yanı Başında - Çankaya Köşkü Nuri Ulusu’nun Hatıraları*, 7. baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2008.

ÜNAYDIN, Ruşen Eşref: “Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal’le Mülakat”, *Türk Dili*, Cilt: V, Sayı: 56, Mayıs 1956.

ÜNLÜ, Şemsettin: *Çağdaş Türk Dili*, Ekim-Kasım 1997.

VERAL, Oktay (Der.): *Sabiha Gökçen Atatürk’le Bir Ömür*, 4. baskı, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2007.

YİĞİT, Noyan: *Atatürk’le 30 Yıl, İ. Süreyya Yiğit’in Öyküsü*, 3. baskı, Remzi Kitabevi, 2006.

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİ'NDE TÜRKİYE DIŞINDA YAŞAYAN TÜRKLERE BAKIŞ: 'ESİR MİLLETLER/TÜRKLER HAFTASI' ETKİNLİKLERİ (1959-1980)*

Dr. Öğr. Üyesi Ersoy ZENGİN**

Öz

Türkiye dışında yaşayan Türklerin kültürel varlıklarını sürdürme, azınlık haklarını koruma ya da bağımsızlıklarına kavuşma noktasında 20. yüzyılın tek bağımsız Türk devleti olan Türkiye'ye birtakım sorumluluklar düşmekteydi. Bu doğrultuda Türk kamuoyunda Türkiye dışında yaşayan Türklerin sorunlarının bilinmesi ve Türk dış politikasında bu yönde adımların atılması, bahsedilen misyonun gerçekleşmesinde önemliydi. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği çok geniş bir coğrafyaya yayılıp buralarda komünist ideolojiyi yerleştirdi. Dünya devletleri Batı ve Doğu olmak üzere bloklara ayrıldı. 1959 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde ilan edilen Esir Milletler Haftası Kanunu'yla Sovyet emperyalizmi altında yaşayan milletlerin bağımsızlığına çalışılacağı ilan edildi. Bu gelişmeyle birlikte Batı Bloğu'nda yer alan Türkiye'de Dış Türkler konusu daha geniş bir platformda işlenmeye başlandı. Konuyla ilgilenen aydınlar Asya ve Afrika'da sömürgeciliğin bittiğini, bağımsızlığını kazanamamış toplulukların başında Türklerin geldiğini dile getirerek Esir Milletler Haftası'nın Türkiye'de Esir Türkler Haftası olarak kutlanması gerektiğini ileri sürdüler. Esir Milletler Haftası'yla Türk toplumu, Türkiye dışında yaşayan Türk topluluklarını tanıma imkânını elde etti. Her yıl Temmuz ayının üçüncü haftası Türkiye dışında yaşayan Türkler ayrılmaktaydı. Dolayısıyla konuya yer veren gazete ve dergiler incelendiğinde, Soğuk Savaş Dönemi'nde Türk Dünyası'nda yaşanan gelişmeler, Türk kamuoyunun konuya bakışı ve Türk dış politikasında Dış Türkler'e yönelik izlenen politikalar hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Bu çalışmanın amacı Türkiye'de Esir Milletler Haftası etkinlikleri kapsamında Türk kamuoyunda ve Türk dış politikasında Dış Türkler meselesini ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Esir Milletler, Esir Türkler, Dış Türkler, Soğuk Savaş.

* Bu makale 3-5 Ekim 2018 tarihleri arasında Kastamonu Üniversitesi tarafından düzenlenen 3. Türkistan Kurultayı'nda "Soğuk Savaş Dönemi'nde Türkiye Dışında Yaşayan Türkler'e Bakış: 'Esir Milletler/Türkler Haftası Etkinlikleri (1959-1991)" başlığıyla sunulmuştur.

** Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

A View Of The Turks Living Outside Turkey During The Cold War Period: Captive Nations/Turks' Week Activities (1959-1980)

Abstract

Turkey, the only independent Turkish State in the 20th century, had some responsibilities concerning the continuation of the cultural existence of the Turks living outside Turkey, the protection of their minority rights and achievement of their independence. Accordingly, an awareness in the Turkish public opinion on the problems of the Turks living outside Turkey and the steps to be taken by the Turkish foreign policy were required to accomplish this mission. Following the Second World War, the Soviet Union expanded over a wide geography and installed communist ideology there. The countries in the world divided into Western and Eastern Blocs. With the Law of Captive Nations, declared in the U.S.A. in 1959, it was announced that the nations living under the yoke of Soviet imperialism would be assisted in attaining their freedom. With this development, in Turkey, siding with the Western Bloc, the issue of the Turks outside Turkey became a topic of discussion in a wider platform. Those intellectuals who were interested in the topic proposed that Captive Nations Week be celebrated as Captive Turks Week, claiming that colonialism in Asia and Africa ended and the Turks were the nation, among many others, who could not gain their freedom. With the Captive Nations Week, the Turkish society had the possibility to know the Turks living outside Turkey better. The third week of every July was marked as the week of the Turks living outside Turkey. Therefore, it is possible to have a grasp of the developments in the Turkish World during Cold War era, the view of the Turkish public opinion on this issue and the Turkish foreign policies concerning the Turks living outside Turkey when the newspapers and the periodicals, which focused on this topic, are examined. The aim of this study is to present the issue of the Turks outside Turkey in the Turkish public opinion and Turkish foreign policy within the framework of the activities of the Captive Nations Week in Turkey.

Keywords: Captive Nations, Captive Turks, Turks Outside Turkey, Cold War.

1. Giriş: 1959 Yılına Kadar Türk Hükümetlerinin Türkiye Dışında Yaşayan Türklere Bakışı

Türkiye, tarih boyunca Dünya Türkleri için ikinci vatan olarak görül-müştür. Hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet yıllarında, ülkelerini kaybeden Türklerin sığındıkları başlıca ülkelere birisi Türkiye idi. Çarlık Rusya'sının yıkılması ve yerine Sovyetler Birliği'nin kurulması sürecinde yani 1917 yılından itibaren bağımsızlıklarını ya da muhtariyetlerini ilan eden Türk bölgeleri Sovyet işgaline uğradıkça siyasi kadrolar yurtlarını terk etmek zorunda kaldılar. Azerbaycanlı, Kuzey Kafkasyalı, Kırmılı, İdil Urallı ve Türkistanlı siyasi önderler Türkiye'ye sığındılar. Böylece 1920'li yıllarda Türkiye, Dış Türk mültecilerinin faaliyet gösterdiği bir ülke oldu. Türkiye'ye sığınan mültecilerin tamamına yakını Sovyetler Birliği'nin işgali altındaki topraklardan geldiler. Türkiye'ye sığınan bu liderler ülkelerinin bağımsızlığını Sovyetler Birliği'nin parçalanmasında görüyor ve bu doğrultuda siyasi faaliyet yürütüyorlardı.¹

¹ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 289-290.

Ancak yürütülen faaliyetler sınırlıydı. Nitekim Batılı devletlerle savaşmakta olan Türkiye, ortak düşmana karşı birlikte hareket etme mecburiyetindeydi. 16 Mart 1921 tarihinde Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması imzalandı. Bu andlaşmayla her iki ülke karşılıklı olarak muhalif hareketleri desteklemeyi kararlaştırdı.² Bu maddeyle Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan gibi Sovyet Cumhuriyetlerinden gelen toprak taleplerini ve Moskova'da yoğunlaşan İttihat Terakki liderlerinin faaliyetlerini önlemeyi amaçladı. Sovyetler ise Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Kırım, İdil Ural ve Türkistan gibi bölgelerden Türkiye'ye sığınan mültecilerin siyasi faaliyetlerini engelleme amacını güttü. Ancak her iki devlet de birkaç yıl bu maddeyi uygulamaya koymadı.³ 1922 yılında Türkiye'ye gelen Azerbaycan Cumhuriyeti Sabık Devlet Başkanı Mehmet Emin Resulzade, 1923 yılında Muhaceretteki Milli Azerbaycan hareketinin yayın organı olan "Yeni Kafkasya'yı" çıkardı. Yeni Kafkasya, Sovyet Rusya'nın İslam ve Türk Dünyası'na karşı istila ve mezalimine karşı bayrak açtı. Yeni Kafkasya, Çarizm'e karşı olduğu gibi Bolşevizm'e de karşıydı. Türk hükümetleri 1927 yılına kadar Azerbaycan Milli Merkezi'ne yardım etti. 1927 yılında Sovyet Rusya'nın baskısıyla Yeni Kafkasya'nın yayın hayatı sonlandı ve Mehmet Emin Resulzade Türkiye dışına çıkmak zorunda kaldı.⁴

Dış Türk kadrolarının Türkiye'deki çalışmaları Sovyet yönetimini rahatsız etti. Sovyet hükümetinin talepleri neticesinde 1931 yılında Yeni Türkistan, Odlu Yurt, Bildiriş dergileri Türk hükümetince kapatıldı. Böylece İstanbul'daki faaliyetler son buldu ve 1932'den itibaren Avrupa dönemi başladı. 1932 yılında Berlin'de İstiklal gazetesi yayın hayatına girdi. 1934 yılında Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesinin mülteciler için olumsuz sonuçları oldu. Yurt dışında yayın yapıp Türkiye'ye gönderilen Türkistan Milli Birlik Komitesi yayını Yaş Türkistan ve Azeri Türklerinin yayın organı İstiklal dergisi 1934 yılında Sovyetler Birliği'yle Türkiye'nin ilişkilerini bozduğu gerekçesiyle Türkiye'ye girişi yasaklandı. İstiklal gazetesi yoğun bir muhacir kitlesinin yaşadığı Türkiye'ye girişini sağlayabilmek için isim değişikliğine giderek 1934 yılından itibaren Kurtuluş ismiyle çıkmaya başladı.⁵

Mustafa Kemal Atatürk Türk Dünyası'yla kültürel birlik sağlamak istiyordu. Bunun için Türkiye'de konuşulan Türkçenin bütün Türk âleminde anlaşılmasına gayret gösterdi. Güneş-Dil Teorisi, dil ve tarih alanındaki çalışmalar kültür birliğinin sağlanması yönünde atılmış adımlardı.⁶ Mustafa Kemal Atatürk, Balkan (1934) ve Sadabad (1937) Paktları'yla Türk soydaşların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Türkiye'nin etkinliğini artırdı. Türkiye dışında kalmış

² İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 34.

³ Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s. 290.

⁴ Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade: Hayatı ve Şahsiyeti*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2012, s. 61-70.

⁵ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 181-182; *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30.18.1.2.48.66.11, (1.10.1934).

⁶ "Kader Bizi Una Değil, Üne İtti", *Çağlayangil'in Anıları*, Der. Tanju Cılızoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 64; Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 20-21.

Türk topluluklarından öğrencilerin Türkiye’de öğrenim görme imkânını sağladı. Soydaşların milli kimliklerini korumaları yönünde girişimlerde bulundu.⁷

Türkiye ile komşu olan İran’da milyonlarca Türk yaşamaktaydı. İran Şahı Türkçe gazete ve dergileri yasakladığından buradaki Türklerin kültürel ilerlemesi sağlanamıyordu. Tebrizlilerin Türkiye’den gazete istekleri Atatürk tarafından olumlu karşılanmadı. Nitekim Şah’ın memurları gizlice ülkeye sokulan gazeteleri fark ederse hem buradaki soydaşlara baskı artmış olur hem de Türkiye-İran ilişkileri bozulmuş olacaktı.⁸

19 Mayıs 1934 tarihinde Bulgar ordusu bir darbe yaparak idareyi ele geçirdi. Kurulan geçici hükümet Hitler Almanya’sıyla yakın ilişki kurduktan sonra Bulgaristan’da yaşayan Türk azınlığın kurmuş olduğu “*Turan Gençlik ve Spor Cemiyetleri Birliği*” üyelerine karşı polis takibatını başlatmış, işkence ve adam öldürme olayları çoğalmıştı. Bulgarlar oluşturdukları çetelerle Türklere karşı toplu katliamlara hazırlanırken Türk istihbarat birimleri bu olayı Atatürk’e iletmişlerdi. Atatürk de, Bulgaristan hükümetine gözdağı vermek amacıyla o sıralarda Trakya’da askeri tatbikatta bulunan 3. Ordu Komutanı Salih Omurtak Paşa’ya sınırı ihlal etmesi talimatını verdi.⁹

Türkiye’de faaliyet gösteren mülteci liderler Türkiye’nin dış politikasını olumsuz yönde etkileyebilecek davranışlardan özellikle kaçınıyorlardı. Ancak Türkiye’de bulunmaları bile Sovyetler Birliği ve İran tarafından hoş karşılanmıyor ve çeşitli vesilelerle bu kişilerin faaliyetlerinin önlenmesi ve Türkiye’den çıkarılması noktasında girişimlerde bulunuyorlardı.¹⁰

⁷ Ercan Karakoç, *Atatürk’ün Dış Türkler Politikası*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s. 210-214. Atatürk’ün Türk Dünyası’yla ilgili söyledikleri resmi belgelerden ziyade tanıklıklara dayanmaktadır. Bunlardan birisi de Sovyetler Birliği’nin dağılacağı ve egemenliği altındaki Türklere yakın ilişki kurulması gerektiği yönündeki bilgidir. Bu bilgi şu şekildedir: “*Bugün Sovyet Rusya, dostumuzdur, komşumuzdur, mütefikimizdir. Devlet olarak bu dostluğa ihtiyacımız var! Fakat yarın ne olacağını kimse kestiremez. Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi parçalanabilir! Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletleri, avuçlarından sıyrılabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir! İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir! Bizim bu dostumuzun yönetiminde dil bir, inanç bir, öz bir kardeşlerimiz vardır. Onları aralamaya hazır olmalıyız! “Hazır olmak” yalnız o günü susup beklemek değildir; hazırlanmak lazımdır... Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak! Dil bir köprüdür; inanç bir köprüdür; tarih bir köprüdür!” İsmet Bozdağ, *Atatürk’ün Avrasya Devleti*, Tekin Yayınları, İstanbul 1999, s. 31.*

⁸ Atatürk, Doğu Anadolu’da; Van’da kurulacak bir üniversite ile milli sınırlar dışında kalmış soydaşlarla bağlantı kurmayı düşünüyordu. Eğer Van’daki üniversite bilim ve ileri teknoloji üretirse soydaşlar muhakkak surette buraya gelir ve kültür birliği için uygun ortam bu şekilde sağlanmış olurdu. Bkz. Sami Küçük, *Rumeli’den 27 Mayıs’a*, Mikado Yayınları, İstanbul 2008, s. 173.

⁹ Filibe’ye doğru ilerleyen Türk askerlerini Bulgarlar önce kendi askerleri zannetmişlerdir. Havanın iyice aydınlanmasıyla askerlerin Türk birliklerine ait olduğu fark edilmiştir. Durum Bulgar Kralı III. Boris’e bildirilmiş ve Kral telefonla Atatürk’le görüşüp “*Ekselansları acaba Bulgaristan’a harp mi ilan ettiniz?*” sorusunu sormuş ve Atatürk tarafından “*Neden böyle bir şey yapalım ki!*” yanıtını almıştır. Kral, “*Askeriniz Filibe önlerinde ve Sofya yönüne ilerliyorlar!*” şeklinde konuşmayı sürdürmüştür. Bunun üzerine Atatürk “*Yolu şaşırmuşlardır, Kral Hazretleri şimdi olayı tetkik eder, Haşmetmeaplarına mâlûmat arz ederim.*” diyerek teselli etmiş ve Salih Omurtak Paşa’ya “*Maksat hâsıl olmuştur, geri dönün*” emrini vermiştir. Ahmet Şerif Şerefi, *Bulgaristan’daki Türkler (1879-1989)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. XXVI.

¹⁰ Birleşik Azerbaycanı idealıyla İran’ın toprak bütünlüğünü hedef alan Müsavatçılar her ne kadar silahlı bir eylemleri olmasa da bu kişilerin Türkiye’de bulunmaları İran’ı rahatsız etmekteydi. Bu durum Türkiye-İran ilişkilerine olumsuz şekilde yansdı. Türkiye’nin Müsavatçılara kucak açması İran’ın da Türkiye’nin doğusunda Ermeni ve Kürt devletleri kurmak isteyen Taşnak-Hoybun Ce-

Sovyetler tarafından vatanlarından sürgün edilen siyasi liderler 1928 yılından itibaren bağımsızlık kazanmak emeliyle Milli Merkezler kurdular. 1930 yılında Varşova'da faaliyet göstermeye başlayan Promete, Sovyetlerdeki Rus olmayan milletleri bir çatı altında toplayan bir organizasyondur. Promete hareketi, Polonya'yı Rus ve Alman işgalinden korumak için Mareşal Josef Pilsudski tarafından kuruldu. Polonya hükümetinin Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak çalışan Promete, Polonya'dan maddi ve manevi destek görmekteydi. Promete kulübünde İdil-Ural, Türkistan (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tackistan), Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Kırım, Ukrayna, Belarusya, Gürcistan ve İngirmanlandiya (Karelya) komiteleri faaliyet göstermekteydi. Ermenistan, Türk ve Müslümanların bulunduğu bu teşkilata mesafeli durdu. Promete'de İdil-Ural Merkezi'ni; Ayaz İshaki, Türkistan Merkezi'ni; Mustafa Çokayoğlu, Kırım Komitesi'ni; Cafer Seydiahmet, Azerbaycan Merkezi'ni; Mehmet Emin Resulzade, Kuzey Kafkasya Merkezi'ni; Şeyh Şamil'in torunu Said Şamil temsil etmekteydi.¹¹

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Promete hareketi içinde yer alan Türk liderler Sovyetler Birliği'nin parçalanacağını ve yeni devletlerin kurulacağına inanıyorlardı. Rusya'nın 1917 yılında parçalanması esnasında bağımsızlık kazanma yolunda Türk kavimleri hazırlıksız yakalanmıştı. Ancak şimdi Türk ilinin istiklal davası için kadrolar hazır.¹² Esir Türk Dünyası'nın uzun zamandan beri beklediği Alman-Rus Savaşı başlamıştı. 1941 yılında Almanlar Barbarossa harekâtıyla Sovyet Rusya içlerine yaptıkları ileri harekâta bir milyon Türkistanlı Sovyet askerini esir aldılar. Polonya'daki esir kamplarına götürülen Türkistanlı esirler hastalık ve açlıktan ölüme terk edildiler. Esirlerin yarısı burada hayatını kaybetti. Paris'te bulunan Türkistan Milli Birlik Komitesi lideri Mustafa Çokay ve Berlin'de bulunan Veli Kayyum Han Alman hükümetinden esir kamplarını gezme izni alarak Türkistanlıların korkunç yaşam şartlarını gördüler. Çokay ve Kayyum Han, Doğu Ülkeleri Bakanlığını (Ostministreum) Türkistanlı harp esirlerinin Almanların yanında savaşabileceklerine ikna ettiler. Mustafa Çokay kampları gezerken tifüse yakalanarak hayatını kaybetti. Böylece bütün faaliyetleri Veli Kayyum Han organize etmeye başladı. Kayyum Han'ın teklifini ancak 200.000 kadar Türkistanlı kabul etti. Çünkü Türkistanlı esirlerin birçoğu hayatını kaybetmişti. Veli Kayyum Han başkanlığındaki Türkistan Milli Birlik Komitesi başlangıçtan beri Almanların Türkistan'ın bağımsızlığını kabul etmeleri için çalıştı. Ancak Türkistanlılar bu savaşta Sovyetler Birliği ve Almanya arasında piyon olmaktan ileri gidemediler. Çünkü Almanya da Sovyetler gibi Türk bölgelerini sömürge yapmak emelindeydi.¹³

miyetlerinin faaliyetlerine rıza gösteren bir politika izlemesini gündeme getirdi. Bkz. Bilal Şimşir, *Kürtçülük-II, 1924-1999*, Ankara 2011, s. 326-327.

¹¹ Ali Akış, *Aklımda Kalanlar: Hatıralar-Konuşmalar*, Neyir Matbaacılık, Ankara 2002, s. 28.

¹² Müstecip Ülküsal, *Kırım Yolunda Bir Ömür: Hatıralar*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 1999, s. 256-257.

¹³ Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Milletler-II*, Çev. Zerhan Yüksel, Tercüman Yayınları, İstanbul 1975, s. 342-346; 22 Haziran 1941 tarihinde Almanlar Sovyetlere saldırdığı

Türk hükümeti savaş boyunca savaş dışı kalma politikasını uygulasa da Türkiye'den bazı çevreler Almanlarla yakın ilişki içindeydi. 1941 yılının ikinci yarısında ve 1942 yılının ilk aylarında Berlin ve Ankara'da yarı resmi ve resmi olmayan temaslar gerçekleşti. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen ve bazı dışişleri görevlileriyle Tatar kökenli H. Emir Erkilet bir dizi görüşmede bulundular. Çınaraltı gibi Pan-Türkçü dergilerde yazılar yazan General Ali Fuat Erden, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Killigil de aynı çevrenin içindeydi. Nuri Killigil Almanlara Kırım, Azerbaycan, Türkistan, Kuzebatı İran ve Kuzey Irak'taki Türkler için bağımsız devletler kurulmasını teklif ediyordu.¹⁴

1943-1944 yıllarında Türkiye'deki Dış Türkleri olumsuz yönde etkileyen olaylar yaşandı. Faris Erkman imzalı *"En Büyük Tehlike! Milli Türk Davasına Aykırı Bir Cereyanın İçyüzü"* başlıklı broşürde Türkiye'deki Turancı akımın Türkiye'yi savaşa sürüklediğini, hükümetin izlediği Kemalist politikayla ters düştüğünü, vatandaşları böldüğünü ve Cumhuriyeti yıkmayı amaçladığını yazdı. Turancı akımın arkasında dış güçlerin bulunduğu, Turancıların kukla görevinde olduğu iddia edildi. Yazara göre, Turancı akım ırkçı ve Kemalizm düşmanıydı. Bu akım CHP ve hükümete karşıydı, savaş taraftarı ve diktatörlük yanlısıydı. İrredentalist politikalar gütmekteydi. Bunlar Nazi ırkçılığının propagandasını yapmaktaydı.¹⁵ Faris Erkman imzalı broşüre göre; bu cereyanın arkasında Tatar ve Azeriler vardı. Bu grubun içinde General Emir Erkilet, Peyami Safa, Nihal Atsız, Yusuf Ziya Ortaç, Orhan Seyfi Orhon bulunmaktaydı. Çınaraltı, Bozkurt, Gök Börü gibi dergiler Türkiye'yi savaşa sokmak istiyordu.¹⁶ Bu yazıyla ilgili olarak Mecliste açıklama yapan Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu'na göre Türkiye'de Turancı bir akım yoktu. Türkiye'nin sınırları dışında yaşayan Türklere sadece şans ve mutluluk dileyebileceğini bildirdi. Hükümetin Türkiye dışındaki Türklere yönelik bir politikasının olmadığını ve Türkiye'de ırkçılık politikasının güdülmediğini ifade etti. 1943 yılının ikinci yarısında Turancılık tartışmaları başlamıştı. Resmi çevreler Doğu dergisine sempatiyle yaklaşmaya devam ettiler. CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esenal, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Gümrük ve İnhisar Vekili Suat Hayri Ürgüplü, Milli Müdafaa Vekili Korgeneral ve Eski İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Ali Rıza Artunkal imzalı fotoğraflarını dergiye gönderdiler. CHP'nin Altıncı Büyük Kurultayı'nda Başvekil Şükrü Saraçoğlu konuşmasında: *"Türküz, Türkçüyüz ve her gün biraz daha Türkçü olacağız."* demişti.¹⁷

1 Mart ve 1 Nisan 1944 tarihlerinde Nihal Atsız, Orhun dergisinde Başvekil Şükrü Saraçoğlu'na yazdığı iki mektupta artan sol eğilimlerden ve gizli faaliyetlerden şikâyetçi oldu. İkinci açık mektubunda Sebahattin Ali, Pertev

gün, Azerbaycan Milli Hükümeti Maliye Bakanı A. Ali Emircan, Azeri Türklerinin özgürlüklerini kazanmaları için Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye yardım talebini içeren bir mektup gönderdi. Bkz. Evren Küçük, "II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Turancılık ve Dış Politika", *Uluslararası Orta Asya Sempozyumu Bildirileri*, Bişkek 2018, s. 6.

¹⁴ Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, Gündüz Yayınları, İstanbul 1999, s. 166-167.

¹⁵ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-II*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 212-213.

¹⁶ Başkan Oran, "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C. 24, No: 3, Eylül 1969, s. 252.

¹⁷ Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-II*, s. 216-227.

Naili Boratav, Sadrettin Celal Antel, Ahmet Cevat Emre, Niyazi Berkes, Behice S. Boran, Muzaffer Şerif Başoğlu'nu solculukla suçladı. Bunun üzerine Orhun dergisi kapatıldı. Sabahattin Ali, Nihal Atsız aleyhine hakaret davası açtı. Dava 26 Nisan'da başlayarak olaylı devam etti. Mahkeme sonucunda Nihal Atsız dört ay hapis cezası ve 66 TL para cezasına mahkûm olsa da cezası tecil edildi. Ancak duruşmalar sırasında meydana gelen olaylar ve Ulus gazetesindeki Anti-Turanist yazılar nedeniyle var olan Turancı akım karşıtı yazılar hız kazandı. Çınaraltı, Büyük Doğu ve Kopuz gibi sağcı yayınlar kapatıldı.¹⁸

İrkçılık-Turancılık Davası'na 7 Eylül 1944'te başlandı. 23 sanık arasında: Reha Oğuz Türkkan, Nihal Atsız, Zeki Velidi Togan, Nurullah Barınan, İsmet Tümtürk, Zeki Özgür, Cihad Savaş Fer, Hamza Sadi Özbek, Fehiman Altan, Necdet Sancar, Orhan Şaik Gökyay, Hikmet Tanyu, Fethi Tevetoğlu, Alparslan Türkeş, Cebbar Şenel vardı. 29 Mart 1945'te sonuçlanan davada 10 kişi 10 yıla kadar çeşitli hapis cezası aldı. Ancak karar Askeri Yargıtay tarafından bozuldu ve ikinci yargılama sonucunda 31 Mart 1947 tarihinde bütün sanıklar beraat etti. İrkçılık-Turancılık davası Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişimiyle yakından ilgiliydi. 1944 yılının Mayıs ayında Sovyetlerle ilişkilerin düzelebileceğine dair bir umut vardı. Oysa beraat tarihi olan 1947 yılında Türk-Sovyet ilişkileri tamamen bozulmuştu.¹⁹

1945 yılında Almanya savaştan yenik ayrılınca Türkistan ve Kafkasyalılardan oluşan lejyonlar, İngiliz ve Amerikan askerlerine teslim olmaya başladılar. Bunlardan çok azı saklanmayı ve kendilerini başka milletten göstermeyi başardı. Kırım Tatarlarından üçte biri kadarı kendilerini Türkiye vatandaşı gibi göstermeyi başararak Batı'da kalabildi. Teslim edilen lejyonerlerin sayısını kesin olarak tespit etmek mümkün değildi. Sadece Kafkasyalılardan teslim edilenlerin sayısı 100.000'den fazlaydı.²⁰ Lejyonerlerden Türkiye'ye sığınanlar da olmuştu. Bunlar milliyetlerine göre ayrı kamplara konuldular. Rus mülteciler Yozgat'a Türk Mülteciler de Ege'de bulunan kamplara götürüldüler. Rusya vatan haini olarak gördüğü mültecilerin teslimini ısrarla istedi. Türkiye'ye sığınan 237 mülteçiden 195'i 6 Ağustos 1945 tarihinde Tıhmis Kapısı'ndan Sovyetlere iade edildi. Ruslara teslim edilen mülteciler Doğu sınırında öldürüldüler.²¹

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte dünya yeniden barış dönemine girmiş Türkiye'de çok partili demokratik hayat başlamıştı. Türkiye'de çok partili hayata geçişle birlikte Rusya mahkûmu Türklerin muhaceretteki kadroları daha rahat çalışma imkanını elde ettiler.²²

¹⁸ A.g.e., s. 228-230.

¹⁹ A.g.e., s. 228-230.

²⁰ Patrik von zur Mühlen, *İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları, Gamalîhaç ile Kızılyıldız Arasında*, Şema Yayınları, İstanbul 2006, s. 255-256. İsviçre kendisine sığınan 300 Türkistanlı askeri Sovyetler Birliği'nin ısrarlarına rağmen teslim etmedi. Ayrıca Mısır Kralı Faruk'un dayısı Amr İbrahim 400 Türkistanlıyı İtalya'da bulunan çiftliğine yerleştirmeyi başardı. Bkz. "Ruslara Teslim Edilen Türkler", *Orkun*, Sayı: 2, Nisan 1998, s. 25.

²¹ "Adalet Bakanı Rükneddin Nasuhoğlu'nun Cevabı", *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt: 9, Birleşim, 101, s. 204. *Orkun Dergisi*'nde konuyla ilgili yazı dizisinde teslim edilen mülteci sayısı 1.500 olarak verilmiştir. Bkz. "Ruslara Teslim Edilen Türkler", *Orkun*, Sayı: 1, Mart 1998, s. 11-13.

²² Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade: Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 79.

1940 ile 1950 yılları arasında devam eden İsmet İnönü döneminde Sovyet tehdidinden dolayı Dış Türklerin Türkiye'deki temsilcilerine mesafe konuldu. Demokrat Parti iktidarıyla birlikte muhacir Dış Türk liderleri önemsenmeye başlandı. Bu dönemde Sovyet ve Çin emperyalizminden kaçan birçok muhacir Türkiye'ye yerleşti.²³ Afganistan'dan Türkiye'ye muhacir olarak gelmek istedikleri halde, hem savaş koşullarının yarattığı sebepler hem de İnönü hükümetlerinin soydaş iskânına olumsuz yaklaşımı sebebiyle bu istekleri gerçekleştirilmeyen Türkistanlılar 1952 ile 1954 arasında birkaç katile halinde Adana, Ceylanpınar, Nazilli, Akşehir gibi bölgelere yerleştirildiler. Bu göçmenlerin bir kısmı sonradan İstanbul'a göç etti. 1952 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla 1805 Türkistanlı muhacirin iskânı olarak yerleştirilmesi kabul edildi.²⁴

Amerika Birleşik Devletleri 1950'li yılların başında Sovyet karşıtı güçleri bir araya toplayabilmek için "*Rusya Halklarını Kurtarmak İçin Amerikan Komitesi*" adı altında bir teşkilat oluşturdu. Bu teşkilat Sovyetler Birliği bünyesindeki bütün milliyetlerin mültecilerini bir araya getirerek geniş bir cephe oluşturacaktı. Oluşturulacak blokun başına 1917 Ekim ihtilali sırasında Rusya'yı yönetmekte olan Sosyal Demokratların lideri Aleksandr Kerenski geçti. Bu teşkilat Rus olmayan milletlerin Sovyetler Birliği'nden ayrılmasını felaket olarak görmekteydi. Bağımsızlık için çabalayan gayrı Rus milliyet temsilcileri bunu kabul etmeyerek teşkilata dahil olmadılar.²⁵

Çar Emperyalizminin yerini alan Komünist emperyalizmin iç yüzü İkinci Dünya Savaşı sonrasında iyice gün yüzüne çıktı. Bu doğrultuda komünizme karşı teşekküller oluştu. Atılan adımlardan bir tanesi 1950 yılında Münih'te Amerikan Kurtarma Komitesi tarafından kurulan "*Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*" oldu. Bir diğeri Sovyetler Birliği'nden kaçmak zorunda kalan Ukraynalı, Gürcü, Beyaz Rus ve Kafkasyalı mülteciler tarafından Mart 1953'te kurulan "*Paris Bloku*"dur. Sonradan İdil-Uralılar, Türkistanlılar, Kırmılılar ve Kazaçiler de bu bloka dahil oldular. 1955 yılında "*Paris Bloku*", "*SSCB'den Kurtulacak Milletler Birliği*" ismini aldı.²⁶

1953 yılında kurulan Paris Bloku, Promete hareketinin devamıydı. ABD tarafından desteklenmekle beraber bu destek oldukça sınırlıydı. ABD yöneticileri Avrupa'da faaliyet gösteren çeşitli Rus örgütlerinin tesiri altında kalmışlardı. ABD ve Yahudi lobisi Rusya'nın bölünmesini istemiyordu. Komünist Rejimin yıkılması onlar için yeterliydi. Oysa Rus olmayan milletler komünizm rejiminin yıkılması yanı sıra gelecekte, hak, hürriyet, adalet ve milli bağımsızlıklarını istiyorlardı.²⁷

2. Soğuk Savaş Dönemi'nde Türk Dünyası'nda Yaşanan Gelişmeler ve Türkiye

Çeşitli ülkelerde yaşamakta olan Türkler, Soğuk Savaş Dönemi'ndeki ideolojik çatışmalardan etkilendiler. Bu dönemde Ortadoğu ve Balkanlarda yük-

²³ Akış, *Aklımda Kalanlar, Hatıralar-Konuşmalar*, s. 56.

²⁴ Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s. 668.

²⁵ Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s. 633-635.

²⁶ Ziyaeddin Babakuran, *Dış Türkler ve Türkistan Davası*, Doğan Güneş Yayınevi, İstanbul 1962, s. 25-27.

²⁷ Akış, *Aklımda Kalanlar, Hatıralar-Konuşmalar*, s. 30-31.

selişe geçen komünizm etnik Türk azınlığı olumsuz yönde etkiledi. Irak'ta, 14 Temmuz 1958'de General Abdülkerim Kasım'ın öncülük ettiği darbe başarılı oldu. Kral II. Faysal, kralın amcası Prens Abdüllillah, Nuri Said Paşa ve kraliyet ailesinin tamamına yakını öldürüldü. Oluşturulan yeni anayasada, öncekilerin aksine, Irak'ın altıda biri kadar bir nüfusa sahip olan Türkmenlerden bahsedilmiyordu. Yeni anayasadaki bu emrivakiyi Türkiye protesto etmedi. Türkmenler için Irak'la ilişkilerin bozulmasını istemeyen Menderes hükümeti General Kasım hükümetine dost elini uzattı. Türkiye'nin yardım elini uzatmadığı sahipsiz Türk azınlıktan birçok kişi Kasım Hükümeti'nin göz yummasıyla 14 Temmuz 1959'da Mustafa Barzani'ye bağlı Komünist Kürt gruplarınınca katliama uğradı. Bu olay Iraklı Türkmenlere kendi hukuklarını koruma konusunda yalnız olduklarını gösterdi.²⁸ 1955'de İran, Irak ve Türkiye arasında imzalanan Bağdat Paketi'ne göre ülkelerin birinde yapılmış müdahale öteki iki ülkeye yapılmış olarak kabul edilmişti.²⁹ Yani 14 Temmuz darbesine karşı Türkiye'nin Irak'a müdahale etme hakkı bulunmaktaydı. Ancak Türkiye, Türkmenlerin siyasi ve kültürel davalarına kayıtsız kalma politikasını sürdürdü. Darbeden bir yıl sonra Türkmenler katliama uğradı.³⁰ Tutsak Milletler Haftası'nın ilan edildiği yılda Irak'taki Türkmenler katliama uğramışlardı. Bundan sonraki yıllarda Kerkük'teki Türkmen katliamı Esir Milletler Haftası'nda her yıl dile getirildi.

Sovyetler Birliği, Esir Milletler Haftası Kanunu'nun lağvedilmesi için elinden gelen tüm gayreti gösterdi. 1962 yılında Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın Genel Kurul Toplantısı'nda dünyada müstemlekecilik bitirilmesi için müzakereler başladığında bazı Batılı devletlerin vekilleri Esir Milletler konusunda da bir karar alınması için teşebbüste bulundular. Ancak bunda başarılı olmadılar. Müstemlekecilik lağvedilse de sömürgecilik farklı bir versiyonu olan Sovyet emperyalizmi altında yaşayan Esir Milletler için bir karar alınmadı.³¹

Güney İran'ın Fars Eyaleti'nde yaşayan Kaşkay Türkleri'nin milli benliklerini korumuş olmaları İran hükümetini kaygılandırarak çeşitli dönemlerde tehcir ve iskân politikaları uygulamasına sebep oldu. Rıza Şah'ın 1930'da başlattığı iskân politikası başarılı olmadı. 1959'da kabul edilen toprak reformunun 1962'de uygulamaya konması Kaşkaylar'ın tepkisiyle karşılaştı. Bu uygulamayla kendilerinin asimile edileceğini düşünen Kaşkaylar isyan ettiler. İran Hava Kuvvetleri'ne mensup uçaklar 1963 yılının Mart ayında Kaşkay aşiretinin bulunduğu alanları bombaladı. İran hükümeti Kaşkaylar üzerine

²⁸ Nejdet Koçak, "Kerkük Katliamı", *Şehit Nejdet Koçak Albümü: "Bir Ülkücünün Hayatı"*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999, s. 7-10.

²⁹ Ömer Öztürkmen, "Nejdet Koçak'ın Aziz Hatırasına", *Şehit Nejdet Koçak Albümü: "Bir Ülkücünün Hayatı"*, Ankara 1999, s. 27; Bağdat Paketi, Türkiye, Irak, İngiltere, Pakistan ve İran arasında imzalanmıştır. Bu anlaşmayla taraflar güvenlik ve savunmaları için işbirliği yapacaklardı. Anlaşma komünizm saldırısına karşı yapılmıştır. Böyle bir tehdit Sovyetler Birliği'nin doğrudan bir saldırısıyla gerçekleşeceği gibi, uluslararası komünizmin ülkenin içinde ya da komşu bir devletin köriklediği bir saldırı da olabilirdi. Bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 389-491.

³⁰ Öztürkmen, *a.y.*, s. 27.

³¹ *Hergün*, 16 Temmuz 1977, s. 7.

yaptığı askeri harekâtı, toprak ağalarının aşiret üyelerini Toprak Reformu Kanunu aleyhine kışkırtma, aşiretlerin silahlarını teslim etmeme ve ekimi kanuna aykırı olan haşhaş yetiştirme gerekçelerine dayandırdı. Bu gelişmeleri İran basınından aynen alıp yayınlayan Türk basını İran Hükümeti'nin askeri harekât gerekçelerini olduğu gibi kabul edip Kaşkay Türkleri'ne yapılan asimilasyon politikalarını ve askeri harekâtı normal karşılamıştı.³²

Stalin'in ölümünden sonra SSCB idarecileri ülkedeki milliyetlere bazı imkânlar tanıdı. Stalin döneminde sürgüne uğramış olan kavimlerden Kalmuklar, Çeçenler, İnguşlar, Karaçaylar ve Balkarlar'ın 1957 yılında yerlerine dönmelerine izin verildi.³³ Ancak Kırım bu imkândan mahrum kaldı. 9 Mayıs 1967 tarihinde Sovyet Yüksek Şûra Prezidyumu bir kararnameyle sürgündeki Kırımhlıların affedilerek vatandaşlık haklarıyla itibarlarının yeniden iadesine karar verdi. Bunun üzerine sürgünden vatanlarına dönen Kırım Türkleri'nin Prezidyum kararına rağmen Kırım'a yerleşmelerine izin verilmedi.³⁴

Suriye'de Bayırbucak, İlbeyli, Telkele (Talkalakh), Konaytra (Kuneytire) bölgeleriyle Reşit Eyaleti'nde yarım milyondan fazla Türk nüfus bulunmaktaydı. Suriye hükümeti azınlık Türk nüfusunu eritmek için Türk bölgelerine Arapları iskân etmekteydi. 1967-1968 Arap-İsrail savaşlarında Suriye ordusu İsrail ordusu karşısında duramayarak Konaytra (Kuneytire) bölgesinden çekildi. Bölge halkı bir hafta kadar İsrail ordusuna dirense de sonunda Şam ve Halep'e göç etmek zorunda kaldı. Göç eden Türklerin, Türkiye'ye sığınma talepleri kabul edilmedi.³⁵ 1967-1968 Arap-İsrail savaşlarında Suriye hükümeti Arap nüfusunu tamamen silahlandırmıştı. Arap yerleşim yerlerine yakın olan Türk köylerinin can güvenliği kalmadığından 100 hane Türkiye'ye göç etti. Göç edenler uzun yıllar Türk vatandaşlığı alamadıklarından çocuklarını okutamamakta, evlendirememekte ve askere gönderememekte idiler. Vatandaş olamamanın manevi ezikliği Suriye'den göç eden soydaşları tamamen tesiri altına aldı. Suriye'de kalan soydaşlar üzerinde de Türkiye'ye güvenin sarsılmasına sebep oldu.³⁶

³² Kaşkay Türkleri'nin 1980 yılındaki nüfusunun bir milyon olduğu tahmin edilmekteydi. Kaşkaylar, 1980 yılına kadar İran hükümetlerine beş kez isyan ettiler. Birinci isyan 1941 yılında Almanlarla savaşa tutuşan Sovyet Rusya'ya yardım etmek için İran'ı işgal eden İngilizlerin isteği sonucunda çıktı. İngilizler 1943 yılında, İran hükümetinden yardımın gönderileceği tren yolu güzergâhında bulunan Kaşkaylar'ın Elburzlar'dan uzaklaştırılmasını istediler. Bunu kabul etmeyen Kaşkaylar Elburzlar'a çıkarak isyanı başlattılar. İkinci Kaşkay direnişi 1944 yılında komünist bir parti olan Tudeh'in Güney İran'daki faaliyetleri sonucunda meydana geldi. Üçüncü isyan 1953 yılında, Kaşkayların, hapsedilmiş Başbakan Muhammed Musaddık'ın serbest bırakılmasını istemeleriyle çıktı. Kaşkaylarla hükümet güçleri karşı karşıya gelseler de bir çatışma yaşanmadan konu kapandı. Dördüncü Kaşkay isyanı 1963'te toprak reformu kararına karşı gerçekleşti. Beşinci isyan ise, 1980 yılında Kaşkay lideri Hüsvrev Han'ın İran İslam Cumhuriyeti parlamentosundan atılmasıyla gerçekleşti. Bkz. Alper Aksoy, "Kaşkay Türkleri", *Milli Eğitim ve Kültür; Esir Türkler Özel Sayısı*, Sayı: 7, Ağustos 1980, s. 14-23.

³³ Mühlen, *İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları; Gamalthaç ile Kızılyıldız Arasında*, s. 266.

³⁴ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)*, Sıra No: 01003225, Ek No: 3, Belge Kayıt No: 544950, Kırım Türk-Tatarları Milli Merkezi Başkanı Avukat Müstecip Ülküsal'ın aydınlar, işadamları ve çeşitli meslekleri temsil eden vatandaşları adına Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e verdiği muhtıra, 5 Aralık 1977.

³⁵ *Dış Türkler Raporu*, Dış Türkler Kültür Yayınları, İstanbul 1978, s. 7-8.

³⁶ Mehmet Şandır, "Suriye'de Yaşayan Türkler", *Milli Eğitim ve Kültür; Esir Türkler Özel Sayısı*, Sayı: 7, Ağustos 1980, s. 141.

Bulgaristan'da önemli bir Türk nüfus bulunmaktaydı. Türk nüfusunun büyüklüğü Bulgar yönetimini endişelendirmiş ve asimilasyon politikasına hız vermiştir. Bulgar Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 17 Temmuz ve 1970 tarih ve 549 sayılı milliyet ve din değiştirme kararı, 14 Mart 1972'den itibaren yürürlüğe konuldu. Bu kararlar birlikte Rodop'ta yaşayan Türkler bölgesel katliamlara uğradı. Bu katliamlardan Babyak, Yakurda, Belica ve Razloğ bölgelerinde binlerce Türk evlerini ve köylerini terk ederek kurtuldular. Bunlar daha sonra dağlık alanlarda yaşamlarını sürdürmeye çalıştılar. Bulgar makamları dağlardaki insanları indirmek için çağrı yaptı. Askeri uçaklarla bölgeye zehirli gazlar attı ve yüzlerce Türk hayatını kaybetti.³⁷ Bulgaristan Türkleri, azınlık haklarından, insan haklarından, temel özgürlüklerden yararlanarak benliklerini ve azınlık statülerini koruma hakkına sahiptiler. Bulgaristan Türkleri, hiçbir zaman Bulgaristan'ın tek yanlı takdirine bırakılmadı ve iç işi olmadı. Bulgaristan ikili ve çok taraflı anlaşmalara imza koyarak yükümlülükler altına girdi. Türkiye Bulgaristan Türkleri üzerinde anlaşmalardan doğan haklara sahipti.³⁸

Kıbrıs Türkleri yıllarca Rumların sistemli baskı ve zulümleri altında varlık mücadelesi verdiler. 15 Temmuz 1974 yılında Yunanistan Cunta hükümetinin desteğiyle Kıbrıs'ta Nikos Sampson, Rum Milli Muhafız Teşkilatı'nı da yanına alarak bir darbe gerçekleştirerek Kıbrıs Elen Cumhuriyeti'ni ilan etti. Sampson'un darbesi Enosis yani adanın filen Yunanistan'a ilhakından başka bir şey değildi. Türkiye Cumhuriyeti Garanti Antlaşması'nın 4. maddesinin verdiği yetkiye dayanarak 20 Temmuz'dan itibaren Kıbrıs'a asker çıkarmaya başladı.³⁹ Kıbrıs Barış Harekâtı'yla burada yıllarca zulüm gören Türkler imha edilmekten kurtuldular. Bu harekât hem Türkiye dışında yaşayan Türkler için hem de Türk dış politikası bakımından önemli bir hadisedir. Dış Türkler, gerektiğinde Türkiye Cumhuriyeti soydaşlarının hukukunu korumada cesur adımlar atabildiğini gördü. Kıbrıs harekâtı, dış politikada Türkiye dışında kalan Türkleri

³⁷ "Esir Milletlere Hürriyet", *Yeniden Milli Mücadele*, 23 Temmuz 1974, s. 8-10.

³⁸ 1878 Berlin Antlaşması, 1909 İstanbul Protokolü ve Sözleşmesi, 1913 Antlaşması ve Müftülüklerle İlgili Sözleşme, 1919 Neuilly Barış Antlaşması, 1925 Türkiye-Bulgaristan Dostluk Antlaşması, 1925 Türk-Bulgar İkamet Sözleşmesi'nde Bulgaristan Türkleri'nin din, dil, ırk, milliyet ayrımı gözetmeksizin azınlıklara tam eşitlik sağlanacağı medeni ve siyasal bütün haklara sahip olacakları garanti altına alınmıştı. 1947 yılında imzalanan Bulgar Barış Antlaşması'nda "insan hakları ve temel özgürlükler"den bahsetmektedir. Ayrıca Bulgaristan Birleşmiş Milletler Antlaşması'na taraftı. Tüm bu anlaşmalara rağmen Bulgaristan, azınlık statüsündeki Türkleri zorla Bulgarlaştırmaya kalkışarak hukuk kurallarını çiğnemekten çekinmemiştir. Bkz. Bilal N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 1986, s. 365-385. Asimilasyon politikaları 1980'de hız kazanmıştır. Önce Türkçe konuşan Çingenelerle, Pomaklar üzerinde dil, din, millî kıyafet, sünnet ve ölenleri Türk mezarlığına defnetme yasakları başladı. Ardından sıra Türk azınlığa geldi. 1985 yılına kadar örgütlü mücadele oldukça zayıf kalmışken tüm millî varlıkları ellerinden alınan ve isimleri Slavlaştırılan Türkler 1985-1987 yılları arasında 28 gruplaşma ve örgüt kurdular. Bulgaristan'daki Türk azınlık 60 milyonluk Türkiye'ye güvenerek Bulgarların kendilerine bu programı uygulayamayacaklarına inanıyorlardı. Ancak Türk Hükümeti Türkiye dışında yaşayan Türkleri korumak için bir devlet politikasına sahip olmadığından Bulgaristan'daki Türk azınlığa sahip çıkamamıştır. 1989 yılının Mayıs ayında olaylar doruğa çıkmış protesto mitingleri ve açık grevleri yapılmıştır. Bu ortamda Türkiye soydaşlarının kendi yurtlarında demokratik haklarına sahip olmaları için çeşitli girişimlerde bulunmak yerine yanlış bir politika eseri olarak 70 günde 345.000 soydaşı vizesiz, pasaportsuz Anayurda kabul etmiştir. Şereflî, *Bulgaristan'daki Türkler*, s. 20-29.

³⁹ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 802.

yok sayma ilkesinden vazgeçildiği anlamına gelmekteydi.⁴⁰ Dış Türkler için sevindirici bir gelişme olan Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Temmuz ayında gerçekleşmesi Esir Türkler Haftası etkinliklerinde geniş yer bulmasını sağladı.

1974 Kıbrıs harekâtı sonrasında Yunanistan Lozan Anlaşması ve uluslararası anlaşmalara riayet etmeyerek Batı Trakya'daki Türk halkına baskılarını artırdı. Batı Trakya Türkleri en basit haklardan bile mahrumdular. Hâlbuki Batı Trakya'da uygulanan sindirme politikasına Türkiye'nin Türk azınlığı koruma hakkı bulunmaktaydı. Bunun yanında Batı Trakya'dan Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmış soydaşların iskân sorunu bulunmaktaydı. Esir Türkler Haftası'nda hem iskân sorunu hem de Batı Trakya'da Türklerin asimile edilmelerini önlemek için Kültür Bakanlığı'nın harekete geçmesi dile getirildi.⁴¹

6 Temmuz 1978 tarihinde Pakistan'ın Karaçi şehrinde toplanan I. Asya İslam Ülkeleri Konferansı'na resmi davetli olarak Esir Türk illeri temsilcilerinden Kuzey Kafkasya Milli Merkezi Başkanı Sait Şamil, Doğu Türkistan Milli Merkezi Başkanı İsa Yusuf Alptekin, Kırım Milli Merkezi Konferans Delegesi Yusuf Uralgiray katıldılar. Burada 1944 yılından beri vatanlarından sürgün edilmiş olan Kıırlı Müslüman Türklerin çektikleri ıstıraptan duyulan üzüntü dile getirildi, Kafkasya'da, Azerbaycan'da, İdil-Ural'da Doğu ve Batı Türkistan'da yaşayan Müslüman Türklerin olumsuz şartlarda yaşamalarından duyulan endişe ifade edildi. Sovyetler Birliği ile Çin Halk Cumhuriyeti hükümetlerinden, istilaları altındaki Müslüman ülkeler halkları üzerinde yaptıkları baskının kaldırılması ve inanç hürriyeti talep edildi.⁴²

1978 yılına gelindiğinde Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlık üzerindeki baskılar şiddetle devam etmekteydi. Bulgar yönetimi 1980 yılına kadar Türk ad, sıfat ve unvanı taşıyan hiçbir fert bırakmama hedefindeydi. Bulgar Komünist Partisi'nin aldığı kararla 1970 yılından beri Türklere Bulgar isim alma, çocuklarının Bulgar öğretmenlerce yetiştirilecekleri kreşlere gönderme zorunluluğu ve Türkçe basın-yayın yasağı getirilmişti. 8 Haziran 1978'de Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'le Bulgaristan Devlet Konseyi Başkanı Todor Jivkov arasında temas gerçekleşecekti. Rodop Tuna Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Genel Başkanı Murat Özrodoplu ve Genel Sekreteri Necati Hocaoğlu, Cumhurbaşkanlığına verdikleri muhtıra ile Bulgaristan'daki asimilasyona son verilmesi için müracaatta bulundular. Özrodoplu ve Hocaoğlu Bulgaristan'daki Türklere yapılanların Bulgar Anayasası'na, Bulgar Komünist Partisi'nin tüzük ve programına, Marksist-Leninist diyalektiğe, Birleşmiş Milletler yasasının insan hakları maddelerine, Helsinki prensiplerine aykırı olduğunu dile getirdiler. Bulgaristan'ın Türkler üzerinde yaptığı uygulamaların bir iç mesele olmayıp “devletlerarası mesele” ve “devletlerarası suç fülü” teşkil ettiği ifade edilerek Türkiye'nin konuya müdahil olması gerektiğini ifade ettiler.⁴³

⁴⁰ “Kıbrıs Zaferimiz Üçüncü Yılında”, *Yeniden Milli Mücadele*, 17 Temmuz 1977, s. 6.

⁴¹ “Türkiye Esir Milletler Davasına Sahip Çıkmalıdır”, *Yeniden Milli Mücadele*, 27 Temmuz 1976, s. 10.

⁴² *Hergün*, 31 Temmuz 1978.

⁴³ CA, Sıra No: 06000784, Ek No: 74, Belge Kayıt No: 414535, 31 Mayıs 1978.

1975 yılından itibaren Irak Hükümeti genel bir sindirme politikası başlatarak Türkleri Irak toplumu içinde asimile etmeyi amaçladı. Irak'taki BAAS rejimi, Bulgaristan'ın Türk azınlık üzerine uyguladığı yöntemi benimseyerek, okullarda Türkçe eğitimi kaldırdı, Kerkük'te bulunan kültür merkezini kapattı, sosyal ve ekonomik baskıyı artırdı. Irak Hükümeti, Türklerin elinde bulunan toprakları satın alarak Araplara dağıtıyor böylece Kerkük'te nüfus dengesi oluşturmak istiyordu. Irak'ta ticarete yükselebilmek ya da yüksek bir memuriyet elde edebilmenin yegâne koşulu BAAS'çı olmaktı. Rejim özellikle aydınları hedef alıyordu. BAAS rejiminin baskısı 1979 yılında zirveye ulaştı.⁴⁴

1979 yılında Kerkük'te 1,5-2 milyon kadar Türk yaşamaktaydı. Türkiye'ye eğitim için gelip yerleşen 1.000 civarında Kerkük'lü bulunmaktaydı. Okuldan mezun olanların %90-95'i geri dönmekle beraber Türkiye'de eğitim gören Iraklı Türkmenler BAAS ajanlarının yakından takip edilmekteydi. BAAS rejimi Türkiye'de öğrenim gören Irak vatandaşı olan Türkleri rejim aleyhine çalışan kişiler olarak görüyor ve Türkiye adına ajanlık yapmakla suçluyordu. 24 Nisan 1979 tarihinde Türkiye'de öğrenim gördükten sonra Bağdat Üniversitesi'nde görev yapan Prof. Dr. Necdet Nurettin Koçak ve 14 arkadaşı tutuklandı. Türkiye'de bulunan Iraklı Türkmenlerden Doç. Dr. Ümit Akkoyunlu, Avk. Acar Oker ve İsmet Hürmüzlü 27 Nisan 1979 tarihinde Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri Ü. Haluk Bayülken'i ziyaret ederek Irak'ta Türkmenler üzerinde uygulanan baskıdan dolayı kaygılarını dile getirdiler. Heyet, Nisan 1979 tarihinde tutuklanan Prof. Necdet Nurettin Koçak ve arkadaşlarının, adil bir şekilde yargılanmalarının mümkün olmadığını, temyiz hakkı bulunmayan Irak'ta, tutukluların ihtilal mahkemelerine sevk edilerek öldürüldüğünü dile getirerek yardım istedi.⁴⁵ Ancak tüm çabalara rağmen idamların önüne geçilemedi. 1980 yılında Prof. Necdet Nurettin Koçak'la beraber 22 Kerküklü Türk Irak'ta BAAS yönetimi tarafınca idam edildi.⁴⁶

Sovyetler Birliği 1979'da Afganistan'ı işgal ederek Kabil'de komünist bir hükümet kurulmasını sağladı. Sovyetler Afganistan işgalinde beklenmedik bir dirençle karşılaştı. Çeşitli gruplar Afganistan cihadında yer aldı. Sovyet işgaline karşı mücadele verenler içinde Türkistanlılar tarafından kurulan tek siyasi hareket Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı isimli partiydi. Bu parti Pakistan'da bulunan Azad Beg tarafından yönetilmekteydi. Türk kamuoyu, Kuzey Afganistan'da Özbek ve Türkmen kökenli Türklerin yaşadığını ve Sovyet işgaline karşı mücadele verdiklerinden haberdar değildi. Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı Hareketi'ni ve Kuzey Afganistan Türklüğünü tanıtmak üzere Dr. A. Ahad Andican'ın daveti üzerine Azad Bey ve komutanlarından bazıları Nisan 1988'de Türkiye'ye geldiler. İki gün boyunca İstanbul'da basın yayın organlarına yönelik bir tanıtım programı sundular. Dr. Ahad Andican başkanlığındaki Türkistan Derneği Afganistan'daki mücadeleye yardım için bir kampanya başlattı. Kampanyanın başarıya ulaşması için Türkiye genelini-

⁴⁴ CA, Sıra No: 06001960, Ek No: 3, Belge Kayıt No: 752531, 27 Nisan 1979.

⁴⁵ CA, Sıra No: 06001960, Ek No: 3, Belge Kayıt No: 752531, 27 Nisan 1979.

⁴⁶ *Hergün*, 23 Temmuz 1980, s. 1.

de teşkilatlanmış olan Türk Ocakları teşkilatından destek alındı. Kampanya Temmuz 1988'de Esir Milletler Haftası'nda Türk Ocakları Başkanı Prof. Dr. Orhan Düzgüneş'in yaptığı basın toplantısıyla başlatıldı. Kampanyayı yürütme heyeti; Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği Başkanı Dr. Ahad Andican, Türk Ocakları'ndan Doç. Dr. Orhan Kavuncu, Celal Er ve Mehmet Şahingöz'den oluşmaktaydı.⁴⁷

3. Esir Milletler Haftası ve Türkiye

"Tutsak Uluslar Haftası" ya da "Esir Milletler Haftası" Amerika Birleşik Devletleri'nin 19 senatörünün teklifi üzerine 17 Temmuz 1959 günü yani Amerika Birleşik Devletleri'nin 184. Kurtuluş Yıldönümü'nde kabul edildi. Amerika Birleşik Devletleri bu belgeyle Sovyetleri oluşturan yönetimleri hukuken ayrı ayrı tanıdığını; Sovyetler Birliği'ni birleşik ve dayanışık kabul etmediğini ilan etti. Bu dış politikayı etkileyen önemli bir karardı. Hazırlanan önergeye "*Birlik Karar Sureti*" adı verildi. Burada; Birleşik Amerika Devletleri'nin insanların bireysel hürriyetini koruma hedefinden, milletler arasında doğal ve karşılıklı bir ilişkinin olması gerektiğinden, komünist totaliter rejimin hemen hemen dünya insanların yarısının düşünce ve hürriyetini felce uğrattığından bahsedilmekteydi. Ayrıca Sovyetler Birliği'ndeki toprak parçalarının önceden bağımsız birer devlet olduklarını, bu devletlerin yeniden bağımsız olmalarının Amerika Birleşik Devletleri'nin ulusal güvenliği açısından gerekli görüldüğünü, ulusların haklı isteklerinin destekleneceği bildirilmekteydi. Bu gaye yönünde her yıl başkan tarafından "*Tutsak Uluslar Haftası*" ilan edilecek ve tüm Birleşik Amerika Devletleri halkı tarafından törenlerle kutlanacaktı.⁴⁸

Alınan bu karar Türkiye'de bulunan Dış Türkler tarafından sevinçle karşılandı. Türkiye'deki Azerbaycan mültecileri 1960 yılının Temmuz ayında gerçekleşecek olan "*Esir Milletler Haftası*" için çalışmalarla başladılar. Bunun için Azerbaycan Bayrağı ve haritası, tarihi anıt ve yapıların fotoğrafları, Bağımsız Azerbaycan Devleti dönemine ait; belge, para, mühür ve ileri gelenlerin portreleri, yurt dışına çıkmaya zorlanmış vatandaşların faaliyetlerini ortaya koyan raporlar, milli kıyafet, müzik ve çalgı aleti fotoğrafları, sanat eserlerinden örnekler hazırlandı.⁴⁹

İkinci Dünya Savaşı sonrasında hayatta kalabilen Türkistanlı askerlerden bazıları Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etti. Amerika'ya gidenler 1959 Ka-

⁴⁷ Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s. 702-703.

⁴⁸ İldeniz Kurtulan, "Tutsak Uluslar Haftası" Üzerine, *Azerbaycan*, Mayıs-Haziran 1960, Sayı: 98-99, s. 3-4. Amerika Birleşik Devletleri Senatosu'nca 17 Temmuz 1959'da kabul edilen Esir Milletler Haftası kararının tam metni için eklere bakınız. (Çevrimiçi) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/58/Page_212_from_STATUTE-073-1-2_Public_Law_86-90.pdf. 10.10.2018. Esasen Esir Milletler/Türkler tanımlaması son dönem Osmanlı siyaset dilinde kullanılmaktaydı. Esir Türkler tanımıyla terk edilmiş Balkan topraklarındaki Türklerle Çarlık Rusya'sında yaşayan Türkler kastedilmekteydi. Bkz. Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, s. 25; Tanıl Bora, *Cereyanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 54.

⁴⁹ Kurtulan, "Tutsak Uluslar Haftası" Üzerine, s. 3-4. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri Türkistan milli hareketinin başlangıcı (13 Aralık 1917) olan 13 Aralık tarihini Türkistan günü olarak kabul etmişti. Bkz. Baymirza Hayit, *Esir Türkler*, Çev. Şekip Engineri, Kişisel Kitaplar Yayınları, Ankara 1966, s. 138.

sım ayında Türkistan Amerikan Derneği'ni kurdular. Dernek Esir Milletler Haftası temelinde Türkistan'ın bağımsızlığını ABD'li siyasetçilere taşıdı. Ayrıca ABD kongresince kapatılmasına karar verilen Amerika'nın Sesi Radyosu Özbek bölümü yayınlarının yeniden açılmasını sağladı.⁵⁰ 1951 yılından 1964 yılına kadar 13 yıl boyunca Amerika'da İdil-Ural Merkezi'nin daimi temsilcisi olarak görev yapan Hamid Reşid'in Esir Milletler Kanunu'nun kabul edilmesinde rolü oldu. Ayrıca kanuna İdil-Ural adının Birlik Karar Sureti'ne eklenmesi Hamid Reşid sayesinde gerçekleşti.⁵¹

Dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış olan Sovyet muhaciri Türkler için 1959 yılında ilan edilen Esir Milletler Haftası milat oldu. Bu haftayla birlikte Sovyet muhaciri Türkler hangi ülkede bulunurlarsa bulunsunlar Türkistan'ın Sovyet işgali altında olduğunu duyurmak için uygun bir ortam elde ettiler. Bu haftada Türkistan'da yetişmiş büyük bilgin, fikir adamı ve sanatkarların adları dünya kamuoyunda duyuruldu.⁵²

Türkiye 1960'lı yıllarda Dış Türkler hakkında tam anlamıyla bilgisizdi. Kamuoyunun en çok bildiği Türk topluluğu Kıbrıs Türkleri'di. Sovyetler Birliği, Irak, İran, Afganistan, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan'daki Türklerin varlığından kamuoyu habersizdi. Türk idarecilerininin Dış Türklerle ilgisizliği kamuoyuna da yansımıştı. Yetişen nesillere Dış Türkler hakkında bilgi verilmemişti.⁵³

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesini gerçekleştirenlerden birisinin de milliyetçiliğiyle tanınan Alparslan Türkeş'in oluşu milliyetçi çevrelerde Dış Türkler konusunda adımların atılacağı beklentisini doğurdu. Ancak kısa süre sonra Türkeş'in yurt dışına sürgüne gönderilmesi ardında da Türkiye'de komünist hareketlerin yerleşmesi bu beklentileri boşa çıkardı.⁵⁴ Alparslan Türkeş, ihtilalden sonra başbakanlık müsteşarı olduğu dönemde Devlet Başkanı ve Milli Birlik Komitesi Başkanı Cemal Gürsel'i Ankara'da Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü ile Dışişleri Bakanlığı'nda Dış Türkler ve Kıbrıs Masası'nı kurmaya ikna etti. Başbakanlık tarafından finanse edilen enstitü Dış Türkler ve özellikle Sovyetler Birliği'ndeki milliyetler meselesi üzerine bilimsel çalışmalar yapacaktı. Türkeş'in tasfiyesinin ardından Milli Birlik Komitesi'nin diğer üyeleri ve Başbakan İsmet İnönü Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'yle Dış Türkler Masası'nı kapatmak istedi. Dış Türkler Masası kapatıldı. Ancak Cemal Gürsel'in müdahalesiyle enstitü kapatılmadı.⁵⁵

⁵⁰ Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s. 710.

⁵¹ Akış, *Aklımda Kalanlar, Hatıralar-Konuşmalar*, s. 86-87.

⁵² Abdülhamit Koçar, *Esaretten Hürriyete Bir Türkistanlının Hatıraları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 171.

⁵³ Sadi Somuncuoğlu, "19 Yıl Sonra Nejdet Koçak", *Şehit Nejdet Koçak Albümü; "Bir Ülkücünün Hayatı"*, s. 56.

⁵⁴ Hüsnü Poyraz, "Türkmen Delikanlısı", *Şehit Nejdet Koçak Albümü; "Bir Ülkücünün Hayatı"*, s. 60.

⁵⁵ Ruzi Nazar'ın anılarında İsmet İnönü'nün Sovyetlerde yaşayan Türklerle ilgili düşüncelerine yer verilmiştir. Buna göre İsmet İnönü, Sovyetler Birliği'nin bir süper güç olarak uzun yıllar yaşayacağına inanmaktaydı. Bu süreç içerisinde Azeri, Türkmen, Özbek, Kazak, Tatar ve diğer milletlerin hepsi Ruslaşmış olacaktı. Bundan dolayı milliyetler meselesiyle uğraşmak boşa zaman ve para kaybı demektir. Ayrıca milliyetler meselesiyle ilgilenmek Moskova'nın husumetini çekecekti. Bkz. Enver Altaylı, *Ruzi Nazar: CIA'nın Türk Casusu*, Doğan Yayınları, İstanbul 2013, s. 363-367.

1960 yılında Türkiye’de ilki düzenlenecek olan Esir Milletler Haftası kutlamalarına hazırlıklar yapılırken 27 Mayıs askeri müdahalesi gerçekleşti. Türkiye’de bulunan Dış Türklerin liderleri demokrasiden yana tavır koydular. Kırım Milli Merkezi Lideri Müstecip Ülküsal Türk Ordusu’nun diktatöryal bir idareye başvurmayıp ilk andan itibaren idareyi siyasetçilere bırakacağını açıklamasını takdirle karşıladı. Bunun yanında Türkiye’nin dünyanın neresinde bulunursa bulunsun mahkûm bütün Türklerin gönülden sevdikleri bir ülke olduğunu, Rusya’da, Çin’de, Bulgaristan’da veya başka memleketlerdeki her Türk’ün sığınağı olduğunu hatırlattı. Afrika’daki sömürge milletlerine kadar tüm milletlerin hürriyetlerine kavuştuklarını ancak arkalarında koca bir medeniyet ve şanlı bir tarih bırakmış olan Türklerin Sovyet esareti altında yaşadığını, 40 yıldan beri yüz binlerce şehit verildiğini bir gün Nürenberg Mahkemesi’nden daha büyük bir milletlerarası mahkeme önünde Sovyet idarecilerinin hesap vereceğini ifade ederek Dış Türkler konusunda Türkiye’nin etkin bir politika takip etmesini istedi.⁵⁶

Hükümet katında *Esir Milletler Haftası*’nın nasıl değerlendirileceği konusu önemliydi. Nitekim Dış Türklerle ilgili gelişmeler diğer ülkelerle ilişkileri olumsuz etkileme potansiyeline sahipti. Türk kamuoyunda olumlu karşılanan *Esir Milletler Haftası*’nın resmi olarak kutlanması için Çanakkale Milletvekili Arif Nihat Akay tarafından 1963 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne yazılı soru önergesi verildi. Ancak Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin’in vermiş olduğu yazılı cevap, hükümetin konuya ilgi duymadığını gösterdi. Nitekim verilen cevapta, Batılı devletlerin hiç birinde “*Esir Milletler Haftası’nun*” kutlanmadığı yalnızca merkezi ABD’de bulunan ve komünist hâkimiyeti altına girmiş devletlerin mültecilerinin kurdukları “*Esir Milletler Asamblesi’nin*” bazı Avrupa devletlerinde bulunan şubelerince “*Esir Milletler Haftası’nun*” özel olarak kutlandığı belirtiliyordu. “*Esir Milletler Asamblesi’nin*” Türkiye’de şubesi bulunmadığından özel bir kutlama da olamazdı.⁵⁷

Erkin, Esir Milletler Haftası’ndan güdülen amacın İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra komünist rejim altında esir durumuna düşen Arnavutluk, Bulgaristan, Çekoslovakya, Polonya, Romanya, Macaristan, Estonya, Letonya ve Litvanya gibi Doğu ülkelerinden sürgün edilen ve buralardan kaçmak zorunda kalmış devlet adamlarıyla, siyasi partilerin Amerika’da kurdukları özel bir teşkilat olduğunu hatırlatmaktaydı. Bu dokuz devletin Amerika’ya iltica etmiş devlet adamlarının çoğu konsey ve asamblenin üyesiydi. Bu asamblenin amacı; bahsedilen memleketlerde demokratik rejimlerin kurulmasıydı. Amerika hükümeti, asamblenin varlığını kabul etmekle birlikte resmi yardımda bulunmamaktaydı. Tamamen bağış yoluyla finanse edilmekteydi. Türkiye’nin demokrasi cephesinde yer aldığını, bu cephede yer alan devletlerin Afrika ve Asya’daki müstemlekelerin bağımsızlıklarını verdiğini, bir kısmını da derece derece vereceğini, Türkiye’nin de dış politikasının ana prensiplerinden biri-

⁵⁶ Müstecip Ülküsal, “Milli İnkılap ve Dış Türkler”, *Azerbaycan*, Sayı: 98-99, Mayıs-Haziran 1960, s. 5-7.

⁵⁷ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 1, Cilt: 16, Toplantı: 2, Birleşim: 82, 13.5.1963, s. 666.

sinin de bütün milletlerin egemenliklerine kavuşması yolundaki faaliyetlerin desteklenmesi olduğunu, her milletin kendi kaderini kendisinin tayin etmesi (self-determination) esasını savunduğunu ifade etti.⁵⁸ Erkin'in vermiş olduğu cevaptan Esir Milletler olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği peyki olan Doğu Avrupa ülkelerini kastettiği anlaşılmaktadır. Sovyetler Birliği egemenliği altında yaşayan Türklerle ilgili hiçbir söylemin olmaması dikkat çekicidir. Esasen ABD senatosunca kabul edilen bildiri metninde ulusal bağımsızlıkları desteklenen ülke ve milletler arasında Türk İlleri de bulunmaktaydı.⁵⁹

Türkiye'deki Dış Türkler, *Esir Milletler Haftası*'yla daha fazla gündeme geleceklerini düşünüyorlardı. Ancak 1963 yılına gelindiğinde birkaç kez *Esir Milletler Haftası* geçmiş olmasına rağmen beklenen ilgi bulunamamıştı. Ziyaeddin Babakuran, Dış Türkler meselesinin dünya basınında en az rastlanan konulardan birisi olduğunu vurguladı. Dış Türkler meselesinin Turancılık ve Pantürkizm çerçevesinde değil, Rus ve Çin emperyalizminden kurtulmak isteyen milletlerin meselesi olarak görülmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Çin'in Tibet'i istilasını, dünya basınının başlıca konusu olmuşken, Dış Türkler Meselesi gündeme gelmemekteydi. Cezayir ve Afrika davasına dünya basınının gösterdiği ilgi Dış Türklerden esirgenmekteydi. Babakuran, Türkistan'dan Hür Dünyaya iltica etmiş Türklerden başka bu konu hakkında yayın yapan gazete, dergi ve yazarların bulunmadığından, Türkiye'deki aydın, genç ve halkın ilgisizliğinden şikâyet etmekteydi. Amerika ve Batı Avrupa'nın Doğu Avrupa milletlerinin hürriyeti için mücadele verdiğini, Rusya'nın "*Büyük Slav İmparatorluğu*" kurma peşinde olduğunu, Arap Devletlerinin "*Birleşik Arap Cumhuriyetleri Federasyonu*" fikrinde olduklarını, Çinlilerin Hazar'a kadar uzanan "*Büyük Çin İmparatorluğunu*" ve İsrail'in "*Dünya hâkimiyetini*" tasarladıklarını bildirdikten sonra Türklerin bir idealinin bulunmadığını ifade etti. Bu ideal, Birleşik Amerika'nın Batı Almanya'nın Münih şehrinde yaptığı "*Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*" gibi "*Dış Türkleri Araştırma Enstitüsü'nün*" kurulması ve "*Büyük Türk Dünyasını*" hür dünyaya tanıtarak onların kurtuluşa ermesine yardımcı olunmasından başka bir şey değildi.⁶⁰

Türk Dünyası'nda Temmuz ayında yaşanan gelişmeler Esir Milletler Haftası'nda karşılık bulmaktaydı. İdil-Ural Merkezi'nin lideri Ayaz İshaki 22 Temmuz 1954 tarihinde vefat etti. 1966 yılında Ayaz İshaki'nin vefatının 12. yılı ve Esir Milletler Kanunu'nun kabul edilmesinin yedinci yılı dolayısıyla İdil-Ural Türkleri önderlerinin tertiplelediği tören düzenlendi.⁶¹

⁵⁸ A.e., s. 667-668.

⁵⁹ "*Komünist Rusya'nın emperyalist politikaları, doğrudan veya dolaylı şiddet yoluyla, Polonya, Macaristan, Litvanya, Ukrayna, Çekoslovakya, Letonya, Estonya, Beyaz Rutenya, Romanya, Doğu Almanya, Bulgaristan, ana kara Çin'i, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kuzey Kore, Arnavutluk, Volga-Ural, Tibet, Kazakistan, Türkistan, Kuzey Vietnam ve diğer ülkelerin ulusal bağımsızlığına boyun eğdirdiği*" ifadesi için bkz. Ekler, Metin: 1; (Çevrimiçi) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/58/Page_212_from_STATUTE-073-1-2_Public_Law_86-90.pdf, 10.10.2018.

⁶⁰ Babakuran, *Dış Türkler ve Türkistan Davası*, s. 28-29.

⁶¹ Akış, *Aklımda Kalanlar, Hatıralar-Konuşmalar*, s. 88.

1960'lı yıllarda Türk asıllı olup yabancı uyruklu öğrenciler üniversiteye sınavla alınmaktaydı. Balkan, Azeri ve Irak Türkleri genellikle İstanbul'da öğrenim görmek istiyorlardı. Fakat üniversiteye girmek oldukça zordu. Milli Türk Talebe Birliği'nin (MTTB) girişimleriyle İstanbul Üniversitesi'ne 500 kişilik bir kontenjan açıldı. Böylece yabancı uyruklu Türk öğrencilere üniversitede okuma imkânı sağlandı. MTTB'nin İstanbul Çağaloğlu'nda bulunan binasında Mareşal Fevzi Çakmak'ı anma merasimi, 3 Mayıs Türkçüler ve Esir Türkleri anma günleri düzenlenmekteydi.⁶²

20 Aralık 1966'da Rus Başbakanı Aleksey Kosigin Türkiye'yi ziyarete geldiğinde İstanbul ve Adana'da bulunan Türkistanlılar dernekleri yüzlerce Türkistanlıyı protesto amacıyla Ankara'ya taşıdı. Ancak Türkiye, Sovyetler Birliği ilişkilerine önem veriyor ve bozulmasını istemiyordu. Bundan dolayı protestocuların seslerini resmi heyete duyurmalarına izin verilmedi.⁶³

1960'lı yıllarda Türk Milliyetçileri Esir Milletler Haftası etkinlikleriyle faaliyet alanlarını genişlettiler. Ancak milliyetçi çevrelerde bile Türk Dünyası'nı tanıma, coğrafya ve tarihini öğrenme gayreti yoktu. Milliyetçi çevrelerde 3 Mayıs 1944 Irkçılık-Turancılık yargılamalarından olsa gerek "*milliyetçiyiz ama Turancı değiliz*" deme ihtiyacı duyuluyordu. Irkçılıkla Turancılık karıştırılmaktaydı. Türk Dünyası meseleleri Türk kamuoyunun gündemi olmayı başaramadı. Sovyetlerin ve komünizmin kötülüklerini örnekleyebilmek için Dış Türkler kulaktan dolma bilgilerle anlatılmaktaydı. Milliyetçiler arasında da fikri ihtilaflar vardı. Anadoluocular, Turancılar ve her ikisinden sentezler yapmış olanlar bulunmaktaydı.⁶⁴

1970'lerde Türkiye'de yaşanan anarşi ve terör ortamında muhacir Türkler hedef haline gelerek saldırılara uğradılar. Adana Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği bu dönemde sol görüşlü militanlarca yakılmış, olaydan sonra dernek resmi makamlarca mühürlenip kapatılmıştı.⁶⁵

1972 yılının Temmuz ayında İstanbul Milletvekili İlhan Egemen Darendelioğlu; TBMM'de bir demeç verdi. Demeçte; 1959 yılından beri yani 13 yıldır çeşitli çevreler ve Dış Türklerle ilgili cemiyetler Hariciye Vekâleti'ne, Hükûmete ve Cumhurbaşkanına müracaat ederek Temmuz ayının son yedi gününün Türkiye'de "*Esir Milletler Haftası*" olarak ilan edilmesini birkaç kez istemiş olmalarına rağmen, bu isteğin gerçekleşmediğini ifade etti. Komünist mezalimine maruz kalmış, bu rejimin esaretinden uzun yıllar boyunca kurtulamamış milletlerin ıstırabını dile getirmek, kurtuluş çarelerini aramak, milletlerarası haklarına kavuşmalarına yardımcı olmak için bu haftanın önemi ifade edildi. Azerbaycan, Türkistan, Kırım, Kafkas, İdil, Ural, Irak, Kerkük ve Balkan Türkleri'yle, Bulgaristan, Macaristan, Arnavutluk gibi komünist esareti altında bulunan milletlerin tutsaklığına öncelikle Türkiye'nin karşı çıkması

⁶² Rasim Cinisli, *Bir Devrin Hafızası*, Doğan Yayınları, İstanbul 2017, s. 219-221.

⁶³ Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s. 675.

⁶⁴ "Prof. Dr. Orhan Kavuncu İle Türk Dünyası Röportajı", (*Çevrimiçi*) <https://www.turkocaklari.org.tr/basindan-secmeler/prof-dr-orhan-kavuncu-ile-turk-dunyasi-roportaji-5795>, 10.10.2018.

⁶⁵ Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s. 672.

gerektiği vurgulandı. Çünkü bu esaretin altında 60 milyon Türk bulunmaktaydı. Darendelioğlu, Afrika'daki en ilkel kabilelerin dahi insan gibi yaşama imkânına kavuşmasını isteyen dünya kamuoyuna rağmen Türkiye Hariciye Vekili'nin esir milletler davasına ilgisiz kalmasının kabul edilemez olduğunu ifade etti. Darendelioğlu'na göre, 13 yıldır bu meseleye ilgisiz kalındığından yurt ve millet bütünlüğüne şu anda olduğu gibi kastetmek isteyen şehir eşkıyalarının, onları tahrik ve teşvik eden çevrelerin cesareti bu seviyede olmazdı. “*Esir Milletler Haftası*” vasıtasıyla Türk milletini, özellikle gençleri komünizme karşı uyaracak, komünizmin yalan ve istismara dayalı yayılmacılığına karşı etkili bir araç elde etmiş olacaktı.⁶⁶

1976 yılında Ülkü Ocakları yayınlarından çıkan “*Esir Türkler*” isimli kitapta Sovyet, Çin, Yunan, Bulgar, İran, Afgan, Irak, Suriye ve Yugoslavya boyunduruğu altında yaşayan Türklerin sorunları ortaya konuldu. 120 milyon Türklük âleminin 80 milyonunun birçok haktan mahrum olarak esir gibi yaşadığı dile getirildi. Tüm dünyanın hatta Türkiye'nin bile çeşitli ülkelerde yaşayan Türklerin sorunlarını dile getirmediği ifade edildi. Vietnam, Angola, Afrika, esirlerinin hakkını savunanların Türklerin davasına ilgi göstermedikleri, milletlerarası kuruluşların bu konuya eğilmediği ifade edildi. Dünyadaki esir milletlerin içinde en fazla nüfusa sahip olanın Türkler olduğu, bundan dolayı Esir Milletler Haftası'nın esasen Esir Türkler Haftası olarak kutlanması gerektiği bildirildi. Kitapta ülkelere göre Türk azınlığa uygulanan kültürel ve sosyal baskılar anlatıldı.⁶⁷

Amerika Birleşik Devletleri'nin Esir Milletler davasında sadece çıkarına göre davrandığı bu meseleyi samimiyetle ele almadığı her geçen gün daha net olarak ortaya çıkmaya başladı. Türk kamuoyunda milliyetçi aydınlar ve Esir Türk illerinden kaçmak zorunda kalmış mülteci liderler Esir Türkler davasını yıllardır savunmaktaydılar. Türk kamuoyunda Esir Türkler davası belli bir kitle oluşturmuşsa da hiçbir hükümet tarafından bu dava sahiplenilmemişti. Türkiye'de Şili ve Vietnam halkıyla dayanışma kampanyası yapan gruplar Esir Türkler için hiçbir şey yapmıyordu. Esir Türkler davasından bahsetmeyenler ya da bahsedilmesini istemeyenler Türkiye'nin, sınırları ötesindeki Türklerle birleşmelerinden değil Esir Türklerin başındaki felaketin öğrenilmesinden korkuyorlardı. Esir Türklerin büyük kısmının komünizm ideolojisi altında bulunmaları ve komünist ideoloji altındaki Türklerin bağımsızlık çabaları Türkiye'de bu ideolojiyi yaymaya çalışanları rahatsız ediyordu.⁶⁸

Esir Milletler Haftası'nın en önemli etkinliği çeşitli ülkelerde yaşayan Türklerin sorunlarının dile getirildiği söyleşilerdi. Ülkelerinden çıkmak zorunda kalmış liderlerle yapılan açık oturum ve röportajlar Türkiye dışında yaşayan Türklerin durumunu ortaya koymaktaydı. Kafkasya Türkleri temsilcisi Said Şamil, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Başkanı İsa Yusuf Alptekin, Kırım

⁶⁶ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 3, Cilt: 26, Toplantı: 3, Birleşim: 125, 12.07.1972, s. 553.

⁶⁷ *Esir Türkler*, Ülkü Ocakları Yayınları, Ankara 1976.

⁶⁸ “Türkiye Esir Türkler Davasına Sahip Çıkmalıdır”, *Yeniden Milli Mücadele*, 17 Temmuz 1977, s. 3.

Milli Merkezi Başkanı Müstecip Ülküsal, Rodop Türkleri Kültür ve Dayanışma sözcüsü Rafet Rodoplu, Batı Trakya Kültür ve Dayanışma Derneği Başkanı Hikmet Yurdağül, Kerkük Türk Kültür ve Yardımlaşma Derneği Başkanı Nefi Demirci gibi liderler Esir Milletler Haftası için bir araya geliyorlardı. Burada güncel konular değerlendirilip kamuoyu Dış Türkler hakkında bilgilendiriliyordu.⁶⁹

Dış Türklerin yardımcı olmaya çalışan siyasetçilerin başında Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Alpaslan Türkeş gelmekteydi. 1975 yılında Başbakan yardımcısı olan Türkeş, Dışişleri Bakanlığı'nda bir "Dış Türkler Masası" kurulmasının gerekliliğini açıkladı. Esasen Türkeş, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra Dış Türkler Masası'nı kurmuştu ancak gelişmeden kapanmak zorunda kalmıştı. Dış Türkler Masası'nın yanında Dış Türkleri kültür alanında incelemek için "Dış Türkleri Araştırma Enstitüsü" kurulacağını, Esir Türk lehçelerinde radyo ve televizyonlarda yayın yapılacağını açıkladı. Ayrıca Esir Milletler davasının Birleşmiş Milletlere götürülmesi gerektiğini düşünüyordu. Türkeş 100 milyon Türk'ün her türlü insan hak ve hukukundan mahrum Birleşmiş Milletler anayasasına aykırı bir şekilde tam bir esaret hayatı sürdürdüklerini, Esir Türklerin insanca bir hayata kavuşmalarında Türkiye'ye de görev düştüğünü bildirdi. Türkeş, Esir Türklerin hürriyetlerine kavuşmasını bir insanlık davası olarak görüyordu. Ancak Esir Türklerin bağımsızlığını dile getirdiklerinde bazı çevrelerin "Irkçı", "Turancı", "Kafatasçı" gibi sıfatlar ve isnatlarda bulduklarını dile getirdi.⁷⁰

14 Temmuz 1975 tarihinde Ülkü Ocakları Derneği "Esir Türkleri Anma Toplantısını" düzenledi. Toplantıya bu tarihte Hacettepe Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışan Baymirza Hayit, İlahiyat Profesörü Hikmet Tanyu, gazeteci-yazar Galip Erdem, Doğu Türkistan Cumhuriyeti Eski Genel Sekreteri İsa Yusuf Alptekin katıldı. Burada Türkistan'ın nasıl Ruslaştırıldığı, Türkistan kaynaklarının nasıl sömürüldüğü, Romanya'da, Yugoslavya'da, Bulgaristan'da ve Yunanistan'da Türklerin göçe nasıl zorlandığı ve Dış Türklerin güncel meseleleri üzerine konuşmalar yapıldı. Ayrıca Ülkü Ocakları Genel Başkanı Sami Bal, 14 Temmuz'da Esir Türkleri anma münasebetiyle hükümetin bu yolda çalışmalar yapması için Cumhurbaşkanı Fahri S. Korutürk, Başbakan Süleyman Demirel, Başbakan yardımcıları, Alpaslan Türkeş, Necmettin Erbakan, Turhan Feyzioğlu Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, Milli Eğitim Bakanı Ali Naili Erdem ve Kültür Bakanı Rıfki Danişman'a birer mektup gönderdi.⁷¹

1975 yılına gelindiğinde Azerbaycan Kültür Derneği Başkanı Feyzi Aküzüm ve Genel Sekreteri Ahmet Karaca, Esir Milletler Haftası'nın başlaması münasebetiyle basına demeç verdiler. Komünizm emperyalizmi altında yaşayan mahkûm milletlerden başka dünyada esir milletlerin kalmadığı, komünizm emperyalizmi altındaki milletlerin yakında bağımsızlıklarını kazana-

⁶⁹ Yeniden Milli Mücadele, 27 Temmuz 1977, s. 7-10.

⁷⁰ "Azerbaycan", Esir Milletler Özel Sayısı, Yıl: 24, Sayı: 215, (1975), s. 43-45.

⁷¹ A.e., s. 58-64.

caklarına inandıklarını ifade ettiler. Esir milletler deklarasyonunun amacı, dünya kamuoyunun dikkatini komünist emperyalizmi sömürsüne çekerek esir milletlerin kurtuluşuna barışçı bir araç sağlamak olduğunu açıkladılar. Esir Milletler Haftası kamuoyu yaratmada önemliydi. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Asya ve Afrika sömürge halklarının bağımsızlıklarını kazanmaları dünya kamuoyunun desteğiyle mümkün olmuştu.⁷²

Aküzüm, İkinci Dünya Savaşı sonrası Eisenhower-Truman döneminde Hür Dünyanın barış ve güvenliğinin sağlam temellere oturtulmaya çalışıldığını, esir milletler davasına büyük önem verildiğini hatırlatmaktaydı. Ancak Nixon-Kissenger idaresinin “*yumuşama*” politikası doğuda ve batıda Hür Dünya savunmasını zafiyete uğratarak Esir Milletlerin kaderini menfi yönde etkilediğini bildirdi.⁷³

İslam Konferansı örgütünün yedinci İslam Dışişleri Bakanları Konferansı 1976 yılında İstanbul’da gerçekleşti. Esir Türk illerinin temsilcileri konferansa resmi bir heyetle katıldılar. Konferansta konuşma hakkı verilmemiş olsa da İslam âleminin temsilcileriyle görüşme imkânı elde edilerek, yazılı ve sözlü olarak Esir Türk illeri hakkında bilgi verildi. Konferansa TRT başta olmak üzere ulusal basın önem verdi. Bunun yanında bir kısım basın yayın organları Esir Türkler davasının Türkiye’de ele alınmasını ve TRT’nin konuya yer vermesini eleştirdi. Esir Türkler meselesinin aktüel hale getirilmesi için yapılan çalışmaları Rusya ve Çin’in iç işlerine müdahale etmek manasını taşıdığını ifade ettiler. Bu olumsuz bakış açısına rağmen İslam Konferansı vesilesiyle Esir Türkler davası geniş kitlelere tanıtılma imkânını elde etmiş oldu. Konferansa katılan heyet Esir Türkler davasının Filistin konusu gibi uluslararası bir mesele olmasını istiyordu.⁷⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin 19. ve 20. yüzyıllarda Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkaslardan çekilmesiyle bahsedilen bölgelerde önemli miktarda Türk nüfusu kalmıştı. Bunun yanında Osmanlı Devleti’nin terk ettiği topraklar haricinde Türkistan, Çin, Afganistan ve İran’da milyonlarca Türk nüfus bulunmaktaydı. Türkiye dışında yaşayan Türklerin medeni ve insani haklardan faydalanması, kültürel varlıklarını sürdürerek asimile olmamaları ve bağımsızlıklarını kazanmaları noktasında tek bağımsız Türk devleti olan Türkiye’ye belli sorumluluklar düşeceği muhakkaktı. Sovyet Rusya, İran, Irak, Suriye, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Afganistan ve Çin gibi değişik ülke ve bölgelere yayılmış olan, Türkiye nüfusunun en az üç katı kadar “*Dış Türklerin*” sorunlarının Türk kamuoyunda karşılık bulması Türkiye dışında yaşayan Türklerin mevcut sorunlarının çözümü noktasında önemliydi.

Bahsedilen devletlerde yaşayan azınlık Türk nüfusunun varlığı Türk dış politikasında olumlu bir etki yaratabileceği gibi birçok risk de içermekteydi.

⁷² A.e., s. 8-9.

⁷³ A.e., s. 8-9.

⁷⁴ “Türkiye Esir Türkler Davasına Sahip Çıkmalıdır”, *Yeniden Milli Mücadele*, 27 Temmuz 1976, s. 8-10.

Çeşitli devletlerde yaşayıp aynı ırk ve tarihi geçmişe sahip olan Türklerin, Türkiye ile birleşme arzuları, bağımsızlık kazanma istekleri ya da milli benliklerini kaybetmemeleri yönünde atacakları adımlar vatandaşı oldukları devlet tarafından hoş karşılanmayacaktı. Çift taraflı ve çok taraflı milletlerarası sözleşmelerle Türkiye dışında yaşayan Türklerin haklarını korumak için Türkiye'nin elinde belli bir yetki bulursa da bu yetkinin kullanılmasından bilhassa çekinildi. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'na kadar komşu devletleri endişeye sevk edecek durumlardan kaçınılarak Dış Türkler konusunda çekimser bir politika izlendi. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı Türkiye'nin Dış Türkler politikasında büyük bir değişimin ifadesiydi.

Dış Türkler konusunda izlenen ihtiyatlı politika iç politikaya da yansdı. 3 Mayıs 1944 Irkçılık-Turancılık Davası Türk Milliyetçiliğini suç sayma noktasına getirdi. Uzun yıllar basında Dış Türkler konusu yok denilecek kadar az işlendi. Türkiye'de çok partili hayata geçişle birlikte basında Dış Türkler konusu daha fazla işlenmeye başlasa da gerçek bir gündem 1959 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde Esir Milletler Haftası Kanunu'nun (Captive Nations Week) kabul edilmesinden sonraki yıllarda başladı.

Esir Millet Haftası'nda Türk Dünyası'nın sorunları dile getirildi. Türk Dünyası'nda yaşanan önemli gelişmeler Esir Milletler Haftası'nın gündemini belirliyordu. Özellikle Temmuz ayında gerçekleşmiş hadiseler önemliydi. 1959 Kerkük katliamı, İdil-Ural Türkleri'nin hariçte sürdürdükleri mücadelenin yıllarca önderliğini yapmış olan Ayaz İshaki'nin 1954'te hayatını kaybetmesi, 1974'te Kıbrıs Barış Harekâtı gibi Temmuz ayında gerçekleşen gelişmeler Esir Türkler Haftası'nda geniş yer buldu. 1988 yılında Afganistan'da Sovyet işgaline direnen Afgan Türkleri'yle dayanışma organizasyonu Esir Türkler Haftası'nda gerçekleşti. Soğuk Savaş Dönemi'nde Temmuz ayının ikinci yarısı milliyetçi çevrelerde 3 Mayıs Türkçülük Bayramı gibi önemsendi.

Çeşitli ülkelere dağılmış olan Türklerin benliklerini kaybetmeden yaşamaları oldukça zordu. Her ne kadar İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'yle dil, din ve kültürel haklar garanti altına alınmış olsa da pratikte bu mümkün olmadı. Her devlet bünyesindeki azınlıkları eritme politikasını güttü. Irak'ta Araplaşma, İran'da Farslaşma, Bulgaristan'da Bulgarlaşma, Yunanistan'da Elenleşme, Doğu Türkistan'da Çinlileşme ve Sovyetlerde yaşayan Türklerde Ruslaşma tehlikesi baş gösterdi. Türkiye'de insani duygularla bu sorunları dile getirenler Pan-Türkçülük ve ırkçılıkla suçlandı. Bu suçlamaları milliyetçi çevreler hayretle karşılıyorlardı. Nitekim mevcut şartlarda Türkiye'nin diğer Türklerle sınırlarını birleştirme ihtimali yoktu.

Türkiye'de Dış Türkler meselesini Milliyetçi Hareket Partisi ve Ülkü Ocakları gibi milliyetçi çevreler sahiplendi. Soğuk Savaş Dönemi'nde dünyanın birçok yerinde yaşanan ideolojik çatışmalar Türkiye'de de yaşandı. Dış Türkler meselesi sadece Türkiye dışında yaşayan Türklerin haklarını koruma ve yükseltme meselesi olarak değil, aynı zamanda Türkiye'de komünizmin yayılmasını önlemek için bir araç olarak da düşünüldü. Milliyetçi çevreler Esir Milletler Haftası'nın kanunlaşmasıyla komünizm esareti altında yaşayan Türklerin

olumsuz yaşam koşullarının ortaya koyularak ülkede yükselen komünizm ve anarşizmin önüne geçileceğine inanıyorlardı. Ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bu konu birkaç kez gündeme gelse de istenilen olmadı.

Milliyetçiler, Vietnam ve Angola'nın bağımsızlığı için gzyaşı döken Türkiye komünistlerinin, Sovyetler ve diğer ülkelerde yaşayan Türklerin esaretini görmezden geldiklerini ifade ediyorlardı. Türk Milliyetçilerinin Dış Türklerin sorunlarını dile getirdiklerinde Pan-Turanizm suçlamasıyla karşılaşmaları Dış Türklerle sınırların birleştirilmesi kaygısından değil, sadece komünist rejim altında yaşayan insanların kötü yaşam koşullarının ortaya konulmasından ileri geldiğini düşünüyorlardı.

Soğuk Savaş Dönemi'nde Türk Dünyası'nda yaşanan gelişmeler Esir Milletler Haftası Kanunu'nu ortaya atan ABD'nin kaygılarının yersiz olmadığını gösterdi. Sovyetlerde yaşayan Türklerin, sürgün edilmeleri ve asimilasyona uğramaları, İran'da Komünist Tudeh Partisi'nin Güney İran'da Kaşkay Türkleri'ne uyguladığı baskı, Kerkük'te Komünist gruplarca Türkmenlerin katledilmesi ve BAAS yönetiminin Türklere yönelik baskıları, Bulgaristan'da Komünist Parti'nin uyguladığı asimilasyon politikası İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sine göre suç sayılmaktaydı.

Sonuç olarak Türk Milliyetçiliği'nin ırkçılıkla bir sayıldığı yıllarda Esir Milletler Haftası'nın ABD Senatosu'nca kabul edilmesi Türkiye dışında yaşayan Türkler meselesinin kamuoyunda yer bulmasını sağladı. Hindistan ve Afrika Devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarında kamuoyunun büyük katkısı olmuştu. Esir Türkler Haftası'nın da Sovyetlerde yaşayan Türklerin bağımsızlıklarını kazanmalarına büyük bir destek sağlayacağı beklentisi vardı. Birkaç yıl içinde dünya kamuoyunun bu davayı beklenen düzeyde sahiplenmediği ve Amerika Birleşik Devletleri'nin bu davayı savunmada samimi olmadığı ortaya çıktı. Ancak Esir Milletler Haftası Türkiye'de Esir Türkler Haftası olarak kamuoyunda karşılık buldu. Sadece Sovyet yönetimi altında yaşayan Türklerin değil, Türkiye dışında yaşayan tüm Türklerin sorunları dile getirildi. Dış Türkler hakkında bilgisiz olan Türk kamuoyu Esir Milletler/Türkler Haftası'yla Türk Dünyası'nı daha yakından tanıma imkânına kavuştu.

Kaynaklar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 48.66.11, (1.10.1934).

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

CA, Sıra No: 01003225, Ek No: 3, Belge Kayıt No: 544950, 5 Aralık 1977.

CA, Sıra No: 06000784, Ek No: 74, Belge Kayıt No: 414535, 31 Mayıs 1978.

CA, Sıra No: 06001960, Ek No: 3, Belge Kayıt No: 752531, 27 Nisan 1979.

Gazete ve Dergiler

Yeniden Milli Mücadele, 27 Temmuz 1977.

"Azerbaycan", *Esir Milletler Özel Sayısı*, Yıl: 24, Sayı: 215, (1975).

Hergün, 16 Temmuz 1977, 31 Temmuz 1978, 23 Temmuz 1980.

TBMM Tutanak Dergisi

Dönem: 9, Cilt: 9, Toplantı: 1, Birleşim: 101, 18.07.1951.

Dönem: 1, Cilt: 16, Toplantı: 2, Birleşim: 82, 13.05.1963.

Dönem: 3, Cilt: 26, Toplantı: 3, Birleşim: 125, 12.07.1972.

Makaleler

- "Esir Milletlere Hürriyet", *Yeniden Milli Mücadele*, 23 Temmuz 1974.
"Kıbrıs Zaferimiz Üçüncü Yılında", *Yeniden Milli Mücadele*, 17 Temmuz 1977.
"Ruslara Teslim Edilen Türkler", *Orkun*, Sayı: 1, Mart 1998.
"Ruslara Teslim Edilen Türkler", *Orkun*, Sayı: 2, Nisan 1998.
"Türkiye Esir Milletler Davasına Sahip Çıkmalıdır", *Yeniden Milli Mücadele*, 27 Temmuz 1976.
"Türkiye Esir Türkler Davasına Sahip Çıkmalıdır", *Yeniden Milli Mücadele*, 17 Temmuz 1977.
AKSOY, Alper: "Kaşgay Türkleri", *Milli Eğitim ve Kültür; Esir Türkler Özel Sayısı*, Sayı: 7, Ağustos 1980.
KOÇAK, Nejdet: "Kerkük Katliamı", *Şehit Nejdet Koçak Albümü; "Bir Ülkücünün Hayatı"*, Türk Yurdu Yayınları.
KURTULAN, İldeniz: "Tutsak Uluslar Haftası" Üzerine, *Azerbaycan*, Sayı: 98-99, Mayıs-Haziran 1960.
KÜÇÜK, Evren: "II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Turancılık ve Dış Politika", *Uluslararası Orta Asya Sempozyumu Bildirileri*, Bişkek 2018.
ORAN, Baskın: "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C. 24, No: 3, Eylül 1969.
ÖZTÜRKMEN, Ömer: "Nejdet Koçak'ın Aziz Hatırasına", *Şehit Nejdet Koçak Albümü; "Bir Ülkücünün Hayatı"*, Ankara 1999.
POYRAZ, Hüsnü: "Türkmen Delikanlısı", *Şehit Nejdet Koçak Albümü; "Bir Ülkücünün Hayatı"*, Ankara 1999.
SOMUNCUOĞLU, Sadi: "19 Yıl Sonra Nejdet Koçak", *Şehit Nejdet Koçak Albümü; "Bir Ülkücünün Hayatı"*, Ankara 1999.
ŞANDIR, Mehmet: "Suriye'de Yaşayan Türkler", *Milli Eğitim ve Kültür; Esir Türkler Özel Sayısı*, Sayı: 7, Ağustos 1980.
ÜLKÜSAL, Müstecip: "Milli İnkılap ve Dış Türkler", *Azerbaycan*, Sayı: 98-99, Mayıs-Haziran 1960.

Kitaplar

- "Kader Bizi Una Değil, Üne İtti" *Çağlayan'ın Anıları*, Der. Tanju Cılızçoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007.
AKIŞ, Ali: *Aklımda Kalanlar: Hatıralar-Konuşmalar*, Neyir Matbaacılık, Ankara 2002.
ALTAYLI, Enver: *Ruzi Nazar: CIA'nın Türk Casusu*, Doğan Yayınları, İstanbul 2013.
ANDİCAN, A. Ahat: *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.
ARMAOĞLU, Fahir: *20. Yüzyıl Siyasal Tarihi*, Alkım Yayınları, Ankara 1995.
BABAKURAN, Ziyaeddin: *Dış Türkler ve Türkistan Davası*, Doğan Güneş Yayınevi, İstanbul 1962.
BORA, Tanıl: *Cereyanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
BOZDAĞ, İsmet: *Atatürk'ün Avrasya Devleti*, Tekin Yayınları, 1999.
CAROE, Sir Olaf: *Sovyet İmparatorluğu; Sömürülen Milletler-II*, Çev. Zerhan Yüksel, Tercüman Yayınları, İstanbul 1975.
CİNİSLİ, Rasim: *Bir Devrin Hafızası*, Doğan Yayınları, İstanbul 2017.
Dış Türkler Raporu, Dış Türkler Kültür Yayınları, İstanbul 1978.
Esir Türkler, Ülkü Ocakları Yayınları, Ankara 1976.
HAYIT, Baymirza: *Esir Türkler*, Çev. Şekip Engineeri, Kişisel Kitaplar Yayınları, Ankara 1966.
KARAKOÇ, Ercan: *Atatürk'ün Dış Türkler Politikası*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2004.
KOÇAK, Cemil: *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-II*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
KOÇAR, Abdülhamit: *Esaretten Hürriyete Bir Türkistanlının Hatıraları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.
KÜÇÜK, Sami: *Rumeli'den 27 Mayıs'a*, Mikado Yayınları, İstanbul 2008.
LANDAU, Jacob M.: *Pantürkizm*, Gündüz Yayınları, İstanbul 1999.
MEHMETZADE, Mirza Bala: *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.
MÜHLEN, Patrik von zur: *İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları, Gamalîhaç İle Kızılyıldız Arasında*, Şema Yayınları, İstanbul 2006.
SARAY, Mehmet: *Atatürk ve Türk Dünyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
SOYSAL, İsmail: *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
SOYSAL, İsmail: *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
ŞEREFİLİ, Ahmet Şerif, *Bulgaristan'daki Türkler (1879-1989)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
ŞİMSİR, N. Bilal: *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 1986.
ŞİMSİR, N. Bilal: *Kürtçülük-II, 1924-1999*, Bilgi Yayınları, Ankara 2011.
ŞİMSİR, Sebahattin: *Mehmet Emin Resulzade; Hayatı ve Şahsiyeti*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2012.
ÜLKÜSAL, Müstecip: *Kırım Yolunda Bir Ömür; Hatıralar*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 1999.

Elektronik Kaynaklar

- https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/58/Page_212_from_STATUTE-073-1-2_Public_Law_86-90.pdf, [E.T. 10.10.2018].
<https://www.turkocaklari.org.tr/basindan-secmeler/prof-dr-orhan-kavuncu-ile-turk-dunyasi-roportaji-5795>, [E.T.10.10.2018].

Ekler

Metin-1: ABD Senatosu'nca Kabul Edilen; Esir Milletler Haftası Kararı Metni
Temmuz ayının üçüncü haftasının "Esir Uluslar Haftası" olarak belirlenmesine dair

ORTAK KARAR

Birleşik Devletler'in büyüklüğü büyük ölçüde, farklı ırksal, dini ve etnik kökenlerden gelmelerine rağmen, demokratik süreçler sonucunda, halkının uyumlu bir ulusal birliklilik sağladığından ileri geldiği için; ve

Özgür toplumumuzun çeşitli unsurlarının uyumlu birlikteliği, Birleşik Devletler halkının, her yerdeki insanların arzuları hususunda sıcak bir anlayış ve sempati beslemesini sağladığı için ve halkımız dünyadaki ulusların doğal dayanışmasını tanıdığı için; ve

Dünya nüfusunun önemli bir kısmının Komünist emperyalizm tarafından köleleştirilmesi, ulusların huzurlu birlikteliği düşüncesini küçük düşürdüğü için ve bu, Birleşik Devletler halkı ve diğer halklar arasındaki doğal anlayış bağlarına zarar verdiği için; ve

Rus komünizminin 1918'den beri süregelen emperyalist ve saldırgan politikaları, Birleşik Devletleri'nin güvenliğine ve dünyanın tüm özgür halklarına karşı tehdit oluşturan geniş bir imparatorluğun oluşumuyla sonuçlandığı için; ve

Komünist Rusya'nın emperyalist politikaları, doğrudan veya dolaylı şiddet yoluyla, Polonya, Macaristan, Litvanya, Ukrayna, Çekoslovakya, Letonya, Estonya, Beyaz Rutenya, Romanya, Doğu Almanya, Bulgaristan, ana kara Çin'i, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kuzey Kore, Arnavutluk, Volga-Ural, Tibet, Kazakistan, Türkistan, Kuzey Vietnam ve diğer ülkelerin ulusal bağımsızlığına boyun eğdirdiği için; ve

Baskı altındaki bu uluslar, özgürlüklerinin ve bağımsızlıklarının sağlanması ve Hıristiyanlık, Yahudilik, İslam, Budizm ve diğer dinlerin ve bireysel özgürlüklerin yeniden yaşanabilmesi için, insan özgürlüğünün kalesi olarak, Birleşik Devletler'e bir lider olarak güvendikleri için; ve

Fethedilmiş ulusların özgürlük ve bağımsızlık arzularının kararlı bir şekilde canlı tutulması gerekliliği, Birleşik Devletlerin ulusal güvenliği açısından oldukça hayati olduğu için; ve

Baskı altındaki bu uluslardaki ezici çoğunluğun özgürlük ve bağımsızlık arzusu, savaştan caydırıcılık hususunda önemli bir rol oynayıp adil ve kalıcı bir barışın umudu haline geldiği için; ve

Birleşik Devletler halkının bu insanların yeniden özgür ve bağımsız olma arzusunu paylaşması gibi tarihi bir gerçekliği, uygun ve resmi yollarla açık bir şekilde dile getirmemizi yerinde olacağı için:

Kongrede toplanan Amerika Birleşik Devletleri Senatosu ve Temsilciler Meclisi tarafından Birleşik Devletler başkanının, 1959 Temmuz'unun üçüncü haftasını "Esir Uluslar Haftası" olarak belirleyen bir bildirgeyi yayınlaması ve Birleşik Devletler halkının bu haftayı uygun merasimler ve faaliyetler ile kutlamaya davet etmesi hususunda yetkilendirilmesi kararlaştırılmış ve kendisinden talep edilmiştir. Başkan, dünyanın tüm esir ulusları özgürlüklerini ve bağımsızlıklarını kazandıği vakit gelene kadar her yıl benzer bir bildirgeyi yayınlaması için ayrıca yetkilendirilmiş ve bu, kendisinden talep edilmiştir. 17 Temmuz 1959'da onaylanmıştır.

Kaynak: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/58/Page_212_from_STATUTE-073-1-2_Public_Law_86-90.pdf (E.T. 10.10.2018).

Resim-1. *Yeniden Milli Mücadele Dergisi, Esir Milletler Özel Sayısı.*

Kaynak: *Yeniden Milli Mücadele*, Temmuz 1977.

TÜRKİSTAN GÜVENLİK SORUNLARINDAN TERÖRİZM VE RADİKALİZM ÇERÇEVESİNDE HİZBÜT-TAHRİR ÖRGÜTÜNÜN TAHLİLİ

Erdal DÜZDABAN*

Öz

Dünyamız 1990 yıllardan sonra terörizm ve radikalizm kavramları ile tanışmıştır. Bu kavramların tanımlanmasında güçlük sorunun çözümünü ve ortak mücadele yöntemlerini olumsuz etkilemektedir. Türkistan bölgesi sadece Afganistan kaynaklı terör örgütleri için değil kendi bölgesinde faaliyet gösteren ve Afganistan'daki El Kaide ve Taliban gibi terör örgütleri ile bağlantılı olan terör örgütleri için de hedefdir. Halkın büyük bir kısmı Sünni gelenekten gelen ve Şia geleneğinden gelen komşularla çevrili bölgede mezhep temelinde mücadeleler verilmektedir. Türkistan bölgesinde ve Afganistan kaynaklı terör faaliyetleri ve bu örgüt ideolojilerini ihracı özellikle Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyetlerdeki Müslümanların Sünni gelenekten gelmesi nedeni ile Rusya Federasyonu için tehdit oluşturmaktadır. Bu durum Şia geleneğinden gelen İran için ve hattı zatında Türk cumhuriyetleri için somut bir tehdittir. Terörle mücadele ederken doğru teşhislerin konulması, örgütsel faaliyet ile normal dini yaşayışın karıştırılmaması gerekmektedir. Bu çalışmada; Türkistan'da terörizm ve radikalizm bağlamında güvenlik sorunu incelenmiştir. Sünni gelenekten gelen Hizbüt Tahrir Örgütü'nün mevcut faaliyetleri analiz edilerek Türkistan bölgesi için olası etkileri üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Terörizm, Radikalizm, Terör Örgütleri, Hizbüt Tahrir.

Security Problems Of Turkistan In The Framework Of Terrorism And Radicalism And The Analysis Of Hizbut-Tahrir Organization Abstract

Our world has been introduced to the concepts of terrorism and radicalism starting from the early years of the 1990's. The difficulties in defining these

* Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Doktora Öğrencisi, 2011-2015 yılları arasında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Tacikistan, Türkmenistan ofislerinde Askeri ve Siyasi Daire Başkanlığı ve güvenlik konularında uzman olarak çalışmıştır. Ayrıca Afganistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ı içeren bölgede terörle mücadele, uyuşturucu kaçakçılığı ve sınır konularında ilgili devletlerin güvenlik güçleri ve gümrük birimlerinin kapasitesini artırmaya matuf projenin yöneticiliğini yapmıştır. Bu makale tez aşamasında olan ve yayınlanmamış doktora tezinden istifade edilerek kaleme alınmıştır.

respective concepts negatively affect the solution of the problem and common methods of preventing terrorism. The Turkistan region has been the target not only for terrorist organizations in Afghanistan but also for the terrorist organizations operating in its own region affiliated with religious motivated terrorist organizations i.e. Al Qaeda and the Taliban. The struggles on the basis of sectarians are being carried out on the Turkistan region, which has most of the people from the Sunni tradition and surrounded by neighbors from the Shia tradition. The terrorist activities in the Turkestan region and Afghanistan and the possible transfer of these ideologies constitute a threat to the Russian Federation, especially because the Muslims in the autonomous republics of the Russian Federation has the Sunni tradition. This is a concrete threat for Iran due to having Shia tradition and for the Turkish republics as well. While combating terrorism, it is necessary to identify the correct diagnoses and make a distinction between organizational activity and normal religious life. In this study; In Turkistan, the question of security in the context of terrorism and radicalism is examined. The current activities of the Hizbut Tahrir organization, which comes from Sunni tradition, have been analyzed and evaluated on the possible effects for the Turkistan region.

Keywords: Turkestan, Terrorism, Radicalism, Terrorist Organizations, Hizbut Tahrir.

Giriş

Türkistan'da güvenlik ve istikrar ile ilgili sorunlar iki grupta toplanabilir. Birinci grupta yer alan sorunlar temelde bölgenin uluslararası platformda konumlandığı yeri ve jeopolitik riskler nedeni ile dış aktörlerden büyük güçler kategorisinde yer alan (Amerika Birleşik Devletleri, Çin ve Rusya) ile bölgesel güçler kategorisinde bulunan (Türkiye, İran ve Pakistan)'ın bölgede göstermiş oldukları faaliyet ve diplomatik aktiviteleridir. Diğer grupta sorunlar olarak tehditler, riskler ve bölge ülkelerinin karşılaştığı zorluklar ile bölge içi sorunlar bulunmakla birlikte bu iki grup sorunu birbirinden ayırmak oldukça güçtür.¹ Türkistan güvenliği hakkında sağlıklı değerlendirmelere ulaşmak için Afganistan'dan kaynaklı sorunların dikkate alınması gerekmektedir. Afganistan'ın bugünkü coğrafi kuzeyi; Türkistan'ın bir başka deyişle Aşağı Türkistan'ın, Seyhun Nehri'nin kuzeyinde bulunan bölgenin Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ın bugünkü yaklaşık idari sınırlarına tekabül eden kısmına bağlı idi. Seyhun Nehri bu iki bölgeyi tarihsel olarak ikiye ayırmamıştır.

Bu geniş bölge, on sekizinci yüzyılda parçalanmaya başlayarak Çarlık ve İngiliz sömürge imparatorluklarının bölgede hâkimiyet kazanmasıyla birlikte on dokuzuncu yüzyılda tamamen bölünmüştür. Türkistan ve Afganistan arasında tarihsel olarak en son bağlantı Buhara Emirliği'nin yıkılması ve son emiri Alim Han'ın Bolşeviklerin ilerlemesi sonucunda 1920 yılında Afganistan'a sığınmasıyla kopmuştur.² Türkistan bölgesi sınırları bir bütün olarak Afganistan sınırından ayrılmıştır. Nitekim Tacikistan ve Afganistan sınırları

¹ Murat Laumulin, *Virtual Security of Central Asia*, 2012, s. 2.

² Marlene Laruelle - Sebastian Peyrouse - Vera Axyonova, *The Afghanistan-Central Asia Relationship: What Role For The EU.*, 2015, s. 5.

Sovyetler Birliği döneminde yapılan anlaşmalarla belirlenmiş olup, günümüzde bu anlaşmalar geçerliliğini korumaktadır.

Türkistan ve Afganistan arasındaki sınırların fiziki olarak belirlenmesi aynı kültür ve dinden gelen halkları birbirinden ayırmamıştır. Gerek Türkistan devletleri ve gerekse Afganistan devleti idarecileri ve halkları arasındaki bağ hiç kopmamıştır. Türkistan devletleri ve Afganistan arasında kurulan ilişkiler karşılıklı menfaate, zamana ve nedene bağlı olarak değişmekle birlikte günümüzde de devam etmektedir. Türkistan güvenliğinde Afganistan kaynaklı tehditler arasında terörizm ve radikalizm konuları uyuşturucu ile mücadelelen daha fazla öneme sahiptir.

Türkistan devletlerinin Sovyetlerden kalan din algısı ve yönetim şekli ile daha çok İslami temelde yönetimi benimseyen Afganistan arasında muhtemel ideoloji ihracı nedeni ile bir tehdit algılaması mevcuttur. Türkistan güvenlik sorunları arasında çözülmeyi bekleyen uyuşturucu ile mücadele, su sorunu, Sovyetlerin dağılması sonrası korumasız bir şekilde kalan nükleer maddeler, sınır sorunları, kontrolsüz mayın alanları, organize suçlar kapsamında insan kaçakçılığı ve terörizm ile radikalizm sorunları bulunmaktadır. Bu çalışmada terörizm ve radikalizm kavramları incelenerek Hizbüt Tahrir örgütü incelenecek olup, bu örgütle mücadelenin Türkistan güvenliğine katkıları hakkında bir değerlendirmede bulunulacaktır.

1. Kavramlar

Türkistan bölgesinde terörizm ve radikalizm bağlamında yapılacak olan tahlilde kullanılacak olan bölgenin tanımı, kimlik ve ulusal kimlik oluşumu, terörizm ve radikalizm kavramlarına açıklık getirmek gerekmektedir. Bu kavramlar birbirinden bağımsız olmayıp çoğu yerde birbirini tamamlayıcı rol oynamaktadır. Özellikle terörizm ve radikalizm alanında yapılan çalışmalarda müşterek bir anlayışa varılamadığından, üzerinde uzlaşma sağlanan tanımlardan hareketle kullanılacak olan kavramlara izahat getirilmeye çalışılacaktır.

1.1. Türkistan Bölgesi

Türkistan bölgesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin yıkılmasından önce "İç Asya" olarak adlandırılmakta ve denize kıyısı olmayan Asya kıtasının batısında yer alan Çin Halk Cumhuriyeti, Tibet ve Moğolistan'ı da içine alan coğrafik bölgeyi tanımlamak amacı ile tarif edilmekteydi. Günümüzde ise bu tanımlama yerini kuzeyde Rusya Federasyonu bozkırları, doğuda Çin Halk Cumhuriyeti'nin Tien Shan Dağları, batıda Hazar Denizi ve güneyde İran'dan Pakistan'a kadar uzanan sınır hattı ile çevrili olan ve bu sınırlar içinde bulunan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan devletlerinden müteşekkil olan bir coğrafi alan tanımına bırakmıştır.

Türkistan'da yer alan ve çalışma konusu olan beş devlet üç farklı medeniyetin bulunduğu bir yerde bulunmaktadır. Bu farklı üç medeniyetten bir ve ikincisi kaynağını semavi dinlerden almakta iken üçüncüsü kaynak olarak

beşeri dinleri temel edinmiştir. Bu medeniyetleri kuzeyde Slav Hristiyanlığı, güneyde İslam dünyası ve doğuda çoğulcu din yapısı oluşturmaktadır.³

Harita-1: Türkistan Siyasi Haritası⁴

1.2. Kimlik ve Ulusal Kimlik

Dinamik ve zaman içinde değişime maruz kalabilen bir özellik gösteren kimlik bireysel düzeyde bile zaten önemli ölçüde din, ulus, aile, sosyal sınıf, meslek, eğitim vs. gibi sosyal belirteçlerinden oluşmaktadır.⁵ Bir başka deyişle kimlik toplumu oluşturan bireylerin zaman içerisinde sahip oldukları belirteçlerin değişimi oranında mevcut toplum yapısında meydana getirdikleri değişimlerdir. Kimlikler oluşurken temel aldıkları kültürlerdeki bağlayıcı unsurların müsaade ettiği kadar farklılaşması olarak da ifade edebileceğimiz katı veya esnek kimlik diğer kimliklerin yaşamasına izin verecektir.

Katı kimlikler topluluklar üzerindeki bağlayıcılıklarını artırdıkları oranda farklılıkları mümkün kılan manevra alanını da daraltmaktadırlar.⁶ Böylesi kimlikler tek tip bir topluluk ön gördüklerinden diğer kimlikleri tolere edememektedirler. Sovyetler döneminde ideoloji esaslı olarak bir araya gelen devlet-

³ Michael Mandelbaum, *Introduction içinde*, Central Asia and the World Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan, New York 1994, s. 2.

⁴ Türkistan siyasi haritası için <http://www.jupconline.com> adresine bakınız.

⁵ Edibe Sözen, *Kimlik Kavramının Yeniden Tanımlanması İçinde Türkiye Günlüğü*, 1995, s. 112.

⁶ Detaylı bilgi için Emre Kongar'ın 1997 yılında yayınlanan "*Küreselleşme ve Kültürel Farklılıklar Çerçevesinde Ulusal Kültür*" başlıklı yazısı için https://www.kongar.org/makaleler/mak_ku.php, bakınız.

lerde belirleyici unsur Rus kültürü ve dili olmuştur. Sosyalist ideoloji din ve ahlaki değerleri sadece Müslüman devletlerde değil Hristiyanlığı benimseyen devletlerde de ihmal etmiştir. Kimlik oluşurken sadece etnik yapılar referans alınarak millilik ön plana çıkartılırken diğer kimliği oluşturan faktörler bilinçli olarak görmezden gelinmiştir. Türkistan devletleri Sovyet blokunun yıkılmasından sonra bağımsızlıklarını elde ettiklerinden müstakil hareket etme ve devlet olma geleneği sürecini henüz oluşturmaya başlamışlardır. Özellikle Sovyetler döneminde Türkistan devletlerinin kimlik yapıları Rusya Federasyonu kültürü etkisinde kalmıştır. Dolayısıyla bağımsızlık sonrası toplumda inanç bağlamında ihtiyacın giderilmesi ve rol model alınan ülkelerin etkinliği büyük güçlerin müsaade ettiği oranda gerçekleşmiştir.

1.3. Terörizm

Terör, büyük çaplı korku veren ve bireylerde yılgınlık yaratan bir eylem durumunu ifade ederken, terörizm, siyasal amaçlar için mevcut durumu yasadışı yollardan değiştirmek amacıyla örgütlü, sistemli ve sürekli terör eylemlerini kullanmayı bir yöntem olarak benimsemiş durumudur. Terörizm genel anlamda sınır tanımayan, hedef gözetmeyen, şiddet içeren ve korkuya dayalı ideolojik değişim için senkronize edilmiş suç hareketleri olarak görülebilir. Günümüzde terörizmin ne olduğu ve tam olarak üzerinde uzlaşma sağlanmış bir tanımı yoktur. Terörizmin tanımının yapılamaması terör ile mücadelede uluslararası platformda ortaya konacak sonuç alıcı ortak mücadele stratejisinin yokluğuna sebep olmaktadır.

Terör tanımı devletten devlete de değişmektedir. Bir devlet için terörist sayılan bir grup başka bir devlet için özgürlük savaşçısı, gerilla şeklinde tanımlanabilmektedir. Birleşmiş Milletler nezdinde de bütün devletlerin terörün tanımında uzlaşma sağladıkları bir tanım yapılamamıştır.⁷

BM tarafından 1999 yılında sözleşme altına alınan Terörizmin Finansmanının 2. maddesinin 1. (b) paragrafında terörizmin tanımı:

“...Bir sivilin ölümüne veya ciddi bir şekilde yaralanmasına sebep olma amaçlı veya silahlı bir çatışma içerisinde yer almayan sivil şahıslara aynı şekilde yönelen şiddet hareketlerine sebep olan diğer herhangi bir eylem, eylemin amacı ya da bağlamı gereğince bir halkı tehdit etme ya da bir hükümeti veya uluslararası organizasyonu herhangi bir harekette bulunmaya veya bulunmama zorlamak...”

şeklinde yapılmıştır.

⁷ Terörizm ile mücadele amacıyla BM tarafından yapılan sözleşmeler ve alınan kararların detaylı incelemesi için aşağıda belirtilen sözleşmeler ve kararlara bakılmasında yarar görülmektedir. Convention on Offences/Acts Committed on Board Aircraft - 1963, Convention for Suppression of Unlawful Seizure of Aircraft - 1970, Convention for Suppression of Unlawful Acts Against Safety of Civil Aviation - 1971, Convention on Crimes Against Internationally Protected Persons, Including Diplomatic Agents - 1973, Convention Against Taking of Hostages - 1979, Convention for Physical Protection of Nuclear Material - 1980, Convention for Suppression of Unlawful Acts Against Safety of Maritime Navigation - 1988, Protocol for Suppression of Unlawful Acts Against Fixed Platforms Located on the Continental Shelf - 1988, Convention on the Marking of Plastic Explosives for Detection - 1991, Convention for Suppression of Terrorist Bombings - 1997, Convention for Suppression of Financing of Terrorism - 1999, Convention for Suppression of Acts of Nuclear Terrorism - 2005.

Terörün genel tanımından ziyade terörü oluşturan unsurlar üzerinde çalışmalar yapılarak unsurlardan terör tanımına tümevarım yöntemi ile ulaşmaya çalışılmıştır. Terörizmin genel ve kabul edilebilir tanımına yönelik Alex Schmid⁸ tarafından 1984 yılında yapılan çalışmada terörizm ile ilgili (109) kısa tanım hazırlanarak bu tanımlardan çalışmaya katılanların verdiği cevaplar ve yüzdeleri bu alanda araştırma yapan diğer ilim adamlarına gönderilmiştir.

	Unsur	Frekans (%)
1	Şiddet, Zorlama	83.5
2	Siyasi	65
3	Korku, terör ağırlıklı	51
4	Tehdit	47
5	(Psikolojik) Etkileri ve Beklenen Reaksiyonları	41.5

Tablo-1: (109) Unsurlu terörizm tanımının tanımlanma sıklığını gösteren tablo⁹

Gerek Schmid tarafından devam edilen çalışmalarda ve gerekse bu alanda ilmi çalışma yapan akademisyenlerden gelen geri bildirim temelinde terörizm için tanımlamaların sayısı (100)'de sabitlenmiştir.¹⁰ Bu (100) tanıma katılımcılar tarafından verilen cevaplardan şiddet ve güç kullanımını siyasi (ideolojik) hedefler izlemekte, ideolojik hedefleri ise sırasıyla terör ağırlıklı korku ile tehdit ve psikolojik etkiler ve bu etkilere karşı gösterilen reaksiyonlar izlemektedir.¹¹

Terörizmden bahsedilebilmesi için aynı amaçlar etrafından toplanmış bir grup, bu grubun sahip olduğu bir ideoloji ve bu ideolojinin hayat bulması için korku ve terörün meydana gelmesi için şiddete başvurulması gereklidir. Eğer grubu şiddeti kullanmaya sevk edecek bir ideoloji inanç sistemi yok ise bu durumda terörizmden değil, organize suç örgütlerinden bahsetmek gerekecektir.

1.4. Radikalizm

Radikalizm kelime anlamı olarak radikal düşünceler fikirler veya davranış anlamlarına gelmektedir. Radikal ise aşırı veya mevcut kurumlarda veya siyasi veya sosyal veya ekonomik şartlarda köklü değişikliklerin vücut bulması demektir.¹² İslam dünyasında temel sorunlar olarak genellikle Müslümanların medeniyet ve teknoloji anlamında olması gereken yerde olmadığı, emperyalist

⁸ Alex P. Schmid, terörizm ve terörle mücadele konularında akademik çalışmalar yapmanın yanı sıra bu çalışmaların pratik uygulamalarını sahada da gören nadir araştırmacılardan birisidir. Kendisi Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suçlarla Mücadele (UNODC) biriminin terörle mücadeleden sorumlu daire başkanlığı görevinde ifa etmiştir.

⁹ Alex P. Schmid - Albert J. Jongman ve diğerleri, *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*, New Brunswick 2005, s. 5-6.

¹⁰ Tablo-1'de ilk 5 tanım aralığı asli unsurlar olarak belirleyici olduğundan çalışmada temel veri olarak kullanılmış olup, kaynak eserde ifade edilen diğer tanımlamaların önem derecesi asli unsurları etkilemeyeceğinden hareketle çalışmada veri olarak işlenmemiştir.

¹¹ Alex Schmid, Terrorism - *The Definitional Problem* içinde Case Western Reserve Journal of International Law, 2004, s. 382.

¹² Radikal kelimesi anlamı için <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/radical> ve radikalizm kelimesinin detaylı anlamı için <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/radicalism> adreslerine bakınız.

batının dünyaya hâkim olduğu ve Müslümanların büyük güçlerin maşası olduğu birlik ve beraberlikten yoksun olduğu hatta İslam'da reformlar yapılması gerektiği dillendirilmektedir.

Kültürü oluşturan unsurların en önemlilerinden biri olan din unsuru ait olduğu toplumu temel öğretileri ve ritüellerine göre şekillendirmektedir. Semavi dinlerden olan İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik dinleri de bu etkileşim ile yoğrulmuş ve kendi medeniyetlerini oluşturmuşlardır. İslam kültüründe din ile devlet işleri bir arada yürütülmekte iken batı medeniyetinde din ve devlet işleri birbirinden ayrılmıştır. İslam kültürü ümmeti esas almakta ve ahiret hayatının nihai hedef olmasından dolayı dünyayı bu hedefe gidecek bir istasyon olarak görürken batı kültürü bireyi temel almakta ve iyiliği bu dünyada görmektedir. Bir kültüre göre doğru olan bir başka kültüre göre doğru olmayabilmektedir. İşte bu noktada İslam medeniyetinde sorunların üstesinden gelmek için çeşitli reçeteler sunulmaktadır. İslam medeniyetinin geçmişteki başarıları ve İslam'ın tekrar hakimiyet kazanması için ortaya atılan çözüm önerileri, öneri sahiplerinin beslendiği ilmi kaynaklar, dış unsurlar ve buldukları coğrafi alanlara göre geleneksel İslami metotlardan daha katı şiddet içeren somut hareketlere kadar gidebilmektedir. Geleneksel İslam anlayışında cihat söylemine yer verilmemekte ve İslam'ın barış dini olduğu çeşitli vesilelerle ifade edilmektedir. Ancak İslam dünyasında bu düşünceler dışında değişimin bir an önce gerçekleşmesi ve bir evrensel Müslüman devletinin oluşması, halifeliğin tekrar ihdası için cihadı elzem gören düşünceler de bulunmaktadır. Bu düşüncelerin uygun zemin bulması halinde provakatif eylemlerden toplumu terörize edecek eylemlere dönüşmesi kaçınılmaz olmaktadır. Genel olarak şiddete kolayca yönelebilecek ve taraftar bulabilecek bu düşünceler radikalizm olarak adlandırılmaktadır.

Türkistan'da radikalizm nedeni olarak sosyo-ekonomik faktörler ve siyasi yaşama katılımın engellenmesi ve muhalif grupların baskı altında tutulması görülebilir.

1.4.1. Sosyo-Ekonomik Faktörler

Sovyet sonrası Türkistan'da halk yeterli dini eğitimi almamış, mevcut din görevlileri ise Sovyet sisteminin ve rejimin kabul görmesi için gayret sarf etmelerinden dolayı bu ihtiyacı giderecek kapasite ve vasıtaya sahip olmadıklarından bu alanda bir varlık gösterememişlerdir. Dolayısıyla, Sovyetler sonrası bağımsızlığa kavuşan Türki devletlerde halkın dini açıdan bilinçlenmesi ancak Türkistan dışından gelecek olan çevre ve dost ülkelerin dini bakış açlarına göre şekillenecekti. Türkistan'da radikalizme giden yol dış unsurlardan ihraç edilen dini ideolojilere Sovyet sistemi içinde yetişen idarecilerin bakış açısı, büyük güçlerin etkinliği ve bölgesel güçlerin hâkimiyet mücadeleleri ile döşenmiştir. Radikalleşme özellikle Türkistan devletlerinin ekonomisi iyi olmayan ve fakirliğin yoğun olarak yaşandığı yerlerde gözlenmektedir. Radikal akımlara ev sahipliği yapan Türkistan Fergana Vadisi'nin toprakları verimli olmasına rağmen ekonomik anlamda yoksulluğa çare olarak değerlendirilmektedir. Yerel halk sınır ve asayiş kontrolünün çok az olduğu bu yerlerde

mal kaçakçılığı, uyuşturucu kaçakçılığı ve organize suç kapsamına giren konularda faaliyet göstermek zorunda kalmaktadır. Gerçekten de hukuk düzeninin olmadığı, kuralların kişi ve aşiretlere göre belirlendiği durumlarda gerek dini motifli terör örgütleri gerekse de organize suç örgütleri bu durumdan nemalanmaktadır. Sosyo-ekonomik faktörler radikalizmi tetiklemekle birlikte tek başına sebebi olarak görülmemektedir. Ancak ekonomik olarak fırsatları kullanamayan küskün bireyler ve gruplar zamanla düşüncelerinde radikal fikirlerin yeşermesine imkân verebilmektedirler. Taklidi olan ve tahkike dayanmayan biat kültüründe radikal düşünceler aksiyon olarak ortaya çıkabilmektedir.

1.4.2. Siyasi Yaşama Katılım ve Baskı Altında Tutulma

Toplum baskı altında tutma siyasi yaşama katılımdan men etme ve baskıcı yönetim İslami radikalizmin doğrudan bir sebebidir. Böyle bir durumda muhalifler radikal grupların kucağına itilmekte ve siyasi faaliyetleri için bu alanı mümkün olan bir yol olarak görmekte-dirler.¹³ Baskıcı rejimlerde kendisini ifade edebilme kapasitesini kullanamayan insanlar fırsat bulması halinde ülke içinde müsaade edilmemesi durumunda komşu ülkelerde veya diğer dost ülkelerde örgütlenmeye gitmektedirler. Türkistan'da mevcut yönetimde bulunanlar Sovyet sistemi içinde ya daha önce görev almış, ya da bu sistemden istifade etmiş idarecilerdir. Demokratik değerler, hukukun üstünlüğü ve düşüncelerini serbestçe açıklama ilkeleri, yönetimde çoğulculuk şu aşamada yeterli seviyede bulunmamaktadır. Muhaliflere siyaset yapma imkânı verilmemekte, çeşitli suç unsurları ile baskılama altına alınmaya çalışılmaktadır.

1.4.2.1. Sovyetler Dönemindeki Baskılanma

Türkistan ve Kafkasya'da Sovyet yönetimi İslam'ı ruhsuz, dogmatik ve okuma yazma bilmeyen cahillerin peşinden koştuğu ve eski şaşalı günlerinden uzak bir inanç sistemi olarak sundular. Sovyetler çoğu Müslüman menşei-li kurumları baskılayarak ve asli köklerinden kopararak Müslüman halkın dini yaşayışlarını günlük dini ritüelleri yerine getirecek şekilde sınırlandırıp kontrol altına aldılar.

Müslüman kitle Sovyet eğitim sistemi ile batı tarzı bir seküler eğitime katı bir şekilde tabi tutuldular. 1960'lı yıllarda bir Müslüman sadece doğarken, evlenirken ve ölürken İslam dini esaslarına göre hareket ediyor ve bunlar dışındaki tüm hayatını Sovyet sistemine göre şekillendiriyordu. Hemen hemen bütün Türkistan entelektüelleri bu şekil bir dini yaşayışı normalleştirirken diğer halk kitleleri Sovyet ideolojisi çerçevesinde gelişen kültürü benimsiyor ve İslam bilgisinden ve yaşayışından uzaklaşıyordu. Özellikle komünizmden kaynaklı seküler yaklaşımla Marksizm-Leninizm yoluyla kurtuluşa olan inancın aşılması, Müslümanlar arasında kültürel ve psikolojik bir boşluk yarattı.¹⁴ Bu kültürel ve psikolojik boşluk, Türkistan'da bağımsızlık sonrası halkı dışarıdan ithal edilen ideolojilere açık hale getirmiştir. Radikal akımlardan

¹³ Baran - Starr - Cornell, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁴ Baran - Starr - Cornell, *a.g.e.*, s. 12.

dini terör motifi olarak kullanan terörist örgütlenmeler bu baskılanmanın ve ithal edilen İslami anlayışın bir eseri olarak ortaya çıkmıştır.

1.4.2.2. Türkistan Devletlerinde Bağımsızlık Sonrası Baskılanma

Sovyetlerin Müslümanları baskılaması ve kültürel bütünleşmeye zorlaması bağımsızlık sonrasında Türkistan devletlerini rol model arayışına itmiştir. Özellikle Türkiye demokratik yapısı ve İslam'ı bir barış dini olarak yaşanabilir bir örnek olarak göstermesi ve aynı soydan gelmesinden kaynaklı olarak Türkistan devletlerince referans olarak alınırken diğer sünni gelenekten gelen Suudi Arabistan ve gerekse Şia geleneğinden gelen İran'ın bu bölgedeki münasebetleri de artmıştır. Bölgenin zengin doğal kaynakları ve jeo-stratejik önemi sadece Müslüman devletleri değil, diğer büyük güçlerin de bu bölge üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bölgenin hegemon gücü Rusya, Çin, Amerika, AB ve İngiltere'de bu bölgede terör ve radikalizm tehditlerini minimize etmek için bölge devletleri üzerinde gerek ikili işbirliği ve gerekse bölgesel örgütlenmeler çatısı altında faaliyette bulunmuşlardır.

Rusya'nın önderliğinde kurulan CSTO (Kolektif Güvenlik ve Ticaret Örgütü), Çin'in daha çok etkin olduğu SCO (Şangay İşbirliği Örgütü), OSCE (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü) gibi bölgesel örgütler Türkistan devletlerinin terörle ve radikalizm ile mücadele kavramları üzerinde etkin olmuşlardır. Gerek Afganistan kaynaklı Sünni gelenek üzerine bina edilen dini motifli terör örgütleri ve radikal akımlar ve gerekse de Türkistan içinde bulunan aynı temelli terör örgütleri ve radikalizm hareketleri; sadece Türkistan devletleri için değil, Çin baskısı altında bulunan Doğu Türkistan bölgesi, Rusya Federasyonu'na bağlı olan Sünni gelenekten gelen devletler ve İran için de bir tehdit oluşturmaktadır. Tehdite dolaylı yoldan maruz kalabilecek bu devletlerin faaliyeti ve Sovyet döneminde yetişen idarecilerin seküler bakış açısı bu bölge halklarında kısmı bir özgürlük getirmiştir. Halk dini vecibelerini yerine getirirken geçmişe oranla daha az kontrole tabi tutulmuştur. Gençlerin dini eğitim alacağı ve dinini öğreneceği müesseseler ortaya konulmadığından eğitimsiz bir nesil ortaya çıkarken sınır bölgelerinde ve merkezde uyuşturucu madde kullanımı artmıştır. Dini müesseseler ve devlet kontrolündeki yapılar bu ihtiyacın giderilmesini sağlayacak tedbirler almakta gecikmişlerdir.

2. Terör Örgütleri

Türkistan devletlerinde faaliyet gösteren ve daha sonra Al Qaeda ve Taliban ile ortak hareket eden örgütler arasında Özbekistan İslam Hareketi Islamic Movement of Ozbekistan (IMU) ve bu örgütten kopmalar sonucu Pakistan kırsalında kurulan İslami Cihat Birliği (Islamic Jihad Union (IJU)) terör örgütü dikkati çekmektedir. Ayrıca, Türkistan'da terör örgütleri arasında Hizbüt-Tahrir örgütü de yer almaktadır.

2.1. Özbekistan İslam Hareketi (Islamic Movement of Ozbekistan (IMU))

Türkistan'ın en büyük cihadist grubu olan Özbekistan İslam Hareketi 1992 yılında Tahir Yuldashev tarafından bir Özbek şehri olan Namangan şeh-

rinde kurulmuştur. Bu hareket daha sonra Fergana Vadisi'nin Özbek tarafında faaliyet göstermiştir. IMU militanları bu bölgede yerel pazarlarda fiyat belirleme, düzenin sağlanması için emirler çıkarma, suçluları cezalandırma konularında inisiyatif almışlardır. Al-Qaeda terör örgütü ile irtibatlanan örgütün 1999-2005 yılları arasında 8000 mensubu yakalanmıştır. Yuldashev'in düşünce dünyası Suudi Arabistan, Pakistan ve Afganistan'a yaptığı seyahatler neticesinde Wahhabizm ve Deobanizm ile şekillenmiştir.¹⁵

Taliban'ın izni ile IMU Afganistan'da eğitim kampı kurmuştur. Fergana Vadisi'nde yer alan bütün militanlar bu kampa gelerek terör taktikleri konusunda Taliban'dan eğitim almışlardır. 2001 yılında Amerika liderliğindeki koalisyon güçlerinin saldırılarına karşı Taliban ve Al-Qaeda yanında yer alan IMU büyük güç kaybına uğrayarak terör örgütü liderlerini Afganistan'da kaybettiler. Sürekli Özgürlük Harekâtı (Operation Enduring Freedom) sonuçlarından sonra IMU terör örgütü insan kaynaklarını kaybetti. Günümüzde yaklaşık 150 kişilik bir savaşçı grubuna sahip olduğu değerlendirilmektedir.¹⁶

2.2. Özbekistan İslam Hareketi (Islamic Movement of Ozbekistan (IMU))

2002 yılının Mart ayında Özbekistan İslami Hareket Örgütü (IMU)'nden ayrılan bir grup tarafından Pakistan kırsalında bulunan ve yerel kabilelerin kontrol ettiği alanlarda kurulan Sünni mezhebi benimseyen bir terör örgütüdür. Özbekistan'da bulunan Amerika ve İsrail elçiliklerini 2004 yılında hedef alan örgüt yine 2005 yılının başlarında düzenledikleri terör saldırılarında başarıya ulaşamadılar. Daha sonra örgüt adını İslami Cihat Grubu'ndan İslami Cihat Birliği'ne değiştirmiştir. Terör örgütü Al Qaeda ile yakınlaşan örgüt Pakistan'da ve Batı Avrupa'da özellikle Almanya'da nokta terör saldırıları düzenlemiştir. IJU başlangıçtan beri Özbek devletine karşı savaşı esas almış bir terör örgütü olarak Al-Qaeda benzeri bombalama eylemlerini sınır aşan bir şekilde kullanmak üzere taktik olarak seçmiştir. Afganistan'da birçok bombalama eylemi gerçekleştirmiştir.¹⁷ Halen faaliyetlerine Afganistan ve Pakistan Devletleri sınırları içinde faaliyetlerine devam eden örgütün 100 ile 200 arasında değişen mensubu bulunmaktadır.¹⁸

2.3. Hizbüt Tahrir Örgütü

Sünni gelenekten gelen Hizbüt Tahrir Örgütü İslami esasları benimseyen siyasi bir parti şeklinde teşkilatlanmış bir örgüttür. Filistinli âlim Takiyuddin en Nebhani tarafından 1953 yılında Kudüs'te kurulmuştur. Bahse konu örgüt amaç olarak Müslüman toplulukları barış yolu ile şiddet kullanmadan birleştirerek İslami siyasi sistemle bütünleşmeyi benimsemektedir. Bir başka

¹⁵ Deobandizm Hz. Muhammed'in (S.A.V.) hayatını ve yaşadığı zaman dilini taklit etmeye çalışan muhafazakâr bir selefist düşünce sistemidir. Deobandi felsefesi ilk olarak 1867 yılında Hindistan'ın Deoband kentindeki Dar ul-Ulum Medresesi'nde neşet etmiştir.

¹⁶ Baran - Starr - Cornell, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁷ Kris Broda, *Threats to Border Security in Central Asia*, Imamnazar 2015, s. 17-18.

¹⁸ United States Department of State, Country Reports on Terrorism 2016 - *Foreign Terrorist Organizations: Islamic Jihad Union (IJU)*, 19 July 2017.

ifade ile bütün Müslümanları kurulacak bir Halife Devleti bayrağı altında toplamayı konu edinmiştir.

Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da Hizbüt Tahrir Örgütü'ne mensup olanların sayısı 20.000 ile 100.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Hedef kitle arasında okul öğrencileri, öğretmenler, işsizler ve fabrika çalışanları bulunmaktadır. Örgütün finansmanın şahsi bağışlardan ve örgüt elemanlarından aylık gelirlerinin yüzde 5 ile 20 arasındaki tutara karşılık gelen miktarının ödenmesi ile sağlandığına inanılmaktadır. 13 Mayıs 2005 tarihinde Özbekistan Devlet Başkanı İslam A. Karimov'a karşı Andijan şehrinde meydana gelen ayaklanma, cezaevi mahkûmlarının bırakılması ve hükümet karşıtı eylemlerin bastırılması sırasında yüzlerce sivil ve güvenlik personelinin öldürülmesi olayı ile ilgili olarak hükümet uluslararası terör örgütlerini suçlamıştır. Bu suçlamada Hizbüt Tahrir Örgütü'nün olayları organize ettiği belirtilmiştir.

Ancak Hizbüt Tahrir suçlamaları ve olaylara sebebiyet verdiği hususlarında sorumlu olmadığını ve suçlamaları kabul etmediğini deklare etmiştir. Bu olay ile ilgili olarak da bağımsız kaynaklarca da Hizbüt Tahrir Örgütü'nün suçlamalara konu olan eylemleri gerçekleştirdiğine dair bilgiler doğrulanmamıştır.¹⁹ Ayrıca 2013 yılında Kırgızistan'da güvenlik güçleri çok sayıda kişiyi Hizbüt Tahrir Örgütü ile bağlantılı olduğu gerekçesi ile gözaltına almıştır. Ancak bu gözaltılar da herhangi bir terörist saldırı yapıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.²⁰ Gerek Türkistan gerekse diğer ülkelerde terör faaliyetlerine katılmış Hizbüt Tahrir Örgütü mensupları ile ilgili bilgilere rastlanılmaktadır. Ancak terörist eyleme katılanların Hizbüt Tahrir Örgütü amaçları doğrultusunda örgüt adına mı yoksa bireysel tercihler veya Hizbüt Tahrir Örgütü'nden kopmadan sonra intisap ettikleri yeni terör örgütü adına mı yaptıkları konusunda sahipsiz bir çalışma veya bir veri bulunmamaktadır.

3. Türkistan Bölgesinde Terörizm ve Radikalizm İle Mücadele

Terörizm ve radikalizm ile mücadelede operasyonel çalışmalar (polisliye tedbirler) hemen hemen her ülkede aynı olmakla beraber terörizm ve radikalizm ile mücadelede devletlerin siyasi, sosyal ve ekonomik olarak geliştirdiği farklı yöntemler bulunmaktadır. Bu yöntemler terörizm ve radikalizmin tanımlanması ile doğrudan ilintilidir.

3.1. Terörizmin Türkistan'da ve Dünyada Anlaşılma Şekli, Benzerlikler Farklılıklar

Terörizmden bahsedilebilmesi için bir grup insan, bu insanları birlikte hareket etmeye sevk eden bir ideoloji ve bu ideolojinin hayat bulması için korku ve tehdit ortamı oluşturan bir halkı tehdit eden veya bir hükümeti veya uluslararası organizasyonu bir harekette bulunmaya veya bulunmamaya zorlayan silahlı bir aparatın bulunması gereklidir. Dini motifli terörist örgütler yapı olarak bir lider, liderin altında istişare yapacağı bir şura ve şuraya bağlı olarak

¹⁹ <https://www.counterextremism.com/threat/hizb-ut-tahrir>

²⁰ Kris, a.g.e., s. 22-23.

bölgesel sorumlular yine şura altında yapılanan disiplin birimi, mali ve lojistik birimi, siyasi birim ve askeri birimden oluşmaktadır. Askeri birimler altında örgütün insan kaynakları, mali gücü ve aldığı dış desteğe bağlı olarak hücre- sel temelde teşkil edilen profesyonel silahlı gruplar, silahlı hareketli gruplar, militanlar ve intihar bombacıları bulunmaktadır. Örgütün bu kanadı azami gizliliğe riayet etmektedir.

İslami Cihat Birliği (Islamic Jihad Union (IJU) ve Özbekistan İslam Hareketi (Islamic Movement of Ozbekistan (IMU) özelinde Türkistan'da dini motifli terör örgütlerinin anlaşılma şekli ile diğer dış dünyada terör örgütlerinin anlaşılma şekli arasında bir farklılık bulunmamakta aksine bir paralellik bulunmaktadır. Bu terör örgütleri ile mücadelede taktiksel ve operasyonel anlamda da herhangi bir farklılık bulunmamakta, tek farklılık stratejik yaklaşımlarında ortaya çıkmaktadır.²¹

Türkistan devletleri terörle ve radikalizm ile mücadelede asli görevleri güvenlik olan birimlerin yanında diğer birimlere de terörle mücadele etmede rol vererek terörle mücadele için yasal düzenlemeler yapmışlardır. Bunun yanı sıra operasyonel çalışmalara ağırlık vermişlerdir. Bölge devletleri CSTO, SCO ve OSCE gibi bölgesel kuruluşlar ile terörle ve radikalizm ile mücadele amacıyla işbirliği yapmıştır. Ayrıca, bölgesel güç olan Türkiye; Türkistan ve Afganistan bölgesel ölçeğinde Kasım 2011 yılında İstanbul'da düzenlenen bölgesel işbirliği için "Asya'nın Kalbi" başlıklı İstanbul süreci ile başta terörle mücadele olmak üzere sosyal ve ekonomik alanlarda güven inşa edici önlemlerin hayata geçirilmesine vesile olmuştur. İstanbul süreci ile Afganistan merkezli Türkistan güvenliği için "Acil Durum Yönetimi", "Terörle Mücadele", "Ticaret ve Yatırımlar", "Bölgesel Altyapı Kurulması" ve "Eğitim" ana temalarında güven inşa edici tedbirlerin alınması gündeme gelmiştir.²²

3.2. Radikalizmin Türkistan'da ve Dünyada Anlaşılma Şekli, Benzerlikler Farklılıklar

Türkistan bölgesindeki devletlerin terörizme bakış açısı diğer dış dünya ile paralellik gösterirken radikalizme bakış açısında temel farklılıklar bulunmaktadır. Bu temel farklılığın temel sebeplerinden birisi Türkistan devletlerinden Tacikistan'da meydana gelen iç savaş ve dolaylı olarak tehdide maruz kalabilecek devletlerin bölgedeki faaliyetleridir.

Türkistan devletlerinin bağımsızlığını kazanmasından hemen sonra Tacikistan'da 1992 yılında başlayıp 1997 yılında sona eren iç savaş Müslümanların Türkistan devletlerinin bağımsızlığını kazanmasından sonraki acı bir

²¹ Terör örgütleri ve radikalizm ile mücadele; taktiksel, operasyonel ve stratejik seviyelerde olmak üzere (3) başlık altında toplanmaktadır. Taktiksel mücadele, bir terör örgütüne anlık alınan bir bilgi üzerine veya ani gelişen beklenmeyen durumlarda yapılan mücadeledir. Operasyonel mücadele ise belli bir program ve plan çerçevesinde hazırlanan birden fazla kuruluşun dâhil olduğu operasyon içeriğinin ve safhalarının en ince ayrıntılarına kadar kurgulandığı bir mücadele yöntemi iken stratejik mücadele uzun soluklu çalışmayı konu edinen, sorunun kaynağına inen siyasi, sosyal ve ekonomik yöntemleri kapsayan bir mücadele şeklidir.

²² Afganistan Bölgesel Koordinasyon Genel Müdürü Kamel Safi'nin 2014 yılında Kabil'de yaptığı sunumdan derlenmiştir.

tecrübeyi yaşamasına ve bölgede radikal akımların güçlenmesine sebep olabilecek gelişmeleri doğurmuştur. 1992 yılında kısa süreli bir koalisyon döneminden sonra Sovyet döneminden kalan devleti koruma güçlerinin başkent Duşanbe'yi ele geçirmesi ve İmomalı Rahmanov'u devlet başkanı ilan etmesi ülkeyi iç savaşa götürmüştür. Bu iç savaş Tacikistan genel nüfusunu yaklaşık yüzde 1 veya 2'sine tekabül eden bir sayıda vatandaşın ölmesine, 1.2 milyon insanın yerlerinden olmasına, tahmini olarak 1 milyon insanın göçmen konumuna düşmesine ve ekonominin çökmesine neden olmuştur. İç savaşın başlangıcında taraf tutmayan Rusya savaşın sonuna doğru Sovyet döneminde Tacikistan yönetimindeki yakınlık, Rus ordusu ile ilişkiler ve Garm bölgesi ile radikal İslamcılar arasındaki bağlar nedeni ile neo-komünistlerden yana tavır almıştır.²³ Tacik iç savaşından sonra bir daha aynı sorunlarla karşılaşmamak için devlet tarafından seküler anlamda birtakım önlemler alınmıştır. İç savaş örneği diğer Türkistan devletleri için de caydırıcı tedbirlerin alınmasına sebep olmuştur. Tacikistan'da çocukların 18 yaşına kadar tek başına camiye ibadet amaçlı gitmelerine izin verilmemiştir. Ancak yanında babasının olması halinde camiye gidişlerine müsaade edilmiştir. Son yıllarda bu geleneğin terk edilmeye başlandığı görülmektedir. Bölgede benzeri iç karışıklara uğramamak için radikal akımlar da dini motifli terör örgütü kapsamına alınmıştır. Ancak radikal dini akımlar veya bir başka deyişle radikalizm dini motifli terör örgütlerinden farklıdır. Dış dünyada radikal dini akımların dini motifli terör örgütü olarak kabul edilebilmesi için bir silahlı aparatının olması, toplumda infial uyandırması, korku ve kargaşaya neden olması gereklidir. Türkistan bölgesinin radikalizme bakış açısı, tanımlaması ve mücadele yöntemleri dış dünyadan tamamen farklıdır. Türkistan devletleri radikal dini akımlara yönelik olarak taktiksel ve operasyonel çalışmalara yoğunlaşırken dış devletler daha çok stratejik mücadele yöntemlerini kullanmaktadır.

4. Hizbüt Tahrir Örgütü

Hizbüt Tahrir 1952-1953 yıllarında şeyh Taqiuddin al-Nabhani tarafından Ürdün yönetiminde olan Doğu Kudüs'te kurulmuştur. Hizbüt Tahrir Örgütü'nün temel amacı Halifeliği yeniden ihdas etmektir. Osmanlı Devleti uhdesinde olan halifelik Osmanlı Devleti'nin yıkılması sonrasında 1924 yılında resmen kaldırılmıştır. Al-Nabhani'nin 1977 yılında vefatından sonra yerine gelen bir başka Filistinli imam olan Abu Yusuf Abdul Qadim Zallum vefat ettiği 2003 yılına kadar örgütün liderliğini yapmıştır. Daha sonra örgüt liderliğini Ürdün'de örgüt sözcüsü olarak görev alan Ata Ibnu Khaleel Abu Rashta devralmıştır. Günümüzde 40'dan fazla ülkede aktif olan Hizbüt Tahrir Örgütü'nün ideolojik merkezi Londra'da resmi merkezi Ürdün'de bulunmaktadır.²⁴

İslam cihada önem atfederken cihadı bir savunma silahı veya madde olarak kendini savunmak için kullanılmasını kabul etmemektedir.²⁵ Hizbüt Tah-

²³ Daha detaylı bilgi için http://factsanddetails.com/central-asia/Tajikistan/sub8_6a/entry-4858.html sayfasına bakınız.

²⁴ Baran - Starr - Cornell, *a.g.e.*, s. 19.

²⁵ Detaylı bilgi için: <https://www.counterextremism.com/threat/hizb-ut-tahrir> adresine bakınız.

rir Örgütü'ne göre İslami hayatın bir belde de yaşanıp yaşanmadığını ve şeri hükümlere göre yönetilip yönetilmediğini Darül İslam ve Darülharb kavramlarına göre tanımlamaktadır. Örgüt terminolojide Darülharbi inanç sahibi olmayanların yurdu olarak görürken Darül İslam içinde yaşanan belde de ki insanların Müslüman olup olmadığına bakılmaksızın bu belde de hangi yönetim şeklinin uygulandığı ve beldenin güvenliğini kimin sağladığının belirleyici olduğunu ifade etmektedir.

Ayrıca günümüzde Müslüman toplulukların Darülharb şartlarında yaşadığını ekonomiden eğitime kapitalist sistemin egemen olduğunu ve bu durumun yaşamın tüm alanları için geçerli olduğunu dile getirmektedirler. Dolayısıyla bu sistemde hâkimiyetin Allah (C.C.)'ye değil insanlara ait olduğunu ve İslam'a uygun olmayan uluslararası sözleşmelerin tanındığı belirtilmektedir. Sistemin değiştirilmesi için Hizbüt Tahrir Örgütü bir siyasi parti olarak teşkil edilmiştir.²⁶ Örgüt özellikle Türkistan, Orta Doğu ve bazı Avrupa ve Afrika ülkelerinde eyalet şeklinde örgütlenmiştir. Örgüt hedef olarak toplumun alt katmanını almakta ve bu alt katmanda meydana gelen değişikliğin üst katmanları etkileyeceğini ve bu etkilenme sonrasında toplumun üst katmanının da alt katmanla birlikte hareket edeceğini öngörmektedir. Örgüt Halifelîği konu alan ilk konferansı 1994 yılında 12.000 kişinin katılımı ile İngiltere'de gerçekleştirmiştir.

4.1. Hizbüt Tahrir Örgütü'nün Kullandığı Yöntemler

Hizbüt Tahrir Örgütü bağlı bulunduğu eyalet sorumlusu imzası ile broşürler, bildiriler ve basın açıklamaları yolu ile faaliyet göstermektedir. Genellikle cemaat namazları sonrasında namaza gelenlere ve bayram namazı gibi önemli günlerde halka dağıtırlar. Hedef kitlesi toplumun eğitim ve sosyo-ekonomik olarak alt katmanlarıdır. Ayrıca, basın ve kamu kurumlarına faks göndermek sureti ile tebliğde bulunmanın yanında konferans ve panel de düzenlemektedirler. Son zamanlarda görsel medyayı da kullanmaya başlamışlardır. Ülkemizde de benzer faaliyetler içerisinde bulunmaktadır.

4.2. Türkistan'da Hizbüt Tahrir Örgütü'nün Faaliyetleri

Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da Hizbüt Tahrir Örgütü'ne mensup olanların sayısı 20.000 ile 100.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Hedef kitle arasında okul öğrencileri, öğretmenler, işsizler ve fabrika çalışanları bulunmaktadır. Örgütün finansmanın şahsi bağışlardan ve örgüt elemanlarından aylık gelirlerinin yüzde 5 ile 20 arasındaki tutara karşılık gelen miktarının ödenmesi ile sağlandığına inanılmaktadır. 13 Mayıs 2005 tarihinde Özbekistan Devlet Başkanı İslam A. Karimov'a karşı Andijan şehrinde meydana gelen ayaklanma, cezaevi mahkûmlarının bırakılması ve hükümet karşıtı eylemlerin bastırılması sırasında yüzlerce sivil ve güvenlik personelinin öldürülmesi olayı ile ilgili olarak hükümet uluslararası terör örgütlerini suçlamıştır. Bu suçlamada Hizbüt Tahrir Örgütü'nün olayları organize ettiği belirtilmiştir.

²⁶ Detaylı bilgi için: <http://english.hizbuttahrir.org/about/about-us> adresine bakınız.

Ancak Hizbüt Tahrir suçlamaları ve olaylara sebebiyet verdiği hususlarında sorumlu olmadığını ve suçlamaları kabul etmediğini deklare etmiştir. Bu olay ile ilgili olarak da bağımsız kaynaklarca da Hizbüt Tahrir Örgütü'nün suçlamalara konu olan eylemleri gerçekleştirdiğine dair bilgiler doğrulanamamıştır.²⁷ Ayrıca, Özbekistan'da Hizbüt Tahrir Örgütü'ne üye olmakla suçlanan ve 3 Kasım 2017 tarihinde Gulbazar mahallesindeki mescitte ve Minör camisinde ülkede yasaklı olan Hizb-ut Tahrir broşürleri dağıtan 5 şahıs hakkında Özbekistan'ın anayasal düzenini devirmekle suçlaması ile açılan dava devam etmektedir.²⁸

2013 yılında Kırgızistan'da güvenlik güçleri çok sayıda kişiyi Hizbüt Tahrir Örgütü ile bağlantılı olduğu gerekçesi ile gözaltına almıştır. Ancak bu gözaltılar da herhangi bir terörist saldırı yapıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.²⁹ Tacikistan'da Hizbüt Tahrir Örgütü faaliyetleri yasaklanmış olup, örgüt mensupları 2001 yılından bu yana adli işlemlere tabi tutulmakta ve 20 yıla kadar hapis cezasına çarptırılmaktadırlar. 2011 yılında Tacikistan sorumlusu Sharifjon Yoqubov ve örgüt müntesipleri Duşanbe sokaklarında broşür dağıttıkları gerekçesi ile yakalanarak adli mercilere sevk edilmiştir.³⁰

Kazakistan'da 2005 yılında yasaklanan Hizbüt Tahrir Örgütü'ne yönelik olarak operasyonlar devam etmektedir. Nitekim bu meyanda; Almatı şehrinde 30 Haziran 2014 tarihinde anılan örgüt mensubu 5 kişi halkı dini ve etnik düşmanlığa tahrik etme, anayasal düzeni değiştirme ve terörizm propagandası yapma gerekçesi ile 6 ve 7,5 yılları arasında değişen hapis cezaları ile hüküm giymişlerdir.³¹

Türkmenistan'da Hizbüt Tahrir Örgütü yasaklanmış olup, bu örgüte karşı operasyonel çalışmalar yapılmaktadır. Operasyonel çalışmalara ilişkin açık kaynaklara ulaşılamamaktadır.

Gerek Türkistan gerekse diğer ülkelerde terör faaliyetlerine katılmış Hizbüt Tahrir Örgütü mensupları ile ilgili bilgilere rastlanılmaktadır. Ancak terörist eyleme katılanların Hizbüt Tahrir Örgütü amaçları doğrultusunda örgüt adına mı yoksa bireysel tercihler veya Hizbüt Tahrir Örgütü'nden kopmadan sonra intisap ettikleri yeni terör örgütü adına mı yaptıkları konusunda sahih bir çalışma veya bir veri bulunmamaktadır.

4.3. Hizbüt Tahrir Örgütü'nün Terörizm ve Radikalizm Çerçevesinde Tahlihi

Terörle mücadelede soruna teşhis konması çözüm yollarının tatbik edilmesinde etkili sonuçların alınmasını sağlar. Sorunun tanımlanmamasında ise

²⁷ <https://www.counterextremism.com/threat/hizb-ut-tahrir>

²⁸ Detaylı bilgi için <https://www.dunyabulteni.net/orta-asya/taskentteki-hizb-ut-tahrir-davalilari-suclamalari-reddetti-h420505.html> adresine bakınız.

²⁹ Kris, a.g.e., s. 22-23.

³⁰ https://www.rferl.org/a/hizb_ut-tahrir_regional_leader_arrested_n_tajikistan/24235600.html adresine detaylı bilgi için bakınız.

³¹ Detaylı bilgi için <https://www.rferl.org/a/hizb-ut-tahrir-kazakhstan-almaty-trial/25441193.html> adresine bakınız.

mevcut çözüm yolları kifayetsiz kalacaktır. Sadece polisiye tedbirlerle terörle mücadele başarı getirmeyecektir. Birçok kıtada faaliyet gösteren Hizbüt Tahrir Örgütü'nün bir dini motifi terör örgütü mü yoksa radikal bir dini akım mı konusundaki teşhis doğru tedaviyi uygulamayı sağlayacaktır.

Hizbüt Tahrir Örgütü silahlı bir yapıya sahip olmadığı için dini motifi bir terör örgütü değildir. Örgütün faaliyetleri incelendiğinde, örgütün medyayı, sosyal mecraı, yazılı yayınları, broşürleri CD'leri kullandığı gözlenmektedir.

Hizbüt Tahrir Örgütü'nün ispatlanmış bir askeri biriminin ve gizli bir hücre yapılanmasının olduğuna dair bir bilgiye şu ana kadar rastlanılmamıştır. Güvenlik güçlerince yapılan operasyonlarda da örgütün silahlı tedhiş yolu ile mevcut iktidarı değiştireceğine dair bir bilgi elde edilememiştir.

Hizbüt Tahrir Örgütü gerek fiziki ve gerekse teknik takiplerde ve iletişimlerinde diğer dini motifi terör örgütlerinden farklı yöntemler kullanmaktadır. Dini motifi terör örgütleri daha az teknoloji kullanırken, Hizbüt Tahrir Örgütü aksine bütün faaliyetlerinde teknolojiyi kullanmaktadır.

Örgütün faaliyetleri aşikâr yapılmakta olup, örgüt faaliyetleri için açık kaynakları kullanmaktadır. Bu yönü ile de dini motifi terör örgütlerinden ayrılmaktadır.

Hizbüt Tahrir Örgütü radikal bir dini akımdır. Kullandığı yöntemler arasında silahlı mücadele yöntemi bulunmamaktadır. Ancak, müntesiplerinin beslenme kaynakları ve buldukları coğrafya kendilerini dini motifi terör örgütleri için hedef haline getirmektedir. Dini motifi terör örgütleri dini eğitim alanları daha çabuk örgüt hedeflerine angaje edebilmektedir. Ayrıca, baskı ve sürekli kontrol altında olan örgüt mensuplarının dini motifi terör örgütlerine kayması kuvvetle muhtemeldir. Cezaevi şartlarında ıslah edilmeyen bir örgüt mensubunun kolaylıkla terör örgütlerinin kucağına düşeceği dikkatlerden kaçmamalıdır.

Sonuç

Radikalizm ve terörizm kavramları özellikle Sovyetler Birliği-Afganistan Savaşı sırasında gündeme gelerek iki kutuplu dünyanın sona ermesi ile birlikte bilimsel çalışmalarda ve stratejilerin geliştirilmesinde ya bir araç ya da hedef olarak benimsenmiştir. Türkistan bölgesinde yaşayan İslami toplulukların kahir ekseriyeti Sünni mezhebine mensuptur. Bununla birlikte Tacikistan bölgesinde İsmailiye mezhebi temsilcileri azımsanmayacak çoğunluktadır.

Ayrıca Türkistan bölgesi Afganistan, İran gibi nüfusun büyük kısmının Şia mezhebine sahip olduğu komşulara sahiptir. Bölge bu iki mezhep üzerinden mücadelelere sahne olmaktadır. Hizbüt Tahrir Örgütü Sünni gelenekten gelen bir dini akımdır. Özellikle Özbekistan'da meydana gelen ayaklanma sırasında olayları örgütleyici bir rolü bulunduğu ileri sürülse bile bu bilgiler teyide muhtaçtır. Örgüt toplumun alt katmanında bulunan kitleyi hedef aldığından kitleyi kazanma adına basit iletişim kanallarını kullanmaktadır.

Örgütü bu hali ile dini motifi terör örgütü kategorisine dâhil etme ve buna göre mücadele yolu seçme örgütü radikal bir yapıdan terörist bir yapıya dö-

nüştürebilir. Ancak hal böyle iken, Hizbüt Tahrir Örgütü'nün dış müdahaleden beri olmayacağı ve merkezi buldukları ülkenin hizmetine gireceği de akla gelmektedir. Hizbüt Tahrir Örgütü'nün radikal dini akım olduğuna dair ülkemizde devam eden bir mahkemede Anayasa Mahkemesi'nde bir karar verilmiştir.

19 Temmuz 2018 tarihinde Anayasa Mahkemesi'nce 2014/13117 sayılı başvuru kararına istinaden verilen kararda Hizbüt Tahrir Örgütü terör örgütü sınıflandırmasına dâhil edilmemiştir.³²

Ayrıca, Hizbüt Tahrir Örgütü ile ilgili Almanya gibi bazı Avrupa ülkelerinde soru işareti bulunmasına rağmen İngiltere'de Hizbüt Tahrir Örgütü serbestçe faaliyetlerine devam etmektedir.

Hizbüt Tahrir Örgütü'nün faaliyetleri sadece Türkistan'da değil Rusya Federasyonu'nda da yasaklanmıştır. Hizbüt Tahrir Örgütü dini motifli terör örgütü sınıflandırması içerisinde değerlendirilmiştir. Anılan örgütün açıktan yapmış olduğu bildiri dağıtma veya bir araya gelme vb. durumlarda bu faaliyetlere iştirak edenler terör suçu nedeni ile yargılanmakta ve hapse atılmaktadır.

Son yıllara kadar Hizbüt Tahrir Örgütü'nün merkezi Londra şehri idi ve örgütün lider kadrosu faaliyetleri buradan yönlendiriyordu. Hatta örgütün resmi web sitesi Londra merkezi olarak biliniyordu. Şu an itibari ile İngiltere Hizbüt Tahrir Örgütü'nün bir vilayeti olarak gösterilmektedir. Özetle Hizbüt Tahrir Örgütü Türkistan'da dini motifli terör örgütü olarak muameleye tabi tutulurken İngiltere'de bu faaliyetleri açıktan, ülkemizde ise belli bir kontrol altında yürütmektedir.

Türkistan'daki terör faaliyetlerinden yakalanan ve hüküm giyenlerin cezaevinde ıslahı, ailelerin teröre ve radikalizme karşı bilinçlendirilmesi, bu kapsamda eğitimcilerin eğitimcisi kursu için Avrupa destekli projeler yürütülmektedir. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı uhdesinde yürütülen projelerden VERLT (Şiddet İçeren Aşırılık ve Radikalleşmeye Karşı Mücadele) projesinin finansmanın büyük kısmı İngiltere devleti tarafından karşılanmaktadır.³³

Türkistan'da terörle ve radikalizm ile mücadele ederken halkın büyük bir kısmının Müslüman olduğu gerçeği dikkate alınmamaktadır. Bir başka deyişle şiddet içermeyen ve toplumun ihtiyaç duyduğu bilgilere ulaşması, duygu ve düşünce dünyalarının şeffaflık perdesi altında şekillenmesinin güvenlik üzerinde menfi etkiler bırakacağı düşüncesi yersizdir. Serbest olmayan, baskı altında tutulan fikirler yer altına inmekte ve buradan kök salmaktadır. Böyle bir durumda devlet ne ile karşılaşacağını bilemediğinden tehdit analizi yapamaz, salt güvenlik güçleri ile bu sorunlar kısa sürede çözüme kavuşmuş gibi gözükse de uzun sürede radikalizmi besleyecek ve risk olmaktan çıkıp gerçek bir tehdit haline gelecektir.

³²Detaylı bilgi için <http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/basin/kararlarailiskinbasinduyurulari/bireyselbasvuru/detay/212.html> adresine bakınız.

³³ Detaylı bilgi için <https://www.osce.org/secretariat/107807> adresine bakınız.

Kaynaklar

Political Map of Central Asia, (2016, Ocak 10). Mart 21, 2017 tarihinde Jupconline Websitesi: <http://www.jupconline.com> adresinden alındı.

BARAN, Z. STARR, S.F. - CORNELL, S.E.: (2006). *Islamic Radicalism in Central Asia and the Caucasus*. Sweden: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Program-A Joint Transatlantic Research and Policy Center of John Hopkins and Uppsala Universities. April 25, 2017 tarihinde <http://www.silkroadstudies.org> adresinden alındı.

BRODA, K.: *Threats to Border Security in Central Asia*, Ashgabat: OSCE Center in Ashgabat, (2015).

Directorate General of Regional Cooperation, M. (2016). *The Heart of Asia Istanbul Process Progress Assessment 2011-2015*, June 6, 2018 tarihinde <http://hoa.gov.af/351/progress-assessment-2011-2015> adresinden alındı.

DÜZDABAN, E.: *Border Security in Central Asia-Looking Forward to 2014*, OSCE Office in Tajikistan, London 2013.

KONGAR, E.: *Küreselleşme ve Kültürel Farklılıklar Çerçevesinde Ulusal Kültür*, Ocak 10, 2015 tarihinde Emre Kongar'ın Resmi İnternet Sitesi: https://www.kongar.org/makaleler/mak_ku.php adresinden alındı.

LARUELLE, M. - PEYROUSE, S. - AXYONOVA, V.: (2013, February). *The Afghanistan-Central Asia Relationship: What role for the EU*, Mart 12, 2017 tarihinde <http://www.eucentralasia.eu> adresinden alındı.

LAUMULİN, M.: *Virtual Security of Central Asia*, Mayıs 23, 2017 tarihinde <http://eng.globalaffairs.ru/number/Virtual-Security-of-Central-Asia-15694> adresinden alındı.

MANDELBAUM, M.: Introduction. M. Mandelbaum içinde, *Central Asia and the World Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan*, Council on Foreign Relations Press, New York 1994.

SAFİ, K.: *Heart of Asia-Istanbul Process*, Kabul: Director General of Regional Coordination of MFA of the Islamic Republic of Afghanistan, 2014.

SCHMİD, A.: "Terrorism - The Definitional Problem", *Case Western Reserve Journal of International Law*, 36 (2), 2004. Mayıs 10, 2017 tarihinde <http://scholarlycommons.law.case.edu/jil/vol36/iss2/8> adresinden alındı.

SCHMİD, A.P. - JONGMAN, A.J.: *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*, New Brunswick: Transaction Publisher, 2005.

SÖZEN, E.: "Kimlik Kavramının Yeniden Tanımlanması", *Türkiye Günlüğü*, 33, 1995.

United States Department of State, Country Reports on Terrorism 2016 - *Foreign Terrorist Organizations: Islamic Jihad Union (IJU)*, 19 July 2017, available at: <https://www.refworld.org/docid/5981e3d8a.html> [accessed 27 November 2018].

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN KÜLTÜR POLİTİKASI VE ORTAK KÜLTÜROLOJİ DEĞERLERİNİN ARAŞTIRILMASI PROBLEMİ

Gözel Tağısöz KILAVUZ*

Öz

Makalede Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kültür politikasının öncelikli yönlerinden bahsedilmektedir. Heydar Aliyev ve İlham Aliyev'in milli kültür ve kültürel bütünleşme hakkındaki görüşlerine yer verilmektedir. Azerbaycan'da ortak Türk değerlerinin eğitimi ve tebliği konularına dair kanaatler paylaşılmıştır. Kültürde ortak paylaşım konusu hakkında bilimsel kaynaklara başvurulmuştur. Azerbaycan'da medeniyetler arası dialog, kültürel çeşitlilik ve kültürel kimlikle ilgili gerçekleştirilen faaliyetlerin kapsamı açıklanmaktadır. Azerbaycan halkının Türk ve İslam dünyası ile tarihi bağları hakkında bilgi verilmekte; kültürde milli ve dini müştereklerin tarihi önemi vurgulanmaktadır. Azerbaycan kültür geleneklerinin sistemleşmesinde Türk halkları ile karşılıklı ilişkilerin ve dialogun tarihi-kültürel geçmişinin önemi kaydedilmektedir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Türk, Kültür, Ortak Değerler, Dialog.

The Culture Policy Of The Republic Of Azerbaijan And The Problem Of The Researching Of The Common Cultural Values

Abstract

The priorate directions of the cultural policy of the Republic of Azerbaijan is given in the article. The ideas about the national culture and cultural integration of Heydar Aliyev and İlham Aliyev is defined. The conclusions about the learning of the common Turkish values and propaganda in Azerbaijan is added. The scientific resources about the context of the common share in culture is referenced. The essence of the realized conferences about the intercultural dialogue, cultural differences and cultural identity in Azerbaijan is opened. The information about the historical relation of the Azerbaijan nation with the Turkish and Islamic world is given. The historical importance of the national and religious combination in the culture is noted. The importance of the historical-cultural practice of the dialogue and the reciprocal relations with the Turkish nations in the formation of the cultural traditions of Azerbaijan is defined.

Keywords: Azerbaijan, Turk, Culture, Common Values, Dialogue.

* Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncəsənət Üniversitesi Doktorantı.

Azerbaycan'da geleneksel hale gelen uluslararası faaliyetler, beşeri medeniyetin problemleri ve perspektiflerine dair medeni dünya temsilcilerinin fikir ve düşüncelerine belirli bir açıklık getirmektedir. İnsanlığın kültürolojik mirasının öğrenimi, korunması ve tebliği ile ilgili sorunların medeni dünyanın giderek daha çok gündemine geldiği bir gerçektir. Son yıllarda bu alanda bir dizi ciddi projeler hayata geçirilmiş, sözleşmeler kabul edilmiştir. Azerbaycan'da gerçekleştirilen bütün bu muteber faaliyetlerde sürekli milli gelişme, medeniyetler dialoğunun netice itibari ile verimliliği ve çok kültürlülüğün tasdikini, insan sermayesinin gelişimi ve karşılıklı faydalı işbirliği için kültüroloji fikir alışverişinin stratejik önemi gözden geçirilmiştir. Bu faaliyetlerin tam da Azerbaycan'ın başkentinde geçirilmesinin hiç de tesadüfi olmadığı ise sürecin sonraki başarıları ile ispatlanmıştır.

Dünya, böylece bir kez daha Azerbaycan'ın asırlar boyunca medeniyetlerin kavuştuğu bir diyar olduğu; yüzyıllarca çeşitli halkların, dinlerin temsilcilerinin Azerbaycan'da bir aile gibi, barış, güven, karşılıklı anlayış şartlarında yaşadıkları ve bu olumlu eğilimlerin bugün de devam ettiğine; gelecekte daha da güçlenerek devam edeceği gerçeğine emin oldu.¹

Dünyanın tanınmış sosyo-politik, kültürel ve güzel sanatlar üstadlarının, nüfuzlu uluslararası teşkilatların, kitle iletişim araçlarının başkanlarının bu uluslararası faaliyetlere katılımı uluslararası kültürel ilişkilerin ne kadar aktüel bir konu olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle de, Azerbaycan Cumhuriyeti Başkanı bu faaliyetlerdeki konuşmalarında insanlığın güvenli geleceğinde kültür fenomeninin ne kadar önemli bir amil olduğunu dünya kamuoyunun dikkatine sunmuştur. Bakü sürecinin son on yılında dünyaya beyan ettiği genel kanaatler bize üçüncü bin yılın ilk on yılından itibaren insanlığın sanki bir hesabat verme sorumluluğunun doğduğunu, insanlık haysiyetine dair sorunların güncel hale geldiğini ileri sürme hakkını vermektedir.

Genel olarak 21. yüzyıl, medeniyetler arası dialog ideası ile başlamıştır. Son yıllar arzında çeşitli ülkelerde defalarca bu konuda müzakereler yürütülmüş, uluslararası konferanslar, sempozyumlar düzenlenmiştir. Bu konuyu BM, UNESCO, diğer uluslararası kuruluşlar ve birçok devlet başkanı da defalarca gündeme getirmiş, küresel sorunların bütün dünya haklarının ortak çabaları ile çözülmesinin zarureti vurgulanmış, barış ve güvenlik, medeniyetlerin karşılıklı olarak zenginleşmesi için böyle bir idaloğun kaçınılmaz olduğu ifade edilmiştir.

Azerbaycan'ın kültürel kimlik, milli, kültürel ve dini hoşgörü alanlarında dünya için örnek bir mekan olması gerçeği de artık medeni dünya tarafından takdir edilmektedir. Azerbaycan'ın medeniyetler arası dialog için daha uygun bir mekan olarak sayılması ve burada düzenlenen uluslararası faaliyetlerde "*kültürlerarası uyum*", "*çeşitli kültürlerin yönetilmesine dair yeni konsept*", "*miras ve kültürlerarası dialog -hepimiz milli mirastan dünya mirasına birlikteyiz-*" vs. gibi konuların müzakeresine geniş yer verilmesi olgusu bir yandan kültürel ilişkiler sahasındaki tarihi mirasın sahiplenilmesi ile ilgiliyken, diğer

¹ "İkinci Bakü Beynəlxalq Humanitar Forumunun Açılışında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Nitqi", *Respublika Qəzeti*, 5 Ekim 2012.

yandan bu aynı zamanda tarihi-kültürolojik tecrübenin modern Azerbaycan toplumuna tatbikinin başarılı sonuçlarının bir göstergesidir. Bu anlamda Azerbaycan Avrupa kültürel süreçlerinde yeni bir istikametın esaslarını ortaya koymuştur. Son on yıl arzında “medeniyetler arası dialog” konusu kültürel sorunların çözümü için sorumluluk taşıyan kurum ve şahıslar karşısında öncelikli bir mesele haline gelmiştir. Günümüzde kültürel çeşitliliğe karşılıklı olarak saygı ve hakların korunması olgusu, kültürlerarası diyalog için politikalar, programlar ve yeni kavramların dayandığı bir ilke haline gelmiştir.

Uluslararası kültürel faaliyetlerin sonuçları, yakın gelecekte kültürel mirasın korunması, kültürlerarası diyalog ve çokkültürlülük konuları hakkında yapılan karşılaştırmalı analizlerin en uygun varyantlarının Azerbaycan olgusu ve örneğine dayanacağı kanaatini uyandırmaktadır. Çünkü kültürel bütünleşme alanında kazanılan başarılarla birlikte, bugün kültüroloji sahasında yürütülen araştırmalar da Azerbaycan kültürünün zenginliğini, rengarenkliliğini ve milli kimliğini tasdik etmektedir. Kaynaklar da Azerbaycan kültürünün kökünün asırların derinliğine ulaştığı gerçeğini onaylamaktadır. Tabii ki, böyle bir kültürolojik mirasın oluşmasında Türk halkları ile karşılıklı kültürel ilişkilerin rolü inkar edilemez.

21. yüzyıl kültürel ilişkilerin kuvvetlenmesine, düzenlenmesine, kültürlerin zenginleşmesine ilginin artması ile dikkat çekmektedir. Bütün bunlar Azerbaycan kültürünün manevi sınırlarının genişlemesine yardım etmektedir. İlişkilerin kurulması ve gelişmesi ile Azerbaycan kültürünün bilimsel olarak idrak edilmesi de gelişmekte ve Azerbaycan'ın milli kimliği hakkındaki anlayış da derinleşmektedir. Böylece, yalnızca Azerbaycan'ın kültürel mirasını temsil eden ortak eğilimlerin karşılaştırmalı bir analizi, kültürün temel bileşenlerini ayırt etmeye imkan vermektedir.

Azerbaycan toplumunun iktisadi, siyasi ve özellikle kültürel alanlarda gelişimi karşılıklı ilişkiler bağlamında büyük anlam taşımaktadır. Karşılıklı ilişkilerin çalışılması Azerbaycan kültürünün oluşumunun somut yollarını ortaya çıkarmaya ve Türk halklarının kültürü ile yakın ilişki içinde olduğunu teyit etmek için bir zemin oluşturur. Azerbaycan kültür mirasında yüksek hümanist idealler, evrensel estetik ilkeler, manevi kültürün evrenselliği her zaman temel alınmış ve evrensel, gerçekçi eğilimler her zaman ön planda olmuştur. Bu nedenle, Türk halklarının kültürleri ile ilgili ilişkiler Azerbaycan'ın kültürel mirasını zenginleştirmiş ve yükselişe geçirmiştir.

Evrensel ortak değerleri kendisinde ihtiva eden Azerbaycan kültüroloji mirası tarihte olduğu gibi bugün de kültürel bütünleşme yolu ile zenginleşmektedir. Tabii ki, dünya kültür kazanımlarından yararlanma yolları karşılıklı ünsiyet ve anlaşma, maddi-manevi değerlerin nesilden nesile iletilmesi sayesinde geliştirilmiştir.

Tarihen halkın manevi bağıksıklığını da bu değerleri inceleyen sosyal ve insani bilimler sağlamıştır. Bu manada Azerbaycan devletinin bilim politikası da “milli ideoloji ve devletçilik tarihi, kültür ve felsefe, siyaset bilimi ve sosyoloji, kültüroloji ve hukuk alanlarının sunduğu teklif, konsept ve programlarla

sıkı ilişkilidir.² Toplumun kültürolojik düşünce kültürünün oluşması aynı zamanda tarihi gerçeklerin ortaya çıkmasını gerektirmektedir. Bu bakımdan en önemli meselelerden biri Azerbaycan'ın kültürel mirasını genel Türk kültürü bağlamında incelenmesidir. Azerbaycan kültürünün, Türk halklarının kültürel değerleri bağlamında çalışılmasının devletin kültür politikasının öncelikleriyle tutarlı olduğuna inanıyoruz.

Azerbaycan kültür mirasını, ortak Türk kültürel değerleri bağlamında çalışırken, kültürel ortaklıktan bahsederken ilk araştırılacak konular içinde coğrafi, tarihi-etnoğrafik ve dini-manevi faktörlerin öne çıkarılması zarureti ortaya çıkaracağını belirtmeliyiz. Çünkü kültürde müştereklik ve anelerde ortaklık oranı tam da bu faktörlerin incelenmesi ve açıklanması ile ispatlanabilir.

Kültürel müştereklik faktörüne dikkat çeken düşünürlerin ve Türk kültür birliği uğrunda çalışan fikir adamlarının kanaatleri de bu bakımdan çok dikkate değerdir. Çünkü onlar “Türkler kimdir?”, “Türklerin dünyadaki yeri”, “Türkleri neler bekliyor?” vs. gibi can alıcı sorunların araştırılması alanlarında ciddi işler yapmışlardır. Aynı şekilde milli ruhlu Azerbaycan aydınlarının inançları her zaman Türk kültür birliği emeline hizmet etmiştir. Doğu halklarının tarihi ve kültürel ortaklığından, anane müşterikliğinden bahseden müellifler de benzer fikirleri kaleme almışlardır.

Türk halklarının tarihi mukadderatında ortak faktörlerin rolü yadsınamaz bir olgudur. Bu faktörler içerisinde dilin ve dinin rolünden bahseden araştırmacıların eserlerinden Türklerin toplu halde yaşadıkları Orta Asya devrinde şüphesiz ki, aralarında tam bir kültür birliği olduğunu görmekteyiz. Bu ortaklığın çağdaş ölçüler bakımından uygunluğuna bakılmaksızın, her durumda yabancı etkilerden daha uzak olduğu aşikardır. Çünkü Türkler Orta Asya’da hakim bir konumda olduklarından, temasta oldukları yabancı kültürlerin ne maddi ne de manevi etkisi altına girmemişlerdir. Kültürel ortaklığın sebepleri içerisinde din faktörünün önemli rolünü özellikle değerlendiren Mehmet Emin Resulzade şu kanaate ulaşmaktadır:

“Tarihi gidişat neticesinde hatta Budizm ve Hristiyanlığın hakim olduğu ülkelere yayılan Türkler de eğer çeşitli dinleri kabul etmiş olsaydılar aralarındaki ortaklıktan çok az şey kalırdı. Lakin Türklerin %95’inin İslamı kabul etmiş olmaları bu büyük tehlikeyi ortadan kaldırmıştır. Neticede bugün Türklüğün tek bir dili olduğu gibi, tek de bir dini vardır.”³

Böylece, Türk birliğinin korunmasındaki dilsel faktörle birlikte, İslam dini de koruma işlevi taşımıştır. İşte bu faktörleri dikkate alarak “Türk dil birliğini savunan ve destekleyen aydınlar Azerbaycan dilinin tarihinin de yalnız Türk dilinin tarihi ile birlikte çalışılmasını bilimsel saymışlardır.” Bu yaklaşıma göre Azerbaycan halkının tarihi de kompleks bir şekilde halkın kültürünün, milli-

² R. Mehdiyev, “İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış”, *Fəlsəfə Və Sosial-Siyasi Elmlər*, № 4, 2009, s. 32.

³ M.E. Resulzade, “Türk Kültür Birliği”, *Azerbaycan*, Yıl: 2, Sayı: 6 (18), Eylül 1953, s. 1-2.

manevi değerlerinin, ilminin, edebiyatının ve nihayet dilinin tarihiyle alakalı şekilde çalışılmalıdır.⁴

Azerbaycan kültürü, Müslüman Doğu'nun yaratıcılık gelenekleri ile karşılıklı etkileşimleri ışığı altında çalışıldığında ise, coğrafi faktörlerin bu husustaki önemini gösteren bilim adamları düşüncelerini farklı millet ve halklardan olan şahsiyetlerin İslam medeniyetinin gelişimindeki yerlerinin belirlenmesi çabasının nispeten yakın zamanların bir işi olsa da, coğrafi faktörlerin bu etkilenmedeki payının daha eski olması deliline dayandırmaya çalışmaktadırlar.

Kültürde ortaklık sorununa özel ilgi gösteren Mehmet Emin Resulzade'nin "Azerbaycan Şairi Nizami"⁵ eserinde meseleye daha geniş yer ayırması tesadüf değildir. O, "Azerbaycan Kültür Gelenekleri" eserinde de şöyle yazmaktadır: "Tarihi coğrafya şartlarına göre Azerbaycan Doğu İslam Medeniyeti'ne dahildir. Burada o, sade bir nesne olmakla kalmaz. Müslüman kültürünün bütün sayfalarında onun oynadığı subjektif rol de büyüktür."⁶

Azerbaycan halkı ortak Türk ve İslam medeniyetinden kazandığı değerleri çağdaş medeni hayatında da yaşatmakta ve dünyaya sunmaktadır. Örneğin zihniyetle sıkı ilişkili olan noktalardan biri olan insanseverlik, başka halklara, diğer din mensuplarına karşı tolerans, başka dinlere ait halkların kültürlerine, geleneklerine saygı duygusu Azerbaycan halkı için kadim zamanlardan beri karakteristik bir olgu olagelmıştır. İşte bu nokta Azerbaycan medeniyetinin açıklığına, Oğuz Türkleri'nin yüzyıllar boyunca ilişkili olduğu Arap, Fars, vs. diğer halkların yaratıcı medeniyetini idrak etmesine ve bütünleşmesini sağlamıştır.

Çağdaş kültürolojik düşüncenin, aynı zamanda da Azerbaycan devlet kültür politikasının başlıca istikametlerinden biri de milli-manevi miras problemidir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eski başkanlarından Haydar Aliyev'in milli-manevi mirasa dayanan Azerbaycancılığı ve devletçiliği milli ideolojinin iki ana tarafı olarak değerlendirmesi tesadüf değildir. Bu yüzden de Haydar Aliyev yalnızca doğrudan dilden, milli-manevi değerlerden bahsederken değil, aynı zamanda genel olarak devletçilikten, devlet medeniyet kuruculuğundan bahsederken de Azerbaycancılık ve kültürel miras konularını öne almaktaydı. O, 9 Kasım 2001 tarihinde Dünya Azerbaycanlılarının 1. Kurultay'ında devlet politikasını izah ederken şöyle demiştir: "Bağımsız Azerbaycan devletinin ana fikri Azerbaycancılıktır. Her Azerbaycanlı kendi milli mensubiyeti için gurur duymalı ve biz Azerbaycancılığı, Azerbaycan dilini, kültürünü, milli manevi değerlerini, adetlerini geleneklerini yaşatmalıyız."⁷ Bu bakımdan devlet politikasının stratejisi olan "Azerbaycancılık" Azerbaycan toplumunun bugünü ve geleceğinin çağdaş ideolojik algısı ile yakından ilişkilidir.

⁴ M.A. Süleymanlı, *XX Əsrin Əvvəllərində Azərbaycan Kulturoloji Fikri*, AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Bakı 2014, s. 312.

⁵ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizami*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991.

⁶ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri: Azerbaycan Kültür Derneği'nin Teşebbüsü İle, 28 Mayıs 1949'da, Ankara Halkevi Binasında Verilen Konferans*, Sipahi Matbaası, Ankara 1949, s. 8.

⁷ "Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Siyasəti Üzrə Milli Debatların İştirakçalarına Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Müraciəti - 21 iyun 2003-cü il", *Azərbaycan Qəzeti*, 22 Haziran 2003.

Devletçiliğin temelini ve milli varlığın zemininin kültürle ilgili olduğunu açıkça izah eden Haydar Aliyev 13 Ağustos 2001 yılı tarihli beyanatında “Biz kendi milli-manevi değerlerimizle, kendi dini değerlerimizle, adet ve ananelerimizle gurur duyuyoruz. Bizim halkımız yüzyıllarca, bin yıllarca gelenek-göreneklerimizle, milli-manevi değerlerimizi yaratmıştır ve bunlar şimdi bizim halkımızın maneviyatını teşkil eden amillerdir.”⁸ demiştir. Medeniyetler arası diyaloga özel önem veren Haydar Aliyev, “Dünya ülkeleri ve halkları arasında ilişkilerin daha da genişletilmesinde, iyi dostluk ilişkilerinin kurulmasında kültürün müstesna yeri vardır. Küreselleşme sürecinin hızlı yol aldığı şimdiki devirde ise milli kültürlerin korunup geliştirilmesinde özellikle büyük önem arz ediyor.”⁹ demektedir.

Devlet kültür politikasında kültürel çeşitlilik ve kültürel kimlik faktörlerini ön plana çıkaran Haydar Aliyev’e göre:

“Her halkın kültürel mirası onun milli serveti, tarihi ve bu gündür. Azerbaycan halkının kültürü dünyanın en kadim kültürlerinden sayılmaktadır. Daha kadim zamanlarda bu topraklarda ecdadlarımızın yarattığı zengin kültürel miras- Gobustan ve Gemikaya tasvirleri, Azih ve Tağlar mağaraları gibi tarihi abideler, sözlü ve yazılı edebiyat, mimari, ressamlık, halıcılık, müzik sanatı örnekleri Azerbaycan halkının insanlık medeniyeti hazinesine bahsettiği değerli katkılardır. Halkımızın söz konusu ananeleri üzerinde yükselen kültürümüz çağdaş dönemde de gelişimini devam ettirmektedir. Nizami Gencevi, İmameddin Nesimi, Muhammed Fuzuli gibi söz üstadlarının ve ‘Kitab-ı Dede Korkut’ destanları yıldönümlerinin UNESCO kapsamında yüksek seviyede kutlanması, İçeri Şehir tarihi-mimari rezervinin ‘Dünya Miras Listesi’ne alınması milli kültürümüzün zenginliğinin dünya hakimiyeti tarafından değerlendirilmesinin parlak bir tezahürüdür.”¹⁰

Azerbaycan’da çağdaş milli düşünce Azerbaycan topraklarında yaşayan bütün etnik grupların sentezi ve birliği olarak yapılandırılmakta ve bunun yanı sıra tarihen ortak kültürün taşıyıcısı olduğu halklarla kültürel ilişkiler bağlamında incelenmektedir. Bu nedenle ilgili çalışmalarda hem Türk, hem Fars hem de Arap kültürel unsurlarının rolü vurgulanmaktadır.

Tek halk olarak bütünleşme Azerbaycanlıların milli kimliğini belirlemektedir. Bu açıdan, ulusal kültürün tüm bileşenlerinin araştırılması çok önemlidir ve Azerbaycan tarihi, bu kültürün oluşumunu ve evrimini anlamak için zengin bir materyal sunar.

Kuşkusuz ki, çok yüzyıllık gelişim yolu eski Azerbaycan kültürü diğer başka özelliklerle, örneğin, tek kültürel tarih ile, maneviyatla, etnojenezle ilgilidir. Şöyle ki, tarihsel olarak dünya görüşlerinin, değerlerin, tasavvurların genel sistemleri madeni yaratıcılığın gelişimine önemli etki göstermişlerdir.

⁸ “Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Bəyanatı”, *Ədəbiyyat Qəzeti*, 13 Ağustos 2001.

⁹ “Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Siyasəti Üzrə Milli Debatların İştirakçlarına Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Müraciəti” - 21 iyun 2003-cü il”, *Azərbaycan Qəzeti*, 22 Haziran 2003.

¹⁰ “Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Siyasəti Üzrə Milli Debatların İştirakçlarına Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Müraciəti” - 21 iyun 2003-cü il”, *Azərbaycan Qəzeti*, 22 Haziran 2003.

Türk dünyası ile karşılıklı ilişkiler meselesinin ortaya çıkarılması Azerbaycan kültüroloji düşüncesinde, her şeyden önce uzmanların milli kültürün esaslarını derinden idrak etmek teşebbüslerinden ileri gelmektedir.

Bu manada, medeni dünyayla bütünleşme yolunu tutan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde başarılı kültür politikalarının hayata geçirilmesi tarihimizin birçok karanlık sayfasını açarak milli köklerine bağlı, entellektüel ve yüksek estetik zevke sahip olan yeni düşünceli genç nesil yetiştirilmesini zorunlu kılmaktadır ki, bu sahada tarihi-kültürolojik mirasın çalışılmasına büyük önem vermektedir. İşte bu maksatla Haydar Aliyev tekrar tekrar şunu hatırlatıyordu:

“Her bir insanın ve özellikle genç kuşakların bağımsızlığın ne kadar kutsal bir şey olduğunu bütün varlığı ile idrak etmeleri, onu korumak ve sağlamlaştırmak için her tür kurban vermeye hazır olmalıdır. Bunun için ise o, ilk sırada yüksek maneviyata sahip olmalıdır, halkımızın milli-manevi değerleri onun kişiliğinin mahiyetini teşkil etmelidir. O Azerbaycancılığın, mensup olduğu Azerbaycan halkının, kültürünün, edebiyatının, güzel sanatlarının, biliminin ne olduğunu derinden bilmelidir.”¹¹

Tarihi-kültürel mirasın tetkiki zaruriliğinin doğrudan milli liderin dilinden seslendirilmiş olması dikkate değer bir hal olmakla birlikte, aynı zamanda bu sahada yürütülmesi gereken bilimsel çalışmaların ana hatlarını çizmiştir. O milli-manevi değerlerin korunması ile ilgili beyanatında *“her halkın kendisine, kendi tarihi köklerine, ecdatları tarafından yaratılmış olan milli-manevi değerlerine bağlılık büyük amildir.”¹²* demiştir.

Tarihi mirasa böylesine kavramsal bir yaklaşım sosyal ve insani bilim alanları karşısında mevcut sanatsal ve toplumsal düşünce tarihini, genel olarak kültür tarihini düzgün belirlenmiş milli konsept ışığında sunulmasını talep etmektedir. Akademisyen Ramiz Mehdiyev'in vurguladığı gibi: *“Dünya ilmine bütünleşme aşamasında olduğumuz şimdiki zamanda sosyal ve insani bilim alanlarında ıslahatların başlıca özellikleri belirlenmelidir. Bu ilimler şimdiki aşamanın ana özelliklerini araştırmalı ve yeni fikirler ileri sürmelidir.”¹³* Bu manada kültürel-manevi köklerimize dönüş yönünde, milli mensubiyetimizin yalnızca resmi şekilde değil, aynı zamanda içerik bakımından da belirlenmesi uğrunda sürdürülen mücadele aynı zamanda bilimsel esasları taşımalıdır.

Çağdaş dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası arenada nüfuzunun artması, bağımsızlığının daha da sağlamlaşması doğrultusunda başarılı politikalar hayata geçirilmektedir. Aynı şekilde eğitim ve kültürün gelişimi için zaruri kararlar alınmaktadır. Devlet organının, eğitim ve kültür enstitülerinin Avrupa standartlarına uygun bir şekilde kurulması yönünde çabalar sarf edilmektedir. Milli-kültürel, entelektüel güçler kendi faaliyetleri

¹¹ “Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni Əsr və Üçüncü Minillik Münasibətilə Azərbaycan Xalqına Müraciəti”, *Azərbaycan XXI Əsrin və Üçüncü Minilliyin Ayrıcında*, İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, Bakü 2001, s. 34.

¹² “Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Bəyanatı”, *Ədəbiyyat Qəzeti*, 13 Ağustos 2001.

¹³ R. Mehdiyev, “İctimai və Humanitar Elmlər: Zaman Kontekstində Baxış”, *Fəlsəfə və Sosial-Siyasi Elmlər*, № 4, 2009, s. 32.

ile devletin kültür alanındaki politikasının çağdaş durumunu tahlil etmekte ve bu politikanın hayata geçirilmesinde aktif rol oynamaktadırlar. Bütün bu faaliyetler bağımsızlığın daha da güçlenmesini sağlamaktadır. Azerbaycan'ın nüfuzlu uluslararası örgütlere tam üye olarak kabul edilmesi ise onun uluslararası konumunun güçlenmesine, dünya ülkeleri içerisinde kendine yakışan yeri alabilmesine elverişli şartlar yaratmaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başkanı İlham Aliyev'in bilimsel kurumların yapısının belirlenmesi, kültür tarihi ile ilgili tetkiklerin çağdaş standartlar düzeyinde yürütülmesi, ülkenin bilim adamı kadro potansiyelinin artırılması, genel olarak bilimin gelişmesine yönelik milli stratejinin hayata geçirilmesi ve uluslararası bilim arenasına entegrasyonun sağlanmasını hızlandırmak amacıyla başarılı sonuçlarını vermeye başlayan bir kararname imzalamıştır. Azerbaycan kültürünün gelişimi ve tanıtımı alanındaki başarılar ve ülkenin dünya medeniyetine hızlı entegrasyonu da bunu tasdiklemektedir. Son yıllarda milli-kültürel mirasın araştırılmasına ve kültüroloji yönelimli bilimsel araştırmaları teşvik eden kültüroloji formları, proje ve etkinlikler, bilimsel konferanslar ve sempozyumlar gibi Azerbaycan kültürüne dair bir dizi önemli uluslararası organizasyon düzenlenmiştir. İlham Aliyev, 20'den çok ülkenin ve nüfuzlu uluslararası kuruluşun temsilcilerinin, kültür ve sanat adamlarının, kitle iletişim araçları yöneticilerinin, halk temsilcilerinin katıldığı Forum'da (21. Yüzyıl: Ümitler ve Güçlükler, 10 Kasım 2011):

“Bizim -tecrübelerimizin farklı kültürlerden, farklı dinlerden insanların nezaket, barış ve işbirliği içinde yaşayabileceğini açıkça gösterdiğini düşünüyorum. Yani ülkemizde bu tipte gerçekleştirilen etkinliklerin gelenekleşmesi doğaldır. Eminim ki, Forum çerçevesinde yürütülen tartışmalar, gerçekleşecek temaslar bizi daha da sıkı birleştirecektir. Şimdiki devirde, küreselleşen dünyada böyle etkinliklerin düzenlenmesinin çok büyük önemi vardır.” demiştir.¹⁴

İnsanlığı endişelendiren güçlüklerin çözümünün felsefi ve insancıl yönlerinin görüşüldüğü uluslararası kültür etkinliklerinde kendi konumunu açıkça belirten İlham Aliyev, *“çeşitli medeniyetlere, çeşitli dinlere mensup olan halklar karşılıklı nezaket, barış ve işbirliği şartları içerisinde yaşayabilirler”*¹⁵ demiştir. Azerbaycan Devlet Başkanı'nın tarihi gerçekleri aksettiren bu fikri Azerbaycan kültüroloji düşünce tarihinin kanaatlerini de kendisinde ihtiva etmektedir. Onun kültürolojik anlayışında tarihi olarak Azerbaycan'ın coğrafi konumunun ülkenin gelişimine de etki ettiği fikri dikkati celbetmektedir. Çünkü Azerbaycan, medeniyetlerin, kültürlerin karşılaşmış bir ülkedir. Tabii ki, Azerbaycan halkının gücü onun milli-medeni birliğindedir. Aynı zamanda *“Milli ve dini çeşitliğimiz bizim gücümüzü daha da arttırmaktadır. Azerbaycan çok etkili ve dinli bir ülkedir. Bütün dinlerin inananları eşit haklara sahiptir. Bütün dini eserler devlet tarafından korunmakta, restore edilmekte ve aynı za-*

¹⁴ “Bakıda “XXI Əsr: Ümidlər və Çağırışlar” Devizi ilə Beynəlxalq Humanitar Forum Öz İşinə Başlamışdır”, *Respublika Qəzeti*, No: 218 (4222), 11 Ekim 2011.

¹⁵ Aynı yer.

manda inşa edilmektedir. Azerbaycan'da bağımsızlık devrinde yaşanan istikrar ve dostluk havası elbette ki, bugün ülkeyi bölgesel bir güç olarak daha da güçlendirmektedir.”¹⁶

Azerbaycan medeniyetinin tarihsel kültürel alakalara açık olduğunu beyan eden on yıllık Bakü süreci, dünyada ve Azerbaycan'da çok kültürlülük geleneğinin olduğunu ispatlamıştır ve Azerbaycan halkının bunu yüzyıllarca ortak kültürel çevrede yaşadığı Türk halkları ve diğer halklarla olan ilişkilerinde de tasdiklemiştir. İlham Aliyev de kendi konuşmalarında çok kültürlülüğün alternatifinin olmadığını ve olsa bile, bunun kendi kendini kısıtlamaya yol açacağını vurgulamıştır.

Başka bir halkın temsilcisine saygı, başka dine saygı gibi de karakterize edebileceğimiz çok kültürlülük değerleri sağlamaştıkça halkların bir toplumda huzurlu ve sakin yaşama şansları da artmaktadır. Toplum içerisinde çok kültürlülüğün uygulanması ayrımcılığı ortadan kaldırmakta, halkların ve insanların birlikte yaşama kurallarını güçlendirmektedir. “21. Yüzyıl: Ümitler ve Güçlükler” mottosuyla düzenlenen Uluslararası İnsancıl Forumu'nda Avrupa Şurası Parlamenterler Asamblesi'nin başkanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun dikkatleri en büyük güçlük olarak birlikte yaşamaya çekmesi bir tesadüf değildir. Çavuşoğlu, “Medeniyetler arası diyalogun teşviki günümüzde dünyada en çok ihtiyaç duyulan ilkelerden biridir ve bununla ilgili planların hayata geçirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte çağdaş Avrupa'nın en büyük problemlerinden olan yabancı düşmanlığı ve radikalizmin önünün alınması da büyük insani destek gerektirmektedir ve bununla ilgili girişimlerin büyük tesiri olabilir.”¹⁷ demiştir.

Azerbaycan'da dini ve millî hoşgörünün, tahammülün ileri düzeyde olması ve bütün halkların rahat, sıcak bir şekilde yaşaması gibi faktörler diğer ülkelerin gelişimi için bir öncelik teşkil etmektedir. Bundan dolayı da İlham Aliyev sürekli medeniyetler arası diyalogu Azerbaycan toplumunun içerisinde ihtiyaç duyduğu bir sosyal mühür gibi kabul etmekte ve bunu tahammülsüzlüğe, parçalanmaya ve şiddete karşı bir tedavi aracı olarak sunmaktadır. O, konuşmalarında “dialog yalnızca bir ideoloji değil, aynı zamanda belirli siyasi bağlamlardan ileri gelen yapay yaklaşımlar için de bir reçetedir” fikrini özellikle vurgulamaktadır. Azerbaycan Devlet Başkanı'nın kanaatine göre, çeşitliliğin değerlendirilebileceğine, muhtelif fertlerin birbirleriyle genel ilişki kurabileceğine ve insanların diyalogu sürdürmek için olanaklara sahip olacaklarına inanılırsa ve buna ortam yaratılabilirse, o zaman gelecek nesillerin karşılıklı saygı, adalet ve güven ortamında yaşamaları da teminat altında olacaktır.¹⁸

Günümüzde yüksek insancıl fikirleri destekleyen Azerbaycan kültürü, ulusal ve evrensel değerleri kendi yolunda birleştirmekte ve kültürler arasında diyalog için verimli bir zemin oluşturmaktadır. Artık Azerbaycan, kendisininin

¹⁶ Aynı yer.

¹⁷ “Bakıda “XXI Əsr: Ümidlər və Çağırışlar” Devizi ilə Beynəlxalq Humanitar Forum Öz İşinə Başlamışdır”, *Respublika Qəzeti*, № 218 (4222), 11 Ekim 2011.

¹⁸ “Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Üçüncü Beynəlxalq Humanitar Forumunun Açılış Mərasimindəki Çıxışı (31 Oktyabr 2013-cü il)”, *Azərbaycan Qəzeti*, 01 Kasım 2013.

ideolojik-kültürel kaynakları sayesinde dünya ülkeleri arasında nüfuzlu bir yere sahiptir. Bu, Azerbaycan temsilcilerinin cumhuriyeti uluslararası dünyada temsil etmeleri, devlet kültür politikasının Avrupa değerlerine, sivil, laik ve hukuk devleti yapılanması sürecine eğilimi, halkın kültürel ve entellektüel seviyesinin yüksek olması, dünyanın bilim, eğitim ve kültür hazinesine verdiği öncü katkılar gibi bir dizi faktörle ilişkilidir.

Sonuç

Azerbaycan halkının kültürel mirasını genel Türk gelenekleri bağlamında değerlendirirken bu kültürün kadim devirlerden çağdaş düzeye kadar uzun bir tekamül sürecinden geçtiğine bir kez daha şahit olmaktayız. Zengin bir süreç geçen bu kimliğin çalışılmasının zaruriliğini tasdiklemekle birlikte dikkati hem de onun genel Türklük ilişkilerinin araştırılması zorunluluğuna da yönelmek istemekteyiz. Şöyle ki, genel Türk kültürü dahilinde genetik ve tipolojik paralelliklerin alınması, bu kültürel mirasın genel Türk hazinesine verdiği katkıların ve alakaların yönünün, aynı şekilde karakterinin idrak edilmesine olanak sağlayabilir. Çünkü Azerbaycan kültür geleneğinin oluşumunda Türk halkları ile karşılıklı ilişkilerin ve diyalogun tarihi-kültürel tecrübesi büyük rol oynamıştır. Kültürel iletişimin en işlevsel etkilif ve uygun sosyal şekilleri kendine has karakter kazanan geleneklerin oluşmasına yardım etmiştir.

Kaynaklar

“Azerbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Bəyanatı”, *Ədəbiyyat Qəzeti*, 13 Ağustos 2001.

“Azerbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Üçüncü Beynəlxalq Humanitar Forumunun Açılış Mərasimindəki Çıxışı (31 Oktyabr 2013-cü il)”, *Azerbaycan Qəzeti*, 01 Kasım 2013.

“Azerbaycan Respublikası Mədəniyyət Siyasəti Üzrə Milli Debatların İştirakçılara Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Müraciəti - 21 Haziran 2003”, *Azerbaycan Qəzeti*, 22 iyun 2003-cü il.

“Azerbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni Əsr və Üçüncü Minillik Münasibətilə Azerbaycan Xalqına Müraciəti”, *Azerbaycan XXI Əsrin Və Üçüncü Minilliyin Ayrıcında*, İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, Bakı 2001.

“Bakıda “XXI. Əsr: Ümidlər Və Çağırışlar” Devizi ilə Beynəlxalq Humanitar Forum Öz İşinə Başlamışdır”, *Respublika Qəzeti*, No. 218 (4222), 11 Ekim 2011.

“İkinci Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun Açılışında Azerbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Nitqi”, *Respublika Qəzeti*, 5 Ekim 2012.

MEHDİYEV, R.: “İctimai və Humanitar Elmlər: Zaman Kontekstində Baxış”, *Fəlsəfə Və Sosial-Siyasi Elmlər*, № 4, 2009.

RESULZADE, M.E.: “Türk Kültür Birliğı”, *Azerbaycan*, Yıl: 2, Sayı: 6 (18), Eylül 1953.

RESULZADE, M.E.: *Azerbaycan Kültür Gelenekləri: Azerbaycan Kültür Derneği'nin Teşebbüsü ilə 28 Mayıs 1949'da Ankara Halkevi Binasında Verilen Konferans*, Sipahi Matbaası, Ankara 1949.

RESULZADE, M.E.: *Azerbaycan Şairi Nizami*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

SÜLEYMANLI, M.A.: *XX. Əsrin Əvvəllərində Azerbaycan Kulturoloji Fikri*, AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Bakı 2014.

SEVİLAY SARAL'IN “BİR KADIN UYANIYOR” ADLI ESERİNDE FEMİNİST TİYATRO AÇISINDAN KADIN MESELELERİ

Dr. Öğr. Üyesi Funda ÇAPAN ÖZDEMİR*

Öz

Sevilay Saral'ın tiyatro eserlerinde özellikle kadın kahramanları tercih etmesi ve seçtiği bu kahramanlar aracılığıyla birçok kadın sorununa değinmesi ilgi çekicidir. Bu bakımdan yazar, bir farkındalık fikri ve hissiyle edebî bir eser oluşturmanın yanı sıra sosyolojik açıdan çok mühim tespitlerde bulunmaktadır. Kadın oyunlarında yazar ve oyuncu olarak faaliyet gösteren Saral, feminist bir bakış açısıyla, dramadaki kadın anlatıcı kavramını dikkate alarak, kadın karakterlerin drama içerisindeki diyaloglarıyla, anlatıcı-dinleyici ilişkisini okurlara farklı açılardan aktarabilen bir yazardır. Cinsiyet ve kadınlık kavramlarını sorunlaştıran “Bir Kadın Uyanıyor” adlı tiyatro eserinde, kadının ailesiyle olan sorunlarını, evliliğini, psikolojisini, kendini gerçekleştirme isteğini, sağlık sorunlarını, çocuklarıyla ilişkisini anlatmaya çalışır. Tercihlerinde gelgitler yaşayan, özel ve sosyal hayatlarında sıkıntılar yaşayan kadın kimliğine dikkati çeken yazarın eserinde bir toplumsal sorun olarak işlediği kadın meseleleri, çalışmamız içinde çok yönlü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın amacı, son dönem Türk edebiyatının tiyatro yazarlarından Sevilay Saral'ın “Bir Kadın Uyanıyor” adlı tiyatro eserini kullanılan teknikler ve seçtiği konular bağlamında incelemektir.

Anahtar kelimeler: Sevilay Saral, Kadın, Sorun, Eleştiri, Fikir, His.

In Terms Of Feminist Theater The Women's Issues In Sevilay Saral's Work “Awakening Of A Woman”

Abstract

It is an interesting fact that Sevilay Saral especially prefers female characters in her theatrical works and addresses many women's issues via the selected characters. In this scope the author makes very significant sociologic points in addition to creating literary works. Saral takes part in the plays as author and actress and is an author who can reflect the narrator-audience relations-

* Yozgat Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Edebiyatı ABD Öğretim Üyesi.

hip, by taking the female narrator concept into account in scope of the drama, based on a feminist point of view. She tries to explain the issues of a woman with her life, "The Awakening of A Woman (Bir Kadın Uyanıyor)", which takes the gender and womanhood concepts as a problem. The purpose of this study is to examine "The Awakening of A Woman" theatrical work of Sevilay Saral, who is one of the recent-period drama authors of Turkish literature, in terms of the used techniques and the selected subjects.

Keywords: *Sevilay Saral, Female, Problem, Critic, Idea, Feeling.*

Giriş

Antik tiyatrodaki kadın tipi, mitolojideki çeşitli mitler etrafında Tanrıça kadın rolleriyle işlenir. *Agamemnon* ve *Elektra* piyeslerinde iktidar hırsı, annelik ve aşk gibi hislerin etkisiyle hareket eden *Klütaimestra*, Euripides'in *Alkeskis* piyesinde işlenen fedakâr ve bencil kadın tipleri, *Antigone* piyesinde sadakat hisleriyle anlatılan *Antigone*, kadın kıskançlığını anlatan *Media adlı piyesi*, kadın kıskançlığının ve intikam duygularının ifade edildiği *Sophokles'in Trakhis Kadınları* isimli piyesleri, kadın hislerini ve sorunlarını irdeleyen mühim yapıtlardır. Klasik tragedya konularının Batı tiyatrosunu fikri ve hissi bakımdan beslediği bir gerçektir. Shakespeare'in tragedya oyunları, kader rolünü oynayan kadınlarla hayat karşısında ezilen kadınlar söz konusudur.¹ Moliere'in piyeslerindeki kadın kahramanları kendi istedikleri değil de babalarının istekleri doğrultusunda evlenmeye zorlanan âşık kızlar, çeşitli entrikalar düzenleyen kadın tipleri ve köylü kadınlar olmak üzere üç grupta incelemek mümkündür.² Moliere'nin çağdaşı klasik dönem İtalyan komedi yazarlarından Carlo Goldoni'nin piyeslerinde aile içi ilişkiler ve kadın-erkek münasebeti, cemiyetin töreleri karşısında baskı altında tutulan kadınlar, kadının güçlü zekâsı sayesinde bu gibi baskılardan sıyrılması, kadınların güzellik ve kıskançlık hisleri söz konusudur.³ On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında romantizmin tesiriyle kadın, aşk ve feragat gibi kutsiyet atfedilen hislerle anlatılır. Romantik yazarlar, bu ekolün etkisiyle kahramanlarına aşk, nefret, ölüm, iyilikseverlik ve kötülük gibi temalar etrafında idealist bir şekil verirler.

Geleneksel Türk tiyatrosunda kadın meselesi ve tipleri fazla derinleştirilmeden işlenir. Kapalı bir toplum ihtiyacına cevap veren mahrem veya ahlak kurallarını çiğneyen hafif meşrep kadınlar söz konusudur. Karagöz ve Ortaoyunu'ndaki imparatorluk sınırları içindeki belli çizgilerdeki kadın tipleri işlenir. Tanzimat devri Türk tiyatrosunda geleneklerin baskısı altında kalan genç kız tipleri, Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı eserinde geçen *Zekiye* gibi vatan şuuruna eren, vatansız kadın tipi ön plandadır. Abdülhak Hâmid Tarhan'ın tarihi piyeslerinde sosyal rol üstlenen kadın kahramanlara savaşı, entrika çözücü, kötülük giderici, yönetici olma gibi fonksiyonlar yükler. Endülüs piyeslerinde kadına verdiği vazife, o topraklarda İslâm varlığını açmak, kökleştirmek ve savunmaktır. *Tark* adlı eserinde Endülüs'ü fethetmeye giden

¹ İnci Enginün, *Türk Edebiyatında Shakespeare*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s. 53.

² Enver Töre, *Hayattan Sahneye Kadınlar*, Duyap Yayınları, İstanbul 2006, s. 11.

³ Töre, a.g.e., s. 12.

kadınlar, vazife duygusuyla yekparelik kazanan erkek kadar güçlü kadınlardır. Tarihi piyeslerinde kadının karşı konumdaki erkeği sevmesi savaş zamanlarında ihanet olarak değerlendirilir; bedeli ölüm olur.⁴ Meşrutiyet tiyatrosunda kocasını aldatan kadın, maddi çıkarları için evlenen kadın, ihtiraslı ve dalavereci kadın, hakkını arayan kadın gibi yeni ve farklı kadın tipleri ortaya çıkar. Cumhuriyet döneminin başlangıcından günümüze kadar Türk tiyatrosunda kadın meselesi, geniş bir yelpazede ele alınır. Gelenekler karşısındaki kadın ve Batılı değerlerin tesiriyle değişen olumlu ve olumsuz kadın tipleri göze çarpar. Kadının evlilikte hür iradeye sahip olamayışı, çok eşliliğe imkân tanıyan töreler, ekonomik baskılar altında ezilen kadının çaresizliği gibi meseleler, bu dönem tiyatrosunda işlenirken kadının toplumsal hayattaki yeri ve önemi üzerinde durulur. Bilhassa dış şartlarla sarsılan aileler, aile fertleri arasındaki çatışmalar, kadın ve yaşlanmanın getirdiği psikolojik değişimler bu tür eserlerde ele alınır.⁵

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında sonra ortaya çıkan feminizm hareketleriyle kadın sorunsalı, toplumsal bir mesele halini alarak gündeme gelir. Fransız devrimiyle başlayan eşitlik fikri, insanın kendisini birey olarak görme fikrinin de bir kaynağıdır. Bahsi geçen bu eşitlik fikrinden hareketle kadın-erkek eşitliğine dayandırılan feminizm, aydınlanmanın ve modernizmin de tesiriyle toplumda hüküm süren cinsiyet temelli, eşitlikçi olmayan fikir ve davranışlara bir karşı çıkıştır.

Feminizm, cinsiyet ayrımcılığına karşı bir tavır alma, kadınların maruz kaldığı baskıların ortadan kaldırılmasını savunan, ataerkil yapılanmaların aleyhinde, kadınların meşru haklarına ulaşmada bir mücadele fikrini savunan bir yaklaşımdır.⁶ Cinsiyetçi sömürüyü, özel ve sosyal hayatlarında kadın üzerinde uygulanan baskıyı sona erdirmeye çalışır. Kadının kişisel, psikolojik ve cinsellik gibi yönlerine işaret edilerek, kadınların özgürleştirilmesi düşüncesiyle hareket eden bir yaklaşımdır.

Feminist tiyatro sahnesi, kadınların kendi amaçlarına uygun bir şekilde haklarını aramak için verdiği bir mücadele ruhunun yansımasıdır. Feminist tiyatronun öncülerinden Perlgut, tiyatro sanatında kadın bakışını ve kadının kendine has duyuş tarzına işaret eden tespitleri dikkate değerdir:

"Kendimiz hakkında daha fazla şey bilmek için can atıyoruz... Şimdiye kadar her şey hep erkeklerin bakışıyla oldu; onların kadınları gördüğü şekilde, onların tasarladıkları kadın kahramanlar olarak. Ancak biz böylesi kadın kahramanlar olmadığımızı biliyoruz ve biliyoruz ki başka türlü bir kadın var ve bunu göstermenin bir yolu kadın tiyatrosudur; çünkü erkekler bu konuda (kadın deneyimleri) bir şey yazmayacaklardır ama kadınlar yazacaktır -çünkü kim olduğumuzu biz biliyoruz-, bir fahişe olmamız ge-

⁴ Sema Uğurcan, *Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Eserlerinde Tarih*, Akademi Kitabevi, İzmir 2002, s. 276-278.

⁵ İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 146.

⁶ Gün Taş, "Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, Sayı: 5, Cilt: 3, Alter Yayıncılık, Ankara 2016, s. 163.

*rekmediğini, bir anne olmak zorunda olmadığımızı biliyoruz... Çok daha karmaşığımız; daha çok fikrimiz var ve bunlardan söz edeceğiz. Keşke daha karmaşık olduğunu hissettiğim, çok saygı duyacağımız kadınlar olabilse. Keşke sinemaya gittiğimde tam anlamıyla özdeşleşebileceğim ve kendimle ilişkilendirebileceğim bir kadın karakter görebilsem. Sinemaya gitmeyi ya da bir sürü şey yapmayı bıraktım, çünkü tasvir ediliş biçimine tahammül edemiyorum. Kadın tiyatrosundaki kadınlar 'Farklı olduğumuzu görün, işte biz buyuz ve bunu göstereceğiz.' demeye çalışıyor.'*⁷

Burada vurgulandığı gibi, feminist tiyatro metinlerinde bilhassa kadın yazarlar, bilinçli olarak kendi gerçekliklerini anlatma ve bir isyan duygusuyla kadın-erkek farklılıklarını ve farkındalıklarını ortaya koyma çabası içine girerler. Kadının hâlimden en iyi kadın anlar, fikrinden hareketle bilinçli olarak erkeklerin olmadığı yazım ekipleri kurarlar. Sadece kadınlar için sahnelenen oyunlar kaleme alırlar. Kadın yazarlar, paylaşmak, dertleşmek istedikleri ve muhatapları olarak gördükleri kadınları kız kardeş olarak düşünürler.

Feminist tiyatronun dünyanın çoğu yerinde ortaya çıkan belli başlı özelliklerini anlamak, feminist metin çözümlemelerinde mühim bir yer tutar: Feminist tiyatrodaki ortaya çıkan gruplar, ataerkil düzenin getirdiği disipline karşıdır. Grup bilinci ve kız kardeşlik duygusuyla bağlar kurarlar. Klasik tiyatrodaki hiyerarşik yapı yerini daha sıcak ve samimi ilişkilere bırakır. Kendilerini daha iyi ifade etmek adına tek bir yazardan ziyade çok sesli metinler yazma peşindedirler. Halktan ve özellikle kadınların sorunlarından uzakta olmayan bir tiyatro anlayışının oluşması sağlanır. Feministler, sadece lüks salonlarda değil kadınlara seslerini duyurabilecekleri her mekânda oyunlarını oynarlar. Böylelikle tiyatral olanı, mümkün olduğunca yaşamın içine katarlar. Yapıtlarında geleneksel olanı yıkıp, yeni düşünceleri çarpıştıracak tarihi karakterlerin yorumunu hedeflerler. Mevcut hâkim tarih anlayışını olduğu gibi yansıtmak gibi bir kaygıları yoktur. Feminist tiyatro, ataerkil düzenin bekçiliğini yapan sözsöz kaleleri yıkmayı hedefler, kendine yeni bir dil kurma çabası içindedir.⁸ Feminist tiyatro, kadınların sorunlarını sahneye çıkarır. Kadınların sıkıntılarını, çekmeye maruz kaldığı tecavüz, kürtaj, çekirdek aile, erkek-kadın eşitsizliği, iş yaşamındaki baskı ve ayrımlar, ev içi ve toplumsal ayrımlar, şiddet, toplumsal cinsiyet gibi kavramları seyirciye sunar; burada amaç haksız uygulamaları ortadan kaldırmaktır. Kapitalist kültürün yaşamın her alanında olduğu gibi sanatın içine yerleştiği yarışmacılık hırslarının yerine feministler, kız kardeşlik bilincini aşılama çabasıyla yaşamı tüm gerçekliğiyle sergilemek istediklerinden en mahrem anları bile seyirci önünde paylaşmaktan çekinmezler. Feminist tiyatroya göre, kadınlar için kendini tanıma, etrafındaki dönüşümü ve diğer insanları anlayınca başlar.⁹ Feminist tiyatro,

⁷ Charlotte Rea, "Kadınlardan Kadınlara Seyirciler, İçerik ve Biçimler", *Mimesis Dergisi Feminist Tiyatro Özel Sayısı*, (Çev. Aysan Sönmez), Sayı: 12, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2007, s. 74.

⁸ Sinan Gül, *Feminist Tiyatro Metninin Nitelikleri ve Model Oyunlarda Yansıması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir 2009, s. 32.

⁹ Gül, *a.g.e.*, s. 30-33.

daha fazla insana hitap etmeyi hedefler. Metinlerin dramatik yapısı oluşturulurken, yaşanmış kadın hikâyelerinden, fikir ve hislerinden istifade edilir.

1. Sevilay Saral'ın "Bir Kadın Uyanıyor" Adlı Eserinde Feminist Tiyatro Açısından Kadın Meseleleri

Gerçek bir hayat hikâyesinden yola çıkılarak Sevilay Saral tarafından yazılan "Bir Kadın Uyanıyor" adlı tiyatro eserinde bir kadının genç kızlığından evlilik hayatına, eşi ve çocukları ile ilişkisinden boşanma ve kendi ayakları üzerinde durma süreçlerine kadar kadın meselelerine sorgulayıcı ve eleştirel bir yaklaşım söz konusudur. Hem mizahi hem de dramatik bir üslupla bir kadının hayatına ayna tutan eser, kadının özel ve sosyal hayatında karşılaştığı sorunları açık bir dille tartışır; tek kadının hayat hikâyesinden hareketle aslında pek çok kadının karşılaştığı sorunları irdeler. İlk olarak sadece kadın seyirciye oynanan oyun Alev ismindeki başkarakterin etrafında şekillenen bir kurguya sahiptir. Kurgu, diğer feminist tiyatro metinlerinde olduğu gibi bir kadının gerçek hayat hikâyesinden söyleşi yoluyla elde edilen malzemelerle sahnelenmeye dönük olarak dramaturjik bağlamda hayâl unsurlarıyla yeniden yorumlanır ve biçimlendirilir.¹⁰

Erkek egemen bakışın bertaraf edildiği "Bir Kadın Uyanıyor" tiyatro eserinin başkarakteri Alev'in yani bir kadının fikirleri, hisleri, davranışları ön planda işlenir. Kocasını Doktor Moro, oğulları Can ve Gökhan, kendisini eşiyle aldatan hemşire, aldatma olayını bertaraf etmek için medet umduğu Cinci Hoca, Alev'in anne ve babası, bu tiyatro eserinde başkarakter Alev'e göre daha silik karakterler olup; Alev'in şahsiyetini ve sorunlarını daha belirginleştirmek için işlenen yardımcı karakter rolündedirler. Oyunun başlangıcında bir sandığın içinden çıkan Alev, kırk beş yıllık hayat hikâyesini anlatacağını haber verir ve mazisinde yaşadıklarını anlatmaya başlar. Seyirci ile muhabbet eden Alev, feministlerin üzerinde önemle durdukları hemcinsleriyle birlikte mücadele, dertleşme ve kız kardeşlik temasına vurgu yapar. Erkeklerin olmadığı ortamlarda kendilerini daha rahat ifade imkânı bulan feministler, bu gibi tiyatro çalışmalarına önem verirler.¹¹ Alev de kadını en iyi anlayanın yine kadınlar olduğu görüşünden hareketle sadece kadınlara hitap eder: "Ne mi oldu? Neler neler olmadı ki? Sabırlı olun, anlatacağım. Karar verdim her şeyi anlatacağım. Ama sadece kadınlara! Neden mi? Ben bazen erkeklerin ameliyatla vicdanlarını aldıkları düşünüyorum da ondan."¹² Burada, erkeklerin vicdansız olduklarına dair tenkit, kadının yaşadığı ızdıraplardan ve bir isyan hissinden kaynaklanır.

Alev, on beş yaşındaki genç kızlık hâlini samimî hislerle ifade eder. Bu yaşlarda sahip olunan güzelliğin takdir edilme hissi birinci sırada gelir. Elbise seçimi ve elbisenin yakışıp yakışmadığı konusu, genç kızlar için önemli bir meseledir. Burada Alev, doğrudan seyirciyle konuşan bir anlatıcıdır:

¹⁰ Sevilay Saral, *Bir Kadın Uyanıyor*, BGST Yayınları, İstanbul 2006, s. 5-7.

¹¹ Charlotte Rea, "a.g.m.", s. 74.

¹² Saral, *a.g.e.*, s. 19.

“Yeni elbisenizle aynanın karşısına ilk geçtiğinizde aslında bacaklarınızın o modellerden hayli kısa olduğunu fark ederdiniz. Bu yüzden de bu diz üstü modelin hayli kısa olduğunu fark ederdiniz. Bu yüzden de bu diz üstü modelin size pek yakışmadığını, biraz dekolte olan bu yakanın da, daha büyük göğüslülerde güzel durabileceğini, boynunuzun kalın olduğunu, kalçalarınızın geniş, kollarınızın da bedeninize göre uzun olduğunu... (Annesine...) Anne! Anne! Ben var ya, bu elbiseyi asla giymem! Ne biçim terzi bu? Yanlış kesmiş işte! (Yüksek perdeden ağlamaya başlar.)”¹³

Burada kadınların ergenlik çağından itibaren yaşadıkları psikolojik sorunlara ve kendilerine özgü olan his dünyalarına işaret edilir.

1980 sonrası eser veren Adalet Ağaoğlu, Firuzan, Buket Uzuner, Neşe Karel gibi kadın yazarların eserlerinde baba-kız ilişkisi, babaya düşkünlük ve baskıcı baba figürü mühim bir yer tutar.¹⁴ “Bir Kadın Uyanıyor” tiyatro eserinde Alev, gençliğinden itibaren bir albay hakim olan babasının baskısı altında büyür. On beş yaşındayken bir yaz kampında bir genç ile dans eder. Dans, bardak kırılma sesiyle kesilir. Bu, babasının onu dans pistinde gördüğü zaman avucunun içinde kırdığı kadehin sesidir. Kanın babasının bileklerinden süzüldüğünü gören Alev’in bu son dansı ve kendi deyimiyle *ilk ve son isyan girişimi* olur. Korku ve üzüntü hissiyle birlikte yaşadığı bu anı şöyle ifade eder:

“Kan bileklerinden süzölmeye başladığında annem telaşla kanamayı durdurmaya çalışıyordu. Benim nerelerimin kanadığını ise kimse görmedi bile... Bir daha dans ettiğimizi hatırlamıyorum. Düşünsenize ilk dansım babamın kanıyla bastırılmıştı. Ve ben sadece 15 yaşındaydım. İkinci bir sefer olacakları düşünmek bile istemiyordum. O yüzden kabullendim.”¹⁵

Bu sebeple, on altı yaşında kuzeninin doğum gününde kendisiyle dans etmek isteyen bir gencin teklifini de bir öğrenilmiş çaresizlikle reddeder. Bu meseleyi yazar, Alev örneği ile kadının gençlik yıllarından itibaren itaat etmesi gereken bir varlık olarak görülmesini, eleştirel bir yaklaşımla ele alır. İlk önce babasına itaat etmesi mecbur kılınan kadın, daha sonraları kocasına itaate mecbur tutulacaktır. Yazar, itaate mecbur edilen ve baskı altında tutularak yetiştirilen kadınların hayatta mutsuz olabileceklerine dikkati çeker.

Alev, evde temizlik yaptığı esnada, sıra kömürlüğe gelince canı sıkılır, bunun bir erkek işi olduğunu düşünür ve babasının sözlerini hatırlar: “Kömürlük! İşte en ağırırma giden iş o. Erkek işi o. Ama Doktor Moro’ya söylesem alay eder muhakkak. Öyle ya, kömürcü çırağı olan kim? Alev Hanım. Alev Hanım evinin hem erkeği, hem kadını oldu. Babam görse gurur duyardı. (Taklit eder.) ‘Erkek kızım benim.’”¹⁶ Buradaki birinci mesele, kadının erkeğin yapması gereken işlerde eşinden sağduyulu bir yaklaşım ve bir yardım görememesidir.

¹³ Saral, a.g.e., s. 23.

¹⁴ Zeynep Kevser Şereföğlü, *Son Dönem (1980-2000) Türk Kadın Hikâyecilerinde Kadın Kimliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 182-199.

¹⁵ Saral, a.g.e., s. 23.

¹⁶ Saral, a.g.e., s. 23.

İkinci mesele ise, babasının erkek egemen bir bakış tarzıyla kızıyla *erkek kızım benim*, diyerek gurur duymasıdır. Burada yazar, kadının yeri geldiğinde evinin hem erkeği hem de kadını olduğuna dikkatlerimizi çekerek, kadının büyük bir mesuliyet yükü altında ezilmesini eleştirel bir yaklaşımla ifade eder. Bu bağlamda, feminizmin önde gelen yazarlarından Erendiz Atasü, "*Edebiyattaki Kadın İmgelerinde Cumhuriyet'in İzdüşümleri*" başlıklı yazısında kadının duygusal olarak eve bağlı kalmasında, yazmamasında kadının sırtındaki yükten söz eder.¹⁷ Bu yük, ailenin sevgi ve emek yükü, hislerin ve bedeninin ikiye bölünmüş ahlak katılığında tutuklu kalması olarak tanımlanır. Bu büyük yük altında ezilen kadınlar, bilhassa 1980 sonrası Türk tiyatrosunun önemli bir meselesi haline gelir.

Eserde, Alev'in içinde bulunduğu kabullenme ve isyan hissi arasında kalmışlık hâli, derin bir rûhî buhranın habercisidir. Bir yanda babasının erkek gibi güçlü olan kızı, diğer yanda annesinin istediği gibi bekâretini korumakla yükümlü olduğunu iyi bilir. Hepsini kabullenir ve ailesinin isteklerine uyum sağlayan kendisiyle *gurur duyulan* bir kız çocuğu olarak yetiştirilir. Babasının erkekten arkadaş olmaz ihtarlarıyla ve baskısı altında büyür. Ailesi kızlarının arkadaşları konusunda çok seçicidir; onu arkadaş seçimi ve bekâretini koruma konusunda korkuturlar. Alev, tüm bunların bir takıntı hâline geldiğini düşünür ama elinden bir şey gelmez, ailesinin baskısını çaresizce kabullenir:

*"Erkekten arkadaş olmaz. Tamam, bunu öğrendiniz. Peki, hepsi bu kadar mı? Hayır. Mesela zenginden de arkadaş olmaz, bunu biliyor muydunuz? Fakirden hiç olmaz! Hele kapıcı çocuklarından asla olmaz! Çok bilenden arkadaş olmaz kızım... Çok gezenden de arkadaş olmaz... Solcudan, sağcıdan, büyükten, küçükten, zayıftan, şişmandan asla arkadaş olmaz. Olmaz; çünkü hepsi tarafından kirletilebilirim. Nasıl mı? Ne bileyim ben? Hijyen takıntısı olan onlar, ben değilim ki."*¹⁸

1980 sonrası Türk kadın yazarlarının eserlerinde kadın, aşk ve evlilik önemli bir yer tutar. Eserlerde işlenen kahramanların içinde zorla evlendirilen, aile, çevre, ekonomik zorluklar ve tecavüz gibi baskılarla evlenmek mecburiyetinde bırakılanlar, bu bağlamda kaderine boyun eğip yaşayanlar, kadere isyan edenler azımsanmayacak kadar çoktur. Bahsi geçen eserde Alev, yirmi üç yaşına geldiğinde babasının seçtiği ilk damat adayı ile evlenmek zorunda bırakılır ve annesinin düğünü için çizdiği gelinliği giyer.¹⁹ Burada yazar, kadına evlenirken eşini seçme hakkını vermeyen bir zihniyetin eleştirisini yapar. Buna göre, aileler elbise seçimlerinden eş seçimlerine kadar çocuklarına seçme hakkı tanımalıdır; ancak bu şekilde topluma sağlıklı ve mutlu bireyler kazandırılır.

Cinsellik, genellikle konuşulmayan bir tabudur ve bu sebeple Alev, oradan buradan duyma bilgilerle gerdek gecesinde yalnızlık, heyecan ve korku

¹⁷ Erendiz Atasü, *Edebiyattaki Kadın İmgelerinde Cumhuriyet'in İzdüşümleri*, 75 Yılda Kadın ve Erkekler, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 129-141.

¹⁸ Saral, a.g.e., s. 29.

¹⁹ Saral, a.g.e., s. 30.

hissine kapılır.²⁰ Burada yazar, kadının en mahrem anına ışık tutarak küçük bir kızın kadına dönüşmesindeki serüvende, tabularıyla yüzleşip, bedenini ve cinselliğini tanımasındaki süreçten okuru bilhassa haberdar etmek ister.

Evlilikte zaman kavramı, evliliği yıpratın, eşleri değiştiren, özverinin, heyecanın ve sevginin azalmasına bir sebep olarak ve genellikle olumsuz yönleriyle hikâye, roman ve tiyatro eserlerinde karşımıza çıkar. “*Bir Kadın Uyanıyor*” oyununda Alev’in kocasında zaman içerisinde büyük bir değişim görülür. Zamanla karısını sağduyu ile anlamayan, karısıyla ve çocuklarıyla ilgilenmeyen bir eş hâlini alır. Bu durum karşısında Alev, ızdırap dolu kötümser hislere kapılır: “*Bakın bu benim kocam. Evlendiğimizde zayıftı, giderek şişmanladı. Gür saçları vardı, hepsi döküldü. Yoksuldu, zengin oldu. Giyinmeyi hiç bilmezdi. Stradan bir adamken, aranan adam oldu. Çocuklarına daha yakındı, giderek uzaklaştı. Artık bana da fazla yaklaşmıyordu.*”²¹ Alev, kocasını yeniden kazanmak için Cinci Hoca’ya gider ama bir faydası olmaz. Hastalanır, jinekoloğa gitmek ister; fakat kocası, doktor parasını ona vermez. Bileziklerini satarak doktora giden Alev, ciddi bir rahatsızlığı olduğunu ve ameliyat olması gerektiğini burada öğrenir. Çok geçmeden kocasının kendisini başka bir kadınla aldattığı haberini alır. Tüm bu sorunlarla başa çıkarken kendi ifadesiyle tıpkı bir *Amazon* kadını gibi güçlü olmaya çalışsa da kocasını sevgilisinden ayırmaz. En çok kırıldığı noktalardan biri de babasının evine dön ve evinin kadını ol, uyarısıdır. Kocasından ağır bir darbe gören bu aldatılan kadın, anne babasından da bir destek göremeyince giderek bedbinleşir ve bir yalnızlık hissine kapılır; fakat hayat karşısında mücadele ruhundan asla vazgeçmez. Burada yazar, sorunlar karşısında kadını yalnız bırakan bir eşin ve bir ailenin eleştirisini yapar. Bu, kadını maddî ve psikolojik açılardan ezmeye çalışan bir zihniyetin eleştirisidir.

Alev, duygu gelgitleri yaşasa da hayat karşısında bir mücadele ruhu taşıyan güçlü bir kadındır. Çocuksu bir ruh dünyasına sahip olsa da annelik vazifesini layıkıyla yerine getiren takdire şayan bir kadındır. İhaneti mahkum yaşamayı kabullenemez. Tüm baskıları reddederek ve de iki oğlunu da yanına alarak İstanbul’a taşınır. Eşi Doktor Moro, eğitim gören evlatlarına rağmen maddî desteği keser. Bir anne olarak iki evladının sorunlarına tek başına göğüs gerer. Burada ise fedakâr bir anne rolünü üstlenir ve zor da olsa bir iş bularak hayatını kazanır. Kocasından ayrı yaşayan Alev’in evlilik yüzüğünü toplum içinde bir koruyucu olarak görmesi ve ondan bir cesaret hissi edinmesi, mühimdir. Şirketin gönderdiği bir tatilde güneşlenirken bile onu parmağından hiç çıkartmaz: “*Yüzük izi mi? Hakikaten yüzüğün olduğu yer bembeyaz kalmış. Yok çıkartmadım. Öyle deme, dul kadın olmak kolay değil bazı yerlerde. Yüzük beni koruyor.*”²² Burada yazar, toplumun dul kadına olan bakışına dikkati çekerek dul kadın olmanın zorluklarını bir farkındalık hissiyle işler.

²⁰ Saral, a.g.e., s. 32.

²¹ Saral, a.g.e., s. 34.

²² Saral, a.g.e., s. 65.

Alev, kocasından çocukları ve kendisi için tazminat, nafaka almak ve boşanmak için kocasına dava açar. Burada kendi davasının avukatı olan güçlü bir kadındır. Dört sene süren ve tek başına mücadele eden bir kadın için yorucu ve yıpratıcı bir süreç olan mahkeme sonunda kocasından az bir miktar tazminat alarak boşanır. Boşanmanın ardından doktora giden kadın, kırk üç yaş gibi çok erken bir yaşta menopoza girdiğini öğrenerek büyük bir hayâl kırıklığı yaşar.²³ Burada yazar, kadının güçlü durmaya çalışsa da psikolojik yönden büyük bir sarsıntı geçirdiğini ve yaşadığı sıkıntılarının, sağlığını olumsuz yönde etkilediğine dikkati çeker.

Eserde kullanılan birinci anlatım biçiminde Alev, doğrudan seyirciyle konuşan bir anlatıcıdır. Bu sahneler, seyirciye dönük (dışa dönük) oynanır. Alev, bu anlatım biçiminde kırk beş yaşından konuşur; hayatı ve aktardığı olaylar üzerine yorum yapar; seyirciye sorular sorar. Anlattıklarına karşı mesafeli bir duruşu vardır:

"Merak etmeyin her şeyi ayrıntılarıyla anlatacağım. Artık susmaya hiç niyetim yok. Bütün hikâyemi... İlk kez size, yani kadınlara... Pardon daha önce anlattım. Evet anlattım. Yeşilirmak'a... Ama o da erkek sayılmaz. Hatta bence Yeşilirmak kesinlikle bir kadın. Evet, Yeşilirmak... Doktor Moro'nun zorunlu hizmete gittiği Çarşamba'nın içinden geçen Yeşilirmak... Benim de iki oğlumla peşinden gidip yıllarca kıyısında yaşadığım Yeşilirmak... Döküntü evimin manzarası olan Yeşilirmak... İşte ona anlattım. Hem de neler neler anlattım."²⁴

Yalın ve yer yer mizahi bir üslupla kaleme alınan pasajlar ile sahneler birbirine bağlanır. İkinci anlatım biçimi olarak da eserde, mizahi bir üslup söz konusudur. Bunlar, başkarakterin argoyu en çok kullandığı sahnelerdir.

Üçüncü anlatım biçiminde, Alev'in bilinç akışı tekniğiyle içe dönük ve dramatik bir üslupla ifade edildiği, bu oyuncunun Yeşilirmak'la ve İstanbul Boğazi ile sohbet ettiği sahneler söz konusudur. Bu konuda Saral, kadının suyla konuşmasının bir açıdan delice bir eylem olduğunu ve psikolojik bir etki oluşturma riskini taşıdığını; bu gibi sahnelerin acıklı sahneler olmaktan kurtulması için yalın bir oyunculukla icra edilmesi gerektiği üzerinde durur.²⁵ Eserde, bir tabu olarak görülen, konuşulması yasaklanan cinselliğin ve kadını cinsel sorunların merkezi olarak gören bir zihniyetin eleştirisi yapılır. Alev, kimselere anlatamadığı en mahrem sorunlarını bir suçluluk ve yalnızlık hissiyle, içe dönük ve dramatik bir üslupla Yeşilirmak'a anlatır. "Yeşilirmak'la Sohbet" başlıklı bu bölümde kadının acizlik ile güçlü olma arasındaki duygu gelgitlerini, suçluluk duygusunu, kendisiyle empati kuracak bir eşten yoksunluğunu, en mahrem sorunlarını suya anlatır:

"İşte böyle Yeşilirmak... Dün gece yine canım çok acıdı. Ama gıktımı çıkaramadım. Gurur duyabilirsin benimle. Senin Amazonların kadar güçlüyüm,

²³ Saral, a.g.e., s. 70.

²⁴ Saral, a.g.e., s. 19.

²⁵ Saral, a.g.e., s. 19.

gördün mü? Hayır, çok merak ediyorum, acaba canımın yandığını anlıyor mu, yoksa anlamıyor mu? Anlatsam üzülür mü? Anlatsam mı?... Sanki ben suçluymuşum gibi. Ben böyle olsun istemiyorum. Küsmek istemiyorum...”²⁶

Alev, kocası tarafından aldatıldığını öğrenince bunu gururuna yediremez ve tüm maddî yetersizliklere rağmen iki çocuğunu alarak İstanbul’a taşınır. Kocasından hiçbir maddî yardım göremez. Elindeki altınları da biten bu çaresiz kadın, hayatını kazanmak için çalışacak bir iş bulamayınca büyük bir umutsuzluğa kapılır ve bir kaçış hissiyle bir an intiharı düşünür. Burada da bir kadın olarak güçlülük ve âcizlik hisleri arasında gelgitler yaşayan oyuncunun ruh hali olduğu gibi yansıtılmaya çalışılır. Hayat karşısında yorgun, bıkkın ve hüzünlü olduğu kadar kızgındır:

“Burası da bayağı yüksekmiş yani. Şansa bak yine suya karşı oturuyorum. Merhaba! Delirdim ben, gördüğüm her suyla konuşmaya çalışıyorum. Çok yoruldum da ondan. Dayanacak gücüm kalmadı artık. Zaten param da kalmadı. Çocukların beslenmesine koyacak bir lokma bir şey yok dolapta. Ne yapıyorum ben? Deli cesareti bendeki. Kimsesiz İstanbul’da. Kötü yola da düşerim ben bu gidişle. Atsam şimdi kendimi şuradan aşağı, çocuklar kurtulurdu hiç değilse. Ne? Ne dedin sen? Sıkıldın mı? Neden sıkıldın? Bu intihar konuşmalarından mı? Beni mi dinliyordun sen? Ne? Salak mı? Bana salak deme, sakın bir daha deme. Koskoca İstanbul Boğazı’na ne yapabilirim, öyle mi? Ben kendimi korumaktan mı acizim? Sen beni ne sandın? Sümüklünün teki mi? Ne mücadeleler verdim bugüne kadar, biliyor musun sen? Ölmeye falan niyetim yok, seni kandırdım. Hayır efendim, biraz maddî sorunum var; ama aç falan değilim. Hem yarın bir iş görüşmem var benim.”²⁷

Gayrişuur psikolojisine göre deniz, anneyi temsil eder.²⁸ Alev’in dertleştiği deniz, ıztıraplarına katılan ve onu teselli eden canlı bir varlık olarak gözükür. Burada, oyuncuyla konuşan ve tartışan bir varlığın hayalini görürüz.

Kapitalist kültürün yaşamın her alanında olduğu gibi sanatın içine yerleştirdiği yarışmacılık hırsının yerine feministler, en samimi hislerle bir kız kardeşlik bilincini aşlamaya çalışırlar. Feminist tiyatro yapıtlarında simgesel anlatımların kullanılması, sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Feminist metinlerde kız kardeşle dertleşmek demek, kadının kadınla dertleşmesi demektir. Burada kadının hâlerinden yine en iyi kadının anlayacağı temel fikrinden hareket edilir. “*Bir Kadın Uyanıyor*” adlı tiyatro eserinin en etkileyici sahnelerinden biri de bu kız kardeşlik bilincinin vurgulandığı eserin son sahnesidir:

“Bir kız kardeşim olsaydı eğer masalların kıyısında yaşayan, ona şöyle derdim. ‘Bunların hepsi masal! Belki de güzel masallar; ama bil ki, sen o prenses değilsin. O yüzden, uyan!’

²⁶ Saral, a.g.e., s. 19.

²⁷ Saral, a.g.e., s. 19.

²⁸ Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004, s. 120.

O da bana derdi ki, 'Hiç dert etme sen. Ben bebek değilim ki, öyle kolay uyumam.'

'Benim güzel kız kardeşim şimdi iyi dinle beni...'

Hırçınlaşırdı hemen. 'Ya çok yorgunsam, ya derin uyumak istiyorsam, sana ne bundan?'

Gücenmiş gibi yapardım: 'İyi, dinlemek istemiyorsan artık beni, uyu o zaman.' Bir süre konuşmazdık belki. Ama, eminim, dayanamaz sorardı: 'Abla, sen uyardın mı peki?'

Uzun uzun düşünürdüm. Fazla uzun sürerse düşünmem, belki biraz da korkudan. Ama doğruyu söylemek boynumun borcu der ve söyledim: 'Uyanmak kavga etmek, hiç durmadan kavga etmektir kardeşim. Dinlenmek hakkım olsa da, uyumak haram. Bir gün yorulur vazgeçersem eğer, uyanışım da biter o zaman.'²⁹

Burada yazar, kadınların direnişi ve muhalif söylemlerinin, hayat karşısında verdikleri kavganın, mücadelenin bir uyanış olduğuna dikkati çeker. Kadın sorunu, aldatıcı/uyutucu çözümlerle halledilebilecek bir mesele değildir. Bu bakımdan, kadının erkek egemen bir toplumda verdiği mücadeleye ve kadının taleplerine işaret eder. Kadının uyanması ve kavgası, her türlü baskıya, özel ve sosyal yaşamda karşılaştıkları mağduriyetlere karşı bir başkaldırı demektir. Hayat karşısında mücadele ruhu var oldukça ve kadının hak arama eylemi devam ettikçe, kadının *uyanık olma durumu* devam edecektir. Bahsi geçen metinde, kadının yüzeysel bir şekilde yüceltilmesinden ziyade eleştirel ve sorgulayan bir kadının varlığı söz konusudur.

Sonuç

Sevilay Saral'ın "Bir Kadın Uyanıyor" adlı tiyatro eserinde kadın meselelerine dair fikirler ve hisler geniş bir yer tutar. Bu edebî eser, yüzeysel bir şekilde okunursa, yazarın sadece kadınların yaşam öykülerinde takılıp kalan bir tahassüs içinde olduğu anlaşılır. Oysaki Feminist tiyatro bağlamında çok dikkatli ve geniş bir yelpazedeki okumalar neticesinde, Saral'ın kadın meselelerine olan ilgisinin sadece hatıralardan ibaret olmadığı anlaşılır. Saral'ın kadın meselelerine yönelmesinin sebebi, kadın sorunlarına çözümler bekleyen bir ihtiyaçtan ve kadının kendisini gerçekleştirme isteğinden kaynaklanır. Saral, yaşamın bir aynası olarak tanımlanan tiyatro sahnesine toplumun görmesini istediği şeyleri çıkarır. Bu bağlamda feminist tiyatro metni ve oyunu, sessiz kadınların sesi olur. Eserde yazar, kadın kimliğini ön plana çıkararak; kadının aile ve toplumdaki gördüğü baskılara, kadının gençliğinden itibaren baskıyla ve korkuyla yetiştirilmesine, kadının en tabii hakkı olan kocasını seçme hürriyetinden yoksun bırakılmasına, kadının ailesi tarafından maddî desteklerden yoksunluğa, yalnızlığa ve çaresizliğe terk edilmesine sebep olan bir zihniyetin eleştirisini yapar. Geriye dönüş, bilinç akışı gibi tekniklerin yardımıyla kadının gâh çocuksu ve gâh ızdıraplarla dolu ruh dünyasını gözler önüne serer. Doğrudan seyirciyle konuşan, kimi zaman içe dönük bir anlatım-

²⁹ Saral, a.g.e., s. 19.

la, kimi zamansa mizahi bir üslûpla kadının fikir ve his dünyasını çok farklı boyutlarla aktararak meselelerin çözümlerinden ziyade kadın sorunsalının birey üzerindeki etkisini ifade etmeye çalışır. Kadının hem güçlü yönüne hem de zayıf yönüne ışık tutar. Hayattaki sorunlar karşısında kadınların yalnız olmadıklarına vurgu yapan yazar, bilhassa kadınlara güven aşılar ve bu bağlamda cemiyette bir vicdan, bir farkındalık fikri ve hissi oluşturmaya çalışır.

Kaynaklar

- AND, Metin: *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1983.
- AND, Metin: *Elli Yılın Türk Tiyatrosu*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1973.
- AND, Metin: *Türk Tiyatrosunun Evreleri*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.
- ANDAÇ, Feridun: *Edebiyatımızın Kadınları 1: Edebiyatımızın Kadınlarıyla Yapılmış Söyleşiler*, Dünya Kitapları, İstanbul 2004.
- ATASÜ, Erendiz: *Edebiyattaki Kadın İmgelerinde Cumhuriyetin İzdüşümleri, 75 Yılda Kadın ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- BERKTAY, Fatmagül: *Kadın Olmak / Yaşamak / Yazmak*, Pencere Yayınları, İstanbul 1994.
- BOZOK, Mehmet: "Feminizmin Erkekler Cephesinde Yankıları", *Cogito Dergisi*, Sayı: 58, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- CASE, Sue Ellen: "Radikal Feminizm ve Tiyatro", *Mimesis Dergisi, Feminist Tiyatro Özel Sayısı*, Sayı: 12, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2007.
- ÇAHA, Ömer: *Sivil Kadın: Türkiye'de Kadın ve Sivil Toplum*, Savaş Yayınevi, İstanbul 2010.
- ENGİNÜN, İnci: *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- ENGİNÜN, İnci: *Türk Edebiyatında Shakespeare*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.
- GÜL, Sinan: *Feminist Tiyatro Metninin Nitelikleri ve Model Oyunlarda Yansımaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir 2009.
- GÜLENDAM, Ramazan: *Türk Romanında Kadın Kimliği*, Salkımsöğüt Yayınları, Konya 2006.
- KAPLAN, Mehmet: *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.
- KÖKALAN, Füsün: *1980 Sonrası Türkiye'de Kadın Çalışmaları*, Muğla Üniversitesi Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- ÖZSOYSAL, Fakiye: *Oyunlarda Kadınlar*, E Yayınları, İstanbul 2008.
- REA, Charlotte: "Kadınlardan Kadınlara Seyirciler, İçerik ve Biçimler", *Mimesis Dergisi Feminist Tiyatro Özel Sayısı*, (Çev: Ayşan Sönmez), Sayı: 12, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2007.
- SARAL, Sevilay: *Bir Kadın Uyanıyor*, BGST Yayınları, İstanbul 2006.
- SARAL, Sevilay: *Kadın Oyunları*, BGST Yayınları, İstanbul 2007.
- ŞENER, Sevda: *Cumhuriyetin 75 Yılında Türk Tiyatrosu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1998.
- ŞENER, Sevda: *Oyundan Düşünceye*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993.
- ŞERİFOĞLU, Zeynep Kevser: *Son Dönem (1980-2000) Türk Kadın Hikâyecilerinde Kadın Kimliği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- TAŞ, Gün: "Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, Sayı: 5, Cilt: 3, Alter Yayıncılık, Ankara 2016.
- TÖRE, Enver: *Hayattan Sahneye Kadınlar*, Duyap Yayınları, İstanbul 2006.
- UĞURCAN, Sema: *Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Eserlerinde Tarih*, Akademi Kitabevi, İzmir 2002.
- YAMANER, Güzin: *20. Yüzyıl Tiyatrosunda Kadın Bakış Açısının Yansımaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- YÜKSEL, Ayşegül: *Çağdaş Türk Tiyatrosundan On Yazar*, Mitos Boyut Yayınları, İstanbul 1997.

TÜRK MÜZİĞİ ESERLERİNİN ESTETİK ANALİZLERİNDE YARGIYI OLUŞTURAN UNSURLAR

Dr. Öğr. Üyesi Güldeniz EKMEN*

Öz

Türk müziği eserlerinin estetik analizlerinde yargıyı oluşturan unsurlar neler olmalıdır? Araştırdığımız kadarıyla, bu konu henüz Türk Müziği'nde bilimsel olarak ele alınmamıştır. Türk Müziği, bünyesinde yer alan güfteleri, makamları, usülleri (ritimler) ve melodik yapılarıyla analize muhtaç zengin bir estetik birikimdir. Bir sanat yapıtı, onu algılayacakların, ondaki haz ve estetiği hissedeceklerin alacağı pay için vardır. Estetik, eleştiri üzerinde kesin bir etkiye sahiptir. Güzeli beğeniş, estetik bir yargı ile açıklanabilir. Bunun içinde, isteğe, beğeniye ve hazzâ yönelik bir duyarlılık vardır ve böylece kendine özgü bir değer yargısı oluşur. Estetiğe göre; güzel ve güzellik yargıları, herhangi bir bütünün ayrıntıları ile oluşturduğu uyumdur. Öncelikle, eserin iskeleti olan ezgisel yapı ve biçim üzerindeki gerekli ayrıntıları tespit ederek, estetik yargıları oluşturmak gerekir. İlk kez bu makalede, üzerinde estetik yargıların oluşacağı motif, cümle parçası, cümle vs. gibi bir melodi ve ezgi bütünlüğüne "Ezgisel Birim" adlandırması yapılmıştır. Ezgisel birim içindeki tekrarlar, ters hareketler, sekilemeler, genişleme ve daralmalar, çeşitlemeler gibi uygulamalar bizde bazı estetik değer yargıları oluşturmaktadır. Sonra, eserin şürinde (güftede) bizi estetik yargılara götürecek bazı değerler saptanır. Bunlar, daha çok vezin, imgeler ve edebi sanatların oluşturduğu mânâ, âhenk ve denge unsurlarıdır. Eserin güftesine bakarak yapacağımız estetik yargılamalar bir yere kadardır. Güftenin asıl başarısı bestekârın kudreti ile ortaya çıkar; o, güftedeki mânânın ve âhengin müziğini sezinleyen ve yaratan kişidir. Prozodi dediğimiz estetik yargı, güfte ve bestenin uyuşumudur. Uzun ve kısa heceler notadaki değerlerle örtüşmeli, kelimelerin vurguları dilimize göre yapılmalıdır. Uygun usûl (ritim) ve makam seçimi de estetik bir değerdir. Ayrıca, kelimelerin uygun melodilerle bestelenmesi ile, mânâ prozodisi oluşmakta ve bu da bir estetik yargı unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Estetik, Ezgi, Yargı, Güzel, Çirkin.

* Haliç Üniversitesi Konservatuvarı Müdürü.

The Factors Which Form Judgement In The Aesthetic Analyses Of Turkish Musical Works

Abstract

Which forming factors must be the judgement in the aesthetic analyses of Turkish musical works? As we have observed, this subject has not been handled in the Turkish music yet. Turkish music is an aesthetic accumulation which needs analyze with its lyrics, maqams, style (rhythm) and melodic structures. An artwork exists for the share of people who feel the aesthetic, pleasure and sense of it. Aesthetics has a definitive effect on criticism. The admiration of beauty can be explained with aesthetical judgement. There is a sensitivity which intended to admiration, request and pleasure in this judgement and so a unique value judgment occurs. According to aesthetics; beautiful and beauty judgments are the harmony formed by the details of any whole. First of all, the melodic structure which forms the skeleton of work and the required details on the style must be determined and the aesthetic judgements must be formed. First time in this paper, Melodical Unit naming to the melody and tone completeness like motive, phrase, sentence and etc. Is made, on which the aesthetic judgements occurred. Some repeats, reverse actions, melody repeats, openings, reductions and diversity applications in melodical unit, forms some aesthetic judgements. Then, some values are determined in the poem (lyric) of the work that will lead us to aesthetic judgments. These are the elements of meaning, harmony and equilibrium, which are mostly composed of rhythm, images and literary arts. The aesthetic judgments we make by looking at the lyric of work are up to some extent. The real success of the lyric is revealed by the power of the composer. The composer is the person who feels and creates the meaning and harmony of the lyric. The aesthetic judgment which we call Prosody is the harmony of lyrics and compositions. Long and short syllables must match the values in the musical note and the emphasis of the words should be made according to our language. Appropriate style (rhythm) and maqam selection is also an aesthetic value. In addition, with the composing of words with appropriate melodies, the meaning of the prosody is formed and this confronts us as an aesthetic judgment.

Keywords: *Aesthetic, Melody, Judgement, Beautiful, Ugly.*

1. Giriş

Türk Müziği, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları ile birlikte üç kıtaya yayılan; geldiği toprakları etkileyen ve o topraklardan da etkilenen bir kültür-sanat harmanıya ilmi yönü yüksek bir estetik birikimdir. Türk Müziği her şeyden önce makamsal bir müziktir. Çok sayıda makam ve usül, tek sesli olarak eserlere şekil vererek zengin sanatsal ve estetiksel oluşumlar yaratmıştır. Altı asırdan fazla bir zamandan beri hüküm süren Türk Müziği, on sekiz ve on dokuzuncu asırlarda zirve şahsiyetlerle en yüksek anlatımına ulaşmıştır. Notanın az kullanılması sebebiyle, daha çok meşk yoluyla kulaktan kulağa intikal etmiştir. Özellikle Halk Müziği'nin, çoğalan zevkler ve estetiklerle anonimleşip, genel olarak daha fazla kabul görür, beğenilir bir noktaya geldiğini düşünsük bile; bestekârı belli bir Türk Müziği eserinin kulaktan kulağa aktarımında, bestekârının kişiler üslup ve tercihlerine yaptığı zararı da göz ardı edemeyiz.

Türk Müziği, genel olarak sözlü bir müziktir; güfteye dayalıdır. Şiirsel yapı onun müziksel yapısıyla birleşmiş, kendine mahsus bir akıcılık ve sağlam yapı yaratmıştır. Zengin makam yapısı güftenin anlamına anlam kazandırmış, özellikle yirminci asrın başlarında mânâ prozodisinde önemli aşamalar kaydedilmiştir.

Türk Müziği Eserlerinin Estetik Analizlerinde Yargının Oluşturduğu Unsurlar konusu daha önce üzerinde pek durulmamış, bilimsel ve sanatsal olarak derinlemesine irdelenmemiş yeni bir alandır. Türk Müziği repertuarı, güzelliklerinin ortaya döküleceği estetik analizlerinin yapılmasını beklemektedir. Bu konu üzerinde çalışmak için bazı disiplinlere ihtiyaç vardır. Önce, estetik ilminin anlaşılması gerekir. Oradan hareketle estetik yaratım ve sanat yapının güzelliğinin nasıl oluştuğu konusu gelmektedir. Sanatın bilimsel olarak incelenmesinin değeri nedir? Bir eserin estetik yargısına ulaşılması için nasıl bilgilere ihtiyaç vardır? Müziğin kendisini yaratan felsefesi nedir? Sanatçı nasıl bir oluşum içindedir? Hangi alanda izlenimler ifadeye dönüşür? Estetik nasıl formüle edilir? Notaların ardındaki müziksel konuşmaların lisanı nedir? Biçim estetiği ne oranda etkiler? Seçilen makam ve usul eserin estetiğini, güzelliğini etkiler mi? Eser sözlü ise, şiirin müziğe etkisi ve prozodi hadisesinin estetiğe etkisi ve katkısı nedir? Bütün bu sorulardan yola çıkarak Türk Müziği eserlerinin estetik analizlerinde genel kriterlerin neler olması gerektiği konusunu aydınlatmaya çalışalım.

1.1. Yöntem

Bu makalenin amacı, herhangi bir Türk Müziği eserindeki biçim, sözlü ise, güfte ve prozodi üzerinde de yer alan birimlerde; alımlama, özümseme ve haz alma suretiyle oluşan yargılama yöntemiyle, estetik değerlerin ortaya çıkarılmasıdır. Biçimde yer alan ve ilk kez bu makalede kullanılan *Ezgisel Birim* ayrıntısıyla, estetik yargıyı nasıl oluşturabileceğimizin araştırmasının yanı sıra; güftenin ve prozodinin sanatsal öğelerinin nasıl değerlendirilmesi gerektiği konuları ele alınmaktadır.

2. Estetik

2.1. Estetik Nedir?

Kelimenin kökeni, Yunanca'daki duyum, duyusal algı anlamına gelen "Aisthesis" sözcüğünden türetilmiştir. Alman filozof A.G. Baumgarten tarafından, felsefenin bir kolu ve bağımsız bir bilim dalı olarak ortaya atılmıştır. Estetik, insan ile nesnelere arasında meydana gelen bir tür bilgi olayıdır. Böyle bir düşünceyi antik felsefede Platon'da, Yeniçağ'da Baumgarten'de ve 20. yüzyılda Croce'de görmekteyiz.¹ Estetik düşüncenin tarihi 2500 yıl öncesine kadar gider. Baumgarten'e gelinceye kadar, aklın öğretisi olarak mantık, iradenin öğretisi olarak etik, felsefede alan bulurken, duygu öğretisi felsefede henüz bir yer edinmemişti. Baumgarten, duygunun da felsefenin özerk bir alanı olduğunu kanıtlamış ve bu öğretiye "Estetik" adını vermiştir.

¹ İsmail Tunali, *B. Croce Estetiğine Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, s. 17.

Estetik biliminin birinci araştırma nesnesi güzel olan ve özleri bakımından güzele dönüşendir. Biz bunların hepsine “*estetik olan özellikler*” ya da “*estetik olan değerler*” adını veriyoruz. Estetik sadece güzel olanın bilimi değildir; daha kapsamlı, daha doğru bir şekilde formülendirirsek; estetik, insanın çevresinde yatan, insanın pratik faaliyetlerinde yarattığı ve gerçekliği yansıtan, sanatta saptanabilen tüm estetik değerlerin zenginliğini araştıran bilimdir.² “*Estetik işte bu serüvenin, gerçekliği bir sunumda dışlaştırma serüveninin bilim olmaya çalışan bilgisidir*” der Afşar Timuçin.³ Estetik, aynı zamanda sanatın özünü ve genel yasalarını, sanatsal yaratıyı inceleyen bir bilim dalıdır.⁴ Cevat Memduh Altar, estetik biliminin oluşumu ve değişik isimlerle kullanım konusunda şunları söylemektedir:

“Güzel sanatları değişik açılardan yorumlayıp yargılama isteğiyle elde edilen düşünsel ölçüler, zamanla estetik terimiyle nitelendirilmiştir. Ne var ki, sanatların tümünü, kuramsal yönden değerlendirebilme amacıyla elde edilen değişik içerikli genellemeleri, ‘Sanat Felsefesi’ başlığı altında incelemek de mümkündür; hatta böylece oluşacak düşünsel ürünleri, ‘Genel Estetik’ başlığı altında nitelemek de yerinde olur. Anlaşıyor ki, güzel sanatların oluşturduğu düşünce, yorum ve yargıları Estetik, Sanat Felsefesi ya da Genel Estetik başlıklarıyla nitelemek mümkün olmakla birlikte sanatların yaratılışlarına, duygusal açıdan olduğu kadar, fiziksel açıdan da biçim veren farklılıklar ve bunlardan oluşan özgünlükler, zamanla her sanat kolu için özel bir estetik türünün meydana gelmesine olanak sağlamış ve böylece her sanatın kendinden oluşan özelliklerini içeren ve ‘Özel Estetik’ niteliğine sahip bulunan düşünce, yorum ve yargılar elde edilmiştir. (Görsel Sanatlar Estetikleri, Müzik Estetiği, Bale Estetiği vb. gibi).”⁵

Estetiksel olanla sanatsal olanın ilişkilerine gelince; onlar hem birbirlerinden bağımsız hem de birbirlerine sınımsız bağlarla bağlıdır. Özerk karakterleri ve karşılıklı ilişkileri bunu belirlediği gibi; estetiğin konusunu da ortaya çıkarır; buysa, dünyanın insan tarafından estetiksel özümseyişinin araştırılması ile sanatsal-yaratıcı faaliyetinin araştırılmasını birbirine bağlayabilmeyin başlıca koşuludur.⁶

2.2. Estetik Yaratım-Sanat Yapıtının Güzelliği

Sanat, duyu-üstü bir dünyanın derinliğinde; duygusal gerçeklik ve sonluluk diye adlandıracağımız burada ve şimdiden kurtaran, entelektüel düşünümün özgürlüğüdür.⁷ Sanat yapıtı bunun ürünüdür, o estetik bir yaratımın

² Moissej Kagan, *Güzellik Bilimi Olarak Estetik ve Sanat*, Çev. Aziz Çalışlar, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1982, s. 3-5.

³ Afşar Timuçin, *Estetik*, Bulut Yayınları, İstanbul 2002, s. 229.

⁴ Avner Ziss, *Estetik*, Çev. Yakup Şahan, De Yayınevi, İstanbul 1984, s. 8.

⁵ Cevat Memduh Altar, *Sanat Felsefesi Üzerine*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 87.

⁶ Kagan, *a.g.e.*, s. 332.

⁷ Georg Wilhelm Hegel, *Estetik Güzel Sanatlar Üzerine Dersler*, Çev. Taylan Altuğ-Hakkı Hünler, Payel Yayınları, İstanbul 1994, s. 8.

nesnelleşmiş halidir. “Bir sanat yapıtının, kendine özgü içeriği veya yapısı içinde, sanatsal olanın özgül niteliğini taşıması gerekir.”⁸

Benedetto Croce’ye göre estetik yaratma dört basamak halinde tasarlanabilir:

1. İzlenimler,
2. İfade veya estetik tinsel sentez,
3. Hedonist eşlik veya güzelden alınan haz,
4. Estetik olgunun fizik fenomenlere aktarılması (sesler, tonlar, hareketler, çizgi ve renk karışımları vs.)

Karşılaştığımız ilk basamak izlenimler basamağıdır. İzlenimler, doğada maddeye ait elemanlardır. Sanatçı dış dünyadan sürekli olarak izlenimler alır; izlenimler tin için, işlenecek bir materyal teşkil eder.

İkinci basamak ifade ya da tinsel estetik sentezdir. Bu basamakta tin, dış dünyadan aldığı izlenimleri ayıklar, birbiri ile birleştirir, onları bir senteze tabi tutar. Ama bu sentez içinde, artık izlenimler benliklerini kaybeder ve tinsel bir öze kavuşurlar; bu tinsel öz, ifadedir. Benedetto Croce’ye göre sanat sezgidir, ifadedir. Estetik yaratma sürecinde en önemli basamak bu ifade ya da tinsel sentez basamağıdır. İfade, sanatçının ruhunda; tinsel, sezgisel alanında meydana gelen bir estetik fenomen, asıl estetik süreçtir. Bir bakıma asıl yaratma bu alanda sentezlenen ifadede yoğunlaşır.

Üçüncü basamak hedonist eşlik basamağıdır. Bu sanatçının tininde meydana gelen ifadeye, yine sanatçının ruhunda meydana gelen haz duygusunun katılmasıdır.

Dördüncü basamak estetik olgunun fizik fenomenlere aktarılmasıdır. Sanatçı kendi ruhunda yarattığı estetik ifadeden estetik bir tatmin duyar ama, bu yaratma, bu ifade sürekli değildir. Bellek, bu ifadeyi sürekli olarak koruyamaz. Bu durumun korunması için tin, ifadeyi nesnelere ses, ton, boya, mermer, odun vs. gibi fiziki varlıklarda dışlaştırmada bulur. Bu dışlaştırmadan da sanat yapıtları meydana gelir. Bir şiir, bir resim, bir heykel ve bir müzik eseri, ereği kendinde olan varlıklar olmayıp, tinsel bir sentezi, estetik bir ifadeyi canlı tutmada belleğe yardımcı olan araçlardır, sanatçının tininde meydana gelen ifadenin tekrarlanmasına yardım eden araçlardır. Gerçi biz bu fiziki varlıklara, dışımızda var olan sanat yapıtlarına güzel deriz, ama, asıl güzel, sanatçının ruhunda meydana gelen ifadedir. Sanat yapıtlarının güzelliği ise, asıl ifadeye, asıl estetik olana, güzelliğe götüren bir yardımcı ve bir araçtır. Kendi içinden bir şeyler ortaya koyan, dışlaştıran ve tespit eden kimse, kendisinin yaratmayı biçimini değiştirerek bir araya getirdiği doğal verilerle çalışır. Bu karışık güzel anlamındaki güzel, sanat eserinin güzelliğidir. Croce de, sanat eserinin, tinsel olan şeyin ifadenin doğal elemanları ile dışlaştırdığını söylemektedir.⁹

2.3. Sanat Yapıtının Algılanması; Estetiksel Alımlama ve Estetiksel Özümseme

Bir sanat yapıtı, onu algılayacakların, ondaki haz ve estetiği hissedeceklerin alacağı pay için vardır.

⁸ Kagan, a.g.e., s. 332.

⁹ Tunali, a.g.e., s. 58-61.

Sanat algısı sorununa estetik kuramında çok önceden değinilmiştir. Aristoteles'in, sanatı algılama sürecinde insan ruhunun arınması öğretisi olan "katharsis" öğretisinin, bu sorunu çözmek için girişilmiş ilk hareket olduğu söylenebilir. Estetikçilerin öğretileri içinde bu soru, her zaman estetikçilerin dikkatini çekmiştir. Nedeni, sanat algısı sorununun, bilimsel araştırmada çok zorlu ve karmaşık olmasındandır. Bir kere, sanat algısı, bilincimizin ve bilinç altımızın derinlerinde dolaşan ve herhangi kesin ve sağlam bir nesnel çözümleme yapmaya herhangi bir temel oluşturamayacak şekilde, hemen hemen hiçbir dış görünüş biçimi göstermeyen bir iç psikolojik süreçtir. İkincisi, sanat algısı, her bireyde kendine göre yol alan, bu yüzden her kişide çeşitli etkenlere göre değişen, bütünüyle kişisel derininden bireysel bir süreçtir. "Güzellik sonuçta; görecelik arz eden çirkinin karşıtıdır."¹⁰ Yargıda bulunan kişinin yetişim tarzı, kültür ortamı, yeteneği ile karmaşık psikolojik unsurlar ve daha başkaları bunun içinde yer alır.

"Her sanat yapıtı alımlayanla yaşar. Alımlama kaynağını sanat yapıtını anlamada buluyor."¹¹ Ancak estetik alımlama yardımı ile estetik analiz meydana gelir. Bir sıralama yaparsak; önce nesneyle duyuşsal bir ilişkilik kurarak alımlama, sonra özümseme, arkasından haz ve yargı. Böylece estetiğin cevabı olan analiz gelir. İnsan ve sanat yapıtı arasında nasıl bir bağlantı kurulacak ki, estetik algı, alımlama veya özümseme dediğimiz olaylar gerçekleşsin?

"Estetiksel bir durumun ortaya çıkmasının önkoşulu, insanın nesneyle dolaysız şekilde duyuşsal bir ilişkilik kurmuş olmasıdır. Mantıksal bir bilgide özne ile nesne arasında böyle dolaysız bir duyuşsal ilişkilik kurulmasına gerek yoktur."¹² Sanat yapıtı ile dolaysız şekilde duyuşsal bir ilişkilik kurulması sonucunda ortaya çıkan estetiksel alımlama, "sanatçının yaratıcı faaliyetinin yapısını tersinden yineleyen (sonradan yaratan, ortak yaratan) bir faaliyettir. Bu süreçte, sanatçının yaratım sürecinde, kitlenmiş, kodlanmış olduğu bir bildirimin kilidi ve kodu çözülür."¹³ Burada estetiksel özümsemeyi yapan kişide belirli bir istidat (yetenek) olması şeklinde, yani, bir sanat tarzı dili içinde kendisine iletilmiş olan bir sanatsal bildirimi o kişinin özümleyebilme yeteneğinin bulunması gerekir.

2.4. Estetik Yargı ve Estetik Haz

Estetik, eleştiri üzerinde kesin bir etkiye sahiptir ve bu şekilde sanatın evrimi üzerinde de aktif bir rol üstlenmiştir. Hatta "Vissarion Bielinski eleştiriyi; hareket halinde estetik, diye niteliyordu."¹⁴

Bir sanat eserinin güzel olup olmadığını nasıl anlayabiliriz? Bunu anlamadaki başarı oranı nedir? Estetik yorum ve yargılamaların kriterleri olabilir mi?

¹⁰ Vural Yıldırım - Tarık Koç, *Müzik Felsefesine Giriş*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 26.

¹¹ Zehra İpşiroğlu, *Alımlama Boyutları ve Çeşitlemeleri*, Papirüs Yayınevi, İstanbul 2001, s. 7.

¹² Kagan, *a.g.e.*, s. 72.

¹³ *a.g.e.*, s. 334.

¹⁴ Ziss, *a.g.e.*, s. 15.

Altar, “Güzeli beğeniş, estetik bir yargı ile açıklanır. Bunun içinde, isteğe, beğeniye ve hazza yönelik bir duyarlılık vardır ve böylece kendine özgü bir değer yargısı oluşur.”¹⁵ der.

Bu değer yargısı, soyut ya da somut olabilen bir beğeni ile ortaya çıkar ve çirkinliğe tamamen karşı olan bir etkileniş halinin ürünüdür.¹⁶

Croce’ye göre: “Estetik yargı, reproduktion ile aynıdır. Şu farkla ki, sanatçı estetik produktion meydana getirir; tenkitçi ise reproduktion meydana getirir. Sanatçının dehası vardır, tenkitçinin ise beğenisi. Yine beğeni ve deha aynı özdedir.”¹⁷

Estetik bir felsefe bilimi olarak Baumgarten tarafından kurulduktan sonra Kant, estetik yargıların çözümlenmesini estetiğin ana konusu yapar ve “Yargı Gücünün Eleştirisi” adlı yapıtını da estetik yargıların mantığına ayırır. Kant’a göre, estetiğin konusu estetik-yargı-gücü olduğu gibi, estetiğin ödevi de estetik yargı gücünü ve dolaylı olarak da estetik yargıları araştırmaktır. En üst düzeydeki bilme yetileri içinde akıl ile anlama yetisi arasında bir orta terim vardır; bu yargı gücüdür. Onun özel olarak bir yasa koyması söz konusu olmadığı zaman, yasaların uygun olarak araştıracağı kendi özel ilkesine göre, kendi içinde taşıyabileceği kıyaslama¹⁸ gücüne göre, varsayımda bulunabilme ayrıcalığına sahip oluruz. Ne var ki, analogi ile yani, kıyaslama ile yargıda bulunmanın yanında, yargı gücü ile tasarlama yetilerimizin başka bir düzeni arasında bir bağ kurmak için yeni bir temel vardır.¹⁹ Bu bilme, ruhun yetileridir ve üç kısma ayrılır:

- 1) Bilme yetisi,
- 2) Hoşlanma veya hoşlanmama yetisi,
- 3) Arzulama yetisi.

Arzulama ve bilme yetileri arasında hoşlanma yetisi (haz duygusu) yer alır, tıpkı yargı gücünün anlama yetisi ile akıl arasında bir bağlayıcılık yapması gibi. Kant böylece hoşlanma ve yargı arasında bir estetik bağlantı kurar; yargıdan sonra estetik hazzın meydana geldiğini söyler.²⁰ Beğeni gücü, haz duyduğu şeylere değer yükler. Bu, güzel ile insan arasında olan bir ilgidir ve estetik hazzı oluşturur. Estetik hazzın psikolojisi, sanatın ve sanat yapıtının çözümlenmesine götüren bir ana yol olmalıdır.²¹ Bazı görüşlere göre hazdan sonra yargı oluşur.

Sırf estetik beğeniye açıklama yolunda, ansızın beliren yargı, Kant’a göre *a priori* yargıdır. Bu yargı, akla öylesine doğru bir anlayışın ürünüdür ki, kendiliğinden oluşan böylesine zihinsel bir hareketin doğruluğu veya yanlışlığı tartışılmaz. Onu, hiçbir deneyim ya da ilke ne kanıtlayabilir ne de reddedebilir.

¹⁵ Altar, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁶ *a.g.e.*, s. 87.

¹⁷ Tunalı, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁸ Analogi.

¹⁹ Immanuel Kant, *Seçilmiş Yazılar*, Çev. Nejat Bozkurt, İstanbul 2015, s. 201.

²⁰ Kant, *a.g.e.*, s. 202.

²¹ İsmail Tunalı, *Estetik*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984, s. 82.

Yargılar objektif ve sübjektif olabilir; işte bu yargı genelin kabul ettiği objektif bir yargıdır.²²

Kant, yorum ve yargı oluşturmaya yönelik kendine özgü öğretisi sistemi, Latince kökenli *kritizismus* terimiyle nitelenmiştir. Bu sözcüğün Latince'deki asıl kökeni, *sanat yorumcusu* ya da sadece *yorumcu* anlamına gelen *criticus* sözcüğüdür. Ve günümüzde aynı kökten gelmiş olan *kritik* sözcüğü de kesin yargı, kanı anlamında kullanılmaktadır.²³

Güzelliğin amacı, insana haz vermektir. Kant, “*Herhangi bir estetik yorumun sanat yapıtında ‘güzel’ veya ‘çirkin’ olarak gösterilen şeyin bir bilinç yasalığı ile ilişkili olduğunu*” söyler.²⁴ Estetik yargılarda, duyuusal algılamının yanında, akılsal bir algılamının da olması gerekir. Ali Kemal Belviranlı, estetik bir heyecanın var olması için eserin gerçekten güzel olması gerektiğine dikkat çekerek: “*Güzel denilen şey, zevkin süzgecinden geçmek şartıyla, zihnin kavradığı ahenktir*” der.²⁵ Bu yaklaşımda, güzelin, zevkin yanı sıra, zihnin ve aklın devrede olarak kavradığı bir ahenk olduğu söylenmektedir.

Bu tür yorum ve yargılar kişiye göre değiştiği gibi; bazen herkes tarafından kabul gören mutlak bir güzellik de olabilir. Ama kültür birikiminden oluşmuş bir aklın tasdik ettiği bir güzellik daha objektif bir güzelliktir diyebiliriz.

Güzellikten alınan estetik haz eşliğinde oluşan manevi yükselme de orada bir estetik olgunun varlığına işaret eder. Kültürün yol gösterdiği akılla ve yücelmiş ince duyguyla oluşan estetik algılama, özümseme, haz alma ve yargı süreci sağlıklı bir estetik analiz işleminin olmazsa olmazlarıdır.

3. Müzik Estetiği

Müzik felsefesi, müzik alanında düşünmeye; müziksel yaratmaya, bu yaratma sürecinin safhalarına, çözümlemeye, kavramlarını açıklamaya olanak sağlar. Müzik estetiğinde ise, güzel yargısı, beğeni ve onun kriterleri üzerinde düşünme ve tahlil başlar. Böylece düşünce ve beğeni ortaya çıkarak müzik estetiğini oluşturur. “*Müzik estetiği, var olan eserlerin içerik ve yapısına yönelik güzeli arama, oluşturma çabasıdır. O, müziğin bireyler ve toplum içi güzellik ve beğeni serüvenine göre çalışır.*”²⁶

Estetikçinin işi zordur. Çünkü müzik yasa tanımayan tümeller topluluğudur. Her eser kendi yarasını oluşturur. Yasa, ancak her parçada yeniden yapılandırılır. Kendini inşa eder ve eser bitiminde geçerliliğini yitirir. Bu anlamda müzik, hem yasa koyucu, hem yol göstericidir. Goethe bu konuda, “*Üstün sanat eserleri, [...] doğru ve doğal yasalara göre ortaya çıkmışlardır. Gelişigüzel ve asılsız olan her şey yıkılır gider; işte burada zorunluluk vardır, Tanrı vardır. Müzik, işitme duygusuyla ilgili doğal yasadır.*”²⁷ der. Friedrich Nietzsche

²² Altar, *a.g.e.*, s. 17.

²³ A.e., s. 102.

²⁴ Cassirer Ernst, *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*, Çev. Doğan Özlem, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2007, s. 409.

²⁵ Ali Kemal Belviranlı, *Aruz ve Ahenk*, Marifet Yayınevi, İstanbul 1995, s. 31.

²⁶ Yıldırım - Koç, *a.g.e.*, s. 27-28.

²⁷ Anton Webern, *Yeni Müziğe Doğru*, Çev. Ali Bucak, Pan Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 16-17.

ise, “En yüksek değerlere sahip şeylerin başka, özgün bir kökeni olmalıdır [....] onlar bu fani, baştan çıkarıcı, aldatıcı, bayağı dünyadan, bu gaflet ve şehvet keşmekeşinden türetilmiş olamazlar. Onların temeli, varlığın çevriminden çok, sürekli olanda, saklı Tanrı’da ‘kendinden şey’ dedir; başka bir yerde değil”²⁸ der. Öyleyse üstün sanat eserlerini veren müzisyen-sanatçı, saklı Tanrı’daki bu sürekli olana dahil edilmiş kendinden şeyin ta kendisidir zaten.²⁹ Yasaların oluştuğu ve yürürlüğe girdiği yer, metafizik alanın içinde yer alan sanatçının sezgisel alanıdır. “Sokrates, insanın kendindeki gücü (mäeutik-güç) yine kendisinin seziniyle ortaya çıkardığından söz ederken, sezgiyle yaratıcılığın bağlantısına dikkat çekmiştir.”³⁰ Goethe, “Hakiki sanat bizi en hoş biçimde ölçü kabul etmeye zorlar; o ölçüye göre ve ölçüye ulaşmak için ruhumuz biçimlenir.”³¹ der. Büyük sanatçı, ruhunu doğanın her eserde değişen yasalarıyla, ölçüleriyle biçimlendirebilme yetisine sahiptir ve belki de; Ledünni Bilgi diyebileceğimiz bu yasaların en mahir alıcısıdır. Besteci, sezgisel alanda sentezlenen izlenimleri bu yasalar çerçevesinde yürürlüğe koyup, ifadeye dönüştürür. Bu süreçle yaratılan üstün eser, sesler vasıtasıyla bize sunulur. Müzikte yaratıcının kimliğinin ortaya konulmasında temel öge; özgünlüktür ve besteci, özgünlüğünü bu tanrısal alandaki yasaları kendi çözümlemesiyle ortaya koyar. O, aldığı izlenimleri yasalara göre sentezler, biçimlendirir ve ifadeye dönüştürür. O bakımdan eseri benzersiz ve özgündür; aynı zamanda her üstün eser gibi onda da, doğa, kendi yasasının hükmünü sürmektedir. Ve bu eserler güzellik yargılarının verilmesi suretiyle estetik analizlerini beklemektedirler.

3.1. Türk Müziğinde Estetik

Türk Müziği içinde pek çok estetik değeri barındıran, insan ruhunun çeşitli hareketlerini eserlerde yansıtılma başarısını göstermiş özel bir müziktir. Türk Müziği’nde Estetik konusunu incelerken; önce eserin iskeletini oluşturan yapı ve biçimdeki estetik araştırılmalıdır. Sonra bu parçaların eserin bütününe yansımalarına bakılmalıdır. Eser saz eseri ise; sadece bu çalışma ile estetik yönler incelenir. Eser sözlü ise; biçim incelemesine ilave olarak, güftenin ve eserin prozodisinin estetik değerleri üzerinde yargılamalar yapılır. Özellikle mânâ prozodisindeki başarısı, eserin estetik yargısı üzerinde çok önemli bir unsur olmaktadır. Şimdi bu unsurları sırasıyla ele alarak, bu unsurların estetiğe kattığı değerleri inceleyelim.

3.1.1. Yapı ve Biçimde Estetik

Öncelikle yapı ve biçimin ne olduğuna bakmak gerekir.

Yapı: Bütünün bir araya getirilişinde uyulan dizge, stürüktür. Parçaları ve öğeleri arasında yasaya uygunluk, durağan bağlar ve karşılıklı ilişkiler bulunan dizge veya bütün, stürüktürdür.

²⁸ Aaron Ridley, *Müzik Felsefesi-Tema ve Varyasyonlar*, Çev. Bilge Aydın, Dost Kitabevi, Ankara 2004, s. 11.

²⁹ Vahdet-i vücüd felsefesi.

³⁰ Altar, *a.g.e.*, s. 92.

³¹ Johann Wolfgang Von Goethe, *Goethe Der ki*, Çev. Gürsel Ataç, Kültür Bak., Ankara 1986, s. 472.

Biçim-Şekil-Form: “Bir nesnenin dış çizgileri bakımından niteliği, dıştan görünüşü, şekil, eşkal. Sanat ve edebiyat eserlerinde dış görünüş, form.”³²

Andre Hodeir biçimi, “Bir eserin birlik ve bütünlüğe erişme yolu” olarak tanımlar.³³

Mutlu Torun, bir müzik eserini meydana getiren en küçük ses grubundan periyoda kadar farklı büyüklükteki sesler topluluğunu yazıdaki anlatıma benzetmekte ve şunları söylemektedir: “Herhangi bir yazıda harflerin heceyi, hecelerin kelimeyi, kelimelerin virgülle ayrılan anlam gruplarını, onların cümleyi, cümlelerin de paragrafı yaptığı gibi, müzikte de küçükten büyüğe giden bir kuruluş, bir yapılanma, bir inşa vardır.”³⁴ Bir fikrin ortaya atıldığı anlamlı en küçük yapı taşı motif=cümle parçasıdır. Takip eden ikinci parçayla cümle tamamlanıyor. Genellikle iki veya üç cümlelerin tamamlanmasıyla periyod oluyor ve daha doyurucu bir kalış hissi meydana getiriyor. Cümle parçasını oluşturan parçacık ve onu da oluşturan daha da küçük hücre (selül)dür. Biçim veya form analizi yaparken öncelikle eserin cümle parçası³⁵ tespit edilir. Sonra, bunların birleşmesiyle cümleler ortaya çıkarılır.³⁶

Bir Türk Müziği eserinin biçim yönünden estetiğini incelerken de bunları esas almak gerekir. Parçaların bütünlükle oluşturduğu uyum, sağlam ve açık bir yapılanma sadece eserin dengesini oluşturmakla kalmaz; açık ve rahat bir estetik haz da uyandırır. Kant, “Güzel diye biçim almış, form kazanmış bir şey varsa, kalkış noktası her şeyden önce, işte bu biçim verme (formlandırma) imkanlarının dayandığı koşulları açıklığa kavuşturmak olmalıdır.”³⁷ der. Sanat yapıtı kendi total görünümünü içinde kavranmak istenir ve bizim hayal gücümüz içinde total halde kavranır.³⁸

Anatoli Lunaçarski sanatta biçim konusunda şunları söyler: “Sanatçı, arı, açık ve zengin bir biçimi araştırmak zorundadır.”³⁹ Bu sözler sanatın tüm dalları için geçerlidir. “Estetiğe göre güzel ve güzellik yargıları, herhangi bir bütünlüğün ayrıntıları ile oluşturduğu uyumdur ki, böylesine bir görünüm, amaca uyarlık olarak yorumlanmaktadır.”⁴⁰ Biçimi oluşturan parçaların ve ayrıntıların seçimi, bunların birleştirilip bir düzen içine sokulması ile biçim şekil bulur. Sanat biçim vermektir.⁴¹

Biçimde estetiği incelerken, hücre, motif, parçacık, cümle parçası, cümle veya periyod gibi bölünmeleri dikkate almamız gerekmektedir. Bazen bun-

³² Mutlu Torun, *Türk Müziği Formlarına Analitik Yaklaşım*, Haliç Üniversitesi, *Sanatta Yeterlik Ders Notları*, s. 9.

³³ Andre Hodeir, *Müzikte Türler ve Biçimler*, Çev. İlhan Usmanbaş, Pan Yayınları, İstanbul 2016, s. 21.

³⁴ Torun, *a.g.e.*, s. 9.

³⁵ Bazı yazarlara göre motif.

³⁶ Torun, *a.g.e.*, s. 11.

³⁷ Cassirer, *a.g.e.*, s. 409.

³⁸ Cassirer, *a.g.e.*, s. 410.

³⁹ Ziss, *a.g.e.*, s. 134.

⁴⁰ Altar, *a.g.e.*, s. 13.

⁴¹ Ayla Ersoy, *Sanat Kavramlarına Giriş*, Hayalperest Yayınevi, İstanbul 2016, s. 126.

lardan sadece biri alınarak estetik bir yargı oluşturulabilir. Biz, bu makalede estetik inceleme yaparken, yukarıda adları geçen herhangi bir bölünmeyi belirtmek için ilk defa *Ezgisel Birim* tabirini kullanacağız. Ezgisel birim, nota üzerinde EB harfleri ile gösterilmiştir.

Biçimde estetiği belirlemek için üzerinde durulması gereken unsurlardan bazıları şunlardır:

a) Ezgisel Birimde Tekrarlar: Mutlu Torun, “*Türk Müziği Formlarına Analitik Yaklaşım*” ders notlarında tekrarlar için; “*Tekrar büyüklüğü ne olursa olsun, müziğin bir kısmının aynı sesler ve değerlerle yeniden gelmesidir*” açıklamasını yapmakta ve tekrarlama suretiyle yükselen bir tansiyon elde edebileceğini söylemektedir.⁴² Tekrarlama ile elde edilen bu tansiyon yükselmesi estetik bir değer olarak kabul edilebilir. Aşağıdaki örnekte, ezgisel birimde yapılan tekrarın eserin estetik değerine olumlu bir katkı yaptığı görülmektedir. Bulunan bu kıvrak melodinin tekrar duyulması, estetik hazzın artmasına sebep olmaktadır.

Nihavend Şarkı

Aşk bu değil yapma güzel

Beste:Avni Anıl
Güfte:Rüşti Şardag

b) Ezgisel Birimde Sekileme: Herhangi bir ezgisel birimin alttan veya üstten özellikle bitişik seslerde aynı değerler içinde arka arkaya yeniden gelmesidir. Pesten tize doğru çıkışta, estetik olarak bir coşku ve yükselme algılanırken, tizden peste inişte tam tersine bir hüzün ve çöküş hissedilir. Küçük birimde çok fazla yapılması monotonluk yaratabilir. Aşağıdaki örnekte, eserdeki ölüm teması sekileme ile kuvvetli bir şekilde hissedilmektedir. Pes seslere doğru yapılan sekileme, çöküş hissi yaratmakta ve ölümü çağrıştırmaktadır. Sekileme ile anlam kuvvetlendirilmiş ve estetik bir değer yaratılmıştır.

Hüseyini Muş Türküsü

Havada bulut yok bu ne dumandır

Derleyen ve notaya alan:
Muzaffer Sarısözen

c) Ezgisel Birimin Ses Alanının Genişlemesi veya Daralması: Herhangi bir ezgisel birimin başında ya da sonundaki aralıklar genişletilir veya daral-

⁴² Torun, a.g.e., s. 1.

tılır. Bu yükselme ve daralmalar esere estetik bir katkı yapabilir. Aşağıdaki örnekte, gidilen her yeni sesle beraber yeni bir estetik değer katkısı yaratılmakta, haz kademe, kademe yükseltilmektedir.

Ölürsem yazıktır sana kanmadan

Söz: Orhan Seyfi Orhon
Müzik: Hayri Yenigün

d) Ezgisel Birime Ses Eklenmesi veya Çıkarılması: Yeni gelen ezgisel birimin içinde, önceki birimin bazı seslerinin eklenip çıkarılması eseri monotonluktan çıkarılıp, aynı yapı içinde az da olsa farklı bir duygunun yaratılması ile estetik bir oluşum sağlanabilir. Aşağıdaki örnekte, iki ezgisel birim arasında bir ses eklemesi bile, esere bir hareket ve estetik değer kazandırmıştır.

Sultaniyegâh Sırto

e) Ezgisel Birimdeki Ses Sürelerinin Büyütülmesi veya Küçültülmesi: Motif veya ezgi içinde bazı ses sürelerinin daha küçük parçalara bölünmesi veya birleştirilmesi işlemi yapılır. “d” ve “e” maddeleri çatal ve bezeme dediğimiz motif içi değişikliklerini de kapsar.⁴³ Yerinde ve kararında yapıldığı zaman esere zenginlik katabilir. Fazla yapıldığı zaman ezgi fakirliği yaratabilir ve eseri kısır bir anlatıma sürükleyebilir. Bir önceki madde verilen örnek bu madde için de geçerli olmaktadır. Burada ses süresi kısaltılmıştır. Yine eser hareket, kıvraklık verilerek estetik bir değer oluşturulmuştur.

Sultaniyegâh Sırto

⁴³ Onur Akdoğan, *Türler ve Biçimler*, Ege Üniv. Basımevi, İzmir 1996, s. 22.

f) Ezgisel Birimin Ters Çevrilmesi: Bir ezgisel birimin hareketinin kendinden sonra gelen birimde tam tersi hareketle yapılması. Bu zıt hareket, çoğunlukla, estetik olarak etkili bir etki bırakır. Aşağıdaki örnekte, tamamen ters bir hareketin yapılması ile sürpriz bir etkilenme ve hayret duygusunun verdiği haz ile estetik bir değer oluşmuştur.

Nihavend Saz Semâi

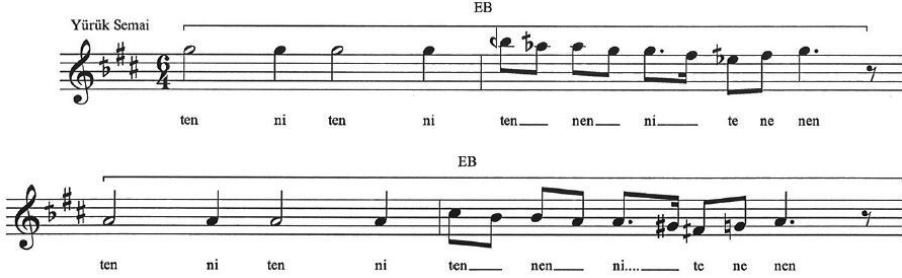
Mes'ud Cemil Bey (Tanbûri,Ekrem)

g) Ezgisel Birimde Çeşitleme: Bir ezgi veya motifin ritim ya da aralık öğelerinden birinin sabit bırakılıp diğerinin değiştirilmesidir. Aynı ritim içinde farklı aralıklar ya da aynı aralıklar içinde farklı ritim kalıplarını içerir. “*Varyasyon*” ya da “*Başkama*” da denmiştir.⁴⁴ Aşağıdaki örnekte, aynı değerleri başka bir perde üzerinde dinlerken, bir deha ürünü eserin varlığı hissedilmektedir. Bu hareket, esere ihtişamlı bir estetik katkı yapmaktadır.

HİCAZ NAKIŞ YÜRÜKSEMAİ

Dede Efendi

3.1.2. Güftede Estetik

Bütün sanatlarda şiiriyet vardır ve şiiriyet sanatın estetik yargısında etkilidir. Türk Müziği'nin ise kendisi bizzat söze, şiire dayalıdır. Bu nedenle, Türk Müziği'nde estetik konusu demek, belki de, yarı yarıya şiirin; yani, güftenin incelemesi demektir. Bu yüzden estetik unsurları incelerken, güzellik yargısını verirken güftenin sanatsal ve güzel yönlerinin ortaya çıkarılması gerekir.

Öncelikle, güfte nedir? “*Güfte, müzik ile kaynaşarak, müziğin kanunlarına tabi olarak şarkı ve türküyü meydana getiren şiirdir. Şiirin bütün özelliklerini taşır.*”⁴⁵ Güfte, şiirin bütün özelliklerini bünyesinde taşımanın yanı sıra; bestelenmeye uygun olmalı ve içinde müziği barındıran bir ahenk olmalıdır. Bestekâr, bestelenmeye uygun şekil ve konu içeren bir güftenin müziğini hissettiği zaman güfteyi bestelemeye uygun bulur. Güfte, şiirle müzik arasın-

⁴⁴ Akdoğan, a.g.e., s. 25.

⁴⁵ Saadet Güldaş, *Türk Musikisinde Prozodi*, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 209.

daki en kısa mesafedir, bir başka deyişle; biçim, mânâ ve âhenk düzeninde oluşturulan bir güfte, müziğe dönüşmeye en yakın şiiirdir. M. Cunbur ve İ. Parlatır, mânânın melodiyi sürükleyip götüren, birinci derecede unsur olduğunu söyleyerek mânâ konusuna dikkat çekmektedirler.

Saadet Gültaş, "...güftenin, nasıl olursa olsun, açık veya gizli, anlaşılan veya yorumlanamayan fakat mutlaka hissedilen, etkileyici bir mânâsı olmalıdır. Mânâsı olmayan, anlaşılamayan bir güfte, ne kadar müzikal özelliklere sahip olursa olsun, onu değerlendirmek imkansızdır."⁴⁶

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Hoş Sadâ adlı kitabında:

"Hanende, güftenin ibaresini, ter kibini, veznini, mutlaka doğru okuyacak, mânâsını layıkıyla anlayacak, edebî sanatlarına -mümkün mertebeye mutali' olacak. [...] Okuduğu güftenin kelimelerini, ter kiblerini, veznini zirü zeber ettikten başka bestenin makamından bi haber ve usûlsüz olarak [...] terennüm edecek olursa, sesinin güzelliğine rağmen, musikiden ve edebiyattan nasibi olan dinleyicileri azab-ı elîme giriftâr eder."⁴⁷

Demek ki; bir hanende bile okuyacağı eserin güftesinin mânâsını, veznini, edebî sanatlarını, makamını, usûlünü bilmek zorundayken; eserin estetik değerlendirmesini yapan bir kişi, bu konularda çok daha derinlemesine bilgi ve yargı düzeyine sahip olmalıdır.

Bir güftede etkileyici bir mânâ mutlaka olmalıdır dedik. Güftenin estetiğine katkı yapacak mânâlar çoğu zaman edebî sanatlarla, yaratıcı imgelerle oluşur. Böylece güfte, yeni zihinsel uyarımlarla, yeni ifadeler ve estetik değerler kazanacaktır.

En çok kullanılan edebî sanatlara bakarsak; ilk önce mecazı görürüz. Mecazda kelime, söze kuvvet kazandıran zarif bir ifadeye bürünmek için kendi anlamının dışında kullanılır. Böylece bir kelimenin mânâ sayısı da artırılarak dile katkıda bulunulur. Ör: "Rüzgar kırdı dalımı", "Artık demir almak günü gelmişse zamandan."

Teşbih dediğimiz benzetme sanatı mübalağa yoluyla ifadeyi pekiştirir ve hayal gücüne zenginlik katar. Ör: "Bir dert gibi akşam, suların koynuna indi."

Diğer bir edebî sanat olan tezat sanatında anlam daha canlı bir hale gelir. Ör: "Ölürüm feyz-i garâminla yine can bulurum."

Mübalağa sanatını musikide en çok kullanılan sanatlardan biridir. Herhangi bir heyecanı ve olayı abartılı bir şekilde anlatarak anlama heyecanı ve kuvvet kazandırılır. Ör: "Ceyhûn arayan dide-i giryânımı görsün."

Teşhis ve intak da ise canlı-cansız varlıklara insan özelliği kazandırılır. Ör: "Uyuyan sahillerde, hülyalı gözlerin var" gibi.⁴⁸ İntak sanatında, konuşma yeteneği olmayan varlıklar konuşturulur. Ör: "Çiğdem der ki ben âlâyım."⁴⁹

Düz yineleme veya ikizleme dediğimiz sanat, âhenk oluşturmak için bir kelime veya sözü art arda yinelemektir. Ör: Güzel ne güzel olmuşsun

⁴⁶ a.g.e., s. 215.

⁴⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 1958, s. 5.

⁴⁸ Gültaş, a.g.e., s. 215-225.

⁴⁹ Menderes Coşkun, *Sözün Büyüsü Edebi Sanatlar*, Dergah Yayınları, İstanbul 2012, s. 75.

Görülmeği görülmeyi.⁵⁰

Açık istiare, yine güftelerde çok kullanılan bir sanattır. Bir kavramın, herhangi bir bakımdan benzediği başka bir kavramın adıyla mecazî olarak isimlendirmedir.⁵¹ Ör: “Anladım sevmeyeceksin beni sen nazlı çiçek.”

Aks-i tâm sanatı, kelimelerin bütününe simetrik olarak yer değiştirilmek suretiyle, güftede âhenk yaratarak estetik değer oluşturan bir edebî sanattır.⁵²

Ör. Dîdem yüzüne nâzır, nâzır yüzüne didem
Kiblem olalı kâşın, kâşın olalı kiblem.

Aliterasyon sanatı da tekrarlama yoluyla etkileyici bir âhenk yaratır.⁵³

Ör: Feryâd ki, feryadıma imdâd edecek yok
Efsûs ki, gamdan beni âzâd edecek yok.

Öncelikle, güftede estetiğini incelediğimiz zaman güfthenin bestelemeye uygun, mânâlı, sanatlı ve âhenkli bir estetik değer taşıyıp taşımadığına bakılması gerekir. Noktalama ve durgu yerleri de, bestenin akışına bir düzen ve âhenk getirmelidir. Kelimelerin sıralanışı, hatta harflerin sıralanışındaki âhenk, arüz veya hece vezniyle yazılmışsa vezindeki ölçü ve âhenk şiire yansımalıdır. İmgeleme ve şiire özgü diğer sanatlar da ince bir anlayışla, âhenkle işlenmelidir.

Ali Kemal Belviranlı âhenk konusunda şunları söylemektedir: “Esasen, bir şeyin güzel oluşu, ölçülü, tertipli ve âhenkli oluşundandır. Dikkat edersek, bizde ulvî bir duygu ve heyecan meydana getiren eserler de bu nev’i eserlerdir.”⁵⁴

Eserin sadece güftesine bakarak yapacağımız estetik yargılamalar bir yere kadardır. Güfthenin asıl başarısı bestekârın kudretiyle ortaya çıkar; o güfthenin vezinlerinin, âhenginin, imgeleme ve sanatlarının yarattığı mânânın müziğini en iyi sezinleyen kişidir. O, âhenge âhenk katar, sanatları çoğaltır ve böylece gerçek bir sanat eseri yaratır.

3.1.3. Sözlü Eserlerde Estetik (Prozodide Estetik)

Türk Müziği, genel olarak güfteye dayalı bir müziktir demiştik. Prozodi ise, ancak güfthenin olduğu yerde vardır; yani sözlü eserlerde vardır. Kısaca, beste ile güfthenin uyuşumudur. Prozodinin en önemli vasıtası vurgudur. Dilini doğru konuşan bir kimse dilinin özelliklerini doğru yapıyor demektir. Yılmaz Öztuna, prozodi konusunda şunları demektir: “Tecvid, vurgu ve heceleri inceleyen ilim dalı. Şiir, mûsikî, hatta alelâde kıraat ve mükâlemede, bir dilin hecelerinin nasıl vurgulanıp teleffuz edileceği meselesi. Dilde ve güfteli mûsikîde hayatî öneme sahiptir. Kaidelerini ancak hususi tahsil görmüş olanlar bilir. O dili konuşmayan çevrelerden yetişenler, bozuk şive ile konuşurlar.”⁵⁵

⁵⁰ a.g.e., s. 270.

⁵¹ a.g.e., s. 66.

⁵² M. Orhan Soysal, *Edebi Sanatlar ve Tanınması*, Milli Eğitim Bak., Ankara 2005, s. 31.

⁵³ a.g.e., s. 33.

⁵⁴ Ali Kemal Belviranlı, *Arüz ve Âhenk*, Marifet Yayınevi, İstanbul 1995, s. 25.

⁵⁵ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 197.

Saadet Güldaş ise bu konuda şunları söylemektedir:

“Her dilin telaffuzu, kendi zevk ve ahenk kuralları çerçevesinde değişken özelliklere sahiptir. Her dilin prozodik özellikleri arasında entonasyon, ritim, şiddet, hız, yükseklik, hece süreleri, vurgu vb. kriterler yer alır. Yine her dilde yapıldığı gibi, musiklerinde de hatalar yapılabilir. Ne var ki, bütün bu ortak olan mükemmellik ve hatalar zinciri, her dilde farklılıklar göstererek karşımıza çıkar. Biz nasıl kendi sanat eserlerimizdeki hatalardan yakınıyor, rahatsız oluyorsak; her millet de, kendi şarkılarındaki hatalı seslerden huzursuzluk duyar. Aynı görüşleri Rose Nash ve Wollett de duymaktalar ve ‘Konuştuğun gibi şarkı söyle; şarkı söylediğin gibi konuş’ demektedirler. Prozodiyi (beste diksiyonunu) de: ‘Sözün telaffuz edildiği gibi, aynı ölçülerle-nüanslarla notalandırılması’ şeklinde kabul ediyorlar. Bir prozodi eleştirmeni olan Wollett, mükemmel bestekarılığı ‘Beste diliyle, konuşma dilinin birleştirilmesi’ şeklinde görmekte ve hasretini şöyle dile getirmektedir: ‘Kompozitörlerin konuşulduğu gibi besteleyecekleri gün geldiğinde, şarkıcılardan sadece doğru ve arı bir telaffuz isteyeceğiz. Sonunda seyirciler de, sahnede şarkı söylenirken kelimeleri anlayacaklar.’”⁵⁶

Bestede estetiği oluşturan kriterlerin belirlenmesi, öncelikle estetik-sanatsal bir güfthenin seçilip seçilmediğine bakılması ile başlar. Bir önceki maddede anlatılan güftedeki estetik unsurlara ne oranda yer verilip verilmediği önemlidir. Güfthenin açık (kısa), kapalı (uzun) heceleri belirlenerek; hece veya aruz vezni ile yazıldığı tespit edilir. Serbest bir şiir ise, ne kadar bestelenmeye elverişli olduğuna ve bunda ne kadar başarılı olduğuna bakılır. Prozodinin önemli bir kriteri olan açık heceye kısa, kapalı heceye uzun notaların gelip gelmediği gözden geçirilir. Vezin arüz ise takti, hece ise durgu yerleri belirlenir. Durgu ve takti yerlerine bestede uzun sesler ve eslerle ne kadar dikkat edildiğine; hatta bunun makamın önemli derecelerine karşılık gelip gelmediğine bakılır. Bu suretle eserin biçim yapısı da daha çabuk belirlenir ve biçimi etkileyen estetik unsurlar ortaya çıkarılır.

Güfthenin, bestelendiği makamın ifade gücüne ile uygunluğu çoğu zaman anlamı güçlendirerek estetiğe katkıda bulunur. Hüzünlü bir güfthenin, hüzün çağrıştıran bir makamla; farklı duyguları içeren bir güfthenin bileşik makamlarla bestelenmesi gibi. Veya eser içinde yapılan geçkilerin mânâyı kuvvetlendirici yönde bir etki yapıp yapmadığına bakılır. Başarılı makam ve geçki seçimleri, mânâ prozodisinin oluşumunu etkileyerek, eser önemli bir estetik katkı sağlar.

Ayrıca, güfteye uygun usülün kullanılmış olması da önemli bir estetik unsurdur. Özellikle, güfte arüz ise bu daha da belirgin olabilir. Güfte ve usülün akıcı bir beraberliği estetiği etkileyen önemli bir faktördür. Uygun usül tespiti güfteye akıcılık kazandırdığı gibi, güfthenin nefes almasını ve rahatlamasını da sağlar.

Prozodi için en önemli konu, yukarıda da belirtildiği üzere, vurgu konusudur. Kelimeyi meydana getiren hecelerin vurgularının doğru yerlerde yapılıp

⁵⁶ Güldaş, a.g.e., s. 322.

yapılmadığı çok hassas bir şekilde incelenmelidir. Vurgulu hecelerin uzun ve tiz notalara gelmesine dikkat edilmelidir.

Bazı eserlerde, yukarıda sıralanan kurallara fazla uyulmadığı halde, yüksek derecede haz verici estetik değerlere rastlanır. Burada artık, sözle bestenin çok başarılı estetiksel uyuşumu sonucu; belki de deha ürünü diyebileceğimiz şaheserler çıkabilir. Bu tamamen bestekârın üstün yeteneği sayesinde, mânâ prozodisini başarıyla kullanmasından kaynaklanmaktadır. Kim sözün en güzel müziğini sezinleyebiliyorsa, o büyük bestekâr ve eseri de estetik bakımdan başarılı eserdir ki, dinleyicisine en yüksek hazzı hissettirir.

Sonuç

Türk Müziği Eserlerinin Estetik Analizlerinde Yargının Oluşturduğu Unsurlar konusu daha önce üzerinde pek durulmamış, bilimsel ve sanatsal olarak derinlemesine irdelenmemiş yeni bir alandır. Bu makalede, herhangi bir Türk Müziği eserindeki biçim, sözlü ise, güfte ve prozodi üzerinde de yer alan birimlerde; alımlama, özümseme ve haz alma suretiyle oluşan yargılama yöntemiyle, estetik değerlerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Estetik biliminin birinci araştırma nesnesi, güzel olan ve özleri bakımından güzele dönüşendir. Biz bunların hepsine “*estetik olan özellikler*” ya da “*estetik olan değerler*” adını veriyoruz.

Türk Müziği’nde Estetik konusunu incelerken; önce eserin iskeletini oluşturan yapı ve biçimdeki estetik araştırılmalıdır. Eser saz eseri ise; sadece bu yönde bir çalışma ile estetik yargılamalar yapılır. Eser sözlü ise; biçim incelemesine ilave olarak, güftenin ve eserin prozodisinin estetik değerleri üzerinde yargılamalar yapılır. Biçimde yer alan ve ilk kez bu makalede kullanılan *Ezgisel Birim* ayrıntısıyla, estetik yargıyı nasıl oluşturabileceğimizin araştırmasının yanı sıra; güftenin ve prozodinin sanatsal öğelerinin nasıl değerlendirilmesi gerektiği konuları ele alınmıştır. Eserin iskeleti olan yapı ve biçimde estetiği ortaya çıkarabilecek unsurlardan bazıları örneklerle verilmiş ve yargılamaları yapılmıştır.

Kaynaklar

AKDOĞU, Onur: *Türler ve Biçimler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1996.
ALTAR, Cevad Memduh: *Sanat Felsefesi Üzerine*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.

BELVİRANLI, Ali Kemal: *Arüz ve Âhenk*, Marifet Yayınları, İstanbul 1995.

CASSİRER, Ernts: *Kant’ın Yaşamı ve Öğretisi*, Çev. Doğan Özlem, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2007.

COŞKUN, Menderes: *Sözün Büyüsü-Edebî Sanatlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

ERSOY, Ayla: *Sanat Kavramlarına Giriş*, Hayalperest Yayınevi, İstanbul 2016.

GOETHE, Johann Wolfgang Von: *Goethe Der ki*, Çev. Gürsel Aytaç, Kültür Bakanlığı, Ankara 1986.

GÜLDAŞ, Saadet: *Türk Musikisinde Prozodi*, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul 2003.

HEGEL, Georg Wilhelm: *Estetik Güzel Sanatlar Üzerine Dersler*, Çev. Taylan Altuğ - Hakkı Hünler, Payel Yayınları, İstanbul 1994.

HODEİR, Andre: *Müzikte Türler ve Biçimler*, Çev. İlhan Usmanbaş, Pan Yayıncılık, İstanbul 2016.

İNAL, İnülemin Mahmut Kemal: *Hoş Sadâ*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 1958.

İPŞİROĞLU, Zehra: *Alımlama Boyutları ve Çeşitlemeleri-Yazın*, Papirüs Yayınevi, İstanbul 2001.

KAGAN, Moissej: *Güzellik Bilimi Olarak Estetik ve Sanat*, Çev. Aziz Çalışlar, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1982.

KANT, Immanuel: *Seçilmiş Yazılar*, Çev. Nejat Bozkurt, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2015.

ÖZTUNA, Yılmaz: *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

RİDLEY, Aaron: *Müzik Felsefesi-Tema ve Varyasyonlar*, Çev. Bilge Aydın, Dost Kitabevi, Ankara 2007.

SOYSAL, M. Orhan: *Edebî Sanatlar ve Tanınması*, Milli Eğitim Bak., Ankara 2005.

TİMUÇİN, Afşar: *Estetik*, Bulut Yayınları, İstanbul 2002.

TORUN, Mutlu: *Türk Müziği Formlarına Analitik Yaklaşım (Sanatta Yeterlik Ders Notları)*, Haliç Üniversitesi.

TUNALI, İsmail: *B. Croce Estetik'ine Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.

TUNALI, İsmail: *Estetik*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984.

WEBERN, Anton: *Yeni Müziğe Doğru*, Çev. Ali Bucak, Pan Yayıncılık, İstanbul 1998.

YILDIRIM, Vural - KOÇ, Tarkan: *Müzik Felsefesine Giriş*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2011.

ZİSS, Avner: *Estetik*, Çev. Yakup Şahan, İstanbul 1984.

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN MAHLASLARININ MÂNÂ ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Prof. Dr. İbrahim HAKKUL*

Öz

Makalede büyük Türk şairi Emir Nizameddin Ali Şir Nevâyî'nin kullandığı mahlaslar ("Nevâyî" ve "Fânî") üzerinde fikir ve görüşler tartışılmıştır. Özellikle, "nevâ" ve "fenâ" sözcüklerinin bugüne kadar bilim adamları tarafından üzerinde durulmayan tarafları yorum ve tahlillerle açıklanmaya çalışılmıştır. Geçmişte edebiyatla ilgilenen şairin öncelikle kendisine uygun bir mahlas seçmesi gerekmektedir. Çünkü mahlas seçmek ve herkesin takdirini kazanacak şekilde onu kullanabilmek, şark edebiyatına özgü yönlerden biri olmuştur. Bilindiği üzere, eski edebiyatta mahlasların şairin doğduğu coğrafi yer isimlerine istinaden tercih edilmesine de önem verilmiştir.

Bizce, bunun gibi konularda belirli bir fikir sahibi olmak için yine Ali Şir Nevâyî'nin edebî mirasına müracaat etmek gerekir. Zira Ali Şir Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâis tezkiresinde birçok sanatkârın mahlasıyla ilgili görüş ve tespitlerini ustalıkla bildirmiş, kendisinin "Nevâyî" ve "Fânî" mahlaslarını neden tercih ettiğiyile ilgili açıklamalarına geniş yer vermiştir. Makalede söz konusu mesele enine boyuna ve bir sistem içerisinde tahlil edilmeye çalışılmıştır. Mahlaslar herhangi bir maksat, anlam veya sanatsal niyetle birlikte duygu, keyfiyet, hâl, "hususî" zevk ve şevki de kapsamaktadır. Şairin tefekkür ve tahayyül dünyası ne kadar geniş ve kendine özgü olursa, mahlas da şairlerindeki sanatsal yeniliğin izi veya "unvan"ı gibi bir izlenim bırakır. Bunlara bağlı olarak makalede Ali Şir Nevâyî'nin sanatsal niyetinin, kullandığı mahlaslar aracılığıyla belirli oranlarda ortaya çıkmasıyla ilgili esaslı görüşler sıralanmıştır.

Aleksandr Semenov, Sigrid Kleinmichel, Maksud Şeyhzade, Hafız Ubehi, Sadreddin Ayni, Ziya Gökalp, Abdurrauf Fitrat, İzzet Sultan, Mustafa Canpolat, Abdusselam Abdükadirov vb. tanınmış yazar ve akademisyenlerin görüşlerine karşılık çözüm getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ali Şir Nevâyî, Mahlas, Sanatsal Niyet, Nevâ, Fenâ, Anlam, İstilah, Tasavvuf.

* Özbekistan Bilimler Akademisi, Özbek Dili Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü, Türkiye Türkçesine aktaran Nadirhan Hasan.

On The Meaning Properties Of Alisher Nawai Pseudonyms Abstract

The article gives place to the comments and analyzes of the words “neva” and “fena”, which are the basis for the pseudonyms of the poet Amir Nizomidin Alisher Nawai, who was a great poet of Turkic poetry. As to today, the views on these terms were far from the attention of scientists. The article says that every artist who is engaged in literature must first choose an appropriate pseudonym for him, choose a pseudonym in literature and use it so that he will be appreciated by everyone, since particular attention has been given to this issue in Oriental literature. In ancient times, when choosing a pseudonym, they gave important names to the place where the artist was born, his hometown, district, province or country. To know the opinions about this need to turn to Alisher Nawai.

In addition, in this article Alisher Nawai in his book “Majalis un-Nafais”, he is said to have provided expert opinion on the nickname of many poet. Also, the author’s observations on why he prefers nicknames such as “Nawai” and “Fani” alias have been declared. The author, who studied the subject systematically, stated that the pseudonym should include emotion, joy, special pleasure and enthusiasm with any purpose, meaning or artistic intent. The more imaginative the poet’s idea and dream world is, the more intense the artistic innovation of the poet in his poems. In the article, essential opinions about the enlightenment of Nawai’s artistic intention through his pseudonym have been put forward.

However, Alisher Nawai’in related to the pseudonyms, Alexandre Seme-nov, Sigrid Kleinmichel, Maqsud Shaykhzoda, Hofiz Ubahi, Sadridin Ayni, Ziya Gokalp, Abdurrauf Fitrat, İzzat Sulton, Mustafa Canpolat, Abdussalom Abduqodirov such as the opinions of prominent academics and the debate has been tried to solve the issue.

Keywords: Alisher Nawai, Pseudonym, Artistic Intent, Nawa, Fana, Meaning, Terms, Tasawwuf.

Giriş

Edebiyatta mahlas seçmek ve o mahlası herkesin beğenisine uygun bir şekilde kullanabilmek, Doğu edebiyatının kendine özgü yönlerinden biridir. Bu konuda belirli bir düşünce veya sonuca ulaşmak için Ali Şir Nevâyî’nin *Mecâlisü’n Nefâis* tezkiresindeki bazı bilgilerin ışığında değerlendirme yapabiliriz: “*Mevlânâ Cânî - Cürcanlıdır. ‘Reyhâniy’ taḥalluṣ kıılır erdi, vilâyati münasabati bila aḥa ‘Cânî’ taḥalluṣ buyuruldu.*”¹ (“*Mevlana Cânî - Cürcanlıdır. ‘Reyhani’ mahlasını kullanırdı, ancak (doğduğu) vilayeti münasebetiyle ona ‘Cânî’ mahlası buyurulmuştur.*”)

Mahlasın, onu edinen kişinin doğduğu yer, baba yurdu -kent, ilçe, il ve bölge- adından yola çıkılarak seçilmesine geçmişte ayrıca önem verilmiştir. Bunu kanıtlayan delil ve bilgiler dönemin yazılı kaynaklarında oldukça sık görülmektedir.

Bazı şairler mahlaslarını seçerlerken uğraştıkları meslek, hüner, sanat ve bilime dayanmışlardır. Örneğin, “*Mevlânâ Kevkebî münecim yigütdür ve öz*

¹ Ali Şir Nevâyî, *Mükemmel Eserler Toplamı*, Cilt: 13, Fen Yayınevi, Taşkent 1997, s. 86.

*fenige münâsib taḥalluṣ ihtiyâr kılıptur.*² (“Mevlana Kevkebi-müneccim birisidir, kendi mesleğine münâsip mahlas seçmiştir.”)

Diğer sanatkârlar da kendi kişilikleri, karakterleri, erdemleri, zevkleri ve yeteneklerine göre mahlas almışlardır: “*Mevlânâ Zülâlî Hirîlikdür. Atası derviş kişidür. Ğazî-fürüşük kıılır. Zihni serçeşmesidin nazm-i zülâl-i sāfi zâhir bolur. Bu cihetdin aña Zülâlî taḥalluṣ tâpıldı.*”³ (“Mevlana Zülâlî Heratlıdır. Babası derviş kişiydi. İplik eğirerek geçimini sağlardı. Zekâ pınarından berrak su gibi dizeleler dökülürdü. Bu yüzden ona “Zülâlî” mahlası uygun görülmüştür.”)

Sanatta her şey, şair veya edibin tabiatı, karakteri, bilimi, zevk ve anlayışını ifade eder. Aksi takdirde Nevâyî teessüfle: “*Mevlânâ Bû ‘Alî - dîvânevâr yürür. Dîvâne bolmasa erdi, Bû ‘Alî taḥalluṣ kılgay mu erdi?*”⁴ demezdi (“Mevlana Ebu Alî - divane gibi gezerdi. Divane olmasaydı Ebu Alî mahlasını alır mıydı?”) demeyecekti. Akli yerinde olan insanın kendisini İbn Sina’yla eşit saymayacağı şüphesizdir.

Burada Nevâyî’nin sunduğu düşüncelere göz atalım: “*Mevlânâ Zamânî ... ‘Vefâyî’ taḥalluṣ kıılır erdi. Fakr iltimâs bile ‘Zamânî’ge tağyîr berdi. İkki cihetdin: bir cihet bu kim, şulṭân Bediü’z-zamân Mirzâ mülâzimi erdi. Zamânî taḥalluṣunuñ münâsebeti aña köp bar erdi; yana bir cihet bu kim, Ahmed Hâcibek ‘Vefâyî’ taḥalluṣ kıılıp ve şî’ri meşhurdur ve dîvânî hem bar. Münâsib ermes erdi kim uluğ kişige bi-cihet taḥalluṣda şerik bolğay.*”⁵ (“Mevlana Zamanî - ... ‘Vefayî’ mahlasını kullanırdı. Bizim ricamızla Zamanî mahlasıyla değiştirdi. Bunun iki nedeni vardır: birincisi, Mevlana Zamanî, Sultan Bediüzzaman-Mirza’nın hizmetinde idi. Bu yüzden ‘Zamanî’ mahlası ona oldukça uygun idi; ikincisi ise şair Ahmed Hacibek de ‘Vefai’ mahlasını kullanırdı, şiirleri meşhurdur ve Divan’ı da bulunmaktadır. Mevlana Zamanî’nin böyle büyük bir insana mahlasta ortak olması uygun değildir.”)

Burada doğal olarak bir soru işareti oluşmaktadır: Başkalarının mahlası hakkında bu kadar ince düşünen, zekice yaklaşımlarda bulunan Ali Şir Nevâyî kendisi için mahlas tercih ederken neler düşünmüştür? Nasıl bir kanaatle sonuca varmış ve seçtiği iki mahlastan memnuniyet duyup şevklenmiştir? Bugün bu soruyu net ve tam cevaplamanın imkânı elbette yoktur.

Ali Şir Nevâyî Döneminde Mahlas Geleneği

Mahlas sadece herhangi bir amaç, anlam veya yaratıcılığı değil, aynı zamanda duygu, keyfiyet, hâl, “hususî” zevk ve şevki de içine alır. Şairin şiirlerindeki düşünce ve hayal dünyası ne kadar geniş, ne kadar kendine özgü olursa seçtiği mahlasın anlam katmanları da o kadar açığa çıkar. O yüzden de güçlü sanatkârlarda mahlasa nispeten içsel bir sorumluluk vardır. Bu sorumluluğu Feridüddin Attâr, Hafız, Mevlana, Molla Câmî, Ali Şir Nevâyî, Âgehi gibi büyük şair ve düşünürlerin tecrübelerinde görebilmekteyiz. Bu şairlerden

² Nevâyî, a.g.e., s. 108.

³ Nevâyî, a.g.e., s. 87.

⁴ Nevâyî, a.g.e., s. 101.

⁵ Nevâyî, a.g.e., s. 96.

sonraki dönemlerde aynı mahlaslarla sanat (şiir) alanında ün salan kalem sahiplerinin ortaya çıkmaması da boşuna değildir.

“Nevâ” sözcüğü eski sözlüklerde on beşe yakın anlamıyla açıklanmıştır. Nevâyî araştırmacısı Abdulkadrov “Nevâ”nın melodi, âhenk, seda dışında “nasip, behre, çalışkanlık, disiplin, düzen; yeni, taze; güzel sesli, benzeri olmayan, yegâne; şefkat, eli açıklık; fakir, alçakgönüllü, âşk” gibi anlamları da ifade ettiğini belirtmiştir.⁶

“Nevâyî” mahlasını şerh eden bilim adamlarının çoğu “nevâ” sözcüğünün “musikî”, “âhenk”, “şarki” anlamı üzerinde durmuşlardır. Doğu bilimci Semenov ise “Ali Şîr Nevâyî Döneminde Herat Sanatı” başlıklı makalesinde “Nevâyî’nin kendisi birçok musikîye dair esere imza atan güçlü bir bestekâr ve kompozitör olmuştur; o yüzden kendisine edebî mahlas olarak musikî ıstılahından dolayı ‘Nevâyî’ kelimesini seçmiştir” diye yazmaktadır.⁷

Ali Şîr Nevâyî gibi millî dilin musıkisini, âhenk temayüllerini hissedebilen her şair ve edip kendisini nevâ adamı, yani melodi ve âhengin âşığı olarak görür. Varlık âlemini idrak etmek ve bakî hakikatlerin müşahedesinde de ilk sırada âhenk yer alır. Zira, güzelliğe yolculuk ilahî musıkî ve âhenklerle başlar. Nevâyî’nin “Ne nevâ-sâz eylegey bülbül gülîstandın cûda” dediği gibi tüm büyüklü, umut verici ve hassas nevâların mahzeni, ana diyarın ve zahmet-keş halkın aşkı, muazzam ve münevver hayatın kendisidir.

Ali Şîr Nevâyî’ye eli kalem tuttuğu andan itibaren son nefesine dek ilham veren, hayatında karşısına çıkan zorlukları ve zıtlıkları yenme cesareti konusunda onu esinlendiren âhenk; kesintisiz bir şekilde devir-daim eden hayat âhengidir. Zira O’nu zindelikten, manevî dirilikten ayıran, hayattan uzaklaştıran sedayı Nevâyî’nin hakikati araştıran ruhu da kabullenemezdi. Şairin nevâ verici gönlünde varlık ve tabiat musikîleri aşk ve marifet, hakikat ve diyanet, ayrılık ve visal, sevinç ve keder âhenkleriyle birlikte her zaman uyum sağlamıştır.

Nevâ’nın ilahî ve irfanî ırmaklarını Nevâyî derin ve muazzam bir genişlikte hisseder; musıkî’nin söze ve düşünceye âhenk vermesinden; hayatın sırrını ve cazibesini ortaya koyan musıkîye söz ve anlamın eşlik edip ilahî terennümlerin ortaya çıkmasından büyük bir zevk alırdı. Bundan yola çıkarak şunu diyebiliriz ki Nevâyî şahsına münhasır zevk ve merak, hiçbir şairinkine benzemezdi. Yeni yazılan her bir şiir Nevâyî şahsının zenginleşmesine, şevkten daha ulvî bir şevke kulaç açmasına delalet ederdi. Büyük şairin şiirlerindeki doğallık suniliğe, samimilik süslü anlatıma ve nihayet nevasâzlık (şiirdeki müzikalite) zorakiliğe asla izin vermezdi. Kısacası, Nevâyî için nevâ, adeta icat (sanat) kaynağı görevini yapardı. Ancak, nevâ ve onunla ilişkilendirilen yüzlerce ibare ve timsalin anlamlarıyla ülkemizde henüz hiç kimse doğru dürüst ilgilenmemiştir.

*Nevâyî sensiz etmes bâğ sarı meyl kim şâyed
Aña bülbül bile güldin demî berg ü nevâ yetkey⁸*

⁶ Abdusselam Abdulkadrov, *Emir Ali Şîr Nevâyî*, Tacikistan, Hocend 2013, s. 10.

⁷ *Rodonaçalnik Uzbekskoy Literaturi (Özbek Edebiyatının Atası/Makaleler Kitabı)*, İlimler Akademisi Yayinevi, Taşkent 1940, s. 149.

⁸ “Nevâyî sensiz gülistana meyl etmez, şayet O’na bülbül ile gülden bir anlık nevâ yaprağı yeter.”

Bu beyitteki “*berg ü nevâ*” ibaresinin üç anlamda kullanıldığı ile ilgili Alman bilim adamı Sigrid Kleinmichel şöyle bir açıklama yapmıştır:

“Şair bir taraftan *gülün yaprağına ve nağmeye yetişmek istemektedir; diğer taraftan, ‘berg’ sözcüğünün bir başka anlamı da âhenk olduğundan âhenk ve nevâya ulaşmak arzusunu bildirmektedir. Ve nihayet ‘berg ü nevâ’ ibaresi zenginlik veya yaşamayı sürdürmek için zarurî bir araç anlamında kullanılmış olsa bile şair ‘hayatın temeli benim için şîir ve nevâ’dır görüşünü ıleri sürmektedir.”⁹*

Ali Şîir Nevâyî’ye Göre Mahlas

Gerçekten de, şair, düşünür ve sanatkâr Nevâyî için *nevâ* hemen hemen her şeydir, çünkü onun durumunda, keyfiyetin, manevî gücün ve gayretin, mihr ve mürüvvetin, bunların tümünü kâh açık, kâh kapalı *nevâ*lar yönlendirir. Şair sanatında o kadar aktifti ki fikir hayatında durgunluk, tek renklilik, geri kalmışlık ve yüzeysellik nedir bilmezdi. Kalbi birbirinden yanık, öyle dertli âhenk ve sedalarla dolup taşardı ki buna rağmen o kendisini “*bi-nevâ*” (*nevâsız*) hissederdi.¹⁰ Aynı zamanda şair; dervişlik, fakirlik, miskinlik gibi tasavvufî yaşam şekilleriyle teselli bulurdu. Üstad Maksud Şeyhzade Nevâyî’ye “*Gazel Mülkünü’n Sultani*” ismini vererek O’na layık olduğu değeri vermiştir. Şîir saltanatındaki bu padişahlığı da Nevâyî, bizce, önce *nevânın* cihan-şümül kuvveti, sonra da batını özellikleri ile elde etmiştir. Hafız Ubehî’nin *Tuhfetü’l-Ahbâb* adlı sözlüğünde *nevâ* sözcüğünün diğer bir anlamı olan “*sipah*” kelimesi “*leşker, ordu*” diye açıklanmıştır. Diğer bir sözlükte¹¹ ise *nevânın* devlet, servet, hisse anlamlarını da karşıladığı kaydedilmiştir:

*Alıp men taht-ı fermânımğa âsân
Çerik çekmey Hitâ’dın tâ Horâsân
Horâsân deme kim Şîrâz ü Tebrîz
Ki kılmışdur ney-i kilkim şeker-riş
Könül bermiş sözümge Türk cân hem
Ne yalgüz Türk belkim Türkmân hem¹²*

Eğer “*nevâ*” kavramı “*taht*”, “*ferman*”, “*çerik*”, “*mülk*”, “*zabt*” kelimelerini kullanmaya imkân vermeseydi Nevâyî galibiyet şevkini bu kadar muhteşem bir âhenkte betimleyemezdi. Son beyitte bunu kanıtlayan bir sır bulunmaktadır.

Üstad Sadriddin Aynî’nin açıklamasına göre, Nevâyî’nin “*Türk*” sözcüğünü kullanmakta güttüğü temel amaç şudur: “...*bu adı taşıyanlar ‘Orta As-*

⁹ Sigrid Kleinmichel, “Nevâ-i bi-nevâ. Ali Şîir Nevâyî’nin Şiirleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Ali Şîir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*, 24-25 Eylül 2001, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 54.

¹⁰ Kleinmichel, “a.g.m.”, s. 49.

¹¹ Hasan Zarınazada-Bahruz Abdullayev, *Arap ve Fars Sözlere Lügati*, EA Neşriyyatı, Az. SSR, Bakı 1978, s. 466.

¹² “Çin’den Horasan’a kadar her tarafı asker göndermeden kolayca fermanımın altına aldım. Horasan’ı, Şîirâz ve Tebrîz’e kadar kalemlimle hepsini birleştirdim. Benim sözlerime Türkler dışında Türkmânlar da gönül verdiler.”

ya'da yaşayan bugünkü Özbeklerin cedleridir. Eğer şairin amacı genel olarak Türk dilinde konuşanları kastetmek olsaydı, yukarıdaki iki mısradaki Türk mân'i Türk'ten ayrı olarak ifade etmezdi."¹³

Ancak, Türk mân' derken Nevâyî, tam olarak bugünkü Orta Asya'daki Türkmenleri kastetmemiştir. Nitekim, Ziya Gökalp'ın vurguladığı gibi:

"Türkmen ile Türk mân'i ayırt etmek gerekir. Çünkü Türk mân'lar, Salur Kara Han, Satuk Buğra ve İlik Hanların hüküm sürdüğü bir Hakaniye Devleti döneminde İslâm'ı kabul eden Doğu Türkleriyle savaşan bir el ve budunlar topluluğudur. Onlarla Türkler arasında dinî farklılıklar bulunduğundan dolayı Türk mân'lar kendilerini doğrudan doğruya "Biz Türk'üz" diyemeden, "Biz Türk'e mân'end" yani "Türk mân'ız" demişlerdir. Bunun yanı sıra, onlar nesil ve nesebi Oğuz Han'a ulaşan Türkmenlerden farklılık taşımışlardır."¹⁴

Demek ki Nevâyî, "sözlerimi okuyan sadece Müslüman Türkler değil, belki de onların Müslüman olmayanları da eserlerime gönül vermişlerdir, hatta canlarını bahşetmişlerdir", demektedir.

Şu da dikkate değer ki *Sedd-i İskenderî* eserinin sonunda şair, beş müstakil destandan oluşan "*Hamse*"sini de "*nevâ*" diye tarif eder:

*Nevâyî kılıp Tevri kâmuñ revâ
Şaşa rûzî etti 'acâyib nevâ
Uzat Tevri şükr-i nevâsığa til
Nevâ artuñ ister éseñg şükr kıl!¹⁵*

Hayatta da, sanat ve bilimde de en önce gerekli ve zarurî şeyleri bilmeye çaba harcanmazsa yüzeysellik ve yetersizlik işkencesinden uzak durmak oldukça zordur.

Nevâyî'nin tasavvufa bağlılığı konusunda bilim dünyasında farklı görüşler mevcuttur. Onu süfi şairlerin safına katanlar önceden de olmuş, bugün de bulunmaktadır. Bu konunun diğer yönlerinin üzerinde durmaya gerek yoktur. Büyük şairin Türkçe ve Farsça'da kullandığı mahlasların anlam ve mahiyeti yeterince müşahede edilerek doğru bir sonuca ulaşılsaydı eğer Nevâyî'ye süfi denmezdi.

Tasavvufta da gam ve acının, keder ve hasretin bir arada olduğu dertli bir musiki coşkunluk vardır. Bu coşkunluk, Nevâyî'nin yaşadığı sevinçlere, kaygılara bakmaksızın ondan asla ayrılmayan hayat sedası ve nevâlarına daha da güç katmıştır. Süfinin kendini attığı âlem-dingin, hayat koşuşturmalarının ağırlıklı olmadığı bir âlemdir. Ama o âlemde toplumsal, siyasî, iktisadî dönüşüm, millî, kültürel, edebî değişimlere ihtiyaç yoktur. O yüzden Nevâyî, "*âlemden kaçmak*" yerine her daim yeni "*âlemler açma*"yı öncelikli görerek hayatı,

¹³ Ali Şir Nevâyî, *Hamse*, Kısaltarak yayına hazırlayan: Sadreddin Aynî, Taşkent 1948, s. 190.

¹⁴ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, Elips Yayınevi, İstanbul 2008, s. 46.

¹⁵ "*Ey Nevayî, Tanrı senin isteğini yerine getirdi, sana acayip neva nasip etti. Ondan dolayı sen Tanrı'ya şükürünü dile getir, yine neva istersen şükürüne devam et.*" Ali Şir Nevâyî, *Mükemmel Eserler Toplamı*, Cilt: 13, s. 580.

beşerî duygu ve düşüncelerin ifadesinde asla kendine ket vurmamıştır. *Divân-ı Fânî*'deki şiirler de aslında bu gerçeği ispat eder. *Fenâ* ve *fânî* sözcüklerinin “*yok olma, kendinden geçme, ölme*” gibi anlamlarıyla sınırlanarak kullanılmasının, onların diğer anlamlarını incelememek, “*fenâ*” konusunda yeni görüşler ortaya koymaya gayret göstermemek olduğunu Nevâyî çok iyi biliyordu.

Gerçekten de, *fenâ*-yok olmak, Allah'tan başka her şeyin özelliğidir. Beka ise sadece Allah'a hastır. Zira Allah'la ilişkilendirilmeyen hiçbir şeyde bakilik, ölümsüzlük olmaz. “*Fenâ*” halini yaşamadan bekaya ulaşılamadığı için sûfi ve mutasavvıfların “*fenâ*” ve “*fanîlik*” sıfatına ayrıca önem verdikleri Nevâyî tarafından da tekrar tekrar vurgulanmıştır.

Nevâyî'nin Farsça mahlasını değiştirerek tanıtmaya çalışanların da olduğunu Abdurrauf Fıtrat şöyle ifade etmektedir:

“Nevâyî'nin Farsça şiirlerindeki unvanı ‘Fânî’ mi, yoksa ‘Fenâyî’ miydi şeklindeki bir mesele de bulunmaktadır. Hidayet gibi bazı tezkireciler onun Farsça’da ‘Fenâî’ olarak da bilindiğini haber verir. ‘Babür-name’nin tanıklık ettiğine göre, ‘Fenâî’ değil, ‘Fânî’dir. Ancak, Nevâyî'nin kendisi Lisânü't-Tayr adlı kitabında:

*Fârsî nazm içre çün sürdim kalem
Nazmıng her şıfını kıldım raķam
Fayz yetkeç ol ma‘ânidin maņa
Taptı bêlgü nazm ‘Fânî’den maņa¹⁶*

diye kendisinin Farsça’da ‘Fânî’ unvanına sahip bulunduğunu açıkça söylemektedir.”¹⁷

Fânî unvanından gözlenen niyet ve onun anlamı konusunda Abdurrauf Fıtrat hiçbir şey yazmamaktadır. Ordinaryus İzzet Sultan ise adı geçen mahlasın anlamını açıklarken yukarıda görülen iki beytin son iki mısrasına dayanarak şöyle der: “*Baht ozanı’ anlamında ‘Ol ma‘ânidin maņa, Taptı bêlgü nazm ‘Fânî’den maņa’ sözlerinden anlaşılır ki Ali Şîr Nevâyî, tasavvufun dünyanın gelip geçici bir yer, insanın da ‘fânî (yok)’ olduğu görüşüne binaen kendisine ‘fânî’ mahlasını uygun görmüştür.*”¹⁸

Kısacası, İzzet Sultan'ın vurguladığına göre, “*‘Nevâyî’ ve ‘Fânî’ mahlasları şairin ‘dünya görüşü ve sanatındaki iki yönlülüğünü - ‘dünya’yı sevdiğini ve bunu dile getirdiğini, bununla birlikte öbür dünyaya gitmenin mukarrer olduğunu da kabul ettiğini gösterir.*”¹⁹

Nevâyî'nin bilim seviyesi, şahsiyetinin ve sanatının mahiyetinden yola çıkılırsa, “*bu dünyayı sevmek*”, “*öbür dünyaya gitmek*”e dair görüşün yüzeysel

¹⁶ “Farsça nazımda kalem oynattım, şiirin her şeklinde yazdım, aniden bana manevi bir feyiz geldi ki, Fânî adı bana mahlas oldu.”

¹⁷ Abdurrauf Fıtrat, *Seçilmiş Eserler*, Cilt: II, Taşkent, “Maneviyat” 2000, s. 5.

¹⁸ İzzet Sultan, *Nevâyî'nin Kalp Defteri*, Gafur Gulam Edebiyat ve Sanat Yayınevi, Taşkent 1969, s. 98.

¹⁹ İzzet Sultan, *Nevâyî'nin Kalp Defteri*, Gafur Gulam Edebiyat ve Sanat Yayınevi, Taşkent 1969, s. 98.

olduğu anlaşılır. “Nevâyi” mahlasıyla yazdığı şiirlerinde şair sadece hayatı sevmeyi değil hayattan bezmeyi, hayatın dört bir yanından gelen gam, keder, kaygı ve nedamet azaplarını da kendine özgü bir açıklık ve dürüstlikle betimlemiştir.

Tasavvufta dünya “gelip geçici”dir, insanoğlu da “yok” olur anlamında bir “düşünce” elbette olmamıştır. Dünyanın geçiciliğine dair düşünce ve görüşlerini Nevâyi, *terk-i dünya*, *terk-i ukba*, *terk-i hasti* akidesiyle ifade etmiştir. Bu meselede ise ilk önce fenâ ve beka kavramına dayanıldığını hatırlatmak gerekir. “*Tasavvuf düşüncesi ve edebiyatının en zengin dallarından biri fenâ ve bekadır*” - der Mustafa Kara.²⁰

İlk sûfiler “fenâ” ve “beka” istilahlarını metafizik anlamda değil ahlakî ve psikolojik manalarda kullanmışlardır. O yüzden de Abdülkerim Kuşeyri “*Sûfiler fenâ istilahu ile kötü, rezil ahlakların yok edilmesine, beka aracılığıyla ise iyi ve güzel insanî sıfatların ortaya çıkmasını işaret etmişlerdir*” diye yazmaktadır.²¹

Temel hakikat ve onun batını-irfanî yönleri incelenmediğinden dolayı “fenâ” ve “fânîlik” hâli konusunda beyan edilen yanlış görüş ve düşünceler gün geçtikçe çoğalmıştır.²² Hatta, şairin bir gazelindeki beyitte ifade edilen:

*Deding: “Fenâ ne durur? Muhtaşar deyin: “Ölmek!”
Ki, şerhin tilesej yüz risâle bolğusudur.”²³*

mısrarlarındaki görüşüyle de ciddi olarak ilgilenilmemiştir.

Dünyaya fenâ gözüyle bakarak hayattaki olay ve hadiseleri fenâ hâli ile müşahede etmek-manevî hürlük ve asayişe ulaşmak demektir. Tasavvufta buna “*huzur hâli*” denilir. Bazı tasavvuf bilginleri, fenâ ve beka konusundaki sapmaları önleyen görüşleri de ortaya atmışlardır. Nitekim İmam Rabbânî şöyle demektedir:

“Fenâ ve beka vücudî değil belki de şühüdidir. İnsan Hak olamaz ve Hak Tealâ ile birleşemez. Kul her zaman kuldur. Rab da ebedî Rab’dır... Hakikî fenâ ilâhî olmayarı unutmak, kendini dünya sevgisinden kurtarmak ve bir kuldun talep edilen şekilde kalbini geçici tüm arzu ve heveslerden temizlemektir. Hakikî beka ise Rabbi’nin arzularını yerine getirmek, onun arzularını kendi benliğini kaybetmeden kişisel arzular hâline getirmektir.”²⁴

Bizce Nevâyi, “Fânî” mahlasını seçerken kendi benliğini kaybetmeyi amaçlamamıştır. Zira, benliğin asıl kemali “*fenâfillah*”ta değil, “*bekâbillah*”tadır. Cüneyd-i Bağdâdî’ye göre, “*fenâ insanın varlığını Allah’ın varlığıyla değiştiremez, belki onun arzusunu Hak arzusuna uygunlaştırmaya imkân verir.*”²⁵ Bu

²⁰ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1995, s. 165.

²¹ Abdülkerim Kuşeyri, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, Haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, s. 196.

²² Bkz.: İbrahim Hakkul, “Nevayi Şiirindeki Fena Telkinleri” // *Özbek Dili ve Edebiyatı*, Sayı: 1, 2006; İbrahim Hakkul, *Nevayi’ye Dönüş*, Taşkent 2007, s. 14-22.

²³ “*Dedin: Fena nedir? Kısaca diyeyim: Ölmektir. Eğer şerh edilecekse yüz tane eser olacaktır.*”

²⁴ İmam Rabbani, *Mektubat-ı Rabbani*, Cilt: 1, İstanbul (tarih yok), s. 36.

²⁵ Geniş bilgi için bkz.: Süleyman Ateş, “Cüneyd-i Bağdâdî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuneyd-i-bagdadi>.

karmaşık ve tartışmalı mesele üzerinde derin müşahede yürüten Doğu'nun büyük düşünürü ve mutasavvıf şairi Muhammed İkbâl işte şu sonucu ortaya koymaktadır: “*Yüce Peygamberimiz Muhammed Mustafa (s.a.v.) Rabbimizin karşısında “fenâ” olmadı, ferdiyetini muhafaza ederek “ben”liğini koruyabildi. Bu damlanın denize karışması değildi.*”²⁶

Sonuç

Ali Şir Nevâyî'nin hem şahsî bakış açısı hem de kâmil insanla ilgili telkinlerinde, insanın Allah ile birleşerek son bulması akidesi yoktur. Gerçek aşkta vuslattan maksat âşığın vehim ve nefsanî tehlikeleri yok ederek hakikate ulaşması ve beşerî “ben”i Hakk'a makbul olan kâmil varlığa yükseltmektir. Çünkü tasavvufta aranarak bulunan ve kavuşulan bir Tanrı yoktur. Algılanan, fiil ve sıfatları müşahede edilen bir Tanrı vardır. Hazret-i Peygamber'in “*eşyanın hakikatini olduğu gibi*” bir bütün olarak görmeyi istemesi bundandır.

Fânî mahlası konusunda başka bir görüş de vardır. Mustafa Canpolat'a göre, Nevâyî'nin Türkçe'de kullandığı mahlası da, Farsça Divan'ı için seçtiği mahlası da onun Türkçe ve Farsça'ya bakış açısını yansıtmaktadır. “*Bu dillerden biri ses, âhenk, musıkî ve nevâya yol açmaktadır. İkincisi ise şairin ilhamının fânîlik sınırından geçmesine genişçe yol vermemektedir.*”²⁷ Buna benzer yorumlar daha önce de söylenmiştir. Ancak, tarih bu görüşün doğru olduğunu kabul etmemekle birlikte bugünlerde de aynı görüşü kullanmak veya desteklemek makul karşılanmamaktadır.

Sonuç olarak Ali Şir Nevâyî'nin her iki mahlası da derin ve çok yönlü bir anlama sahiptir. Onlardan birinin götürdüğü âlem, ikincisinin anlattığı hakikat âlemine benzemese de biri diğerini inkâr etmemektedir. Çünkü nevâdan keyif alarak zenginleşen kalp, fenâ ile cilalanarak huzura erer. Nevâyî'nin sanatını iyi bilmek öncelikle geniş anlamdaki nevâ ve fenâ sınırlarını benimsemek ve özümsemek demektir.

Kaynaklar

ABDÜKADİROV, Abdusselam: *Emir Ali Şir Nevayi*, Tacikistan, Hocend 2013.

Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri, TDK Yayınları, Ankara, 24-25 Eylül 2001.

ÇELİK, İsa: *Muhammed İkbâl'in Tasavvuf Düşünceleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004.

FİTRAT, Abdurrauf: *Seçilmiş Eserler*, Cilt: II, Taşkent: “Maneviyat”, 2000.

GÖKALP, Ziya: *Türk Medeniyet Tarihi*, Elips Yayınevi, İstanbul 2008.

HAKKUL, İbrahim: “Nevayi Şiirindeki Fena Telkinleri”, *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 1, 2006.

²⁶ İsa Çelik, *Muhammed İkbâl'in Tasavvuf Düşünceleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004, s. 231.

²⁷ Ali Şir Nevayi, *Doğumunun 560. Vefatının 500 Yılığın Münasebetiyle Gerçekleştirilen Sempozyum Bildirileri*, Ankara 2004, s. 5.

HAKKUL, İbrahim: *Nevayi'ye Dönüş*, Taşkent 2007.

İMAM RABBANİ: *Mektubat-ı Rabbanî*, Cilt: I, İstanbul.

KARA, Mustafa: *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1995.

KLEİNMICHEL, Sigrid: "Nevâ-i bi-nevâ. Ali Şir Nevayî'nin Şiirleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Ali Şir Nevayî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*, 24-25 Eylül 2001, TDK Yayınları, Ankara 2004.

KUŞEYRİ, Abdülkerim: *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, Haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.

NEVAYİ, Ali Şir: *Hamse*, kısaltarak yayına hazırlayan: Sadreddin Aynî, Taşkent 1948.

NEVAYİ, Ali Şir: *Mükemmel Eserler Toplamı*, Cilt: 13, Fen Yayınevi, Taşkent 1997.

Rodonaçalnik Uzbekskoy Literaturi (Özbek Edebiyatının Atası / Makaleler Kitabı), İlimler Akademisi Yayınevi, Taşkent 1940.

SULTAN, İzzet: *Nevayî'nin Kalp Defteri*, Goslitizdat UzSSR, Taşkent 1969.

ZARİNAZADE, Hasan - ABDULLAYEV, Behruz: *Arap ve Fars Sözlere Lügati*, EA Neşriyyatı, Az.SSR, Bakı 1978.

ŞEYYAD HAMZA'NIN YUSUF U ZELİHA'SINDAKİ BAZI SÖZCÜKLERLE İLGİLİ OKUMA VE ANLAMLANDIRMA ÖNERİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Ethem ÖZKAN*

Öz

Türk dili tarihinde doğuda Çağatayca, kuzeyde Kıpçakça ile temsil edilen Orta Türkçe döneminde batıda da Oğuzca / Oğuz Türkçesi ile eserler verilmiştir. Oğuzca'nın ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi (Tarihi Türkiye Türkçesi, Eski Osmanlıca, Eski Oğuz Türkçesi ve Eski Türkiye Türkçesi), Oğuzlar tarafından XIII. - XVI. yüzyıllar arasında Anadolu, Kuzey ve Güney Azerbaycan, Irak, Suriye ve XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Balkanlarda kullanılan yazı dilinin adıdır.

Eski Anadolu Türkçesi kendi içinde "Selçuklu" (11.-13. yüzyıl), "Beylikler" (13.-15. yüzyıl) ve "Osmanlı" (15. yüzyılın ikinci yarısı) dönemlerinden oluşmaktadır. Selçuklu döneminde Moğol istilası ve Haçlı seferleri nedeniyle Anadolu Selçuklu Devleti (1075-1308) ile Anadolu'daki beylikler arasında başlayan egemenlik mücadelesi bu coğrafyada büyük bir kargaşaya yol açmıştır. Bu durum nedeniyle, Anadolu'da bir düşünce ortamı gelişemediği için edebi ve kültürel üretimler çok sınırlı sayıda olmuştur.

Eski Anadolu Türkçesi'nin ilk dönemine ait sınırlı sayıda eserlerde ses, yazım, biçim ve söz dizimi açılarından ölçünlüleşmenin henüz gerçekleşmediği, farklı ağız özelliklerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu durum dönemin bütün eserlerinde görülmektedir.

Eski Anadolu Türkçesi'nin ilk dönem eserlerinden olan Şeyyad Hamza tarafından kaleme alınan Yusuf u Zeliha mesnevisi, sahanın bu adla yazılmış ilk mesnevisi olması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu mesnevinin dili yalnız bir Oğuz Türkçesi olmakla birlikte, dönemin genel dil özelliklerini de yansıtmaktadır. Özellikle yazımdaki tutarsızlıklar nedeniyle bu metnin akademik yayınlarında birbirinden farklı okuma ve anlamlandırma örnekleri görülebilmektedir.

Bu çalışmada Şeyyad Hamza tarafından yazılan Yusuf u Zeliha mesnevisinin akademik yayınlarında görülen üç kelimenin okunuşu ve anlamlandırılmasıyla ilgili yeni teklifler sunulacaktır.

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Anahtar kelimeler: Şeyyad Hamza, Yusuf u Zeliha, Oğuz Türkçesi, Sözcükler ve Yeni Okuma Önerileri.

Reading and Interpretation Suggestions Related to Some Words on Şeyyad Hamza's Yusuf u Zeliha

Abstract

In the history of Turkish language, during the period of Middle Turkish that was represented by Çağatay dialect in the east and Kipchak in the north, some works were revealed by Oghuz Turkish in the west as well. Old Anatolian Turkish (Historical Turkey Turkish, Old Ottoman, Old Oghuz Turkish and Old Turkey Turkish) that was the first period of Oghuz Turkish was the name of written language by using by Oghuz between 13th and 16th centuries in Anatolia, North and South Azerbaijan, Iraq and Syria and as of the second part of the 14th century in the Balkans.

Old Anatolian Turkish consists of Seljuks (11.-13th centuries), Principalities (13-15th centuries), and Ottoman (second half of 15th century) periods. Due to the Mongol invasion and the Crusades during the Seljuk period, the struggle for sovereignty between the Anatolian Seljuk State (1075-1308) and the Principalities in Anatolia caused a great confusion in this region. Due to this situation, literary and cultural productions were very limited in Anatolia. In the limited number of works belonging to the early period of Old Anatolian Turkish, it is seen that the standardization of sound, spelling, form and syntax has not yet taken place and different dialect features are used together and this situation is seen in all the works of the period.

Yusuf u Zeliha Mesnevi, which is one of the first periods works of Old Anatolian Turkish and written by Şeyyad Hamza, is of significance because it is the first Mesnevi of the field that was written by that name. While the language of this Mesnevi is a plain Oghuz Turkish, it reflects the general language characteristics of the period. In particular, because of the inconsistencies in the writing, there are different examples of reading and interpretation in the academic publications of this text.

Keywords: Şeyyad Hamza, Yusuf u Zeliha, Oghuz Turkish, Words And New Reading Suggestions.

Giriş

Anadolu sahasında *Yusuf u Zeliha* adıyla değişik müellifler tarafından birçok eser yazılmıştır. Bu eserler bugün Oğuz Türkçesi adlandırmasıyla da anılan “*Eski Anadolu Türkçesi*”nin dil özelliklerini göstermesi bakımından oldukça önem arz etmektedirler. Çalışmamıza konu olan Şeyyad Hamza'nın *Yusuf u Zeliha* adlı eseri bu sahada yazıldığı bilinen ilk mesnevi özelliğini taşımaktadır. Bu eser dönemin ilk yazılı eserlerinden olması hasebiyle Oğuz Türkçesi'nin başlangıç döneminin bütün dil özelliklerini göstermesinin yanı sıra içinde barındırdığı Eski Türkçe dönemi sözcükler nedeniyle de önemlidir. Eserlerin bu içerikleri bugün dil araştırmacıları tarafından sağlıklı bir şekilde dille ilgili tespitler yapılmasını ve dönemler arası geçişlerin doğru olarak takip edilmesini sağlamaktadır.

“Anadolu’da sözlü halk edebiyatından ayrı olmak üzere yazılı edebiyatın ne zaman doğduğu şimdilik kesin söylenemezse de Selçukluların bu ülkede gereği gibi yerleşip egemenliklerini sağladıkları ilk çağlarla başlamış

olduğunu ileri sürmek ve böyle kabul etmek pek de yanlış bir hüküm sayılmaz sanırım. Çünkü tarihini kılıcıyla yaratan bir millet, aynı zamanda onu kalemiyle yaşatmayı da pek iyi bilir ve başarır.”¹

Göstermiş olduğu ses ve şekil özellikleri yanı sıra barındırdığı sözcük hazinesi nedeniyle eser üzerinde birbirinden kıymetli bilim adamlarının çalışmaları bulunmaktadır.

Eser üzerine ilk çalışmayı 194[6]² yılında *Yusuf ve Zeliha* adıyla Dehri Dilçin yapmıştır. (Önsöz, metin, sözlük ve tıpkıbasımdan) oluşan çalışma TDK tarafından yayımlanmıştır. 1951 yılında Talat Tekin, *13. Asır Anadolu Şairlerinden Şeyyad Hamza'nın Destân-ı Yusuf Mesnevisi Üzerine Dil Tetkikleri* adıyla bitirme tezi olarak eserin imlasını incelemiştir. Stephanie Bowie Thomas, 1992 yılında *The Story of Josep in Islamic Literature with an Annotated Translation of the Pre-Ottoman Destân-ı Yusuf by Şeyyad Hamza* adıyla yüksek lisans tezi olarak transliterasyon veya transkripsiyon olmaksızın eseri doğrudan İngilizce'ye aktarmıştır. 2008 yılında ilk olarak Osman Yıldız, *Yusuf ve Zeliha (Destân-ı Yusuf. Giriş, inceleme, metin, dizin)*; daha sonra Ümit Özgür Demirci ve Şenol Korkmaz, *Yusuf u Zeliha (giriş, tıpkıbasım karşılıklarıyla metin, Türkiye Türkçesi'ne aktarım, dizin-sözlük)*; İbrahim Taş, *Yusuf u Zeliha (giriş, imla, ses bilgisi, biçim bilgisi, metin, çeviri, notlar, sözlük, dizin ve tıpkıbasım)* ve Emin Eminoglu, *Destân-ı Yusuf (giriş, imla, ses bilgisi, biçim bilgisi, metin, dizin ve tıpkıbasım)* adıyla aynı eseri yayımlamışlardır.³

El yazması eserlerimizin yeni baştan ele alınarak kontrollü bir şekilde okuma çalışmalarının yapılması gerektiği düşünülmektedir. Zaman zaman bu tür makalelerle eserlerde bulunan okuma hataları düzeltilmeye çalışılmaktadır. Burada *Yusuf u Zeliha* ile ilgili olarak sayın Dr. Ümit Özgür Demirci'nin ve *Süheyl ü Nevbahâr* ile ilgili olarak da sayın Prof. Dr. Sadettin Özçelik'in çalışmalarını anabiliriz. Bu çalışmalar eski metinlerin yeniden okunması yolunda ufuk açıcı çalışmalar olarak nitelendirilebilir.

Biz de Eski Anadolu Türkçesi adlı lisans ve Oğuz Türkçesi adlı yüksek lisans derslerimizde karşılaştığımız ve hatalı okunduğunu düşündüğümüz sözcüklerle ilgili okuma önerilerimizi bu çalışmamızla sunmaya çalışacağız. İlerleyen süreç içerisinde bu nitelikteki eski eserlerimiz üzerinde benzer çalışmalar yapılması düşünülmektedir.

Öncelikle eser üzerinde çalışan bütün bilim adamlarınca üzerinde durulan onuncu beyitin ikinci mısrasında bulunan ve son çalışmalara kadar Dehri Dilçin'in okumasına sadık kalınarak “*güvüncü*” (گونوجی) şeklinde okunan sözcüğe değinmek isteriz.⁴

¹ Dehri Dilçin, *Şeyyad Hamza Yusuf u Zeliha*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1946, s. 3-4.

² Bu alıntının yapıldığı Dr. Ümit Özgür Demirci'nin “*Şeyyad Hamza'nın Yusuf u Zeliha'sındaki Bazı İbareler Üzerine*” adlı makalede tarih zannımızca sehven 1949 olarak gösterilmiştir. Elimizdeki TDK yayını eserde tarih 1946 olarak görülmektedir. Makalenin kaynakçasında da 1946 olarak kaydedilmiştir.

³ Ümit Özgür Demirci, “*Şeyyad Hamza'nın Yusuf u Zeliha'sındaki Bazı İbareler Üzerine*”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, Erzurum 2011, s. 1-8.

⁴ Dehri Dilçin burada eserinde dipnot düşerek kelimenin sahafedeki yazılış şekline göre “*gönücü*” veya *gönücü* şeklinde okunması lazım geldiğini, ama metnin 54.ncü sahifesindeki yazılışa göre,

اوليا زقاولر كوئوي احمد 1

Ol yazuklular kônüci Ahmede

اوليا زقاولر كوئوي احمد 2

Beytin birinci mısrasının “Hoş salavat virelüm Muhammede” şeklinde olduğunu burada zikrederim. İkinci mısrayı buradan hareketle “O günahkârları doğru yola ileten Ahmede” şeklinde anlamlandırabiliriz.

Dehri Dilçin’in dipnotuyla gönderme yaptığı metnin (2 numaralı mısra) ilgili kısmına baktığımızda sözcüğün (كونوجى) şeklinde sırasıyla kef vav nun cim ve ye şeklinde yazılmış olduğunu görmekteyiz. Kef harfinin üstünde ötre, nun harfinin üstünde ötre ve cim harfinin altında ye harfine bitişik olmasına rağmen esre harekesi konulmuştur. Burada Dehri Dilçin vav’in okutucu harf olduğunu dikkatten kaçırarak nun harfinin üstündeki ötre yi vav harfine atfederek sözcüğü “güvüncü” biçiminde okumayı uygun bulmuştur. Sonradan bazı araştırmacılar sözcüğü “gönüci” şeklinde okumuşlardır.⁵ Biz sözcükte bulunan vav harfinin aynı kelimenin sonunda bulunan ye harfine rağmen nasıl esre kullanılmışsa kef harfinin üstünde ötre bulunmasına rağmen kef harfinin okutucu harfi olarak değerlendirilmesinin daha uygun olacağı görüşündeyiz. Dehri Dilçin’in okuma teklifinin aksine bu yazılışa göre sözcüğün doğrudan Eski Türkçe dönemindeki yazımından hareketle “kônüci” şeklinde okunmasının daha doğru olacağı düşünülmektedir.

سيز واراس دؤمؤگسيز اويونا ، قورقارم كيم يوسوفوما كورت اينه

Siz varasız dümügesiz oyuna
Korkaram kim Yusufuma kurt ine

“Siz varıp oyuna dalacaksınız, siz oyuna dalmışken Yusuf’uma kurt inecek (kurt saldıracak) diye korkuyorum.”

Metnin 49. beytinin ikinci mısrasının son sözcüğü “yöne” şeklinde okunmuş ve bir şekilde kurt yönelecek veya saldıracak diye anlamlandırılmıştır. Sözcüğün “kurt ine” şeklinde okunması tarafımızdan teklif edilmektedir. Bu mısranın sonundaki okumanın “kurt ine” şeklinde olmasının daha doğru bir anlamlandırma yapılmasını sağlayacağı da açıktır. Günümüzde bile kurt saldırısı anlatılmak istendiğinde şehre “kurt indi” veya “sürüye kurt indi” şeklinde kullanıldığı bilinmektedir. Burada da aynı şekilde bir anlatımın olduğu açıktır.

kelimenin anlamını da göz önünde bulundurarak bu şekilde “güvüncü” okumayı uygun bulduk demektedir.

⁵ Ali Akar, *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 284; Demirci, “a.g.m.”, s. 2.

دۆندی نبلر سؤیلدی ایبیری بابا ه بزدریکن قورد آیتا جان قپا

Döndü bunlar söyledi eytdi baba
Biz diri iken kurd anı kaçan kapa

“Bunlar babasına doğru döndü ve söylediler; biz diri iken (sağ iken) kurt onu nasıl kapacak.”

Metnin 50. beytinin ikinci mısrasının başında bulunan (بزدریکن) yazımını Dehri Dilçin anlamlandırabilmek için “biz var iken” şeklinde okumuştur.⁶ Metinde orijinal şekle baktığımızda harfin vav olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Aynı metni Ali Akar “biz dur iken” şeklinde okumuş ama eserinin ses ve yapı incelemeleri bölümünde Dehri Dilçin’in okuması olan “var iken” şeklinin incelemesi yapılmıştır.⁷ Dal harfinin vav şeklinde okunamayacağı açıktır. Ali Akar’ın yapmış olduğu okumanın harflerin dizilimine daha uygun olduğu görülmektedir. Bizim teklifimiz ise buranın “biz diri iken” olması gerektiği şeklindedir. Günümüzdeki kullanımlarda dahi birine güvence verebilmek veya cesaretlendirmek amacıyla “biz sağken” veya “biz diri olduğumuz sürece” gibi kullanımların olduğunu bilmekteyiz. Ayrıca seslerin çıkış noktaları dikkate alındığında da “dal, re, ye, kef ve nun” seslerinin ince sıradan ünsüzler oluşlarını da göz önünde bulundurarak sözcüğün ünlülerinin de ince sıradan olması akla ve okumaya daha yatkın gelmektedir. Anlamlandırma açısından da “biz diri iken” okuması beytin anlam bağlamına da uygundur.

Sonuç

Eserle ilgili okuma ve anlamlandırma çalışmalarımız olanak buldukça devam edeceğimiz bir çalışma alanıdır. Başta da zikrettiğimiz gibi bütün el yazması eserlerin yeniden kontrolden geçirilmesi ihtiyacı açıkça görülebilmektedir. Yapılan bütün yetkin çalışmalara rağmen yapılacak yeni çalışmalarla bu tür yanlışlıkların giderilebileceği ortadadır. Şimdilik bu birkaç okuma ve anlamlandırma önerilerimizi dikkatlerinize sunuyoruz. Eski el yazması eserlerde sözcüklerin yazımında karşılaşılan çok şekillilik bu eserimizde de görülmektedir. Bu tür çok şekillilikle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bunların bazılarının müstensih hatası olarak görülmesi mümkündür. Bazıları ise yazım tercihi olarak değerlendirilebilir. Bu manada yeni çalışmalara gerek olduğunu burada bir kere daha ifade etmeliyiz.

Kaynaklar

AKAR, Ali: *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

DEMİRCİ, Ümit Özgür: “Şeyyad Hamza’nın Yusuf u Zeliha’sındaki Bazı İbareler Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, Erzurum 2011.

DİLÇİN, Dehri: *Şeyyad Hamza Yusuf u Zeliha*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1946.

⁶ Dilçin, a.g.e., s. 7

⁷ Akar, a.g.e., s. 318-319.

KİTAP TANITMA

DÜNYA SİYASETİNDE AFRİKA

Araš. Gör. Dr. Elem Eyrice TEPECİKLIÖĞLU*

Yrd. Doç. Dr. İsmail Ermağan (Editör), Dünya Siyasetinde Afrika 2, Nobel Akademik Yayıncılık, 16 cm x 23,5 cm, 1. Baskı, Karton Kapak, Kitap Kağıdı, 508 sayfa, ISBN: 978-605-320-21-96, Ankara 2015.

19. yüzyılın sonunda Avrupa ülkeleri tarafından sömürgeleştirilen Afrika, dekolonizasyon sürecini takiben siyasi, ekonomik veya ideolojik sebeplerle büyük güçlerin dış politika öncelikleri arasında yer almaya devam etmiştir. Soğuk Savaş sonrasında bu ülkeler nezdinde önemini büyük ölçüde yitiren Afrika'nın 21. yüzyıla birlikte uluslararası politikadaki etkinliğini artırmaya başladığını görmekteyiz. Afrika bugün gerek pek çok Afrika ülkesinde yaşanan iktisadi gelişme oranları gerekse zengin doğal kaynakları nedeniyle ABD ve Avrupa Birliği gibi kıtanın geleneksel ortaklarının yanı sıra Çin, Hindistan, Japonya, Rusya, Brezilya ve Güney Kore gibi yükselen güçlerin rekabet alanı haline gelmiştir. Dünya Bankası verilerine göre, 2018 yılında dünyanın en hızlı büyüyen on ekonomisinden altısı Afrika'da yer almaktadır.

Afrika'nın yükselişi, Türkiye'nin kıtaya yönelik ilgisini de artırmış ve Türkiye ilk olarak 1990'lı yılların sonunda -içsel ve dışsal faktörlerin de dayatmasıyla- kapsamlı bir Afrika politikası oluşturmuştur. Afrika'ya açılım politikasının uygulanması 2000'li yıllarla birlikte hız kazanmış, 2005 yılının Afrika yılı ilan edilmesini takiben, Türkiye Afrika Birliği'nde gözlemci ülke olmuştur. 2008 yılında Afrika Birliği Türkiye'yi stratejik ortak olan ilan etmiş ve aynı yıl Türkiye-Afrika İşbirliği Zirvesi düzenlenmiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi geçici üyeliği adaylığı için seçimlerin yapıldığı 2008 yılından sonra Türkiye-Afrika ilişkileri ivme göstermiştir. Bu durum, Türkiye'nin Afrika'daki diplomatik temsilciliklerinin sayısındaki artışa bakıldığında rahatlıkla gözlemlenebilir.

* İzmir Yaşar Üniversitesi, Araştırma Uygulama Merkezleri / Ulus. Hukuk Uygulama ve Araş. Mrk.

Dış politika önceliklerinin akademik çalışmaları yönlendirmesi, Türkiye’deki Afrika çalışmalarının gelişimi hususunda da geçerlidir. Bu kapsamda ilk olarak Osmanlı/Türkiye-Afrika ilişkilerine odaklanan Afrika literatürü, giderek farklı konuları da içerecek şekilde genişlemiş ve ilerleme kaydetmiştir. Bu alanda yaşanan en önemli gelişmelerden biri, gerek üniversitelerde gerekse düşünce kuruluşları bünyesinde Afrika üzerine araştırma merkezleri açılması olmuştur. Bu gelişme Afrika çalışmaları alanında lisansüstü programların açılmasını da beraberinde getirmiş, lisans düzeyinde de pek çok üniversitede Afrika ülkelerinin güncel sorunları, tarihi, kültürü, siyaseti, uluslararası ilişkileri ve ekonomik yapısı gibi farklı alanlarda dersler önerilmeye başlanmıştır. Uzun yıllar dünya ve Türk mediasında açlık, yoksulluk ve salgın hastalıklar ile resmedilen Afrika artık dünya siyasetindeki ağırlığını artırmak isteyen Türkiye’ye önemli bir manevra alanı sağlayacak ve alternatif pazarlar ile yeni yatırım alanları arayışında olan Türk firmalarına fırsatlar sunacak bir bölge olarak görülmektedir.

Bu kapsamda editörlüğünü Doç. Dr. İsmail Ermağan’ın yaptığı Dünya Siyasetinde Afrika serisinin ilgili literatüre oldukça önemli bir katkı sunduğunu söyleyebiliriz. 2014 yılında yayınlanan Dünya Siyasetinde Afrika 1’i takiben hemen ertesi sene, 2015 yılında yayınlanan Dünya Siyasetinde Afrika 2 kitabı, Afrika çalışan ve Afrika’ya ilgi duyan uzmanları bir araya getirmektedir. Dünya Siyasetinde Afrika 2, Türkiye-Afrika ilişkilerinin farklı boyutlarının yanı sıra gibi çeşitli Afrika ülkelerini tanıtmak amacıyla ülke profilleri sunan ve Afrika’daki güvenlik sorunları, enerji kaynakları ve kalkınma yardımları gibi Afrika’ya ilişkin pek çok farklı konuyu kapsayan oldukça kapsamlı bir eserdir. Kitabın içeriğine geçmeden, Afrika üzerine bilgi birikimini artırarak ilgili literatürün gelişmesine katkı sağlayan bu kitabın Afrika’daki gelişmelere ilgi duyan her kesimden okuyucunun yanı sıra uluslararası ilişkiler, tarih, ekonomi ve siyaset bilimi başta olmak üzere farklı disiplinlerden araştırmacılara hitap ettiğini belirtmekte fayda vardır.

Toplam on dokuz bölümden oluşan kitabın ilk bölümü, “*Afrika’da Toplum: Batı Afrika İnsanlarının Kültürel Özellikleri: Dünü-Bugünü*” başlığını taşımakta olup, son yıllarda dünyanın en kırılgan ülkelerini barındıran Batı Afrika’nın nüfusu, etnik yapısı, dilleri, dinleri, sağlık sistemi gibi çeşitli bilgileri içermesinin yanı sıra, başlıca Batı Afrika ülkelerine dair kısa analizler de sunmaktadır.

Dünya Siyasetinde Afrika serisinin her kitabında en az bir dış gücün Afrika politikası tarihsel bir arka plan çerçevesinde ele alınmaktadır. Serinin ilk kitabında Çin ve ABD’nin Afrika politikasına dair analizler yer almaktayken, Dünya Siyasetinde Afrika 2’de, Rusya’nın Afrika Politikası incelenmektedir. Bu bölüm kapsamında, Rusya’nın Afrika politikası Soğuk Savaş dönemi ve sonrası olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmekte ve Rusya’nın kıta ülkeleriyle ilişkilerinde öncelik verdiği temel konulara değinilmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, kitap bölümü kapsamında çeşitli Afrika ülkelerine dair ülke analizleri de yer almaktadır. Örneğin, üçüncü bölüm kap-

samında, son dönemde yaşadığı siyasi istikrarsızlılara rağmen Afrika'nın en önemli güçlerinden biri olmaya devam eden Mısır'a ilişkin önemli bilgiler sunulmakta, tarih boyunca sürekli bir rekabet ve nüfuz arayışı içerisinde gelişmiş Mısır-Türkiye ilişkileri tarihsel bir çerçevede ele alınmakta ve iki ülke ilişkilerindeki sorunlar nedenleri ile birlikte değerlendirilmektedir. Kitapta Mısır ile ilgili bir diğer bölüm, "Eğitim ve Gelişmişlik İlişkisi: Mısır Örneği" başlığını taşıyan yedinci bölümdür. Bölüm kapsamında eğitim ve gelişmişlik kavramlarının birbirlerini var eden olgular olarak kendini gösterdiği varsayımından hareketle, Mısır Arap Cumhuriyeti'nin eğitim ve gelişmişlik durumları incelenmekte ve eğitim sistemini belirleyen etkenler ele alınmaktadır.

Kitap kapsamındaki bir diğer ülke analizi Afrika'nın en büyük ekonomisi ve nüfusu olan Nijerya'yı kapsamakta olup, bölüm kapsamında ülkeye ilişkin genel bilgilerin yanı sıra yolsuzluk, silahlı çatışmalar ve terörizm gibi temelleri sömürgeci döneme dayanan ülkenin temel problemleri ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Bölüm kapsamında, ayrıca, Nijerya'nın ekonomik ve siyasal yönden güçlenmesini sağlayan özellikleri ile Nijerya-Türkiye ilişkileri incelenmekte ve Afrika'nın kapısı olabilecek bu ülke ile ilişkilerin daha da geliştirilmesi tavsiye edilmektedir. Kitapta yer alan üçüncü ülke analizi, Kongo Demokratik Cumhuriyeti'ne ilişkin beşinci bölüm kapsamında sunulmaktadır. Bu bölüm, ülkenin tarihçesi, iç ve dış politikasındaki gelişmeler ve Türkiye ile ilişkilerini ele almaktadır. Rüşvet, istikrarsızlık ve insan hakları ihlalleri ile sürekli gündeme gelen ülkenin ekonomik gelişimini sağlayamadığını iddia eden bölüm kapsamında, Türkiye ile ilişkilerde son dönemde canlanma görülmesine rağmen ikili ilişkilerin yeterli düzeyde olmadığı belirtilmektedir.

Takip eden altıncı bölüm, kıtadaki temel sorunlar kapsamında Afrika'daki Büyük Göller Bölgesi'nin güvenlik sorunlarını ele almakta ve bu sorunlara çözüm önerileri getirmektedir. Geleneksel güvenlik yaklaşımlarının Üçüncü Dünya ülkelerinin güvenlik sorunlarını açıklamakta yetersiz kaldığı argümanından hareketle Üçüncü Dünya güvenliği yaklaşımlarına odaklanılmaktadır. Afrika'da kalkınma ve gelişmişlik konusunu Afrika kıtasındaki ulaşım imkânları ile ilişkili olarak inceleyen sekizinci bölüm kapsamında sömürge döneminde kıtanın kaynaklarının kullanımı amacıyla inşa edilmiş ulaşım sistemlerinin bugünün ihtiyaçlarına cevap veremediği ve Afrika kıtasının ulaşım altyapısı bakımından eksik olduğu belirtilerek mevcut ulaşım imkânlarının geliştirilmesi amacıyla öneriler getirmektedir. Kitabın dokuz ve onuncu bölümleri kıtaya ilişkin çeşitli konuları ele almakta olup, bu bölümler kapsamında Hristiyan misyonerlerin Sahra-altı Afrika kültüründe ve edebiyatında bıraktığı izler, Uluslararası Ceza Mahkemesi'nde Afrika ile ilgili görülen davalar gibi konular ayrıntılı bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır.

Kitabın on birinci, on ikinci, on üçüncü ve on dördüncü bölümleri Afrika'da ekonomi temasıyla hazırlanmıştır. Örneğin, on birinci bölüm kapsamında Sahra-altı Afrika'da enerji kaynakları, potansiyeli ve yatırımları, Afrika'daki enerji yatırımlarında Türkiye'nin konumu ve Afrika'nın enerji kaynaklarının Türkiye'ye sunabileceği fırsatlar gibi çeşitli konular üzerinde durulmaktadır.

Güney Afrika'da endüstri ilişkilerini tarihsel geçmiş ve apartheid sonrası dönüşüm kapsamında ele alan on ikinci bölümü takiben on üçüncü bölümde Sahra-altı Afrika'da bir devletçilik mucizesi olarak Ruanda ekonomisi incelenmektedir. Doğu Afrika'nın geçtiğimiz dönemlerde göstermiş olduğu ekonomik büyüme performansı ile ilişkili olarak Doğu Afrika topluluğu kapsamındaki ekonomik ve siyasal bütünleşme çabalarının tartışıldığı on dördüncü bölüm, Doğu Afrika ekonomilerine ilişkin ayrıntılı bir analiz sunmakta, Ruanda'nın yanı sıra Burundi, Kenya, Tanzanya ve Uganda ekonomilerini de incelemektedir.

Kitabın on beş, on altı, on yedi, on sekiz ve on dokuzuncu bölümleri, Türkiye-Afrika ilişkilerini farklı boyutlarıyla incelemektedir. Türkiye-Doğu Afrika Ekonomik İlişkilerini 2002-2014 dönemi bazında inceleyen ve Doğu Afrika ülkeleri ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla çeşitli öneriler getiren on beşinci bölümünü izleyen on altıncı bölüm, Türk dış politikasının Afrika yönetimini beş Sahra-altı Afrika ülkesi (Tanzanya, Güney Afrika, Sudan, Etiyopya ve Nijerya) özelinde incelemekte, bunu yaparken daha çok iktisadi ve kültürel ilişkilere odaklanmaktadır. Afrika ile ilgili Türkçe literatürde gelişmekte olan bir alan olan Afrika'ya kalkınma yardımı politikalarını, Çin ve Türkiye örnekleri çerçevesinde karşılaştırmalı bir şekilde sunan on yedinci bölümü takiben on sekizinci bölümde Türkiye-BM ilişkilerinde Afrika'nın artan görünürlüğü ve Türkiye'nin Afrika diplomasisi gibi konular incelenmekte ve bu anlamda literatürde eksik olan bir diğer alana ilişkin önemli bir değerlendirme yapılmaktadır. Çalışmanın son bölümü, sömürgeciliğin iktisadi ve siyasi sonuçlarını incelemekte ve bu konuyla bağlantılı olarak Türkiye'nin insan odaklı yaklaşımının Afrika için bir fırsat penceresi oluşturup oluşturmayacağını analiz etmektedir.

Dünya Siyasetinde Afrika 2 kitabının yazarları şunlardır: Prof. Dr. Ramazan Özey, Dr. Elem Eyrice Tepeciklioğlu, Doç. Dr. Murat Aktaş, Yrd. Doç. Dr. İsmail Ermağan, Dr. Phil. Mustafa Acar, Dr. Volkan İpek, Doç. Dr. Bahtiyar Dursun, Dr. Ali Yiğit, Dr. Phil. Atanur Kara, Prof. Dr. Ozan Erözden, Yrd. Doç. Dr. Gonca Oğuz Gök, Doç. Dr. Oktay Salih Akbay, Yrd. Doç. Dr. Bülent Eşiyok, Doç. Dr. Fahri Türk, Doç. Dr. Emel Parlar, Samiratou Dipama, Yrd. Doç. Dr. Asena Boztaş, Yrd. Doç. Dr. İskender Gümüş, Ferit Belder, Alperen Erdoğan ve Kırklareli Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mustafa Aykaç.

Dünya Siyasetinde Afrika 2 kitabının zengin içeriği serinin devamı olan diğer üç kitapta da kendisini göstermektedir. Türkiye'de Afrika çalışmalarının kayda değer oranda ilahiyat perspektifi olmaları, böyle bir çalışmaya birçok yönden yeni alanlar bırakmaktadır. Bugün pek çok üniversitede ders kitabı olarak okutulan bu seri, Afrika üzerine Türkçe literatürün zenginleşmesine katkı sağlamakla kalmamakta, Afrika'ya olan akademik ilgiyi beslemekte ve canlı tutmaktadır.